

26.8

И 201

Г.И.ИВАНОВ

ГЕОГРАФИЙ ТУНЬА УЖАШ=ВЛАК

ПЭЛЭ КОКЛА ДА КОКЛА
ШКОЛЬШТО ТУНЭММЭ
КНАГА

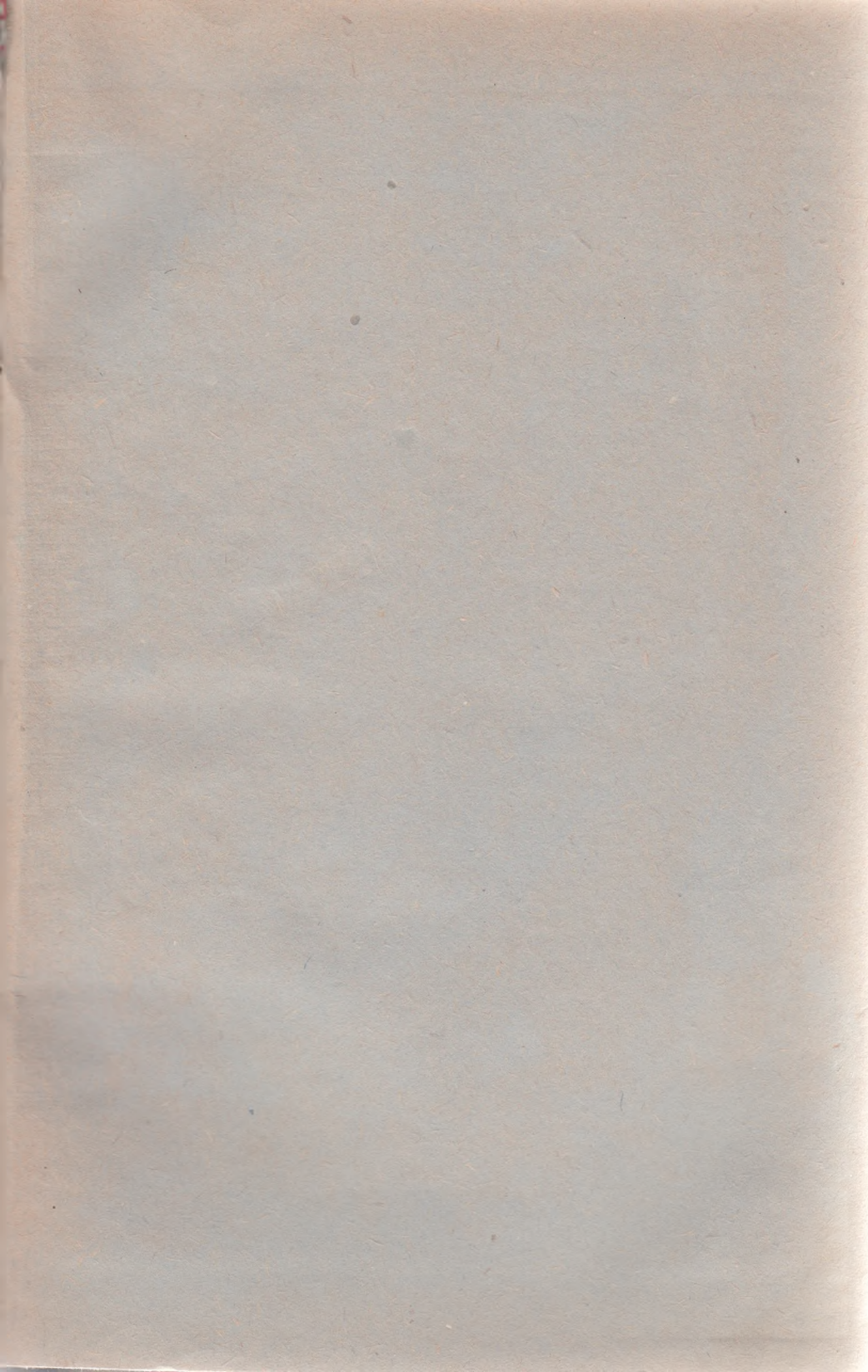

УЧПЭДГИЗ
МОСКО 1936

М-р-А.
3-29 а

26.8

И201

Г. И. ИВАНОВ

Г Э О Г Р А Ф И И

ТҮНЬА УЖАШ-ВЛАК ДЭН КУГЫРАК ЭЛ-ВЛАК (ССР УШЭМ ДЭЧ ПОСНА)

Пэлэ кокла да кокла

Төрлатымаш.

Стр.	Корно	Пэчэтлымэ	Лудман
16	15 ұлыч	Кируна. курык	Кируна курык.
37	6 "	имньэ	имньэ дэн
90	27 "	пытараныш ыштымэ.	пытарэныт. Буржуазнэ
		Буржуазэ	
185	5 кұшыч	кұкшырак	кукшырак
197	9 "	Конто	Конго
213	11 ұлыч	қар. тышкэ	картышкэ
255	2 кұшыч	йгнэ	йгнэ
275	9 ұлыч	равнииа	равнина

2353

ТУНЭММЭ-ПЭДАГОГИК КНАГА ЛУКШО
КУГЫЖАНЫШ ИЗДАТЭЛЬСТВЭ
МОСКО ★ 1936

Г. И. Иванов.

ГЕОГРАФИЯ ЧАСТЕЙ СВЕТА. Учебник для 6-го класса неполной средней и средней школы.

Государственное Учебно-Педагогическое издательство.

Москва, 1936 г.

Отв. ред. *Иргибаяв М.*

Техред. *Козлов С.*

Корректор *Соколов.*

Редактор по картам *П. И. Глушаков.*

Сдано в набор 2/VI 1936 г.; подписано к печати 31/X 1936 г.

Формат 62×94¹/₁₆. Тираж 4000 экз.

Изд. листов 17¹/₄. Бум. листов 8³/₈. Авт. листов 17,02. Карты 1,4.

69184 тип. знаков в бум. листе.

Бумага № 2 Горьковской фабрики.

Индекс У 2. н. Учгиз № 8075.

Цена без переплета 1 руб. 55 коп.; переплет 50 коп. Карты 45 коп.

Уполномоч. Главлита Б-30396.

Заказ № 2353.

17 ф-ка нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»

Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.

Физик-географий обзор.

Кумдыкшо 10 млн. кв. км. Калыкшэ 500 млн. йэң.

Картын ончэн. Йэвропын могай пэлэостровшо йүдвэлышкыла кугын лэктын шога; могай кок пэлэостровшо кэчывэлышкыла кугын лэктын шогат, палэн налын каласыза. Нордкап дэн Тариф мыс-влакын кумдыкыштым палыза. Нордкап гыч тўнгалын Морэй пэлэостровын кэчывэл мучашышкыжэ шумэшкэ висэн, Йэвропын кужытшым палыза. Виса шотлан градус шотым альэ масштабым налаш лийэш. Йэвроп эрвэлыштэ могай мэридианыш шумэш шуйна; садыгак касвэлыштат? Эрвэлыштэ 60-шо мэридиан дэн касвэлыштэ Ла-Рока мыс кокласэ жап шот ойыртышым шотлэн муза.

Одэсса гыч Лэнинградыш Йэвроп йыр вүд корно дэнэ кайымэ годым могай тэнгызым, проливим да заливим эрталтэш, могай пэлэостров воктэч кайалтэш, шоналтэн каласыза (варажым тэранда тэтрадьэш возыза).

Кугытшо, вэржэ да йыр корэшыжэ.

Моло тўня ужаш-влак дэнэ тангастарымаштэ Йэвроп кугак огыл; кумдык шотшо дэнэ чыла кукшо мландэ умбалын ик лучкымышо ужашыжэ нарэ вэлэ лийэш. Тугат мландэ умбалсэ чыла калыкын ик чэрыкшэ Йэвропышто ила. Йэвроп Азий дэнэ ушнэнак кийа (границыжэ ўлыш Урал курык, Урал энэр да Кавказ курык мучко кайа). Сандэнэ Йэвропым Йэвразийын пэлэостровшылан шотлаш лийэш. Йэвроп дэн Азийын кукшо мландэ границыжэ ваш-ваш кыл кучымаштэ нымогай йёсылыкымат огэш ыштэ. Түгэ гынат, Йэвроп шкэ шотшо дэнэ посна тўня ужашлан шотлалтэш. Моланжэ лалэ, Йэвропын вэржат, йыр корэшыжат, климытшат, историй мучко кушкын толмыжат моло тўня ужашла дэч ойырлэн шога.

Йэвроп материк пэлшарын покшэлныжэ кийа да, ту жапыштак тудо кум могыр гыч тэнгыз дэнэ авыралтын. Ты тэнгыз-влак мучко Йэвроп гыч моло тўня ужашлашкэ вүд корно-влак кайат.

Ламаниш пролив лышан (англичан-влак **Англий канал** маныт) Йудвэл да Кэчывэл Америк гыч, Африк гыч, Азий гыч адак Австралий гыч толшо куго вуд корно-влак ушнат.

Көнгэжымат, тэлымат кэчывалымат, йудымат ты проливышкэ мұндыр элла гыч Йэвропышко толшо куго пароход, парус дән да мотор дән коштшо судна-влак пурат. Нуно тышагын мөнтгеш пörтылшö моло пароход-влакым да мойын ваш лийыт. Мландэ шар умбалсэ чыла тэңыз кокла гыч, түрлө судна-влак пурэн-лөктын коштмо шотгышто Ламаниш эн пәрвой вэрыштэ шога.

Йэвропын йыр корэшыжэ пэшак кадыргылшэ. Моло тунья ужащ гычын иктыжат Йэвроп нарэ тэңыз дәнэ пұчкылтын огыл. Йэвропын уло кумдыкшо гычын ик кумышо ужащыжэ островшо

Гибралтар пролив гоч Атлантйк окэан дән Средизем тэңызын вудышт вайшталташ. Средизем тэңыз гоч шуко шөнчалан вуд кузэ йога, тудым ончыза. Окэанын йүштö вудшö Средизем тэңызышкэ молан логалын ок кэрт?

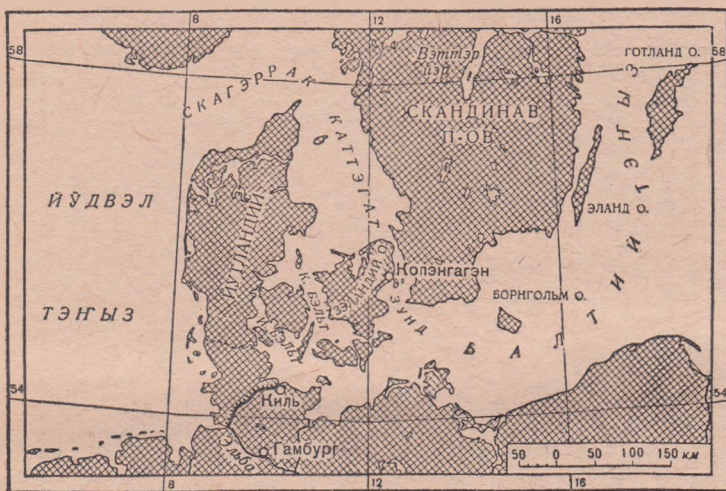
да пэлэостровшо-влаклан возэш (Азийыштэ — ик визымышэ, Африкыштэ — витлымышэ ужащыжэ). Сандэнак Йэвроп, йырым-йыр манащ лийэш, түрлө тэңыз дәнэ авыралтын. Шуко вэрэ тэңыз-влак Йэвропын көргö обласышкыжак пурат.

Атлантйк окэанын умбал лончо вудшö Йэвроп сэр кутлаштэ лэвэ лиймылан көра нигунамаст огэш кылмэ (18 стр. карт).

Кэчывэлымла Йэвропым Атлантйк окэанын **Средизем тэңызышэ** мушкэш. Ты тэңыз **Мрамор тэңыз**, **Шэм тэңыз** да **Азов тэңыз-влак** дәнэ пырля кушмо мландым мұндыркö пұчкын пура. Средизем тэңыз пэш кэлгэ (4 туж. м дечат утла); вудшö лэвылан көра ий мучко кылмыдэ пинча, кэлгэ вэрыштыжат шокшо 13°-ыш шуэш. Ты жапыштак Атлантйк окэанын 2 туж. м кэлгытыштыжэ шокшо 3° вэлэ. Тидэ **Гибралтар пролив**ын вудшö куашлан көра тыгэ лийэш (500 м дечат куаш). Гибралтар проливын

пундашыштыжэ куго куй лондэмла (пороги) улмылан окэанын кэлгэ вэрысэ йүштö вүдшö Срединем тэңызышкэ пурэн ок кэрт (4 стр. сүрэт). Срединем тэңызын тэмпературжо тэлымат 10° шуэш, ты шокшыж дэнак тэлым Йэвропын сэржым ырыктэнак шога.

Йэвропын островшо да пэлэостровшо-влак дэнэ пöлналтын, Срединем тэңыз **Тиррэнск**, **Адриатик**, **Ионик**, **Эгэй тэңыз-влак**лан ойырла. Срединем тэңыз касвэлыштэ Атлантик окэан дэнэ, эрвэлыштэ Шэм тэңыз дэнэ (**Дарданэл** да **Босфор** гоч) ушна; тылэч посна Суэц канал гоч Индий окэан дэнэ ушна. Срединем тэңыз Йэвропын пэрвой вэрыштэ шогышо вүд корныжлан шотлалтэш.

Балтий тэңызын Йудвэл тэңызыш ушымыжо. Киль каналым муза. Балтий тэңыз гыч Йудвэл тэңызыш шумэшкэ Киль канал корным монар гана кучыкэмда?

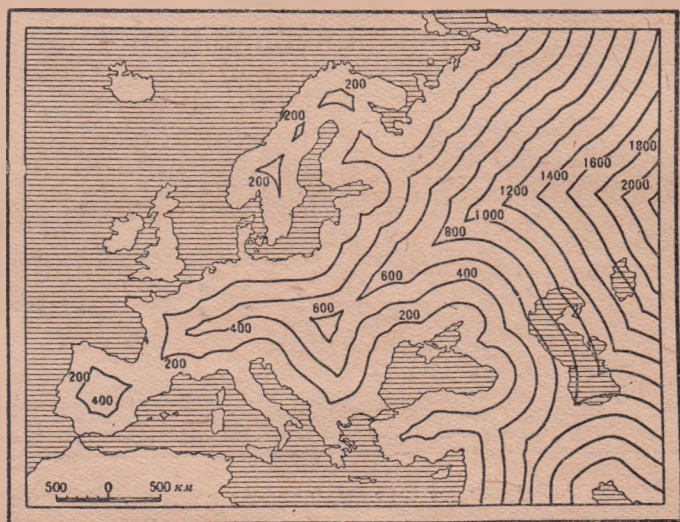
Срединем тэңыз тэңыз корно дэн кошташ тунгалмэ пашаштэ пэш кугын полшэн: айдэмэ пэрвой гана парус дэнэ кошташ ты тэңызыш тунэмын. Акрэт годсо жапыштат, садыгак кокла курымлаштат, Йэвропын сатулымо пашажэ тун шотышто Срединем тэңыз гоч эрта улмаш.

Срединем тэңыз Кэчывэл Йэвропым кум куго пэлэостровлан пола: **Пирэнэй**, **Апеннин**, адак **Балкан**. Тылэч посна Кэчывэл Йэвропышко ныл куго остров пура: **Корсика**, **Сардиний**, **Сицилий**, **Крит** да йатыр тыгыдырак островла. Кэчывэл Йэвропышко пурышо Эгэй тэңызысэ тыгыдэ островла **Грэк архипэлагышкэ** ушнат.

Йэвропын касвэл сэржат тэңыз-влак дэнэ кугын пучкылтын. Тыштэ мэ **Бискай зализ** дэн **Йудвэл** (альэ Нэмыч) **тэңызым**

ужына. Йүдвэл тэнгизым океан дэчын *Великобританий* дэн *Ирландий* — кок куго остров ойырэн шогат. Йүдвэлыштэ ты тэнгыз океанышкэ шкак ушнэн шога, кэчывэлыштэ *Па-дэКалэ* да *Ламаниш* пролив-влак гоч ушна. *Гольфстрим* манмэ лэвэ йогын пуремылан кбра Йүдвэл тэнгыз да тудын пролившэ-влак ий мучко кылмыдэ кодыт. Касвэл Йэвропын чыла сэржэ воктэнат куго таш лымаш (прилив) да чакнымаш (отлив) влак лийыт. Ташлымаш да чакнымаш лиймэ годым энэр логар дэн гавань-влак йошкын дэч эрнат; тыгэ пароход-влакланат кошташышт эркын лийэш. Срэдизем тэнгызыштэ ташлымаш йөр-шэшак ок лий манаш лийэш.

Йэвроп материкыштэ тэнгыз сэрла дэч тораштэ уло вэр-влак. Касвэл дэн Эрвэл Йэвропышто тэнгыз сэр дэчын эн мундыр вэрлам муза. Тэнгыз дэчын нуно монар км тораштэ улыт?

Йүдвэл тэнгызын эрвэл ужашыжэ Балтий тэнгыз дэнэ ушна. Ушнымо корныштыжо *Йутландий* пэлэостров кийа. Йутландий пэлэостровым кок кумда пролив мушкыт: *Скагэррак* дэн *Каттэгат*. Гольфстримын лэвэ йогынжо пуремылан кбра ты пролив-влак тэлым огыт кылмэ. Скагэррак дэн Каттэгат пролив-влак дэч кэчывэлышкырак, Дат острова коклаштэ агышыр пролив-влак улыт. Нунын кокла гычын кугыракшэ — *Зунд* — йужгынам ий дэнэ пэтыралтэш. Балтий тэнгыз кэлгак огыл, вүдшö шөнчаланрак (шөнчалжэ 1% лышкэ) да тэлым сэржэ воктэн кылма. Балтий тэнгызын *Ботничэс*, *Фин* да *Рижск* залившэ-влак йүдвэлышкыла да эрвэлышкыла кужын шуйнэн шогат. Ожно

Балтий тэнгыз гычын Йүдвэл тэнгыз-ыш логалаш Йутландий пэлэ-остров йыр кайаш күлэш улмаш. Йутландийын кэчывэл ужашыжэ гоч *Киль каналым* кунчымонггö ожсо кужо корно кучыкэмын.

Йэвропышто эн куго пэлэостровлан *Скандинав пэлэостров* шотлалтэш. Ты пэлэостровын касвэл сэржэ фиорд манмэ кужо да кэлгэ залив-влак дэн пүчкэдалтын. Гольфстримын лэвэ йогынжо логалмылан кора фиорд-влак тэлэ мучко кылмыдэ шинчат. Гольф-стрим садыгак *Барэнц* тэнгызышкат пура. Барэнц тэнгыз эн йүд-вэлысэ тэнгызлан шотлалтэш. Тугэ гынат, Кольск пэлэостровын Мурманск сэр воктэн кэчывэл ужашыжэ тэлым ок кылмэ. *Ош тэнгыз* куд тылзэ жаплан ийын коштшо ий ора-влак дэнэ пэты-ралтэш. Йүдвэл Ийан окэаныштэ тыгай остров-влак улыт: *Шпиц-бэргэн, Франц-Иосиф мландэ, У Мландэ, Колгуй да Вайгач*.

Моло тунья ужаш-влак дэнэ тагастарымаштэ Йэвроп эн сай вэрыштэ шогышо тунья ужашлан шотлалтэш. Тидэ Йэвропын умыр пойасыштэ (таза пойас), матэрик пэлшарын покшэлныжэ кийымыж гычын да йыр могырым тэнгыз-влак дэн авырналтын шогымыж гычын койэш. Йэвропын тэнгызышт-влак мундыркö матэрик көргышкö пурат. Сандэнэ Рүдö Йэвроп тэнгыз дэчын 600 км тораштэ, Эрвэл Йэвроп 1400 км тораштэ вэлэ шогат (Азий границыштэ; 6 стр. карт).

Ўмбалжэ.

Картым ончэн. 0 гыч 200 м мартэ да 0 м дэч ұлыш лап вэрлам, 200 гыч 1500 м мартэ да курык-влакым, күкшö төр вэрлам, 1500 м дэч күкшö курык-влакым кычал муза. Альпэ, Пирэнэй, Апэнин, Балкан, Карпат да Динар курык-влакым картыштэ ончыкташ тунэмза; нунын эн күкшö вэрыштым муын күкшытыштым палэм-дыза.

Йэвроп эн ұлыш тунья ужашлан шотлалтэш. Тыштэ лап вэр шуқырак, кумда күкшö төр вэр-влак укэ улыт. Тун лап вэр-влак тыгайэ улыт: шкэтак пэл матэрикым налшэ *Йүдвэл Йэвропысо, Йүдвэл Гэрманийысэ* да *Йүдвэл Францийысэ* лап вэр. Ангы-сыррак лап вэр-влак: *Ломбардысэ* (По энэр мучко), *Кокла Дунайысэ* (альэ Вэнгэрысэ) да *Ўлыл Дунайысэ*.

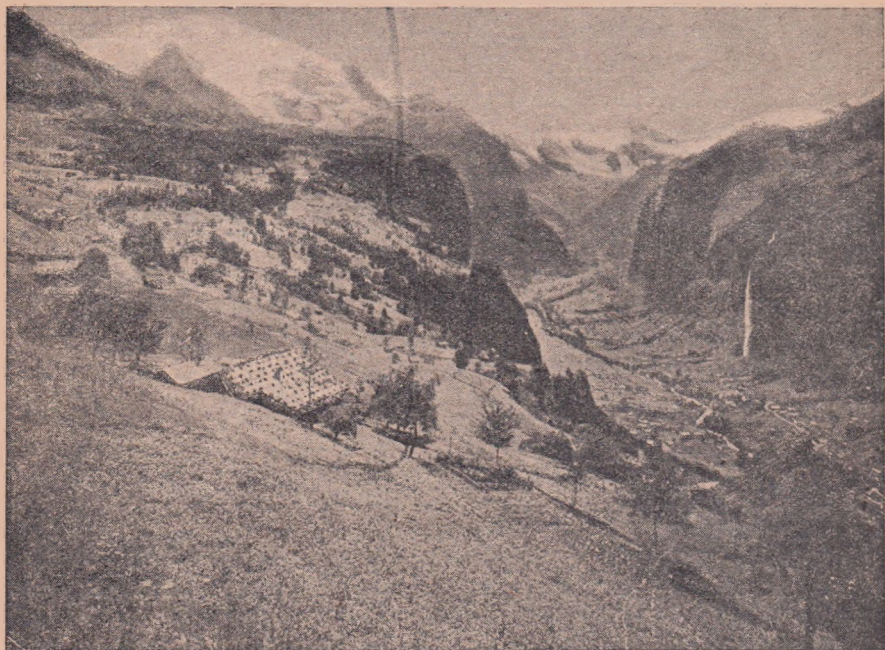
Пүрэман рвэзэ курыкан область. Йэвропын тун курыкшылан *Альпэ* курыкла шотлалтыт. Альпэ курык-влак Сре́дизем тэнгыз сэр гыч тунгалын Вэнгэр лап вэр мартэ пүгö гай кадыргэн шуй-нэныт. Нунын эн күкшö вэрышт — *Монблан* (Франций мландыш-тэ), *Монтэ-Роза* (Италий мландыштэ), *Йунгсфрау* (Швэйцарий-ыштэ), садыгак шуко моло курык-влакат курым мучко лум йымалнэ кийат. Нунын тайылышт гычын ложэмышкышт ий льэд-

ник-влак нушкын волат. Альпэ курыкысо Алэч лъэдникын кутышыжо 24 км. Ты лъэдник Рона энэрлан вудым пуэн шога.

Альпэ курык-влак уло кутышышт дэн кужын шуйнышо паралельнэ пурэман курык улыт. Нунын коклаштышт кужо ложэм-влак шуйнат, тайылышт кэлгэ торэш ложэмла дэн пучкылтшо; вуйышт кошаргэ, пискэ пуйла койын шога.

Курыклан турлө форман лийашыжэ пурэм-влакын турлө курык порот гыч лиймышт полша: Альпэ курык-влак шун, мэргель

Бэрн Альпэ курык-влак кокласэ ложэм. Ложэм пундаш дэн тайылыштыжэ олык дэн куты кыдыштыжэ вэр койыт. Лишыракишэ изэ пёрт койэш мэрдэ-жан годым шаланымэ дэчын пёрт вуйэш куйым оптэныт). Ложэмын формажым сайынрак ончалза — тудо акрэт годсо лъэдник полшымо дэнэ кэлгэмын.

(шўштра порот), известняк, ошма (пэшкыдэ порот), гранит да гнэйс (эн пэшкыдэ порот) куй гыч ышталтыныт. Шўштра курык поротым вуд мушкын волта, пэшкыдэ курык поротшо кошар мучаш лийын олмэшыжак кодэш.

Альпэ курык-влакын мучашышт кэчывэлыштэ *Апэнин* курык-влак лийын шуйнат. Апэнин курык-влак Сицилий островышко лэктыт, тувэчын Йудвэл Африкын Атлас курыкшо лийын, Гибралтар пролив гоч Пирэнэй пелэостровын кэчывэлыштыжэ нунын мучашыштым *Сиэрра-Ньэвада* курык маныт. Касвэлыштэ Альпын

мучашыжэ лийын *Пирэнэй* да *Кантабрий* курык-влак шуйнат. Эрвэлыштэ Альпэ курык-влак *Динар курыкла* мартэ шуйнат.

Динар курык-влак вӱдым куштылгын вончыктарышэ лудо, нарынчэ альэ йошкар известняк гыч ышталтыныт. Сандэнэ нунын кӱргыштышт пӱшчор да йоген шинчышэ энгэр-влак шуко улыт. Адриатик тӱнгызыштэ пароход дэнэ кайыжэ годым Динар курыкын тура сэрлаштыжэ пӱш шуко пӱшчор рож-влакым ужаш лийӱш.

Эрвэлыштэ Альпэ курык-влак *Карпат*, *Балкан* да *Крым курык-влак* лийын шуйнат. Ты пӱрѳман курык-влак чыланат Альпэ курык-влак лиймэ жапыштак лийыныт. Нуно чыланат Йѳвропын рвээ курыкышт-влак улыт.

Пӱрѳм-влак нӱлталанатмэ жапыштэ кукшо мландын вӱс ужа-шыжэ волэн, йа тӱнгызла, йа лап вӱрла лийыныт. Тыгай волѳмӱш лийшэ тӱнгыз-влак: *Эгэй* тӱнгыз, *Адриатик* тӱнгыз, *Тиррѳн* тӱнгыз; лап вӱрла: *Ломбард*, *Кокладунайысэ*, *Ӱлылдунайысэ*. Ожно ты лап вӱр-влак тӱнгыз залив гына лийыныт, шуко жап эртѳн энгэр йошкын дѳн тѳмыныт да лап вӱрышкэ савырѳныт.

Рвээ пӱрѳман курык-влак пайдалэ кӱнчѳн лукшаш-влак шотышто нужна улыт. Карпат курык-влакын эрвѳл тайы-лыштышт гына нъѳфть дѳнэ шӱнчал шуко уло.

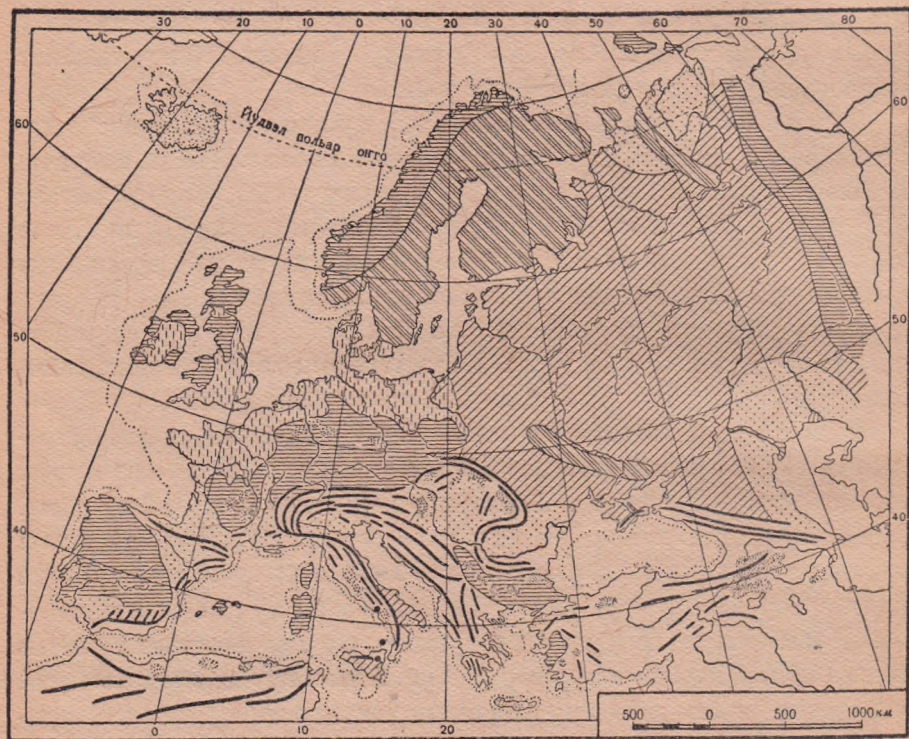
Ожнысо массив дѳн чонгалан тӱр вӱр-влак. Альпэ дѳч йӱдвѳлыштэ да касвѳлыштэ ожнысо *Коклагѳрман* да *Француз* курык массив-влак кийат: нуно Альпэ курыкла дѳч ондак лийшэ улыт. Ала кунам ожно нуно пӱрѳман кӱкшӱ курык лийыныт. Варарак ты курык-влакым йӱр дѳн йогышо вӱд тӱнгышкышт шумѳшкэ мушкын волтѳн тӱр вӱрыш савырѳныт. Ты жапыштак нунын олмѳш пӱрѳман Альпэ дѳн моло пӱрѳман у курык-влак нӱлталанатш тӱнгалмѳ годым нунын вӱрыштэ тӱр вӱр улмаш. Альпэ курык-влак могырым тѳмдымаш лиймэ дѳнэ курык-влакын ожнысо нѳнгызышт кӱй ора-влаклан шѳлышталт пудыргылын. Куй ора-влакын йужышт кумда курык крач лийын кӱшкӱ нӱлталаналтыныт, молышт — шѳлшыла коклашкэ волѳныт, тушан кѳлгѳ ложѳм дѳн котлован-влак лийыныт.

Гѳрман дѳн Француз массив-влак ѳмбалнѳ коклан-коклан йӱрышӱ вулкан-влак вӱрѳштыт. Нунын конусышт дѳн кра-тѳрыштым кызытат пӱш сайын ужаш лийӱш. Ты вулкан-влак шѳлшѳ-влакѳш лийын, шуко жапышкѳн вулкан ломыж дѳн лавым кышкѳныт. Кызыт ты йӱрышӱ вулкан-влакын тӱнгыштышт лѳвѳ минѳэрал вӱд памаш-влак улыт, тывѳчат ожно тыштѳ вулкан лиймым палаш лийӱш.

Ты массив-влак чыланат шыма тайылан да тыртыш альѳ лапка вуйан улыт. Вѳликобританий островысо *Пѳннин* дѳн *Шотландий курык-влакат* ожсо массивышкак пурат.

Касвэл дэн кэчывэл Йэвропышто пайдалэ кунчэн лукшаш-влак ожсо массив коргышто, путракшым нунын тун воктэнышт шуко вэрэштят. Мутлан, Рэйнысэ Сланцан курыкын йудвэл тунгыштыжэ, Рэйныш ушнышо Рур энэр йогымаштэ мландэ шуй кужгэ лончо дэн кийымэ кумда область уло. Ты областым **Рур бассэйн** манят. **Силэз бассэйнштат** мландэ шуй поянлык куго, садыгак цинкат вэрэштэш. Силэз бассэйн Одэр дэн Висла

Вулканик кундэмла	Кристалли массив	Пустынян стэп-влак
Кукшэ кундэмла дэн куй орала	Ырвэзэ пурэмалтшэ кундэмла	Калгытшэ 200 м
Шагала нолтаалатшэ кундэмла дэн куй орала	Эрвэлйэвроп тэр вэр	Кышкышэ вулкан

Йэвроп материкын ышталтмашыжэ. Пурэман курык-влак шуйнэн кийымэ кадыргыл кайышэ вэрлам (полосы) ончыктыза. Кукшо массив-влакым ончыктыза.

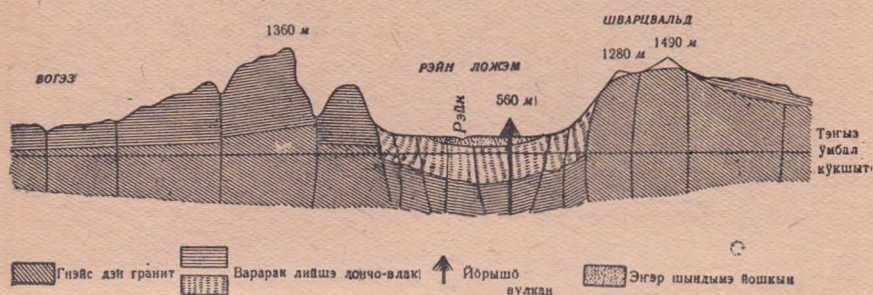
энэр-влакын кұшыл ужалышт коклаштэ Польшо массив воктэн вэрым налэш. Великобританий островыштат мландэ шуй шуко вэрэштэш, тулэч посна тыштак кұртныб рудат уло.

Йудвэлгэрман да Йудвэлфранцуз лап вэр-влак ұлыш курыкан тэр вэр сынан да кугын вошышо ожсо куй курык кашак улыт.

Эрвэлйэвропысо тэр вэр да Фин-скандинав массив. Эрвэл Йэвроп йоршэш вэс тусан. Тыштэ пэш кумда вэрым надын тэр

да ик сынан *Эрвэлйэвроп* төр вэр шарлэн кийа. Ты төр вэрым кумда вэр налшэ лап вэрлан шотлаш лийэш; йужо вэрыштыжэ гына 200 м кўкшытыш нўлталалтын *Среднэрусский* да *Йулвок-тэнысэ* кўкшака вэрлам ыштэн кода. Каспий тэңыз кутлаштэ тудо окэан вўд ўмбал дечат ўлыш (*Каспий воктэнсэ волэм*). Йулышто, Окаштэ, альэ Волхов энэрлаштэ пароход дэнэ кайымэ годым энэр сэр кўрлын туран волымаштэ горизонтальнэ кийышэ тўрлб курык порот-влакым ужаш лийэш. Тыштэ ожно тэңыз лийын. Ты лончо-влак тэңыз шындымэ йошкын гыч лийыныт. Ты йошкын лончо-влак ўмбачын льэдник дэн толшо шун, ошма да валун-кўй варныш дэн лэвэдалтыныт. Тыгай варнышыжэ морэнэ пундашэш альэ морэнэ мучашэш погынышо лийыныт.

Шэлышталтмэ дэч вара лийшэ Кўшыл Рэйнын ложэмжэ. Мландэ шэлшышкэ сўмырлымб дэн Рэйн ложэм лиймэ кувэчын койэш?

Картым ончэн. Йэвроп кумдыкын могай ужашыжэ куго льэдник дэнэ пэтыралтын улмаш, шинча дэнэ ончэн гына палыза? Могай курык-влак льэдник дэнэ лэвэдалтыныт улмаш? Йўдвэлгэрман дэн эрвэлйэвроп лап вэрлашкэ льэдник кувэлымла мийэн?

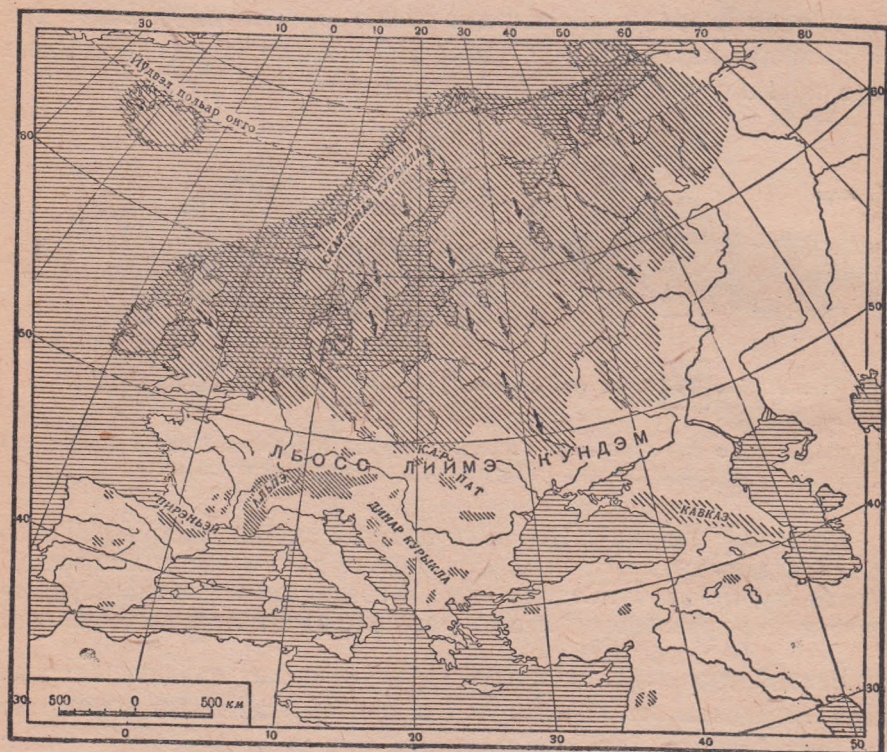
Балтий дэн Йўдвэл тэңыз сэрла мучкышт льэдник йошкын дэнэ лэвэдалтыныт. Тылэч посна ты тэңыз-влакын олмыштат льэдник йошкын дэн лэвэдалтыныт, тушан морэнэ-влак лийын кодыныт?

Йўдвэл Йэвропышто Фин-Скандинав курык *массив* кийа. Ты массивым вэс тўрлын *Балтий шчит* маныт. Тудо эн ожсо массив, гранит гыч (лудо да йошкаргэ), гнэйс гыч да кристалан сланьэц гыч ышталтын. Тудын ўмбалныжэ шўштыра рок пэшақ шагал, нушшо льэдник шўштра рокым кэчывэл-эрвэлышкэ да кэчывэлышкэ шўкэн наггайэн. Кызыт тушто ий йыгэн шымартымэ да йужо вэрэ йылгыштарымэ гранит чанагатам (тага санга) ужаш лийэш. Тыштат-туштат куго кўй-валун-влак кийат. Ты массивын Йўдвэл-касвэл мучаштыжэ кўкшынак койэш — 1¹/₂ — 2¹/₂ тўж. мэтрыш шушо кўкшытан, лапка вуйан — фиэль-

дан, Скандинавий курык-влак улыт; эн кўкшō физьдлаштэ курым мучко лум да льэдник кийа. Лачак ты курык-влак льэдник жапыштэ кўжгын шичшэ ий дэнэ лэвэдалтыныт улмаш (ийын кўжгытшō 1 км шуын). Ты курыкла ўмбачын ий ора-влак кэчы-вэл-эрвэлыш — ССР Ушэм мландышкэ да кэчывэлышкэ — Польшо дэн Германий мландыш нушкыныт.

Касвэлышкыла, Атлантик океанышкэ волэн льэдник-влак пэш куго пашам ыштэныт. Нуно, курык ложэмла гыч шўштра мландэ

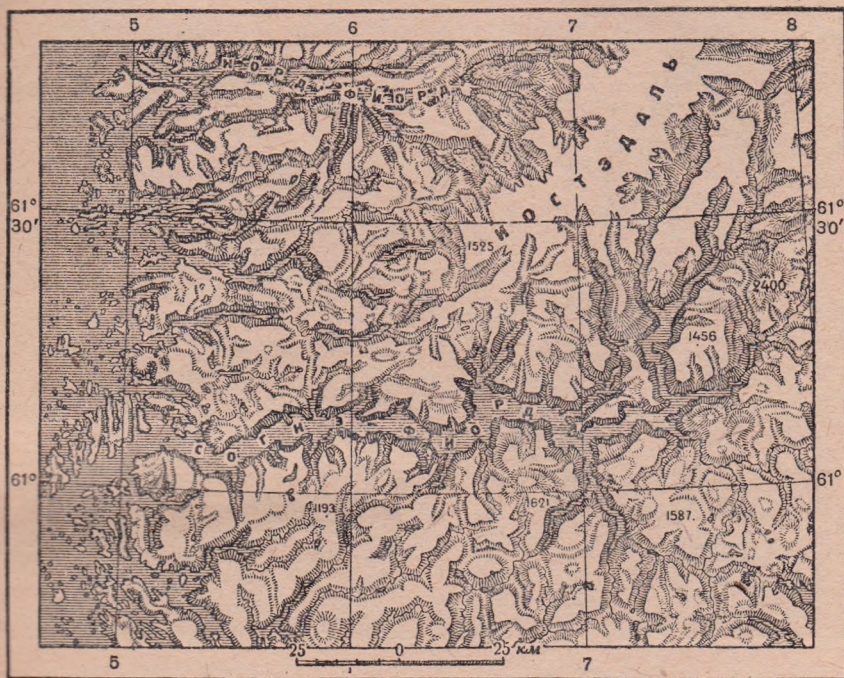
Йэвропын ожно ий дэн лэвэдалтмыжэ. Кувэчын ий нушмо вэрым ончыктыза. Льосс лиймэ кутлам ончыктыза.

поротым кōргынчын луктын, ложэмым кэлгэ шэлшышкэ савырэ-ныт. Льэдник-влак лэвэн пытымэкышт ты шэлшышкэ тэгыз вўд пурэн кужо тэгыз залив, альэ вэс сэмын, кўкшō да тура сэран фиорд-влак лийыныт. Йужо фиорд-влак 150 километрыш шумэш, альэ утларакат шуйнат (Согньэ-фиорд; 13 стр.). Фиорд курык шэлшэ ганьэ лийын курыкым мўндыркō пўчкын пура, тудын пундашэшыжэ вўд погына. Фиордын вўдшō кэлгэ лиймылан океаныштэ коштшо куго пароходат пурэн кэртэш.

Фин-Скандинав массив кўртнўо рудалан пойан, тыштэ йужо вэрэжэ пўтынь курык магнитан жэлэзньак гыч лийшэ. Швэцийыштэ *Кируна курык* пўтынъэк магнит жэлэзньак гыч ышталтшэ (16 стр. сўрэт).

Вулкан область-влак. Йэвропышко матэрик дэч ойырлэн кодшо *Исландий остров* пура. Тудо Йэвропым Грэнландий дэнэ уша. Исландий шкэнжын ышталтмэ шотшо дэнэ Скандинавий дэн Вэликобританийын йўдвэл ужашыжлан лишыл шога. Тугэ гынат,

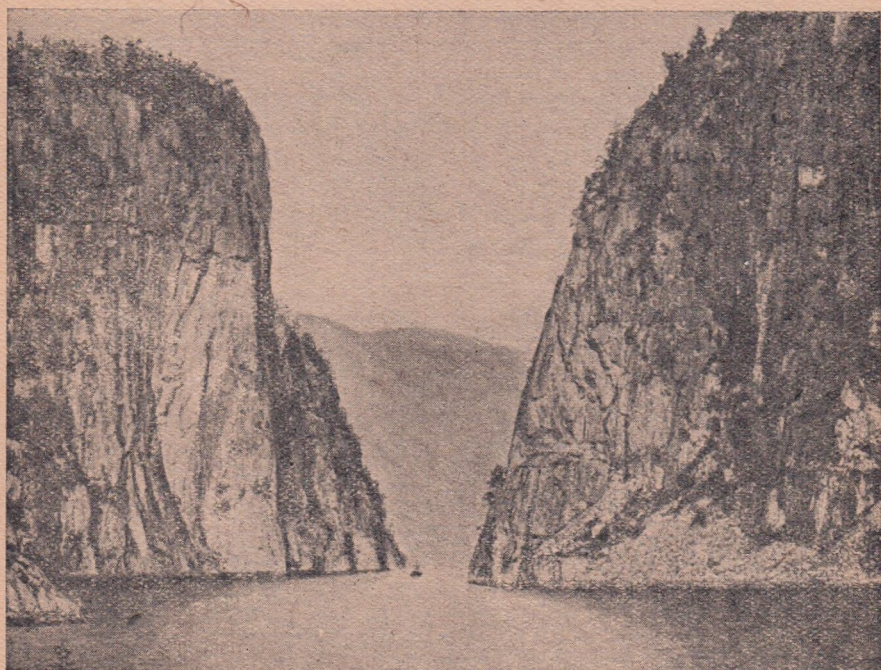

Скандинав пэлэостров сэрисэ согньэфиорд. Эн кумдан койшо вэрлаштэ фиордын кумдыкшым висыза. Фиордышко лъэдник волюмо фиорд воктэнсэ кўкшў вэр-влакым муза.

Исландийыштэ йўлышў вулкан, шокшо памаш да гэйзэр-влак шуко улыт. Эн кўкшў вулкан-влак, мутлан *Гэкла*, нигунам лэвыдымэ ий дэнэ да лум дэнэ лэвэдалтыныт. Альпэ курык-ласэ лъэдник-влак дэн тагастарымаштэ Исландийсэ лъэдник-влакын вэрышт ала монар гана кугырак лийэш. Исландийсэ вулкан-влак лавым лукташ тўналмышт годым ту курыкысо лум дэн ий лэвэн (шулэн) шокшо вўд лийын мўгырэн йогат. Талын йогышо вўд вулкан ломыж дэн варналтын кўй кашак-влакым, ий пудырго-влакым ложэм мучко йоктарэн нангайа.

Иэвропышто, Исландий дэч посна, йулыш вулкан-влак Сре-
дизем тэнгыз сэрлаштат йатыр улыт (Апэнин пэлеостровышто
Вэзувий, Сицилий островышто *Этна*, Балкан пэлеостровын кэ-
чывэлыштыжэ *Санторин*). Срединем тэнгыз кутлаштэ тугышак
куго вийан мландэ чытыралтмаш-влак лийэдат. Сандэнэ ту кут-
лаштэ мландэ ком чытыралтмаш годым, кэлгэ шэлшэ-влак лийэ-
дат, вулкан-влакат тыгай шэлшылаштак лийыт.

*Норвэгийсэ фиорд. Сэржэ гранит гыч ышталтын, сэрэш пүнчö чодра кушкын.
Молаң фиорд-влак кўкшö да тура сэраң улыт?*

Тидэ чыла Эгэй, Ионий да Тиррэн тэнгыз-влакын пундашышт
волымо дэнэ лийэш.

Йэвропышто мландэ волымаш моло вэрлаштат лийэда;
шуко вэрэ волымаш-влак мландэ комын вийын чытыралтмаш дэч
поснак эртат. Мутлан, Йүдвэл тэнгызын чыла сэржэ ольан волэн
шога. Садланак Голландий дэн Йүдвэл Германийыштэ ұлыш сэрэш
вүд налмэ дэч аралэн куго пўйа-влакым ыштат. Голландийыштэ
тэнгыз сэр шүдö ий коклаштэ 3 м нарэ вола. Ты элын йатыр
ужашыжэ тэнгыз вүд кўкшыт дэч ұлнырак кийа. Йүдвэл Сканди-
навий да Финляндийын Ботничэс залив кутласэ сэршыт шүдö ий
коклаштэ 1 м нарэ нёлталалтэш.

Йэвропын мландэ ўмбалжэ нэргэн пунчал мут. Йк манаш гын, Йэвропын мландэ ўмбалжэ айдэмылан илашыжэ йёнан. Кўкшö курык-влак (1500 м дэч кўкшö) пэшак кумда вэрым огыт нал. Тудын тöр вэрлажэ кўкшакарак да курыканрак тайыл вэр-влак мландэ пашалан кэлшышэ шўштра рок дэнэ лэвэдалтыныт. Пу-тыракшым лээдникын кэчывэл мучашыжэ мучко шуйнэн кийышэ лэоссан кундэмэш шурно кушкыл сай кушкэш (12 стр. карт).

Лёсс — йошкаргырак нарынчэ тўсан извэсть йöрышан шунан рок; тыгай рок сўмырла гын, тура пырдыж лийын кодэш. Шуко годым тудо шэм рокын альэ шэм роклан лишыл шогышо рок лончо йымалнэ лийэш. Лёсс рокан мландэ калий дэн извэстьлан поян, адак тургыжат шуко, сандэн тушан вўдымö шурно умэн шочэш.

Вулканан вэрласэ ломыж йöрышан рокэшат шурно, моло кушкылат сай шочэш.

Корно ыштымэ пашаштэ Йэвропын курыкышт-влак нимогай йöсылыкымат огыт ыштэ; кўзаш лийдымэ тура вэр шагал, вончэн кошташ йöндымö огытыл. Кўкшö курык-влак гоч, мутлан — Альпэ гоч корным ыштымэ годым гына йöсö лийын. Тугэ гынат, кызыт тушто кўртнö корным ыштэныт, шуко вэрэ тоннэлым кўнчэныт. Тоннэлым курык вошт динамит вий дэнэ кўнчэн ыштэныт. 15 км кутышан *Сэн-Готард* тоннэлым 20 тўжэм пашазэ 10 ийышкэн кўнчэныт. Сэн-Готард курыкын вончэм вэржэ тоннэль дэчын ик киломэтрлан кўшан кодын; тудын гоч ыштымэ шоссэ корно дэн автомобиль дэн кошташ пэш каньылэ.

Альпэ курыклашкэ шуко турист-влак коштыт. Нунылан кўртнö корно дэч посна тошкэлтышан да кэрэм дэн коштмо шуко корным ыштымэ. Тыгай корныла дэн турист-влак кўкшö курыклаш кўзэн, Альпэ курыклан сылнэ тўсыштым куанэн ончэн кэртыт. Тыгайак корно Швэйцар Альпын эн кўкшö — Йунгфрау (4170 м) курыкыштат уло.

Йэвропысо курык-влак вэр налмэ шотышт дэн окэан гыч толшо мардэжым огыт авырэ. Окэан мардэж Йэвропын эн мўн-дыр вэрлашкыжат шуын кэртэш.

Климйт.

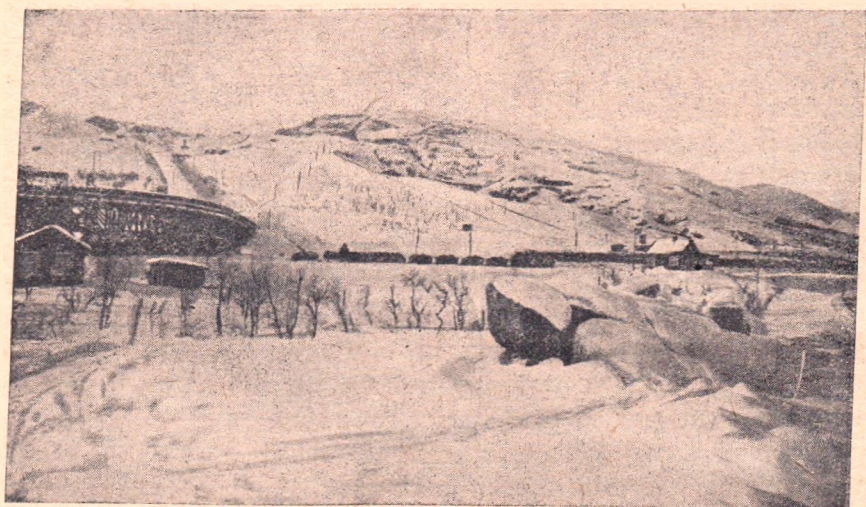
Моло тўня ужаш-влак кокла гычын Йэвроп гына айдэмэ илышлан кэлшышэ умыр пойысышто кийа.

Гольфстрим. Йэвропын климытыштыжэ Гольфстрим пэш куго вэрым налэш. Гольфстрим мландэ шарын эн вийан лэвэ йогынжо. Тудо Йэвропын сэржэ дэкэ тропик кэчэ вий дэнэ ырышэ лэвэ вўдым шуко конда.

Гольфстримлан көра *Йудвэл тэңыз* нигунамат ок кылмэ. *Балтий тэңызын* кокла ужашыжаг ок кылмэ. *Фин* дэн *Ботничес* залив-влак ала монар тылзышкэн ий дэн лэвэдалтыт. Ту лопкытыштак (широта) кийышэ *Гудзон залив* кэгэжымат ийын кошшо ий ора-влак дэч ок йарсэ. *Атлантук окэанын* Скандинавий сэр воктэнысэ касвэл ужашыжэ нигунамат ок кылмэ, вастарэшгына улшо Гренландий сэр воктэнысэ ужашыжэ идалык мучко ий йымалнэ кийа. Гольфстрим *Йудвэл Ийан окэанышкат* йоген мийа. Тудо тушто Йэвроп сэр воктэкэ толшо польар ий ора-влакым шүкэн шога.

Гольфстрим йогынлан көра Йэвропышто климыт лэвырак лиймэ годым садэ паралэлыштак Азийыштэ да Амэриkyштэ йуштырак лийэш. *Гренландий* нигунам шулыдымо матэрик ий дэнэ лэвэ-

Швэцийыштэ *Кируна*. курык Тидэ Скандинав массивысэ курык пугыньэк куртнэ руда гыч лийын. Куртнэ рудам динамит дэн пудэштарэн вагоньэткэ дэн Англий дэн Германийыш колташ улык волтат.

далтын, а *Скандинавий пэлэостровышто* садэ лопкытыштак сылнэ иман чодра шочэш. Лабрадорышто йуштö йогын улмо дэнэ тундр шарлэн кийа, сандэн ты пэлэостровышто нимогай мландэ пашамат ышташ ок лий. Йэвропышто садэ лопкытыштак (50-шэ гыч 60-шо паралэль мартэ) чыла вэрэ шурнат, йемыш пушо пушэнтгэ дэн вондэрлат сай кушкыт.

Азийыштэ 50-шэ паралэль *Сахалин* гоч лэктэш. Тушто идалыкын кокла тэмпературжо 0°, Йэвропышто ты лопкытыштак шыданым удат, йужо вэрыштэ виноградым куштат; идалыкын кокла тэмпературжо 10° шокшыш шуэш.

Касвэл мардэж. Тидым чыла Гольфстрим дэнэ гына умланда-раш ок лий. Йэвроп касвэл мардэж пуымо умыр пойысышто

кийа. Тывэч шуко годым касвэлымла эрвэлышкэ циклон мар-
дэжат эрта.

Касвэл мардэж антипасат гычын лэктэш. Тудо Атлантик окэанын кокла
ужашыж гыч атмосферын кұшыл лончыж гычын волэн, йүдвэл-эрвэлышкыла да
эрвэлышкыла, Йэвроп мландэ ўмбаке эртат.

Йэвропышто касвэл мардэж кұрылтдэ огэш лий гынат,
моло вэлышкыла пуышо мардэж дэчын чўчкидынак да вийанрак
лийэш. Гольфстримын шокшыж дэнэ ырышэ да вўд пушыж дэнэ
тэмшэ касвэл мардэж матэриkyшкэ вўдыжым да пылым конда;
тэлым йўштым лывырта, кэнэжым уто шокшым пасылтара (умеряет).

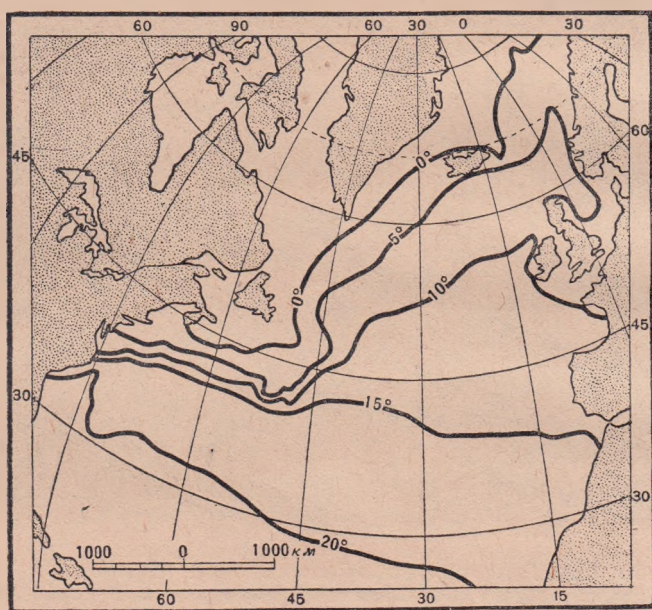
Альпэ курык дэн Рона энэрын тўналышыжэ. Сэн-Готард курык-влак.
Мўндырнў ты курыкын ўмбалныжэ кадыр-кудыр шоссэ корно койэш. Лиш-
нырак, шолаштэ Бэрн Альпыш тыгайак корно кўза. Корно-влак молан ка-
дыр-кудыр улыт?

Йэвропын циклонжым вийышт шотышто Азийын тайфун-
жо дэнэ да Амэриkyн торнадыж дэнэ тагастараш ок лий. Цик-
лон годым куго мардэж пэш шуэн лийэда; тугат пэш куго
вэрым налэш, шуко годым лопкытшо 1000 км-ыш шуэш. Йэвро-
пыш толшо циклон-влак Атлантик окэанэш шокшо дэн йўштў
йуж ваш лиймашэш шочыт. Лэвэ йуж йогын Йэвропышко Гольф-
стрим корно дэн кэчывэл гычын толэш, йўштў йуж йогынжо —
йүдвэл гыч, Грэнландий вэлым толэш. Циклон-влак Йэвропышко

йуж вудыжгым да пылым кондат. Вудыжгӱ дэнэ пыл мландэ пашаштэ пэш куго шотан улыт. Тугай циклон-влакын корнышт 50-шэ паралэль дэч йүдвэлгычрак эртат, сандэнэ ты паралэль дэч кэчывэлыштырак улшо Эрвэл Йэвропын мландыжэ кукшо игэчэ лиймылан кэнэжым кошкэн шинча.

Картым ончэн. Йанварысэ 0° -ын изотэрмыжэ кузэ эрта, палыза. Касвэл Йэвропышто ты изотэрм молан йүдвэлгычын кэчывэлышкэ пэш туран савырнэн вола, рашэмдэн каласыза? Молан 10° -ан изотэрм Мурманск сэргычын лэктын Скандинав пэлэостровын кэчывэлышкылажэ кадыргылын кайа; Скандинав пэлэостровын кэчывэлжэгычын Ботничес заливын йүдвэлышкыжэ, тувэчын Каспий тэныз дэкэ вола, рашэмдэн каласыза? Картыштэ йулысо изотэрм-влак коклагычын 16° да 20° -ан изотэрм-влакын корныштым палэнналза, молан нуно паралэль корно дэн огыт кайэ?

Атлантук океан вуд умбалын йанварысэ тэмпературжо. Молан Йэвроп сэрын воктенжэ вуд лэвырак, Америк сэр воктен йуштырак лийэш?

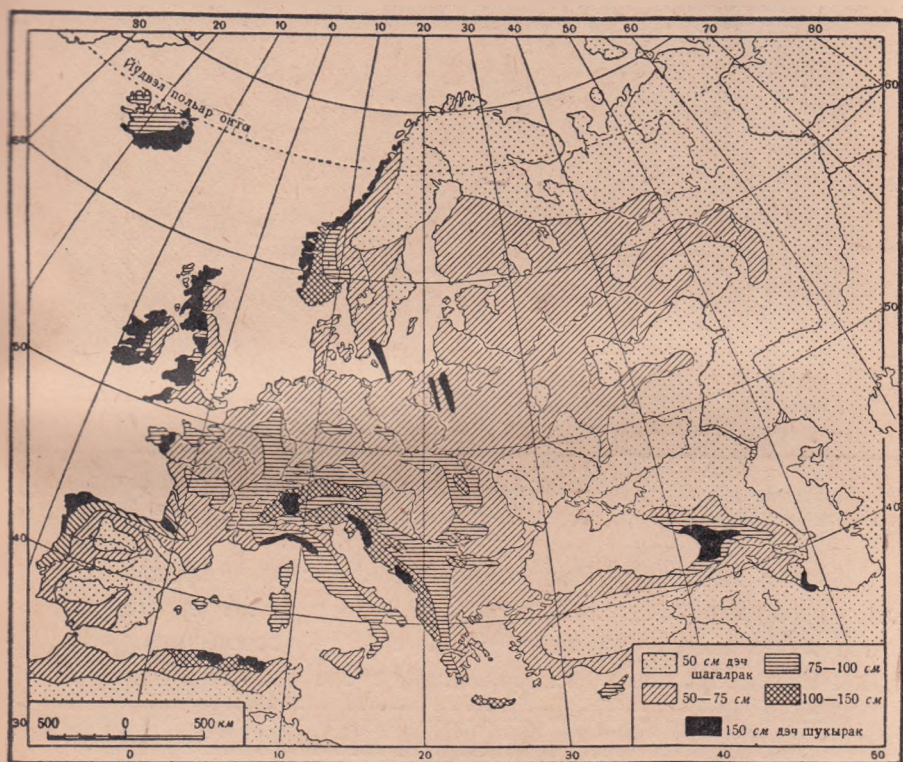
Касвэл да Эрвэл Йэвропысо кэнэж. Касвэл Йэвропышто кэнэж шокшо ок лий. Моланжэ палэ, океангыч толшо мардэж йуалтэ мардэжым да пылым шуко конда, йурат чүчкыдын йүрэш.

Касвэл мардэж Йэвроп умбачын эрвэлышкыла пумыжо годым ольан-ольан ырэн шкэнжын вудыжгыжым йомдара. Вудыжгыжӱ путракшым курыклаш пэрнымыж годым шуко йомэш.

Эрвэл Йэвропышто, утларакшым 50-шэ паралэль дэч кэчывэлыштыракшэ кэнэж шокшо да кукшо игэчан лийэш. Моланжэ

палэ, 50-шэ паралэль дэчын кэчывэлыштырак йүдвэл-эрвэл кукшо мардэж лийэда. Эрвэл Йэвропышто антициклон шуко жап шогымо годым кукшо игэчэ адак лүдмашан лийэш. Антициклон годым кэнэж путрак шокшо да мардэждымэ лийэш. Пылдымэ кэва гычын кэчат чытыдымашын ырыкта, вүдымō шурно саргайа да зичкыж тушан лэктышым пуа.

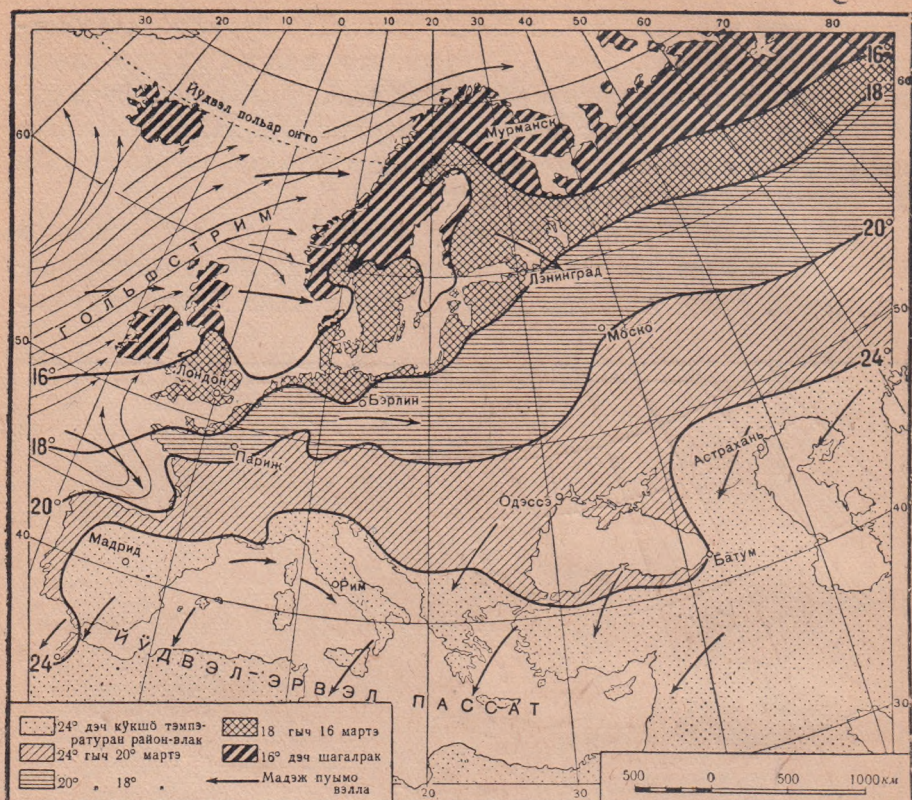
Тугэ гынат, Эрвэл Йэвропысо кукшо игэчэ шуко шогыдэ шуран игэчэ дэнэ вашталтэш. Окэан гычын циклон толаш тўналмэ годым, тудо шкэнжын ончыл ужашыж дэнэ Срэдизэм тэнгыз

Идалык мучко вочшо йужвўдын Йэвроп кумдыкышто пайдалтмыжэ. 100 см дэчат шуко йужвўд могай вэрлаш, молан вочмым ончыктэн умландарыза.

дэн Шэм тэнгыз вэл гыч йужым шупшаш тўналэш. Тувэч толшо йужышто вўд пуш шуко лийэш. Сандэнэ тудо кўшкō кўзэн кўдырчан пылышкэ савырна да куго йўрым ышта. Пыл эртэн кайымōнгō ойар кэва гычын адак кэчэ ырыкташ тўналэш, мландат вашкэ кошка. Йўрын пайдажэ шурно туш шичмэ жапыштэ куго лийэш.

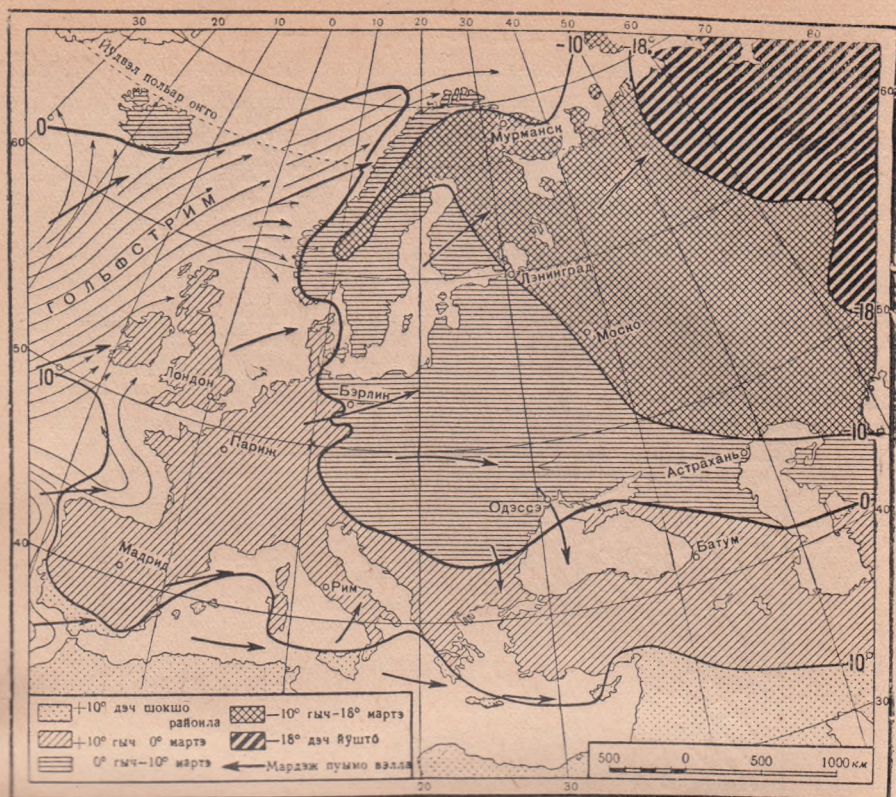

Йэвропышто ийулысо йуж тэмператур да мардэж-влак. Касвэл Йэвропышто 40-шэ паралэль гыч эрвэлыштэ 50-шэ паралэль мартэ 20° изотэрм молан кўза?

Касвэл да Эрвэл Йэвропысо тэлэ. Касвэл Йэвропышто тэлэ лэвэ да йўран лийэш. Тушто лум возэш гынат курык ўмбалнэ гына кужо жапышкэн кийа. Чыла сэр да остров-влак, утларакшым Вэликобританий дэн Ирландий, тўтра дэнэ лэвэдалтыт.

Касвэл мардэж эрвэлышкыла пуымыж годым корныштыжо йўштырак да йўштырак вэрлам ваш лийэш. Сандэнэ тыгай мардэж-влак йўштэмытат кондымо вўдыжгышт лум лийын йога, тывэчын Йэвропын эрвэлыштыжэ да утларакшым йўдвэл-эрвэлыштыжэ мландэ кўжгө лум дэнэ лэвэдалтэш (1 м лышкэ). Циклон-влак тэлым пургыж дэн луман куго мардэжым кондат. Йужгынам лэвэ кэчымат кондат. Шуко годым эрвэл Йэвропышто ойар да мардэждымэ чатлама йўштө шога. Кэчывэлым кэчэ чот волгалтара гынат, пэш шагал ырыкта, йўдым шотдымо шуко шўдыр-влак йылгыжит, лум шкэжат кылма да йужымат йўштэмда. Йўштө — 20°, 30°, йужгынам 40°-ыш шуэш. Эрвэл Йэвропышто антициклон тўналмэ годым йўштө кужо жапышкэн шуйна.

Иэвропышто йанварысэ тэмператур да мартэж-влак. Молан 0° изотерм Йүдвэл Ийан океан гычын Шэм тыгыз дэкыла вола?

Картым ончэн. Скандинавийын касвэл да эрвэл ужашлаш-тыжэ йужвүд моннарэ возэш? Йэвропын кудо ужашлаштыжэ йужвүд эн шуко да эн шагал возэш? Молан?

Ик манаш Касвэл Йэвропын, утларакшым Атлантук океан сэрын климытшэ кугын вашталтдымэ тэнгыз климыт (26 стр. карт). Идалык мучко тыштэ касвэл гычын циклон-влак эртат, пылан игэчэ шога, кэнэжым чот шокшо ок лий, тэлымат куго йүштö ок лий. Йужвүд утларакшым курыклаштэ шуко возэш.

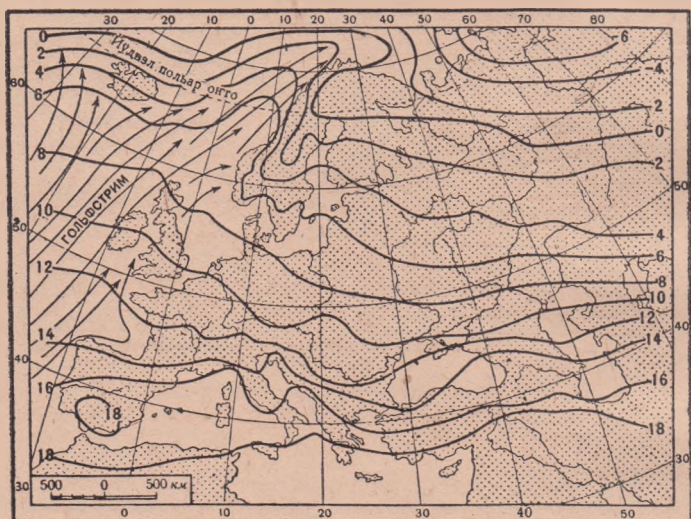
Эрвэл Йэвроп йүштö-шокшо писын вашталтшан, континентальнэ климытан, тушто антициклон-влакат чүчкыдын лийэдат, кава ойар шога. Кэнэжым антициклон годым кэчэ чот ырыктымэ дэнэ пэш шокшо лийэш. Тэлым чатлама йүштö шога. Йужвүд кокла шот дэн возэш, кэчывэл-эрвэлыштэ шагалак возэш.

Кэчывэл Йэвропысо кэнэж дэнэ тэлэ. Срединем тэнгыз сэрлаштэ тропиклан лишыл шогышо климыт — кэнэжым чытыдымэ шокшо да кукшо шога. Кэчывэл гыч сирокко пумыо

годым утларак шокшо лийэш. Сирокко — Сахара гыч толшо йулатышэ мардэж. Циклон-влак Альпэ курык-влак дэч йудвэлым-рак, 50-шэ паралэль мучко эртымыштлан кора кэнэжым тыштэ йур ок лий манаш лийэш. Кэчывэл Йэвропышто лэвэ, лывыргэ тэлэ лийэш. Тэлым циклон-влак Срэдизем тэнгыз мучко эртымыштлан йур чучкыдынак лийын шога.

Картым ончэн. Йэвропышто идалыкаш 0° изотэрм кузэ кайа? Нордкап кутлаш молан кугын кадырга? Молан ты изотэрм 70 паралэль гыч 60 паралэлыш вола? Идалыкын кокла тэмпературжо Вэликобританий островын йудвэлыштыжэ да Лэнинградыштэ могайэ? 50-шэ паралэлыштыжэ Касвэл да Эрвэл Йэвропышто идалыкаш кокла тэмператур моганьэ? Ты кок вэрыштыжэ тэмператур молан икгай огыл?

Йэвропын идалыкысэ кокла тэмпературжо-влак 6° изотэрм кузэ кайа? Тудо молан тугэ кадыргылаш, каласыза.

Йэвропын климытшэ нэргэн пунчал мут. Йэвропын касвэлжэ дэн эрвэлжым тагастарэн ончэна гын, Гольфстрим дэчын торлэн Азий вэлышкэ кайымэ сэмын идалыкын кокла тэмпературжо волэн мийымым ужына. Йэвропын эрвэлыштыжэ йушто игэчэ 5 тылзышкэ, касвэлыштыжэ — ик тылзышкэ да мойын вэлэ шуэш (24 стр. карт). Тугэ гынат, кэнэжым кокла тэмператур 20° эрта, тэлымсэ йушто кэчэ-влак кэнэж шокшо дэнэ тёрланат. Йэвропын йудвэл-касвэлыштыжэ ийулын кокла тэмпературжо Лондон дэн да Парижысэ тэмператур дэнэ иктак; Лондонышто идалыкыштэ кэчэ 1250 шагат волгалтара; Эрвэл Йэвропын 60-шо паралэлыштыжэ 1750 шагат; тушто, кэчэ тунар шагат пыл дэн пэтырныдэ волгалтара. Кэчэ волгыдын утэн кодшыжо кэнэжлан логалэш, лач

ты жапыштэ Удымё шурно кушкэш, садланак тудо вашкэрак шуэш.

Ик манащ, Йэвропын климытшэ умыр да вудыжгё, айдэмын илышыжлан кэлшышэ. Йэвропышто вуддымё пустыньат, садыгак йужвуд утыж дэнэ вочмо вэрат укэ. Ийан окэанын сэрлаж дэч посна Йэвропышто эн йуштё вэрат, садыгак чытыдымэ шокшо вэрат укэ. Йэвропышто, йудвэл да кэчывэл тўржё дэч посна, тазалыкын кокла тэмпэратуржо 0° дэч ўлык ок воло да 15° дэч кушкыжат ок кўзё; чыла вэрыштат идалык жап нылыт лийэш. Идалык жап вашталтмэ айдэмэ тазалыклан нимогай энтэкымат ок кондо, у пашалан вэлэ таратэн шога. Циклон-влакын эртымышт годым вашкэ вашталтшэ игэчат айдэмылан йёсылыкым ок ыштэ.

Контроль йодыш-влак:

1. Йэвропышто касвэл мардэж пумым кузэ умландараш?
2. Йэвропышто йужвуд вочмаштэ курык-влакын пашашт могайэ?
3. Молан касвэл Йэвроп дэчын Эрвэл Йэвропышто кэчэ кужашрак волгалтара?
4. Йэвроп климытын могай шкэ шот койышыжо йал озанлык пашаштэ сайлан шотлалтэш?

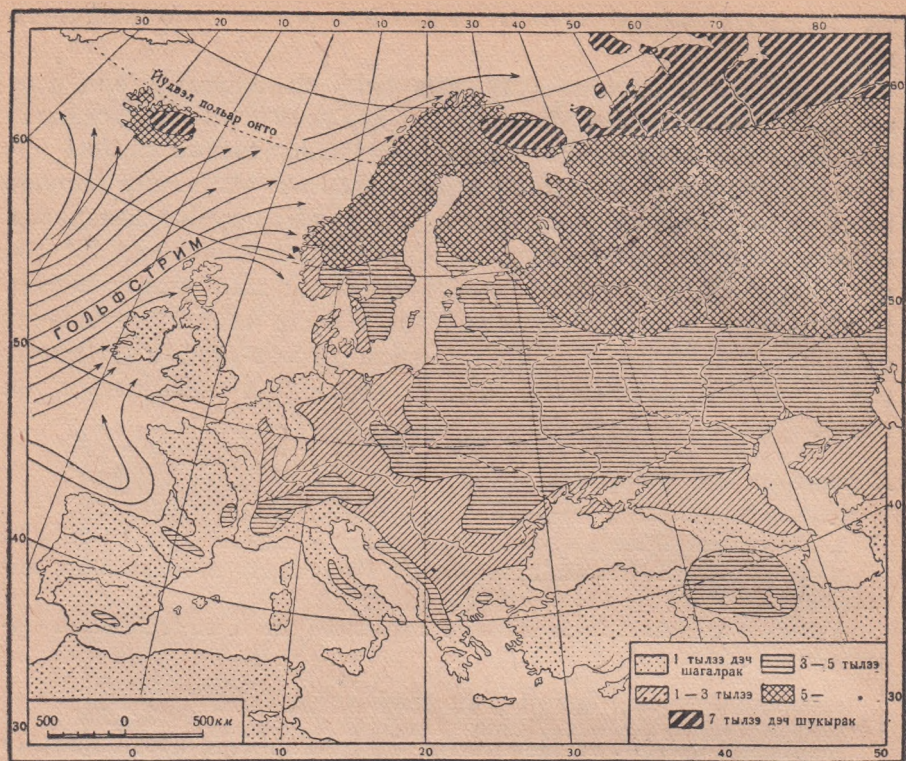
Энэр дэн йэр-влак.

Картым ончен. Йэвропышто шуко энэр-влак йогэн волымо кўкшака вэрлам да курыклам муза. Йудвэл Ийан окэан бассэйныш пурышо энэрла кокласэ вуд ойыртыш линий-влакым муза. Садыгак Каспий, Шэмэ, Балтий, Йудвэл да Срэдизем тэңызлаш йогэн пурышо энэрлан вуд ойыртыш линийыштым ончыктыза.

Йэвроп энэрлан поян; тудо ты шотышто Кэчывэл Амэрик дэч гына шойылнырак шога. Энэр-влак утларакшым Касвэл да Йудвэл Йэвропышто шуко улыт; моланжэ палэ: Касвэл Йэвропышто йужвуд утларак возэш, Йудвэлыштыжэ — тэмпэратур ўлышлан да мландыш вочшо вўдын вашкэ пушланыдымыжлан.

Касвэл Йэвропышто тэңыз лишыллан кўра энэр-влак кужо огытыл. Тушто улыжат *Дунай* энэр гына кужылан шотлалтэш (1 № йэшартыш). Дунай энэр Шварцвальд гыч тўналын эрвэлышкыла, *Вэна капка* (Альпэ дэн Карпат коклаштэ) гоч адак *Куртньё капка* (Карпат дэн Балкан коклаштэ) гоч йога. Дунайын пурла вэл гыч йогэн пурышо энэрлажэ Альпэ курык лум йымач, шола вэл гыч пурышышт Карпат курыкла гыч тўналыт. Касвэл Йэвропын моло энэрлажэ кужо огытыл гынат, шуко вўдан улыт. Утларакшым Альпэ курыкла гыч волышо энэрла шуко вўдан улыт; мутлан *Рэйн*, *Рона* да *По*. Касвэл Йэвропын чыла энэрлаштыжат, манащ лийэш, кэнэжымат, тэлымат вуд шуко лийэш.

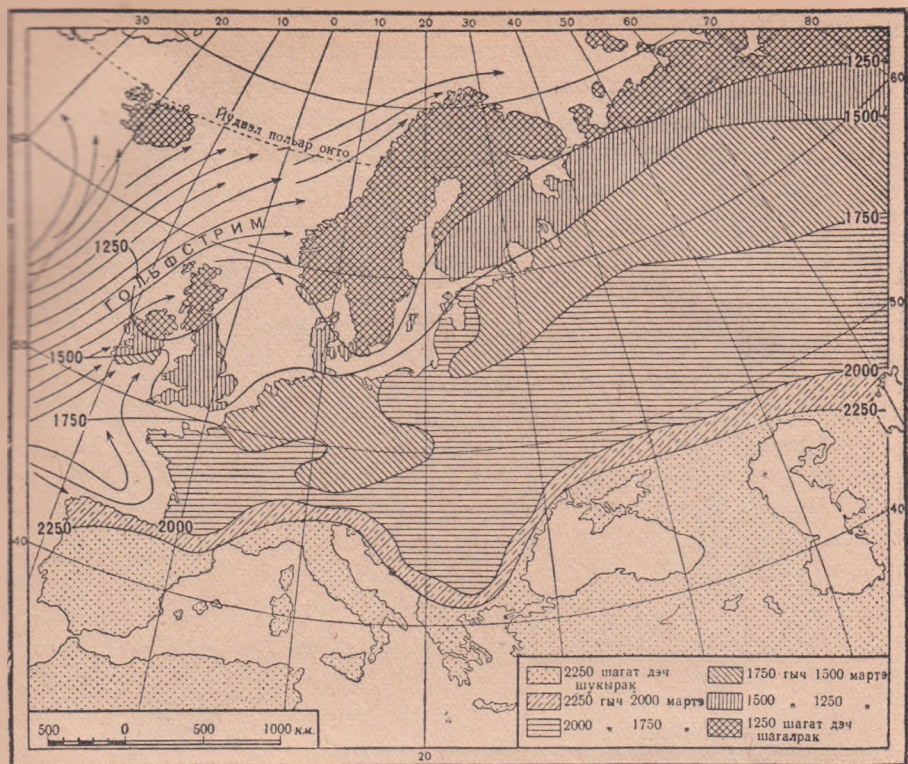

Йэвропышто йүштö жапын кужытшо. Йүштö игчэ кушто ик тылз дэч шагал шог, кушто вич тылз дэчат кужашын шог, тугай вэрлам ончыктыза. Молан тыгэ лийэш, каласыза.

Шошым нуно кугын ташлэн сэр умбакэ лэктын огыт шарлэ. Вудым курыкла гыч да лыздник-влак гыч налмыштлан кэнэжымат тичмаш вудан улыт. Тысэ энэр-влаклан вуд налмэ шотышто чучкыдын лийшэ йур-влакат полшат. Курык гыч йогышо энэр-влак куй кашакэш да мойын пэрнэн шунгалтын, мугырэн йогат. Кокла йогыныштышт эркырак йогат. Скандинавий пэлэостровысо курык энэр-влак гына йогымо корныштышт пэшкыдэ кристал порот-влак улмылан шунгалтын, мугырэн йогат.

Виш тэнгызыш, мутлан Йүдвэл тэнгызыш, йогышо энэр-влак кумда да кэлгэ анган улыт. Нунын агыштышт погынышо йошкыным тэнгыз вудын чакнымыжэ да ташлымыжэ эрыктэн шогат. Тыгай энэр-влаклан *Эльбам*, *Вэзэрым*, *Сэнам*, *Тэмзам* шотлаш лийэш. Йүдвэл тэнгызын сэржэ дэн пундашыжэ эркын волэн шогымат энэр ан кэлгэмаш полша. Энэр ложэм улыкө да улыкө волымо дэнэ тушко тэнгыз вуд тэмэш, тыдат энэр анлан кэлгэмашыжэ полша. Йырым-йыр пэтыралтшэ энэр йошкыным кушы-

Йэвропышто идллык мучко кэчэ валгалтарэн шогымо жапын кужытшо (шагат шот дэн). Кэчэ кушто шуко волгалтара — Английыштэ альэ ССР Ушэмыштэ? (ик лопкытышто).

чынла шуко йоктарэн волтымыж дэнэ энэр анэш дэльтэ-влак лийыт. Тыгай энэрлан **Ронам, Пом, Дунайым** ончыкташ лийэш.

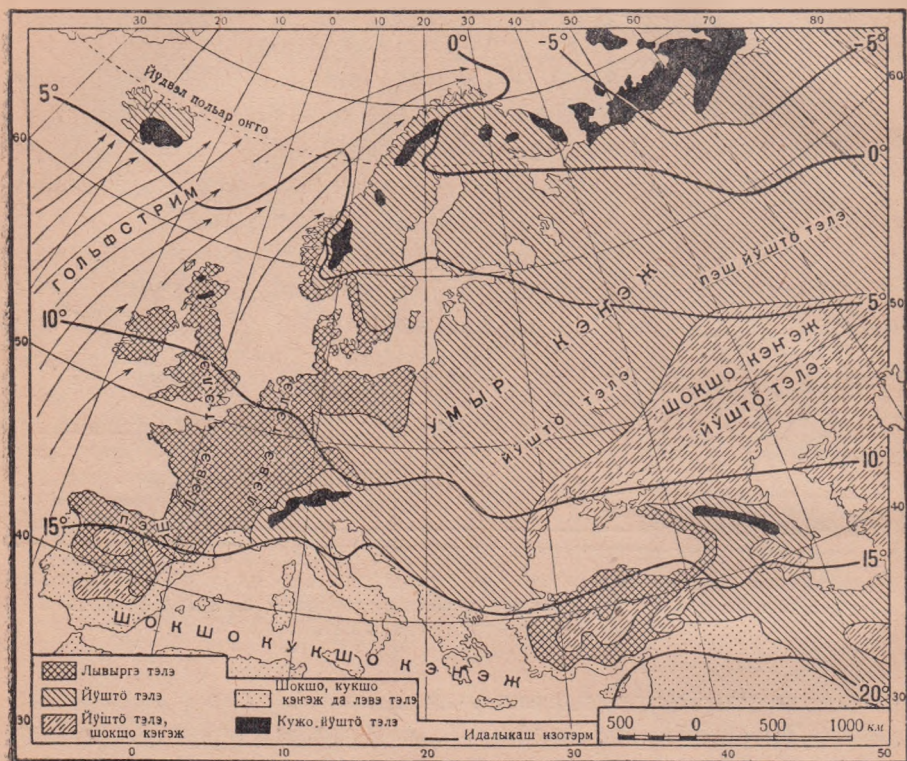
Касвэл Йэвропын энэрлажэ тэлым ий дэнэ огыт пэтыралт. Одэр, Висла адак Скандинавий пэлэостровын энэрышт-влак гына кылмат.

Эрвэл Йэвропын энэрлажэ Касвэл Йэвропын дэч кужырак улыт. Нунын кокла гыч эн кужо энэрлашт: **Йул Окаж** дэнэ да **Чолманжэ** дэнэ, **Дньэпр, Дон Доньэцыж** дэнэ, **Касвэл Двина**. Ты энэрла Чолман дэч посна, чыланат Срэдньэрусский кукшака гыч тўгалын кум тэгызышкэ йогэн пурат. Нуно чыланат вўдым кумда бассэйн гыч погымыштлан кўра шуко вўдан улыт. Шошым лум шулымо годым нуно сэрышт гычын лэктын кумдан шарлат, кэгэжым куашэмыт. Йогэн пурымаштышт куаш вэрла да вўд пэрнэн йогышо вэрла лийэдат. Тўгалтышышт гыч мучашышкышт шумэшкэ эркын йогат. Йужо энэрлаштын гына изыш шунгалт йогымо вэрышт уло. Эрвэл Йэвропысо энэрла тэлым кужаш жа-

тышкэн ий дэнэ лэвэдалтын шогат; мутлан *Касвэл Двина, Ньэва* да *Йул* кокла шот дэнэ вич тылзылан ий дэнэ пэтыралтыт.

Йэвропын кэчывэлэсэ кум пэлэостровлаштыжэ энгэр-влак кў-чык улыт да тэлым гына шуко вўдан лийыт; кэнгэжым йөршэшақ кошкат манаш лийэш, мутлан, Италий мландысэ *Тибр* да Испаний мландысэ *Гвадалквивир*.

Йэвропын климат областлажэ. Йэвропын кувэлныжэ лымыргэ тэлэ лийэш, молан? Кувэлныжэ эн йуштэ тэлэ, молан? Кувэлныжэ кукшо кэнгэж да вўдыж-гў тэлэ лийэш?

Йэр шукалык шотышто Йўдвэл Амэрик почэш Йэвроп кокы-мышо вэрым налэш. Утларақшым йэрла Фин-Скандинавий мас-сивыштэ шуко. Тусо йэрла йужыжо курык ложэмлаш, йужыжо акрэт годсо льэдник кўнчымў лақылаш лийын кодыныт. Балтий тэнгыз кутласэ мландыштат йэр-влак пэш шуко: тысэ йэр-влак льэдник морэнын мучашэшыжэ лийшэ лақылаш лийыныт. Эн ку-го йэрлан Фин-Скандинавийын кэчывэл ужашысэ йэрла шотлал-тыт, мутлан: *Ладого, Оньэгэ, Вэнбэр* да *Вэттэр* йэрла.

Альпий йэрла льдник дэнэ кэлгэмдымэ да кумдангдымэ ложэм-лаштэ кийат. Ты ложэмлам йырым-йырышт морэн-влак пўйа

сэмын авырэн шогат. Альпийын эн куго йэрыштлан *Жэньэвэ* дэн *Бодэн* шотлалтыт. Жэньэвэ йэр гоч Рона энэр, Бодэн гыч Рэйн энэр йогат.

Ик вэрышкат йогыдымо шөнчалан йэр-влак кэчывэл-эрвэл Йэвропышто гына улыт. Тыштэ йўр дэн лум шагал лийыт, вўдын шуыжо пушланэн пыта. Йэвропын ты ужашыштыжэ тўньамбал-лан эн куго *Каспий* йэр кийа. Каспий йэрын вўдшө шөнчалан. Ожно ты йэр окэан дэн ушнэн шога улмаш, варажым тудын йырысэ мландэ нөлталалтмэ дэнэ окэан дэч ойырлэн да климыт кукшылан кōра вўдшө шагалэмын; ындэ ты йэрын вўд кўкшытшө 26 м-лан окэанысэ вўд кўкшыт дэч ұлыш.

Йэвропын энэржэ да йэрышт-влак пэш куго кўлэшан улыт. Йэвроп энэр-влакын иктэ-вэсэ кокласэ торалыкышт куго огыл. Нунын шуышт, утларакшым касвэлысышт, тэлымат огыт кылмэ. Сандэнэ нуно каньылэ да шулдо акан вўд корнылан шотлалтыт. Йэвропын йужо энэрышт иктышт-вэсышт дэнэ изыш гына огыт ушно. Тыгай вэрлаш каналым кўнчэн кок энэрым ушаш лийэш. Каналлан кōра ик бассэйн гыч вэс бассэйнышкэ вончаш лийэш, мутлан, Балтий тэngыз бассэйнысэ энэрла гыч Шэм тэngыз бассэйнысэ энэрлашкэ вончалтэш.

Касвэл Йэвропысо энэрла-влакын кўшыл йогынысо шунгалт йогымо вэрлаштышт электростанцылам ышташ онай. Тыгай энэр-влак Альпэ да Скандинав курыклаштэ шуко улыт.

Швэйцар Альпэ курыклаштэ электростанцылам шотдымын шуко ышталтын. Тусо кўртньö корнылаштэ паровозым от уж, эрэ электровоз-влак гына коштыт. Тылэч посна тушто фабрик, завод-влак пашам электричэствэ вий дэнэ ыштат, ола дэн йаллам электричэствэ дэнэ волгалтарат.

Контроль йодыш-влак:

1. Балтий, Шэмэ да Азов тэngызлашкэ йогышо энэр-влакым муза. Ты энэр-влак кокласэ вўд ойыртышлам ончыктыза.
2. Молан По энэр кўчык гынат шуко вудан?
3. Кумда аган эн кўчык энэрым муза, тудын агжэ кузэ кумданын, каласыза.
4. 45-шэ паралэлым пўчкын лэкшэ энэрлам палэн налза.

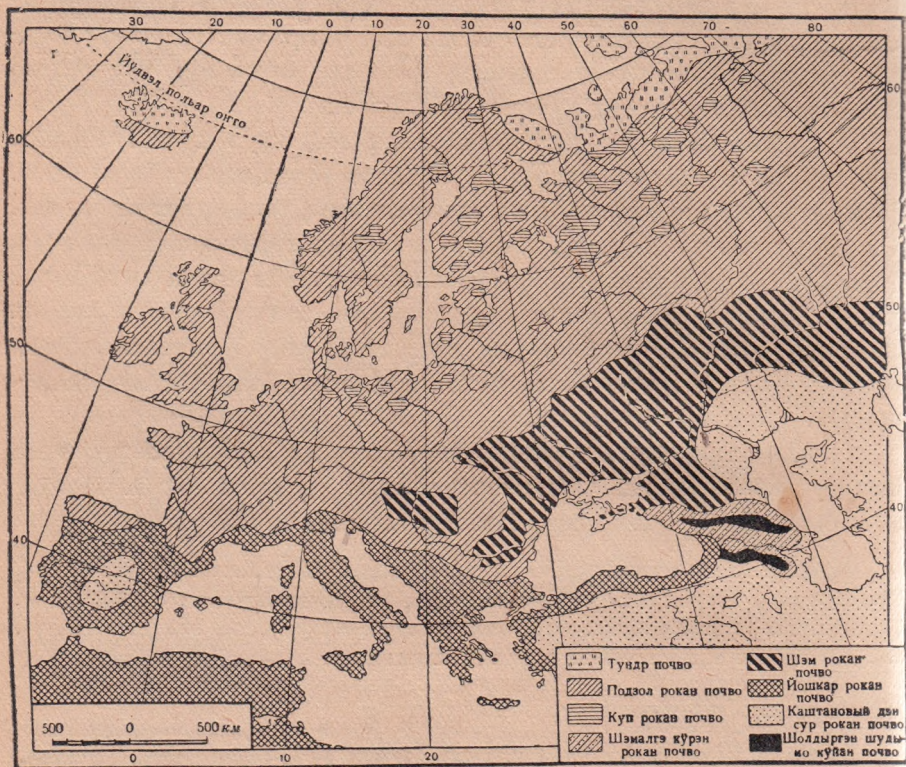
Ўмбал рок.

Йэвроп матэрикын ўмбал рокшо шуко тўжэм ий мучко климыт да кушкыл тўнья полшымо дэнэ лийын толын.

Вудыжгö касвэл мардэж пуымо да чодра кушмо (альэ ожно чодра кушмо) вэрыштэ ломыж тўсан кула рок лийын (27 стр. карт). Кула рокышто тургыж шагал. Чодра йымалсэ ўмбал рок коч кунамат вўдыжгö лийэш, сандэнэ рокысо тургыж йылэ шўймыж-

лан кӧра вӱдэш шулэн пыта; йӱр лиймэ годым ӱмбал рокысо тургыжын икмонар ужалыжэ ӱмбал рокын йымал лончыжкыжо мушкылт вола, икмонар ужалыжэ энӱрлашкэ да корэмлашкэ йогэн кайа; сандэнэ, тургыж ӱмбал лончэш пэш шагал кодэш. ӱмбал лончыжо гын 10 сантиметр деч кӱжгӧ ок лий. Кӱлгыштыракшэ ломыж тӱсан тургыждымо ошалгӧ рок лончо кийа. Садланак чодра рокым ломыж тӱсан кула рок маныт.

Йӱвропын ӱмбал рок картшӧ. Йӱвропышто эн кумда вӱрым могай ӱмбал рок налӧш?

Кула рокын утларак кӱлгыштыракшэ шуко годым кӱртнӧй йӧрышан шемалтӧ-кӱрэн рок лончо лийӧда. Ты лончышко тыгыдӧ, пӧшкыдӧ рок моклака, кӱй пудырго да йужгынам ортштӧйн пластинкӧ-влак пурат. Ортштӧйн поротышто кӱртнӧй да изыш гына кӱшыл лончо гыч мушкылт волышо тургыж йӧрыш лийӧш.

Йужо вӱрлаштӧ, мутлан, Гӧрманийыштӧ да мӧмнан дӧнӧ ССР Ушӧмыштӧ кула рокым пӧш кӱлгын куралыт; шуко годым ортштӧйн лончым ӱмбакӧ савырӧн луктын, тудым тырмалӧн пӧнгыдӧмдат: тыгӧ ыштымӧ дӧнӧ кула рокашты тургыж шукӧмӧш да шурно утларак унга.

Кула рок лончышто кислота улмылан кѳра тургыж ѳмбал лончышто шуко жапышкѳнак ок кийѳ. Палѳ, кислота тургыжым йылѳ шулыкѳтара. Кула рокын структурыжо (ышталтмыжѳ) пураканрак, йѳр лиймѳкѳ ком дѳнѳ лѳвѳдалтѳш. Сандѳнѳ кула рокѳш, утларакшан лѳѳдник морѳнѳш лийшѳ кула рокѳш шурно угѳн ок шѳчѳ.

Кула рокышто азот шагал. Азотым погышашлан тыгай рокым тѳрыс дѳнѳ шѳчѳш. Садыгак „ужар ѳйангышат“ кугын полша. Ужар ѳйангышлан турок гукым кушкылым, мутлан лѳупиным ѳдѳн, тудым погыдѳгѳчак куралын йѳнѳшѳ колтат. Лѳупин вожышто азотым йѳж гычак погышо бактѳрий-влак лий-шѳш кула рок азотлан поѳа. Тыдлѳч посна клѳвырымат вѳдаш лийѳш. Клѳвыр йѳжышѳтат азот шуко уло.

Мѳмнан ССР Ушѳмышѳтѳ да Гѳрманийышѳтѳ кула рокын струк-турыжым сайѳмдышашлан мландышкѳ извѳстьым шават. Извѳсть кула рокын кислотажым пыѳтара да рокым тыгыдѳ пыр-чѳныш савыра, культуран кушкыллан унашыжѳ сай условийым ышта. Культуран кушкыл шѳшѳтыра рокышто вѳлѳ вожым тич-машын колтѳн кѳртѳш. Тылѳч посна кула рокысо шулышо тур-гыж извѳсть полшымо дѳнѳ тувырга (свертываѳтся) да вѳдѳш шагал шулышо лийѳш, тыгѳ рокышто тургыж шуко погына.

Ошман кула рок — шурным ок угдарѳ: тудым калий, фосфор да азот дѳнѳ ѳйандыман. Шунан кула рокышто калий шуко, шурнат утларак угѳн шѳчѳш. Лѳосс ѳмбалан лийшѳ шагалрак кула рокан мландѳш шурно ѳпа сайрак шѳчѳш. Туш-то калий шуко, структурыжат шѳшѳтра, шурным угдарыдымѳ ош рок йѳршѳшѳк укѳ.

Чѳдран да нѳчко вѳрлашѳтѳ кула рок дѳч посна куп рокан мландат улѳда. Куп рокан мландѳ шѳмалгѳ-кѳрѳн альѳ йалт шѳ-малгѳ тѳсан лийѳш. Куп рокын тѳсыжѳ тургыжым огыл, торф улмым онча. Торф манмыжѳ химий шѳт дѳн вѳд йымалан вѳш-талтшѳ, тугѳ гынат, шѳйдымѳ кушкыл массѳ. Йѳжгынам вѳд йымалан кодшо кушкыл шкѳ формыжымат огѳш йѳмдарѳ. Вѳд йымалан кодшо кушкыл ик могырым вѳд шукулан, вѳс могырым йѳж ситыдымылан огѳш шѳй. Куп рокан мландѳш шурно ок унѳ. Куп рокан мландым коштѳн, калий шѳнчал дѳнѳ ѳйандѳт гын, шурно сайын шѳчѳш тѳналѳш.

Касвѳл мардѳж вѳдыжгым шагал намийымѳ, кѳнгѳжым утларак шокино лиймѳ да шуко курымышкѳн куралдѳ кийшѳ Йѳвропын кѳчывѳл-ѳрвѳл стѳпыштыжѳ шѳм рокан мландѳ лийын (27 стр. карт). Тысѳ шѳм рокан мландын тургыжшо шуко (10% лышкѳ) да чѳдран мландысѳ гай тургыжшо рок гыч йѳр вѳд дѳнѳ муш-кылтын ок пытѳ. Йѳр тушто шагалрак лийѳш, ѳмбал рокшо кис-

лотадымэ, шуко известъан, садлан шуко тургыж погынэн. Шэм рокын лончыжо кўжгö, йужо вэрлаштэ $\frac{1}{2}$ м-ыш шуэш, йужо вэрлаштэ утларакат. Тургыж дэч посна шэм рокан мландэ калый дэн да фосфор дэнэ поян. Структурыжо тыгыдэ пырчан, шурным сайын ундара.

Шэм рокан мландым шуко ийышкэн от уйангдэ гынат шурным сайын ундара да лэктышым кугын пуа. Тыгэ гынат, тўрлö культур вашталтыл вўдымым (сэвооборот) тўрыс ыштэн от шого гын, тудо йавыга, лэктышым шагал пуаш тўналэш: шуко ийышкэн пырчан шурным гына вўдэн толмо годым рокышто фосфор шагалэмэш, пуракышкэ савырна, садыгак шурно лэктышат койынак мөнгэтэш. Шэм рокан мландын шурно лэктышыжым мөнгэштэрыдымашын культур кушкыл-влакым алмаштыл вўдыман, мутлан, шурно кушкыл почэш шукийаш шудо кушкылым (льуцэрна) альэ вожсаскам (сакыр ушмэн) вўдаш лийэш. Шудо кушкыл почэш пуракангшэ рок тыгыдэ пырчанышкэ савырна, вожсаскам вўдымö дэнэ пасушто шўкшудо пыта. Тылэч посна шэм рокан мландым миньэрал шöнчал дэнэ уйандымашат куго пайдам пуа.

Йэвропын кэчывэлысэ кум куго пэлэостровлаштыжэ ўмбал рок тўн шотышто йошкар рокан. Тьсэ йошкар рок курык порот — исвестньак — гыч лийын. Йошкар рокышто тургыж шагал: тудым тэлым талэ йўр мушкын пытара. Тугат, йошкар рокышто миньэрал наста-влак шуко улыт, тудым уйангдэт гын, шурно лэктыш сай лийэш. Кэчывэл Йэвропын ўмбал рок тўсыжö мландыштат, известньакыштат кўртньан наста-влак улмылан йошкаргэ лийын.

Контроль йодыш-влак:

1. Молан кэчывэл-эрвэл Йэвроп дэч посна Кокладунайысэ да Улылдунайысэ лап вэрлаштат шэм рокан мландэ лийын?
2. Молан куп рокан мландэ иман чодра кушмо вэрлаштэ гына кумда вэрым налэш?

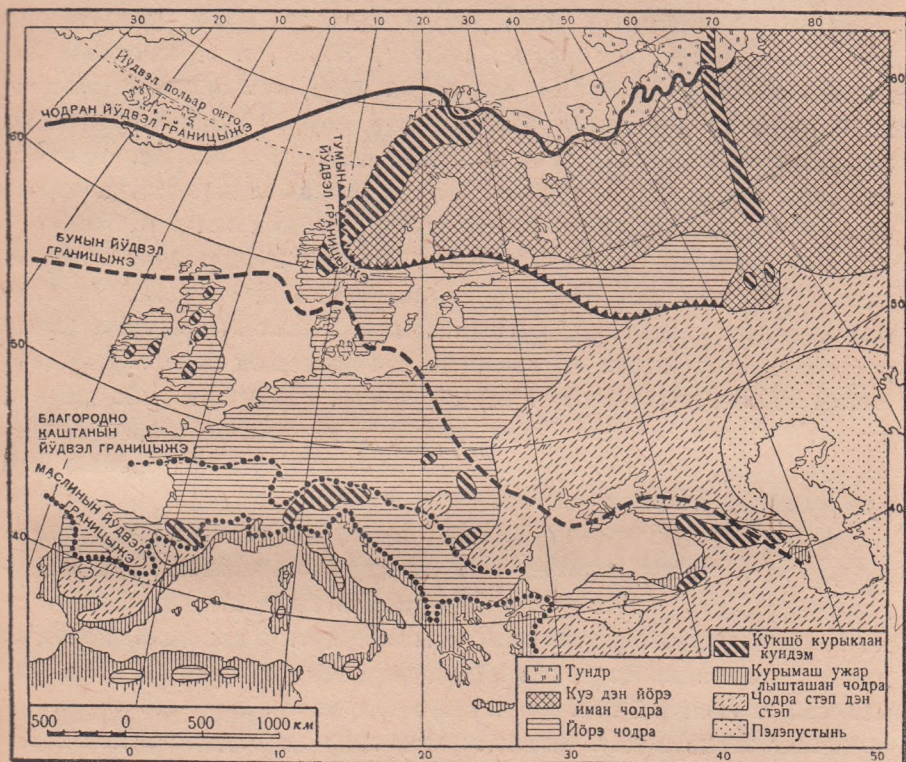
Кушкыл.

Картым ончэн. Йэвропышто могай кушкыл область утларак кумда вэрым налэш, палыза. Ты область дэч йўдвэлныла могай кок область, да кэчывэлныла могай кок область вэрым налыт?

Йэвропышто климыт умыр да вўдыжгö лиймэ дэнэ чодра сай кушкэш. Чодра область Йэвропын пэлыж дэч утла вэрым налэш: эрвэлыштэ Урал курык гыч тўналын, касвэлышкэ Пирэнэй дэк шуйна, йўдвэлыштэ тудо тундрэш энгэта, кэчывэл-эрвэ-

лыштэ стэпыш, кэчывэлыштэ курым мучко ужаргэн шогышо чодра областыш шуэш.

Ожно ты областым пич чодра лэвэдын шогэн. Жап эртымэ сэмын шэнгын кайаш лийдымэ чодрам айдэмэ руэн шуэмдэн; чодра олмэш шурно вудымö кумда пасу-влак лийын кодыныт. Мландэ паша утларак ончылтэн вийангаш тўналмылан көра Касвэл Йэвропышто чодрам руэн шуэмдымаш адакат шукырак лийын.

Йэвропын кушкыл область картшэ. Бискай залив дэч тўналын Каспий тэngыз сэрышкэ шумэш кушкыл тўня кузэ вашталтэш?

Иктаж түрлө чий дэнэ руэм куралдэ, пасушко савырыдэ кодалтын гын, тушан адак чодра кушкаш тўналын, 15 — 20 ий коклаштэ куго чодра кушкын шогалын.

Йүдвэлыштыла Урал курык дэчын тўналын Скандинав курыкла дэк шумэшкэ иман чодра кундэм шуйнэн кийа. Тушто тўн шотышто кож дэн пўнчö кушкэш. Чүчкыдö пичкэмыш кож чодра ночко шун рокан мландэш кушкэш. Пўнчö чодра шуэ, мўндүрч ончымö годым ошалгын койэш, кукшо ошма рокан мландэш кушкэш. Иман чодраштэ кож дэн пўнчö дэч посна

куэ да нӧлпӧ пушӑнгат вӑрӑштӑш. Ты пушӑнгӑ-влаклан кушкашышт шокшо шукак ок кӱл, садыгак чатлама йӱштӧ дӑчат огыт лӱд. Пожар годым йӱлышӧ чодра олмӑш да руэмӑш ожнак шурным вӱдаш тӱнгалыныт. Тыштӧ йӱдвӑл шурным — шожым вӱдат. Шож кок тылӑз кокла жапыштӧ шуӑш. Тудлан шуашыжӧ кӑчын шуко жапышкӑн волгалтарӑн шогымыжо полша (18 — 20 час, утларакат).

Иман чодра кундэмын кӑчывӑлнырашкӧ кӑнӑж кужо да тӑлӑ лывыргырак лиймылан йӧрӧ чодра кушкӑш. Иман пушӑнгӧ дӑч посна куэ, нӧлпӧ, адак тумо, ваштар, шӧрвӧ, т. м; кӑчывӑлкыла кайымӧ сӑмын иман пушӑнгӧ шуэмын мийа, нунын олмӑш лышташан пушӑнгӧ шукӑмӑш. Касвӑлыштӧ пӑрвой кож пытӑн мийа, варажым ижӧ пӱнчӧ шуӑн да шуӑн койӑдаш тӱнгӑлӑш. Француз лап вӑрыштӧ иман чодра уак. Тыштӧ Бискай заливын дӑунӑшыжӧ айдӑмӧ шындӑн куштымо тӑнгыз пӱнчӧ манмӧ гына уло.

Йӑвропысо чодра тумо да бук пушӑнӑн кушмо дӑнӧ ойырлӑн шога. Тумо шокшым йӧрата (чатлама йӱштӧ дӑч лӱдӑш) да волгыдым йӧрата (чӱчкыдӧ укшан огыт). Тылӑч посна тудо ӱмбал рокумат онча: ошман да известнякан рокӑш ок шоч. Бук йӱштӧ дӑчын тумо лӑчат чот лӱдӑш (30 стр. картыштӧ тумо да бук кушмо чодран границыжым ончыза), ту жапыштак вӱдыжгым йӧрата. Ты кок тӱрлӧ пушӑнгӑ-влаклан кушкашышт шокшо жап куэ пушӑнгӧ лӑч кок гана утларак кӱлӑш.

Йӧрӧ чодра кушмо кундэмыштӧ ӱдымӧ мландӧ дӑн олыкла шуко улыт. Чодра чонгалаштӧ да курык тайыллаштӧ, адак вӱдаш йӧрыдымӧ ошма рокан мландыштӧ гына кодын. Ты кундэмын пасулаштыжӧ кокийаш уржам ӱдат. Ӱйӑнгдымӧ мландӑш шыдаг шочӑш, льосс рокан мландым Ӱйӑндӑт гын, сакыран ушмӑн сай шочӑш (11 стр. карт). Йӧрӧ чодран кундэмыштӧ кургылык шудымат шуко вӱдат. Климывт умыр-лӑвӧ да вӱдыжгӧ лиймылан клӑвыр дӑн кургылык вожсаска талын кушкыт. Сатлаштӧ олма луым, грушым, сливым, вишньым шуко куштат.

Касвӑл Йӑвропын кӱкшӧ курыкла тайыллаштыжӧ йӧрӧ чодра кушкӑш; курыкыш кӱшкӧ кӱзымӧ сӑмын йӧрӧ чодра иман чодра дӑнӧ вашталтӑш; адак кӱшныракшӧ курык олыкла да вондӑрла кушкыт. Курык олыклам тӱрлӧ пӑлӑдыш сылнӑштара; шуко курым мучко кийшӧ лум ора воктӑнысӧ куго кӱй ора-влак йӱдвӑлысӧ сӑмынак рӑгӑнчӧ да лишайник дӑнӧ лӑвӑдалтыныт.

Йӱдвӑлыштӧ, Ийӑн окӑан сӑрыштӧ тундр шарлӑн кийа. Тундр Йӑвропын пӑш кумда вӑржым налӑш.

Йӑвропын кӑчывӑл-ӑрвӑл ужашыштыжӧ йужвӱд шагал возӑш. Йӱдвӑл дӑн тагастарымаштӧ, тыштӧ мландысӧ вӱдыжгӧ утларак

парлана да йужышко кайэн пыта. Йэвропын ты ужашыштыжэ шудо кушкыл шочмо тѳр вэр—стэп—кумдан шарлэн кийа. Стэпыштэ кэнэж кужо да пэш шокшо лийэш. Йѳр шагал йѳрэш, кукшо игчэ ала монар арняшкэн шуйна. Йужо ийлаштэ стэпышкэ йужвѳд йѳршын ок воч, тунам ѳдымѳ шурно кушкыл кошкэн пыта. Стэплаштэ тэлэ йѳштѳ да шагал луман лийэш. Ик вэрэшат тѳкныдэ спэп мучко пуышо тэлэ мардэж кѳкшака вэрла гыч лумым шѳкэн волтэн ѳлыш вэрлаш, утлараکشэ корэмлаш да энэр ложэмлаш пургыжтэн шында. Энэр ложэмлаштэ ир олма пу йѳрышан (варышан) тумо чодра кушкэш.

Шошым лум вашкэ лэвэн пыта, корэмлаштэ нарынчэ румбыкан вѳд мѳгырэн йогаш тѳналэш. Ужар шудо талын кушмо дэнэ стэп ужарга.

Нигунам куралдымэ альэ 15—20 ий ондак куралмэ стэплаштэ шошым тѳрлѳ пэлэдыш кушкыл пэлэдыт: тѳульпан, горицвэт, йошкаргэ, кандэ да нарынчэ пэлэдышан стэп ирис. Тугэ гынат, шэм рокан стэпын тѳнг кушкыл-жылан ковыль манмэ шудо шотлалтэш. Ковыльын лышташыжэ тыгыдэ шуан, ағысыр (вѳдыжгым шагал парландарышашлан вэрч), нѳшмыжѳ кужо пыстылан. Ковыль шудын шумонгыжэ нѳшмѳ мучашысэ шийла койшо пыстылжэ мардэж дэи толкыналтын ир стэпын лэвэдэш. Ковыль дэн стэпысэ моло нѳшман кушкыл-влакын вожышт рокышто пэш куаш вэрыштэ улыт. Сандэнэ изэ йѳр лиймэ годымат нуно шкэ кѳргышкышт вѳдым талын шын-дарат. Пурса тукым кушкыл-влак—мутлан, лѳуцэрнэ,—вожыштым кэлгышкэ колтат. Нунын вожэшышт азот-бактѳрийан клубѳнѳла кушкыт. Бактѳрий-влак азотым йуж гычын погэн, рокым азот дэнэ пойдарат. Кушкыл вож да йѳралтшэ кушкыл шуко шѳдо ий мучко шѳйын толмо дэнэ шурным сайын угдарышэ шэм рокан мландэ лийын.

Кэчывэлышкыла, утларакшым кэчывэл-эрвэлышкыла (Каспий тэнгыз вэлыш кайымэ сэмын), стэп утларак да утларак кукшэмэш Садыгак ѳмбал рокшат пѳрвойжым каштан рокан, варажым волгыдо каштан да шѳнчаланрак (солонцеватый) роканыш савырна. Тыгай стэплаштэ ир шѳльѳ (овсяница) да ковыль йѳрышан сур тѳсан арым шочэш; шѳнчаланрак рокан стэпэш шэм арым шочэш. Шэм арымын лышташыжым йужгынам ужашат ок лий, тудо купчыргэн шога, йѳр йѳрын кайымэ почэш гына шалана. Эн шокшо тылзылаштэ шэм арым лышташыжым шкэ ѳмбачшэ йалтак кудалта.

Кэнэж покшэлан пурак дэн стэп нарынчэ тѳсан лийэш. Чот ырышэ йуж пѳрдшѳ мардэж лийын кѳшкѳ кѳза. „Пѳрэкати польэ“ кушкылын тѳрштылшѳ шар-влакшым, нѳшмыштым йоктарэн стэп мучко шалата.

Кэчывэлыштэ да кэчывэл-эрвэлыштэ тѳнг шотышто шыда-нгым вѳдат, кэчывэлыштэ шыдан дэч посна кукурузымат

вудат. Кэчывөртэм да сақыр ушмэн вудымö мландат кумда вэ-
рым налэш. Шуко вэрэ йэмышан пушэнгэ шындымэ сатла да
арбуз дэн дыньэ вудымö бахчала ышталтыныт.

Кэчывэл Йэвропышто курым мучко ужаргэн
шогышо лышташан пушэнгыла кушкыт, мутлан, маслин,
түкан (рожковое) пушэнгэ да курым мучко ужаргэн шо-
гышо вондэрла: лавр, мирт, олэандр, молат. Шошым нуно
тамылэ ұпшан түрлө түсан пэлэдыш дэн пэлэдыт, кэнгэжым
пурак шичмылан кōра сылнылыкыштым йомдарат, сур түсан

*Кэчывэл Италийыштэ апэльсин сат. Крэсаньык ўдрамаш шогымо кутлаш ко-
кийаш рапсым (ўйан кушкыл) вудымö. Апэльсин вондэр коклаш кокийаш шы-
дакым вүдэныт. Молан Италийыштэ йэмыш вондэр коклаш шурным вүдаш лийэш?*

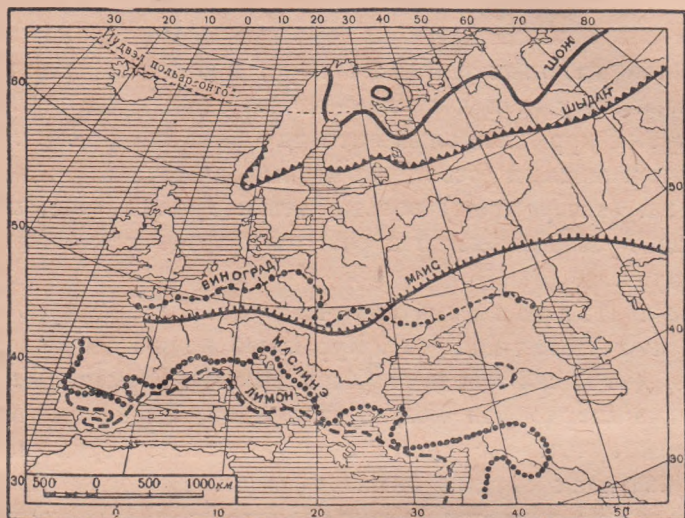
лийыт. Нунын вожышт кужылан лийын, вудыжым кэлгэ гыч
налыт. Лышташышт коштра, тыгыз коман, сандэнэ кэнгэжым
вудыжым шагал парландарат, тэлым изырак йүштö дэчын огыт
лүд.

Кэчывэл Йэвропышто түнҗ шотышто кокийаш шыданым
вудат. Тушто шыданым тэлэ йүр түналмэ дэч ончыч, октябрь да
ноябр тылзылаштэ вудат, майыштэ да ийунышто түрэдыт. Сат-
лаштэ кэчывэлысэ йэмышым куштат: апэльсиным, лимоним.

Ик манаш, Йэвропын климытшэ ганьяк кушкыл түнѳажат ай-
дэмэ илышлан кэлшышэ. Тыштэ илышэ калык Йэвропын тыгай
сай могыржым шкэ кидышкыжэ налын, ир кушкыл купшо вэрлам

шыгырэмдэн, тушагын пасулам да сатлам ыштэн, түрлө культур кушкылым кушташ тўналын. Шукэртэ огыл мэмнан Ушэмнан йүдвэлыштыжат, кэчывэлыштыжат пайдаланыдымэ йара кийышэ вэрла шуко ильыч. Тушто йа чодра кушкын, йа вольык гына тошкэн коштын. Ындэ тыгай вэрлам трактыр дэнэ куралын шурным, кургылык шудым да вожсаскам вудалтэш. Йүдвэл польар онто вэс могырышто, Кольск пэлэостровышто *Хибин* манмэ вэр

Культур кушкылын йүдвэл границыжэ. Йүдвэлышкыла кўзымб сэмьн могай шурно-влак кушкыт? Кольск пэлэостровышто шож вудымб вэрым муза.

уло. 10 ий ожно тыштэ чодра да тундр лийын (35 стр. карт). Ындэ Хибин воктэн шурно ўдышб совхозым почмо. Тушто шож сай уна, садыгак шўльат сай лэктышым пуа (йужо ийыштэ шыданымат вўдат).

Контроль йодыш-влак:

1. Йэвропын курыклаштыжэ кушкыл-влак тўн гыч тўналын вуйышкышт шу-мэшкэ кузэ вашталтыт, молан?
2. Йүдвэлым кэчывэлыш вашталт шогымо радам дэн Йэвропын кум түрлб шурно кушкылжым каласыза.
3. Мэмнан Ушэмна ир пүртүсым молан кбра писын шкэ кидышкыжэ налэш?

Илышэ тўнья.

Ожно Йэвропым пэш куго пич чодра лэвэдын шогэн. Садыгак куралдымэ стэпат кумдан шарлэн кийэн. Пич чодра дэн ковыль шудо кушмо стэплаштэ шуко түрлб куго ир йанлык-влак

илат улмаш. Ындэ Йэвропышто ир йанлык пэш шагал кодын. Срэдизэм тэгыз сэрлаштэ куго ир йанлык йөршэшак пытэн манаш лийэш. Нуным ожнысо курымлаштак пытарэныт.

Корсик дэн Сардинийын айдэмэ күзэн кэртдымэ күкшө күй курыклажэ коклаштэ гына курык тага-влак илат: адак шошым да шыжым ты элла умбач түрлө куснылшо кайык үрө-влак чоңгэштэн эртат. Йужгынам нойышо кайык үрө тэгыз сэрлаш качаш волэн шинчыг. Тыштэ охотник-влак пэш шуко кайыкым луйэн налыт.

Кэчывэл Йэвропышто, күтө кондыштво вэрыштэ кэнэжым шудо шочдымылан да олык шагалан кобра, вольыкым шагал кучат. Тусо кресаньык ушкал дэн имнэ олмэш шорык дэн казам ашна. Вольык кутым курыклан олыкышто да мойын кондыштыт. Пашазэ имнэ олмэш эшакым (осьол) да мулым ашнат. Эшак кочышым түрланышан (васартылшэ) вольык огыл: тудлан иман коштыра шудым да йужгынам изышак рожковый пушэнгын тамлэ йэмышыжым пуат.

Касвэл Йэвропын йөрэ чодраштыжат куго ир йанлык-влак пэш шагал кодыныт. Курыкысо чодраштэ гына, йужо вэрэ пирэ дэн маска кодыныт (Карпатыштэ). Германийын курык чодраштыжэ шордо дэн козуль-влак илат. Ты йанлык-влак помэшык-влак кучымо чодраштэ гына кодыныт. Йужгынам кочкашышт йэн-влак шудым пыштэн кодат. Варажым шордо да козуль-влак илымэ участкым паша укэштэ сонарлан коштшо капиталист-влаклан арэндыш пуат. Карпат дэн Альпын күкшө курыклаштыжэ каза дэн сэрна-влак вэрэштыт.

Касвэл Йэвропышто вольыкым шуко ашнат. Йужгынам нунылан пукшаш кургат ок ситэ. Вольык кургым ситарышаш вэрч тусо калык шўлым, кукуруз ложашым да нөшмө кучам моло кугыжанышла гыч кондат. Тўн шотышто тушто шөр пушо түрлө порот ушкалым шуко кучат. Мутлан, Голландийыштэ идалык мучкат манаш лийэш, ушкал кутым лап вэрласэ ужар олыклаштэ да курыклаштэ күтэн кондыштыт.

Швэйцарийыштэ ушкалым курыкышто күтэн кондыштыт. Курыкышто лум лэвэн пытымэ сэмын ушкал-влак күшкө да күшкө күзат, кэнэж пытаргышэш курык мучко лэвыдэ кийшэ лум линий дэк күзэн шуыт. Шорым лўштышынак курык гыч ложэмышкэ волтат, альэ пэш сай сырым шолтат. Курыкысо күтө коштво вэрлаштак сай мэжан шорыкым шуко ашнат; нунын мэжыштым куымо фабриклашкэ колтат, шылжэ дэн кочышым йамдылат.

Йэвропышго сөсна дэнэ имнымат шуко ашналтэш. Тугэ гынат, автомобиль дэн трактыр шукэмме дэнэ имнэ ашнымэ паша кокымышо вэрэш кодын толэш.

Кэчы вэл-эр вэл Йэвропын стэплаштыжэ ир йанлык кокла гыч улыжат шурно пырчым кочшо нултышто-влак (грызун) гына кодыныт: арлан, йос, сокыр-удыр (шурган), мландэ мэран. Нуно йал озанлыклан пэш куго энгэкым кондат. Сандэнэ нунын дэнэ айдэмэ пэш чот кучэдалэш. Тугат, нуным пытараш асатак огыл. Нуно кэлгэ рожлаштэ илат да кумда вэрыш шарлэныт (Кас-вэл Йэвропышто Рэйн энгэр мартэ). Стэп кайык-влак — дроф да стрэпэт—ындэ шагал вэрэштывт.

Ожно охотнык-влак ага йырагэш шылын дроф кайыкым вангэн дүйат ыльэ. Ага йырагым пытарымэ дэнэ мэмнан стэплаштына дроф кайык адак шукэмаш тунгалы. Дроф турнья гайэ кужо йолан кайык (күкшытшо 1 м лишкэ). Нуно пасу колым да сусликым кочмышт дэнэ йал озанлыклан пэш куго пайдам кондат.

Ожнырак мэмнан стэплаштына шёран вольыкым шукак кучэн огытыл. Нунын олмэш пашазэ имным да кичкымэ ушкыжым шуко ашнэныт.

Тугат, ындэ мэмнан стэплаштына трактыр шукэмын. Ты шотышто мэ Касвэл Йэвропымат эртэн кайэнна. Мэмнан колхозлаштына шёр пуышо вольыкым да сос-нам шуко ашнат. Садыгак пасу пашалан күлшö имнымат шукэмдат. Пасу паша дэч посна мыланна элнам аралашат имнэ күлэш.

Иман чодраштэ да тундрышто ир йанлык ожнысо курымла дэнэ тангастарымаштэ ындэ шагалэмын гынат, тунг шотышто ожнысо тусыжым йомдарэн огыл; тыштэ ур, мэран, рывыж, пирэ шуко илат. Куго йанлык кокла гыч иман чодраштак маска дэн пүчö вэрэштывт. Тэлэ жапым эртараш тышагын шуко түрлö кайык-вусо кодэш: кудыр, музо, сузо да ир музо. Чодра йанлыкым да кайык-вусым кучымаш тушто тунг пашалан шотлалтэш.

Тундрышто, утларакшым У Мландэ дэн Шпицбэргэныштэ, тўшка дэн коштшо йўдвэл ир шордо-влакым ужаш лийэш. Тугат, нуно ындэ пэш шагал кодыныт. Тундрышто ош (тэлым) музо да ош польар рывыж (тэлым)—пэсэц илат. Кэнэжлан тундрышко пэш шуко түрлö кайык шокшо вэрла гыч толыт: кайык комбо, йўкчö, лудо, т. м. Нуно тыштэ пыжашым оптэн, игым луктын шыжэ мартэ илат.

Иман чодра кундэмыштэ сурт вольык гыч шёр пушо тўкан шолдра вольыкым, шорыкым, имным ашнат. Ожно, тэлэ корно вийнышын, пырнэам да мойын имнэ шупшыктат ыльэ. Пытартыш ийлаштэ тыгай нэлэ пашам гусэнидан трактырлан ыштыкташ тунгалмэ. Тундрышто сурт вольыклан йўдвэл шордо дэнэ кычкымэ пий шотлалтэш.

Ийан окэанын сэрлаштыжэ миллионлэн чайкэ-влак пыжашым ыштат. Окэан вўдыштö, ийын коштшо вўд кушкыл да

тыгыдэ илышэ шуко лиймылан кѳра, кол шуко. Колын икмонар ужашыжым кайык-вусо, тьульэнь, морж да кит-влакак кочкын пытарат. Йэвропын йѳдвэл эллаштыжэ калык шагал ила. Сандэнэ тысэ илышэ тѳньан пойанлыкшэ кучылдалтдэ кийа.

Касвэл да кэчывэл Йэвропын сэрлажым мушшо тэңгызлаштат кол пэш шуко. Нунын кокла гыч эн кугышт: кэчывэлыштэ тунэц, йѳдвэлыштэ трэска. Йэвроп ѳмбалнэ илышэ калык куго кол дэч посна тыгыдырак колымат шуко куча, кочышым йамдыла. Тыгыдэ кол кокла гыч йѳдвэлыштэ сальдым, кэчывэлыштэ сардиным да анчоусым ончыкташ лийэш.

Контроль йодыш-влак:

1. Йэвропысо сурт вольык кокла гыч эн кѳлэшышт могайэ, молан?
2. Могай пэлэостров да островла воктэн трэска, сальдэ да сардин колым шуко кучат?

Калык.

Йэвропышто 500 млн. йэнг ила. Тидэ мландэ ѳмбалсэ чыла калыкын ик нылымышэ ужашыжэ нарак лийэш.

Атласысэ картым ончэн. Йэвропын могай вэрлаштыжэ калык чѳчкыдын ила? Лап вэрлам, тэңгыз сэрлам, островлам да пэлэостровлам палэн каласыза. Йэвропын йѳдвэлыштыжэ ик квадрат километрлан монар йэнг логалэш? Германийысэ курыклаштэ да Италийыштэ илышэ калык дэчын монар гана шагалрак?

Йэвропын чыла вэрлаштыжат калык шот ик тѳр огыл. Йэвропысо калыкын шукурак ужашыжэ Вэликобританий островышто, Рэйн энэрын ѳлыл мучашыштыжэ да Герман массивла воктэнэ ила. Ты вэрла куго кѳлэшан тэңгыз корныла дэч мландэ шѳй лукмо бассэйнла дэч мѳндыр огытыл. Тушагын промышлэнысан да сату пашам нарийшэ ола-влакым шуко ыштымэ. Сандэнэ тыштэ калыкат шуко ила: 1 кв. км-лан 100 йэнг утла логалэш, йужо районлаштэ 1 кв. км-лан 1000 йэнгышкат шуэш.

Йэвропын йал озанлыкан кундэмыштыжат — касвэлыштэ Бискай залив гыч тѳналын, эрвэлыштэ Шэм тэңгыз да Йѳл энэр дэк шумэшкэ — калык чѳчкыдын ила, 1 кв. км кумдыкклан 25 йэнг гыч 100 йэнг мартэ логалэш. Ты кундэмыштэ, тѳрлѳ вэрыштат шуко йэнган илэм вэрла лийын шинчыныт. Нунын коклаштэ кушкыл да вольык продукт гыч тѳрлѳ кочышым ыштышэ завод дэн фабрик-влак йатыр улыт (арака шолтымо, сакыр завод, шурно йонгыштышо да т. м.). Тыштат 1 кв. км-лан 150 йэнг нарэ логалшэ промышлэнысан район-влак улыт. Иман чодра кундэмыштэ калык шагал ила, тушто кызыт мартэнат энэр сэрлаштэ гына изэ йаллам ужаш лийэш.

Мэмнан ССР Ушэмыштэ социалист строитэльдэ кайымэ дэнэ иман чодра кундэмыштат калык чўчкыдэмаш тўнгалъэ; тушто гына огыл, чодра тундрыштат у промышлэнысан вэр-влак кушкыт, мутлан Кировск (Хибин курыклаштэ). Нунын йырысэ куп да йаракыйшэ чодран вэрла олыкышко да пасушко савырнат.

Йэвропышто илышэ шуко тўрлő калык тўн шотышто индо-йэвроп групшыко пурат. Нуно чыланат иктэ-вэсыштан лишыл шогышо йылмэ дэнэ ойлат. Йэвропын эн шуко йэган калыкшылан славъан, гэрман да роман калык шотлалтыт; шукалык шотышто ты калык-влак иктышт-вэсышт коклаштэ тōр улыт манаш лийэш. Нуным чылаштымат ик вэрэш ушымо годым Йэвропысо чыла калыкын лу ужаш гыч индэш ужашыжэ лийыт.

Славъан калык Эрвэл Йэвропын тōр вэржэ мучко шаланэн ила, адак тылэч посна, Кокла Йэвропышто — Польшышто, Чэхословакийыштэ, ужашыжэ кэчывэл Йэвропышто — Йугославийыштэ до Болгарийыштэ илат. Славъан калык-влакын йылмыштышт ойыртыш пэш шагал. Тыдым тывэчын раш ужаш лийэш: муглан, руш альэ украин калык Болгарийышкэ мийа гын, болгар калыкын ойлымыжым тылмач (кусарышэ) дэч поснак умлэн кэртэш.

Атласысэ картым ончэн. Руш, украин да бэлорус калык кушто илат, ончыктыза. Польшышто да Чэхословакийыштэ могай калык-влак илат? Йугославий дэн Болгарийыштэ могай калык-влак илат? Калык илымэ вэр границэ-влак дэч кугыжанышла границэ-влак кушто кугын ойырлэн шогат, муза.

Гэрманийысэ калыкын йылмыш дэнэ ойлышо калык-влак утларакшым Йūdвэл да Балтий тэныз сэрлаштэ илат. Гэрман калык-влакын йылмыштат иктышт-вэсышт коклаштэ лишыл улыт, тугат, славъан калык-влакын нарак огыл; англичан калыкын йылмышкыжэ роман калыкын йылмэ гыч шуко мут пура.

Атласысэ картым ончэн нэмыч, дат, швэд да норвэг калык-влак кувэлнэ илат, ончыктыза. Голланд дэн англичан-влак могай кугыжанышлаштэ илат.

Роман калык Францийыштэ да Пирэнэй, Апэнин да адак изыпак Балкан пэлэостровлаштэ илат. Нуно ожсо рим калыкын латин йылмыш гыч лэкшэ йылмэ дэнэ ойлат.

Атласысэ картым ончэн. Пирэнэй да Апэнин пэлэостровлаштэ илышэ роман калык-влакым каласыза. Ёлылдунай лап вэршыштэ могай роман калык-влак илат?

Моло тыгыдэ калык кокла гыч йэврэй калык шукарак. Нуно Йэвропын чыла кугыжанышлаштыжат, утларакшым Польшышто

да Румынийыштэ илат. Садыгак грэк калыкат йатыр шотлалтэш. Нуно Балкан пэлэостровын кэчывэлыштыжэ илат. Ты калык-влак дэч посна Йэвропышто монголг руппышко пурышо калык-влакат илат: фин, эстон, мадьяр, турк, татар да молат.

Йэвропысо калыкын таблицыжэ.

1. Славьян калык йылмэ дэнэ ойлышо калык-влак: а) эрвэл славьян-влак — руш, украин да бэлорус; б) касвэлысэ славьян-влак — польак, чэх, словак; в) кэчывэл славьян-влак — сэрб, хорват, словэн, болгар.

2. Роман калык йылмэ дэнэ ойлышо калык-влак: а) француз, б) итальян; в) испан да португал; г) румын.

3. Гэрман калык йылмэ дэнэ ойлышо калык-влак: а) Скандинавийыштэ — швэд, норвэг, дат; б) нэмыч, в) голланд; г) англичан.

4. Литва дэн латыш калык-влак.

5. Грэк да албан.

6. Кэльт калык йылмэ дэн ойлышо калык-влак: а) баск; б) брэтон; в) ирланд.

7. Турло кугыжанышлаштэ илышэ йэврэй калык.

8. Урал-Алтай калык-влак: а) фин-угр — мадьяр (вэнгэр калык), коми, удмурт; б) касвэл фин калык — суоми (Финляндийыштэ) карэл, эст калык.

9. Турк калык-влак: а) турк,—осман; б) татар.

Йэвропын политик картшэ.

Йэвропын эн куго кугыжанышыжэ-влак тыгай улыт: *ССР Ушэм, Германий, Франций, Англий* да *Италий*. Ты чыла кугыжанышлаштэ 320 млн. йэнг нарэ ила. Ты цифр Йэвропышто илышэ чыла калыкын пэлыжэ утла нарэ дэнэ төр лийэш.

Картым ончэн. Ты кугыжаныш-влак дэн нунын столицыштым (рүдö олаштым) муза — ССР Ушэмын границыжэ воктэнсэ Йэвропын тыгай кугыжанышлажым муза: *Финляндийым, Эстонийым, Латвийым, Польшым* да *Румынийым*.

Скандинав пэлэостровышто — кумдыкышт шотышто тыгай кок куго кугыжанышла улыт: *Швэций* — рүдö олажэ *Стокгольм* да *Норвэгий* — рүдö олажэ *Осло*.

Йугландий пэлэостровышто да Дат островлаштэ *Даний* кугыжаныш кийа. Рүдö олажэ — *Копэнгагэн* — *Зунд* проливын сэрыштыжэ шинча.

Рэйн энэрын ўлыл йогын кундэмыштыжэ, кумдыкышт шотышто куго огытыл гынат, шуко калыкан кок кугыжаныш уло: *Голландий* — рүдö олажэ *Гаага* да *Бэльгий* — рүдö олажэ *Брүссэль*.

Пирэнэй пэлэостровышто кумда вэрым налын *Испаний* кугыжаныш кийа. Испанийын рүдö олажэ *Мадрид*, пэлэостровын көргыштыжö шинча. Туштак окэан сэрыштэ *Португалий* кугыжаныш кийа,— рүдö олажэ *Лиссабон*.

Балкан пэлэостровын кэчывэлныжэ *Грэций* кугыжаныш — рүдö олажэ *Афин*; тудын йүдвэлныракшэ *Албаний*, *Йугославий* кугыжаныш-влак кийат. Йугославийын рүдö олажэ *Бэлград*; тыштак *Болгарий* кугыжаныш вэрым налэш — рүдö олажэ *Софий*. Балкан пэлэостровын изэ ужашыжым эрвэлыштэ *Турций* кугыжаныш налэш. Тыштак Босфор сэрыштэ Турцийын куго олажэ *Стамбул* шинча. Турцийын рүдö олажэ — *Анкара* — Изэ Азийын покшылныжэ шинча.

Йэвропын кокла ужашыштыжэ ныл кугыжаныш вэрым налыт: *Швэйцарий* — рүдö олажэ *Бэрн*, *Австрий* — рүдö олажэ *Вэна*, *Чехословакий* — рүдö олажэ *Прага* да *Вэнгрий* — рүдö олажэ *Будапэшт*. Ты кугыжаныш-влак иктыштат тэгышыккэ огыт лэк.

Йэвропын йужо кугыжанышышт-влак управльэньэ шотышто монархий кугыжаныш улыт, мутлан, Англий, Швэций, Италий, молат; йужышт республик улыт, мутлан, Франций, Польшо, молат. Йэвропысо кугыжаныш-влак ССР Ушэм дэч молыжо чыланат капиталист кугыжаныш улыт: тушто чыла капиталист дэн помэшык-влак гына вуйлатат. Капиталист строй Йэвроп калыкым туньамбал сарышкэ, туньамбал кризисышкэ да пашазэ калыкым пашадэ кодмашкэ шуктэн. Йатыр кугыжанышлаштэ фашист партийым организоватлэныт. Фашист-влак террор дэнэ лүдыктэн пашазэ калык кожганымашым (движэньым) пызыралаш тыршат. Йужо кугыжанышлаштэ фашист-влак властымат шкэ кидышкышт налыныт, мутлан, Германийыштэ да Италийыштэ властым фашист-влак вуйлатат.

Картым ончэн. Шоналтыза: Моско гычын Мадридыш шумэшкэ тэ аэроплан дэнэ чонгэштэда лийжэ, каласыза — тэ могай кугыжаныш-влак умбач чонгэштэн эртэда, могай олалам ужыда?

Кугыжаныш-влак.

АНГЛИЙ.

Кумдыкшо 244 тўж. кв. км. Калыкшэ 46 млн. йэн.

Британ островлаштэ вэр налшэ кугыжанышым Англий альэ Вэликобританий маныт, садыгак Вэликобританий островын пэлыжэ утларак вэржым налшэ ты кугыжанышын тун ужашыжат Англий манылтэш.

Йэвропын моло кугыжанышлажэ коклаштэ Англий кумдыкшо шотышто да калыкшын шукуылыкшо шотышто могай вэрым налэш, ончыза (2 № йэшартыш).

Картым ончэн. Англий могай паралэль-влак коклаштэ вэрым налэш да ты паралэль-влак ССР Ушэмын кудо кутлаж гычын эртат? Англий могай час пойысышто кийа?

Географийысэ вэржэ.

Мландэ шар умбалнэ Англий пэш ынгайлэ (йёнан) вэрым налэш: тудо Йэвроп гыч моло тўна ужашлашкэ кайышэ эн күлэшан тэңыз корно-влак уш-нымо вэрлан лишыл кийа. Садыгак Йэвропыштат Английын вэржэ пэш йёнан.

Британ островла-влакын пдлалт-мышт. Вэликобританий ужашлам да Ирландий ужашлам каласыза.

Молан манат гын, промышленысан ончыл кугыжаныш-влаклан — Францийлан да Германийлан — пошкыдо лийын шога; тудын Йэвропысо чыла кугыжанышлашкат манаш лийэш, кошташ лиймэ сай тэңыз корнылажэ уло. Английын тыгай йёнан вэр налмыжэ пытартыш кок курым жап коклаштэ, океан-влак мучко сату кондыштво паша вийанмогтго гына лийын кэртын.

Ожсо жапыштэ сатум тэңыз корно дэнэ кондыштво паша Срэдизем тэңызыштэ гына вийангын улмаш. Сандэнэ Англий Йэвроп тўрышт киймыж дэнэ тудо тўг тэңыз корно-влак дэчын пэлнэ шогэн.

Англий кок куго островлаштэ¹⁾ да 5 тўжэм лышкэ изэ островлаштэ вэрым налэш. Тудын островлаштэ вэрым налмыжэ тўрлө тэңызлашкат лэкташ сай условийым ышта. Тылэч посна тэңыз да пролив-влак Английым кукшо вэр гыч тушман пызырэн толмо дэч аралэн шогат. Тугэ гынат, ты аралымаш-влаклан ишанэн шукташ ок лий: кызытсэ жапысэ 100 километр альэ утларакат торапшкэ лўйэн кэртшэ орудий-влак тудым матэрик гыч лўйкален кэртыт,— тушманын вўд йымал флотшо тудын тэңыз корнылажым кўрлын кэртэш, йуж флотлан гын Йудвэл тэңызым да пролив-влакым чонгэштэн лэкташыжэ нимогай йёсыжат укэ.

¹⁾ Ирландий островышто Английын доминионжо — Ирландий уло.

Йыр корэшыжэ.

Картым ончэн. Английым могай тэнгыз, залив да пролив-влак мушкыт.

Английын сэрлажэ залив да бухто-влак дэнэ пүчкэдалтын. Ты-лэч посна, Английын энэржэ-влак кумда анган улыт, куго ташлы-маш да чакнымаш-влак лиймэ годым энэр анэш шичшэ йош-кын тэнгызшкэ мушкылт кайа; тугай кумда анган энэрлашкэ куго тэнгыз пароход-влак пурэн кэртыт да тушагын порт-влакы-мат ышташ йöнан.

Вэликобританийын касвэл сэрыштыжэ тыгай куго күлэшан порт-влак улыт: Бристоль заливыштэ — *Кардифф*, Мэрсэй энэр аныштэ — *Ливэрпуль* (Ливэрпул)¹⁾; *Лондон* ола эрвэл сэрыш-тэ, Тэмза энэр воктэн шинча; ты энэрын кумда да кэлгэ анжы-лан мұндырак огыл *Гуль* (Халл) да *Ньюкэстль* (Ньюкасл) ола-влак шинчат (коктынат кумда энэр анлан мұндыр огытыл).

Залив да энэр ан-влак Английын мландыжым мұндыркö пүч-кын пурат; ик манаш гын, Англий мландэ умбалсэ эн мұндыр-точко тэнгыз дэчын 100 километр тораштэ вэлэ шога. Куго ола-влак кокла гыч *Бирмингам* ола гына тэнгыз дэч мұндырнö шога; тугэ гынат, ты ола гыч Мэрсэй энэрын анышкыжэ шумэшкэ пароход коштын кэртмэ кнаал кұнчалтын.

Гольфстрим йогын улылан кöра Английым мушшо тэнгыз-влак да тугак тэнгыз залив дэн энэр ан-влак нигунамат огыт кылмэ.

Пұртұсыжын тўн шотшо.

Картым ончэн. Английым авырэн шогышо пролив да тэнгыз-влак кэлгэ улыт мо? Ожсо Рэйн энэр кувэч йөгэн, ончыза. Ожно Тэмза энэр кушко йөгэн пурэн? Вэликобританий островышто мо-гай курык-влак улыт, нуно күкшö улыт мо?

Британ остров-влак матэрик дэчын кукушо мландэ изыш воалтмэ дэнэ ойырлэныт. Ты годымак куаш вудан йудвэл тэнгыз лийын кодын. Тудын пундаштыжэ Рэйн да Тэмза энэр-влакын ожсо корныштым кызятат палаш лийэш. Тэнгыз толкын дэн да садыгак куго ташлымаш да чакнымаш-влак лиймэ годым мушкылтшо пэрэшэйкэ олмэш *Па-дэ-Кальэ* пролив лийын кодын. Па-дэ-Кальэ проливын торэшыжэ 37 км вэлэ; ойар кэчэ шогымо годым Английын Дувр олажэ воктэнсэ известньак поротан күкшö сэржэ гычын Францийын Кальэ ола воктэнсэ ошалгэ сэржым (ты сэрат известньакан) ужалш лийэш.

¹⁾ Скобкэш англичанла каласымэ ончыктымө.

Вэликобританий островынат, садыгак Ирландий островынат кэчывэл ужашышт пошкыдо матэрик ужащ тўсан улыт: тыштат, туштат йа чангатан тўр вэр шарлэн кийа, йа ожсо массив-влак шуйнэн кийат, мутлан *Корнуол*, *Уэлс* да *Пэннин курыкла*. Ты курык-влакын кўргыштышт утларакшым воктэнышт кўжгў лончо

Кызыт тэҥыз лийшэ ожнысо кукшо мландэ	Кызытсэ кукшо мландэ
Тошто сэр	200 м дэч кэлтэ
Тошто эҥэр-влакын корнышт	

Йудвэл тэҥызын да Вэликобританий островын волюмышт дэч ончыч эҥэр-влак тыганьэ лийыныт.

Волюмо дэч ончыч Ламанш олмышто мо лийын?

островымат, кэчывэл мучашышт дэч поснэ, ожсо лэдник лэвэдын шогэн. (карт, 12 стр.).

Британ островлашкэ пушо касвэл мардэж-влак лэвэ океан гычын вўд пушым шуко кондат. Сандэнэ островла ўмбалнэ чарныдэ нугыдо пыл-влак коштыт, нуно йўрым шуко ыштат. Йўр утларакшым касвэл сэрлаштэ да курык-влакын касвэл тайылыштышт шуко лийэш (карт, 45 стр.).

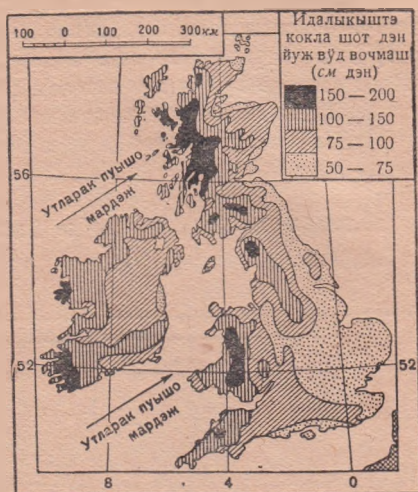
Англий шуко годым, утларакшым шыжым да тэлым (мландэ тэҥыз дэч йуштырак лиймэ годым) нугыдо тўтра дэнэ лэвэдалт шога. Тыгай тўтра годым 2—3 м торасэ настамат ужащ оклий; корнылаштэ да ола урэмлаштэ коштмашым чарнат.

дэн кийшэ мландэ шуй шуко уло. Мландэ шуй киймэ вэр Англий гычын тўналын матэриkyштэ Гэrmаний, Бэльгий да Йудвэл Франций гоч эрта; тугат, эн шукужо мландэ шуй Английыштэ шотлалтэш. Ты вэрлаштак кўрнў рудат вэрэштэш.

Вэликобританийын да Ирландийын йудвэлыштышт Скандинавий курыкла сынан ожнак лийшэ кристалан курык массив-влак кўкшын койын шогат. Ты курык-влак ожсо лэдникын виийжэ дэнэ шымаргэн пытэныт. Нунын касвэл тайылысэ тўрышт катык-кутык ливолымышт дэч ончыч эҥэр-влак тыганьэ лийыныт. Йын пытэн: тыштат Норвэгийсэ ганьак фиорд-влак шуко улыт. Ты кок

Автомобиль-влак икмонар часлан коштомашым чарнат, полисмэн да йолын коштшо-влак кэчывалымат понар дэнэ коштыт: йужо йэн-влак тротуарым, кид жүчэмым да тумбым гол шумышт дэнэ гына муын ончык кайэн толашат. Тутра годым утларакшым куго ола-влак йбс-ланат; тушто шуко годым, тутра улыкш шунгалтшэ шикш дэнэ ушна. Ты пагы-гыштэ мландэ йүкшэмын, күшнө тэңыз гыч-толшо шокшо йуж коштмо годым шикш күшкө кұзымь олмэш улыкш вола.

Кок островшат тэңыз кли-мытан: кэнэж шокшо ок лий, тэлэ лэвэ лийэш. Тыгай климы-тыштэ шудо, утларакшым кльэ-выр сай кушкэш; шўльб, парэнтэ да вожсаска чыла вэрэат сай шо-чэш. Вэликобританийн кэчывэл-эрвэлыштыжэ климыт кукшырак-лан кōра шыдаг сай уңа. Ан-глийыштэ чодра йōршэшак укэ манаш лийэш, ожнак руэн пы-тарэныт, тўрлō вэрэ, пасуштат, олыкыштат посна пушэнтэ кашак вэрэштыт, нуным сылнылыклан вэрч аралат, огыт руо; сандэ-нэ Английыштэ йатыр вэрла парк ганьэ улыт.

Английын йужвудшо да мардэжшэ. Молан Английын кэчывэл-касвэлыш-тыжэ йужвуд шуко да кэчывэл-эр-вэлыштыжэ шагал возэш?

Кокла (промыслэнысан) Англий.

Картым ончэн. Вэликобританий островын ужашлажым кала-сыза. Английын мландэ шўй лукмо районлажэ кушто кийат, он-чыза. Нунын воктэнэ могай порт-влак улыт? Кўртнбō руда лукмо вэр-влак кувэлныла улыт?

Пэннин курык-влак Кокла Английын мучкыжо кутышэшла шуй-нэн кийат. Ты кужо курык-влак энэрла ложэм-влак дэнэ посна ужаш-влаклан пōлалтыт. Энэр-влак йа эрвэлышкыла (**Тайн**), йа касвэлышкыла (**Мэрсэй**) йогат. Курык крачын кок могырыштыжо садыгак кэчывэлныжат мландэ шўйлан пойан район-влак улыт тылэч посна тыштак, шуко вэрлаштэ, кўртнбō рудат, садыгак чойын лэвыкташ кўлшō известнякат вэрэштэш.

Кокла Английын шуко вэрлаштыжэ мландэ шўй лукмо шахтэ-влак ышталтыныт. Шахтылаштэ ий мучко кэчывалымат, йўдымат паша чарныдэ ышталтэш. Шўй лукмо пашам тошто йōн дэнэ ыш-тат. Германийыштэ да АСШ-штэ гын тошто йōным шукэртак мон-дэныт, тушто шўйым машина йōн дэн луктыт.

Шуй лукшо-влакын изе понарышт пыкшэ волгалтарымэ мландэ йымал коридорлаштэ шудё тужэм дэн пашазэ-влак кидешышт кыркым кучэн йылгыжшэ шэм лончо гыч шуйым каткалат. Каткалымэ шуйым кольмо дэнэ вагоньэткылаш оптен имньэ дэн шупшыктат. Английын шуй шахтылаштыжэ пичкэмыш да вудыжго. Моланжэ палэ, шуй лончо пэш кэлгэ вэрыштэ кийз, тушто тэмпэратурат 20 градус да тулэч утларакат лийэш, шуйыштё йулышо газат шуко; кышын шынгэн волышо вуд шахтэ потолок гыч чучымё дэнэ йол йымалан лавра шуко погына. Тыгай вэрыштэ нэлэ пашам 8 час¹⁾ ыштат.

Йужгынам пудэштмаш да шахтэ сұмырлымаш-влакат лийэдат, тунам шуко пашазэ пыта.

Мландэ шуйым мландэ йымачын вагоньэткэ дэнэ кұзыктэн, пойездэш оптат, варажым промыслэнэ олалашкэ шупшыктат,

Английын „Шэм Англий“ манмэ ужашыштыжэ тыштат-туштат шикшшэ завод-фабрик труба-влакым ужаш лийэш. Мландэ шуй пурак да шикш йырым-йырысэ оралтым вудылын шогат.

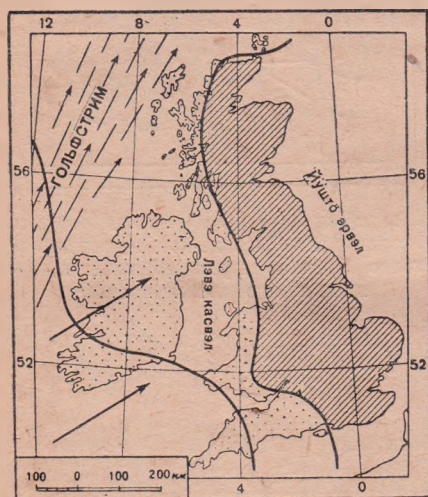
Кокла Английын рұдыжлан тыгай ола-влак шотлалтыт: *Ньюкэстль, Шеффильд, Бирмингам, Манчэстэр* да *Лидс*.

Ньюкэстль ола воктэн металлургий паша чот вийангын— чойыным, кұртным да стальым лэвыктат, садыгак пароход-влакымат ыштат. Тайн энэр мучко куго вэрф-влакым ыштэныт; тушто корабльлам, куго да изе пароход-влакым ыштат. Тайн энэрэшак, Ньюкэстль ола воктэнак, шым пор-

Январ тылзын изотэрмжэ. Вэликобританий дэч Ирландийыштэ монар градуслан шокшырак? Молан изотэрм-влак касвэл гыч эрвэлкыла огыл, йудвэл гыч кэчывэлкыларак волат?

тым ыштымэ. Нуно чыланат Ньюкэстль ганьак улыт. Ты порта гоч мландэ шуйым Швэцийыш, Норвэгийыш, Данийыш, Финляндийыш, моло вэрышкат шупшыктат, тышкэ сай сорт кұртньо рудам, пырньам, шпалым, шахтэ-влаклан чараклык пушэнгым кондат.

Шеффильд мландэ шуй лукмо шахтэ да домно конта-влак покшэлнэ шинча. Ты олаштэ кұртньо да сталь гыч түрлө тыгыдэ ўзгарым йамдылат — вашкұзым, кұзым, т. м.

¹⁾ Мамнан ССР Ушэмыштэ шахтылаштэ пашам 6 час вэлэ ыштат.

Бирмингам — түрлө машина ыштымэ шотышто Английың рудо олажэ; тушто автомобильым, паровозым, аэропланым ыштэн луктыт.

Манчэстэр — хлопок гыч түрлө куэмым йамдылымэ шотышто туньамбалнэ пэрвой вэрым налшэ куго ола.

Манчэстэрын фабрикаштыжэ миллион дэнэ шұдыр-влак портыт, кумо станок-влакын йукишт пылышым пэтыра. Манчэстэр — куго ола (2 № йешартышым ончо). Тудын йырыштыжэ изырак олала шуко, туштат куымо пашамак ыштат. Урэмлаштэ йуж шикшан, шуко годым тутран лийэш; тыштэ климыт вудыжтё лиймэ шұдыран да куаш полша: вудыжгышто мамык сай путыралтэш, шұртат ок кұрыл.

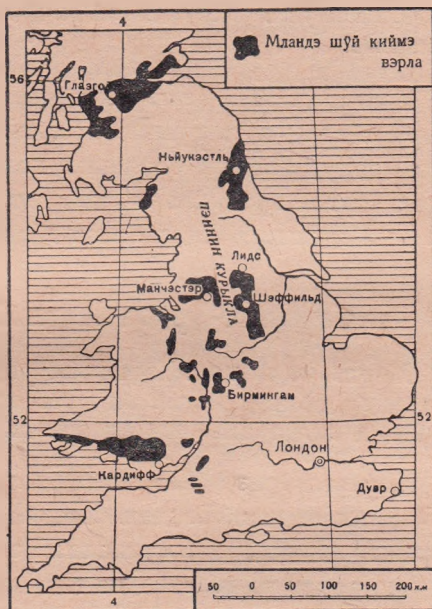
Манчэстэр дэн Ливэрпулым куго канал уша; ты канал дэнэ Ливэрпуль гыч Манчэстэрыш океаныштэ коштшо пароход-влак мұндыр элла гыч миллион кашак (кип) дэнэ хлопкым кондат, тывэчын йамдэ түрлө куэмым нангайат.

Лидс — мжэ гычын түрлө куэмым ыштэн лукшо ола. Сай качэстван англйй постом (сукно) уло туньамбал шинча.

Кокла Англий чұкыдын кұртнұо да автомобиль корныла дэнэ лэвэдалтын. Ты корнылаштэ туньамбал кризис дэч ондак йұдшө-кэчыжэ пойезд-влак, автомобиль-влак чарныдэ коштыт; нуно промышлэнан вэрлашкэ шұй дэч посна порта гыч илэ матэриалым, кочыш продуктым, мөнгэшыжэ — заводлаштэ да фабрикаштэ ыштэн лукмо түрлө ўзарым шупшыктат. Тыгай чұккыдө корнан да завод-фабрикан вэрлам

млэндэ шарын йужо районлаштыжэ гына ужаш лийэш (АСШ да Гэрманийын промышлэнысан районлаштыжэ гына).

Туньамбал кризис лиймэ дэнэ Кокла Английын олалаштыжэ шуко завод да фабрикала шукэртак паша ыштымым чарнэныт. Сандэнэ ты олалаштэ шукыжым пашадэ кодшо калык илэн. Пашадэ кодшо пашазэ-влакын илымэ пёртышт ачалыдымэ дэнэ сұмырла, шкэшт ўмыл ганьэ урэмыштэ коштыт. Пашадымэ калык-

Английын шұй лукмо районжо - влак. Мландэ шұй утларак шуко вэрэштмэ район-влакым каласыза (ола-влак лұм почэш).

лан утларакшым тэлым илаш йӱсӱ: йуштӱ да вудыжгӱ, пӱртым ырыкташ олтымо ўзгар ок ситэ; нуно кэчэ мучко кудалтымэ шахтэ воктэнлаштэ да мойын мландэ шуй пудыргым шукшак коклаштэ кычал коштыт.

Куртнӱ корным пӱрвой гана Кокла Английыштэ шонэн луктын ыштэныт (1825 ийыштэ). Садыгак пар вий дэн ыштыцэ машинамат, шудырымӱ машинамат, мэханически куымо станокымат, хлопок эрыктымэ машинамат пӱрвой тыштэ шонэн луктыныт.

Контроль йодыш-влак:

1. Английын промышлэнысыжэ молан кора чот вийаҥын? Тыдлан полшышо географий причин-влакымат, молымат, каласыза.

2. Молан Английыштэ шахтыштэ ыштышэ пашазэ-влакын паша кэчышт ССР Ушэмыштэ шахтыштэ ыштышэ-влакын дэч кужырак?

3. Паша укан (колэ) районла гыч пашазэ-влак молан моло вэрлашкэ куснэн отыт кайэ?

Кокла Английыштэ йал озанлык паша куго вэрым ок нал. Фэрмэр-влак шӱр пуышо вольыкым ашнат, пакча йэмышым куштат; продуктыштым одалашкэ колтат. Пэннин курыклаштэ шорык-влак куго кӱтӱ дэнэ коштыт. Тидэ пэш сай мэжан шорык-влакын мэжышт Лидс оласэ посто фабрикашкэ колталтэш.

Кэчывэл-Эрвэл Англий (Лондон бассэйн).

Картым ончэн. Кэчывэл-Эрвэл Английыштэ могай энэр йога? Ты энэр воктэн могай эн куго ола уло? Английын эрвэлыштыжэ йужвуд шуко альэ шагал возэш?

Кэчывэл-Эрвэл Английыштэ толкынла койшо тӱр вэр шарлэн кийа; ты вэрым Лондон бассэйн маныт. Ты тӱр вэрын кӱкшака вэрышт пэшкыдэ известняк гыч альэ пор гыч ышталтыныт. Нуно кукшо рокан улыт, сандэнэ тышан шудат пэш начар кушкэш. Илымэ вэрлаштэ мландэ шун рокан, шурным сай шочыкта; климыт кукшырак лиймылан да кэчэ волгыдо ситышын вочмылан тыштэ шыдан сай шочэш. Шыдан, шож да вожсаска удымӱ пасулаштэ умыла кушмо вэрлат вэрэштыт. Умыла лұмын шогалтымэ тойалаш ожсо чодра дэч кодшо шӱдӱ ий дэн шогышо бук пушэнгылаш пұтыралтын кушкэш.

Англичан-влак шкэныштын пасуштым пэш тыршэн ачалат; тэрыс дэч посна мландым калий шӱнчал дэн да томасшлак дэнэ ұйаҥдат, сандэнэ шурно лэктышымат шуко налыт (шыдан лэктышым 1 га гыч 22 ц налыт). Пасу паша дэч посна фэрмэр-влак вольыкымат ашнат; айршир порот шӱбран ушкалым шуко кучат.

Нуно вольбыклан ужар шудым да вийан кургым пукшат: кукурузым, ложашым да нёшмё кучам. Тэлым шудо олмэш турнэпсым да кургылан ўдымё рэвым пукшат.

Эрэ вўран ангий порот вольбыкым, утларакшым шўран вольбыкым, ангий порот имным (куштылгын кудалшэ да нэлым шупшын кэртшэ), ангий порот соснам (ошо да шэмэ, талын кушшо йоркшир порот), ангий порот шорыкым (вичкыж мэжым шуко пуа да тамлэ шылан) Йўдвэл пэлшарысэ эллашкэ гына огыл, садыгак Кэчывэл пэлшарысэ йот эллашкат шуко нангайат; мутлан, кэчывэл Африкыш да Кэчывэл Амэрикыш ангий порот вольбыкым урлыклан вэрч нангайат. Тыдлэч посна Ангийыштэ чывэ ашнымэ пашат кумдан шарлэн: тўн шотышто кок түрлө порот чывым ашнат — муным шуко мунчышо да шылым пушо куго порот чывым.

Ангийыштэ мландым лорд манмэ куго помэшык-влак кучат. Нуно шкэ мландыштым арэндыш пуат. Арэндатыр альэ фэрмэр-влак йал озанлык пашам тарлымэ пашазэ — батрак-влак вий дэн ыштат.

Фэрмэр-влак пасу покшэлнак, тыштат-туштат улшо изэ гына куй пórтыштö илат. Йужо вэрэ фэрмыла кўдыншэ сатла вэрэштыт. Коклан-коклан лорд-влакын ожсо зámкыштым ужаш лийэш. Зáмокла йыр пушэнтэ пакча да пэлэдыш шындымэ вэрла улэдат. Фэрмэр-влакын чыла озанлыкыштат пашадарым шагал налшэ батрак-влак шўйыштö шинча. Ангийыштэ ала монар түжэм лорд ик нимом ыштыдэгычак йал озанлык пашам ыштышэ 1½ млн. батрак-влакын ик ий мучко ыштэн налмышт нарэ доходым налыт. Ты доход нунылан арэндылан тўлымö гыч пура. Батрак-влаклан пашам ышташ утларакшым шыжым, парэнтым да сакыр ушмэн погаш шуко пашазым тарлымэ годым йöсö лийэш. Нуно ночно, лавран вургэмым чийэн 14 час да мойын пашам ыштат; йудым мушдымо сöсналан ыштымэ вичалаштэ, тэнтгылла умбалнэ да мойын малэн эргатат.

Контроль йодыш-влак:

1. Молан Ангийыштэ вольбык ашнымэ паша чот шарлэн?
2. Шыдагым молан эрвэлыштэ гына вудат?
3. Молан Ангийыштэ батрак-влаклан сосна вичалаштэ малаш вэрэштэш?

Лондон.

Картым ончэн. Тэнгыз дэчын Лондон моннар тораштэ шинча? Молан Тэмза энэрын анэшыжэ ийын коштшо майак-влакым ыштымэ? Лондонын кутышыжо да торэшыжэ монар километр лийэш?

Лондон Тэмза энгэрын сэрыштыжэ шинча. Вуд ташлымаш лиймэ годым окзаныштэ коштшо куго пароход-влак Лондон воктэкак шуыт. Лондон — кумдыкшо шот дэнат, садыгак калыкшэ шот дэнат, тўньамбалнэ ик куго ола (Лондонышто, 100 прэдмэстий-жэдэнэ пырля, 8,2 млн. калык ила). Лондон финансэ капиталын эн куго рўдыжлан шотлалтэш. Ты капитал Английын шкэ пашазы-жым да кид йымалныжэ кучымо элласэ калыкым чытыдымын эксплуатироватлыма гыч кугэмын шарлэн.

Лондон покшэлсэ рўдо ужашым **Сити** маныт. Сити кумдык 4 кв. км шуэш. Тышагын Британ импэрийсэ чыла сату пашам намайышэ да промышлэнэ прэд-

Тэмза энэр сэрыштэ Лондонын вэржэ. Молан Тэмза шыгыр да лавран, пōрт-влак энэрын кумда агыш-кыжэ пурышаш корнышто майак-влак шуко улыт?

калык ила; тыштэ урэмла шыгыр да вудыжгō улыт (тэлым пōртэшогытак олто) Шуко пōртышт пэлэ сұмырлэн пыгышэ улыт; тугэ гынат, тыгай пōртлашта тўжэм дэнэ пашадэ кодшо-влак шыгырэмын илат.

Лондонын кэчывэл-эрвэл ужашыштыжэ Тэмза энэр дэч кэчы-вэлныла **Гринич обсерваторий** ышталтын. Гринич обсерваторийын мэридианжэ тўналтыш мэридианлан шотлалтэш.

Лондонын гаваньжэ тўньамбалнэ эн'куго гаваньлан шотлалтэш. Ты гаваньыштэ Тэмза энэр мучко ола гыч тўналын тэнгыз мартэ кумда да кэлгэ док-влакым ыштымэ. Доклаштэ шүдō дэнэ тэнгыз пароход-влак шогат, йужыжо таварым йас-тарат, йужыжо таварым олгэн нангайат. Английын моло элла дэн сатулымо пашаж гыч ик кумышо ужашыжэ Лондонлан логалэш. Лондонышко утларакшым кочкыш продуктым кондат (шұрашым, ложашым, 'свэжий да кылмыктымэ шы-лым, свэжий колым, ұйым, муным, йёмышым, т. м.), садыгак тышкэ фабриккан кўлэш илэ ұзгар, олтымо ұзгар, нъэфть, пушэнгэ шуко толэш. Лондон ола тў-рысō заводлаштэ да фабрикалаштэ илэ ұзгар гыч тўрлō настам йамдылат.

Лондон ола тўрлаштэ футбол дэн, тэннис дэн, моло спорт дэ-нат ұчашымаш-влакым (состязания) ыштат (англичан-влак ожсэ-как спортым йōратат); тыгай ұчашымаш-влакым ончаш тэлымат, кэнэжымат ола гычын шүдō тўжэм дэнэ калык погына. Тэмза энэрыштэ тэлымат пуш дэн ұчашымаш-влакым ыштэдылыт.

Лондон дэч 75 км йүдвэлыштыла университетан кок ола улыт: **Оксфорд** дэн **Кэмбридж**. Университэтлаштэ лорд-влакын да куго комэрсант-влакын икшывышт тунэмыт: тунэммыштыла нуно пэш шуко оксам тўлат, сандэнэ укэанрак-влакын (малосостоятельные) икшывышт ты школлашкэ пурэнат огыт кэрт.

Контроль йодыш-влак:

1. Молан Лондон пэш куго олашкэ савырнэн? Тудлан куго олашкэ савырнаш полшышо физик-географий причин-влакым каласыза.

2. Молан Лондонышто сай квартал-влак дэч посна сўмырлэн пытышэ нбртан квартал-влакат шуко улыт?

Шотландий.

Шотландий — курыкан эл. Тушто шуко вэрэ йа гранит гыч, йа гнэйс гыч ышталтшэ крач-влак шуйнэн кийат. Крач-влак рэгэнчэ, лишайник да ужар олыкла дэнэ лэвэдалтыныт.

Крачла коклаштэ ожсо лэдник дэн кўнчалтшэ ложэман курык йэр-влак вэрэштыт. Шотландий курык-влак чыла ий жапыштат пыл дэнэ вўдылалт шогат. Сандэнэ тыштэ тыгыдэ йўр шуко лийэш да курык тайыллаштэ шудат сай купкэш. Тьсэ курык-влак пэш кўкшак огытыл — $1\frac{1}{2}$ км-ыш вэлэ шуыт. Ожсо лэдник дэн шымаргышэ курык тайыллаштэ „тонкорунный“ (сай мэжан) шорык-влакым кўтат. Кутё-влакым шотланд овчаркэ (пий порот) да кўтўчё-влак аралэн коштыт. Курык воктэнэ да ложэмлаштэ ушкалым ашнымэ фэрмэ-влак шуко улыт. Кумда ложэмлаштэ шўлым вўдэн куштат; шўльб дэнэ шотланд овсянкым йамдылат.

Шотландийын сылнэ пўртўсан вэрлаштыжэ лорд-влакын — мландэ оза-влакын — зáмокышт (суртышт) шинчат. Лорд-влак лўмын йыр пэчэн налмэ вэрлаштэ йўдвэл ир шордым рывыжым, мэрангым, музым ашнат. Тыгай вэрласэ йанлыкым лорд-влак йа шкэ лўйкалат, йа охото жапыштэ йот эл гыч толшо турист-влаклан, йа олала гыч толшо буржуазнэ охотнык-влаклан арэндлан пуат.

Шотландийын эн кўлэшан да шуко калыкан ужашыжлан **Шотланд лап** вэр шотлалтэш. Шотланд лап вэр **Форт** да **Клайд** залив коклаштэ кумда корэм гай койын кийа. Форт да Клайд заливлашкэ Форт дэн Клайд энэрла йогэн пурат. Ты лап вэр мландэ нўлталалтмэ да волымо жапыштэ лийын тудын йымалныжэ мландэ шўй да кўртнўб руда шуко уло. Клайд энэр сэрэш тўрлў фабрикан да заводан промышлэнан куго ола — **Глазго** кушкын шинчын (ты олаштэ 1 млн. дэч утла калык ила),

Клайд энэрышкэ тэнгызлаштэ коштшо пароход-влакат пурэн кэртывт. Глазго энэр воктэран, Клайд энэр мучко суднам ыштэн лукшо туньамбаллан эн куго завод-влак ышталтыныт. Ожно Шотландийын рүдö олажлан Форт залив сэрыштэ шинчышэ *Эдинбург* ола шотлалтын. Пытаргыш жаплаштэ ты олат промыслэнан олашкэ савырнэн (тушто хлопок гыч түрлö куэмым ыштат).

Ирландий.

Ирландий сылнэ пүртүсан остров. Тысэ калыкым англий правительствэ шуко жапышкэн шкэ кид йымалныжэ пэш чот пызырэн ашнэн. 4 миллион лышкэ ирланд калык эксплоатацым чытыдэ шкэ шочмо вэрыштым кудалтэн АСИ-шкэ куснэн кайэныт. Туньамбал сар дэч вара Ирландий островэш „Эрык Ирланд кугыжаныш“ лийын, рүдö олажэ *Дублино*. Ты кугыжаныш „доминионлан“ шотлалтын, шкэнжын парламентшэ уло гынат, английын кидшэ йымалнак ила.

Ирландий островын түрлаштыжэ курык-влак шуйнэн кийат. Эрвэлыштэ ты курыкла Английсэ курык сынан, йүдвэлыштэ Шотландийсэ курыкла сынан улыт.

Островын кокла ужашыштыжэ торфлан пойан кулан лап вэр шарлэн кийа. Ты лап вэрын шуко вэрлаштыжэ лэдник дэч кодшо морэн-влакат вэрэштыт. Морэнла коклаштэ *Шаннон* лүман энэр йога. Шаннонын агыштыжэ морэн-влак шуко лиймылан, тудо тэнгыз вудыш пэш йöсын ушна.

Ирландийыштэ тэнгыз климыт: касвэл гыч пуышо мардэж Гольфстрим йогын гычын шокшо да шуко вудыжган йужым конда. Йуж дэн пырля толшо вудыжгö изыш гына йүштэмэ дэнат пыльшкэ да тутрашкэ савырна. Ирландийын кэчывэлыштыжат Ривэрысэ ганьак тэлэ лывыргэ лийэш, тугэ гынат, кэнэж Ботник залив сэрысэ ганьак шокшо ок лий, йүштырак. Ирландийын ты ужашыштыжэ курым мучко ужаргэн шогышо мирт лавр пушэнгыла кушкыт. Ирландийын игэчыжэ пылан да йүран лийэш, сандэнэ тыштэ шуно кушкыл культур аламан кушкэш. Шурно кушкыл лэктышым шагал пуа; улыжат шүльö дэн кургылык рэвэ да парэнгэ вэлэ сай унга. Олыклаштэ нöргö ужар шудо ий мучкак кушкэш.

Йүдвэл Ирландий Английын ужашыжлан шотлалтэш. Тудын рүдö олажэ *Бэльфаст*. Бэльфаст олаштэ судно ыштымэ вэрф да куэмым лукшо фабрика шуко улыт (куэмым тун шотышто йытын гыч ыштат).

Английын тэнгыз сэрлажэ да кол кучымо паша.

Английын сэрлажэ күкшö улыт. Сэрла воктэн тыгыдэ островла да күй орала шуко вэрэштыт. Островла дэн күй орала ташлымаш лиймэ годым вүд йымалан кодыт, чакнымаш годым тужвакэ лэк-

тыт. Сэрла воктэнэ корабль-влаклан утларакшым таул мардэжан годым кошташ пэш лүдмашан, сандэнэ сэрла мучко майаклам да палэ волгыдым¹⁾ пушо башньэ-влакым шуко ышталтын. Майак-влак эн шукожо Ламанш проливны йүдвэл сэрэштыжэ ышталтыныт. Тыштэ пэш шуко корабль-влак коштыт. Ламанш проливыштэ Английын портшо-влак шуко улыт. Нунын кокла гыч эн кугышт — *Портсмуд* (сөй порт) да *Соутгэмптон* (сату пашам нарийышэ куго порт). Ты кок портшат кэчывэлымла *Уайт* остров дэнэ аралалт шогат (Уайт островым пор гыч ышталтмыжлан „Ош“ остров маныт). Портыш лишэмшэ корнылаш шичшэ йошкыным ташлымаш да чакнымаш лиймэ годым вүд мушкын нангайа.

Ташлымаш лиймэ годым Англий сэрлашкэ Атлантик океан гыч вүд кок корно дэнэ толэш — Ламанш гыч да Йүдвэл тэңгыз гыч. Йүдвэл тэңгыз гыч толшо вудын корныжо йыр лиймылан эрвэл сэрлаштэ ташлымаш 12 час нарэ варарак тугалэш, касвэл гыч ташлэн толшо вүд Па-дэ-Кальэ проливыш шушын, йүдвэл гыч ташлэн толшо вудым ваш лийэш. Тэңгыз дэнэ ушынышо кумда аган, эркын аңгышырэмын мийышэ заливлашкэ да проливлашкэ куго вүд толкын пурымо годым ташлышэ вудын кукшытшэ утларак куго лийэш. Тыгай вэрлан Ламаншым да Бристоль заливым шотлаш лийэш.

Касвэл дэн Кэчывэл Йэвропын сэрлаштыжэ промысла кол-влакын шарлымышт.

Английым мушшо чыла тэңгызлаштэ да заливлаштэ түрлө кол шуко. Утларакшым „банкэ“ манмэ куаш вэрлаштэ кол шуко ила; тыгай вэр-влак кокла гыч эн кугыжлан Йүдвэл тэңгызын рүдыштыжэ улшо *Доггер-банкым* шотлаш лийэш. Ты банкышкэ Англий гычын шүдö дэн, түжэм дэн судна-влак кол кучаш мийат; кол кучышо судна-влак кокла гыч эн вийанышт — мотор вий дэнэ да пар вий дэнэ коштышо траульэр-влак тэңгызышкэ

¹⁾ Условные знаки.

куго тралым кышкэн икканаштак ала монар лу тон дэн колым шүрэн луктыт. Йүдвэл тэнгызыштэ колым англичан-влак дэч посна садыгак голланд, нэмыч, датчан да француз-влакат шуко кучат. Колызо-влакын флотилийышт, кол ик вэр гыч вэс вэрышкэ куснылмо сэмын, ик банкэ гыч вэс банкышкэ кайат.

Кызыт гына кучымо колым кажнэ кэчын Английын сэрла воктэжкэ кондэн *Лондон* гаваньэш, да моло кол оптымо гаваньлаш йаастарат. Тачэ кучымо колым эрлашыжлан Английын чыла ола-лашкыжэ шалатэн пазарлаштэ да мойын ужалаш тўналыт. Ко-лым чыла йэнат кочкэш. Кучымо колын ужашыжым шўнчалтат да моло эллашкэ ужалат (утларакшым шотланд сэльдѳым).

Пытартыш жаплаштэ, утларакшым тўнѳамбал сар дэч вара, колым йанлыкла, кўлэшат-укат, кучымо дэнэ Йүдвэл тэнгызын кол пойанлыкшэ изэмын. Садланак Английын траульэрышт-влак кол кучаш мўндыр тэнгызлашкэ утларак да утларак кошташ тўналыныт, мутлан, Исландий сэр воктэкэ, Барэнц тэнгызын (трэскам да камбала колым кучаш) адак Ньюфаундлэнд куаш вэрышкэ (туштат трэскам да камбалам кучат).

Англий озанлыкын тўн шотшо да политик стройжо.

Картым ончэн. Англий сэр гыч лэкшэ эн кўлэшан тэнгыз корнылам ончыктыза, ты корныла могай эллашкэ мийат, палыза? Английыштэ мландэ шўй да кўргнѳ руда кийымэ тўн районлам ончыктыза. Эн куго портлам да промышлэнан олалам ончыктыза, ты олалаштэ могай ўзгар-влакым ыштэн луктыт, шарныза.

Англий—кугын вийаншэ промышлэнысан да сату пашам на-мийышэ эл. Ты кугыжанышын чыла калыкшэ гыч пэлыжэ утла промышлэнысыштэ пашам ыштат, ик латкокымышо ужаш калыкшэ гына йал озанлык пашам ыштат. Нэлэ промышлэныс шотышто Англий тўнѳамбалнэ ик пэрвой вэрыштэ шога. Мландэ шўйым лукмо шотышто АСШ почэш кокымышо вэрыштэ шога (3 № йэшартышым ончо); Английын мландэ шўйжым мландэ шарысэ тэнгызлаштэ коштшо пароход-влак шуко йўлатат. Ан-глийыштэ чойын дэн сталь вэлымэ пашат чот вийанын. Тудо чойыным да стальым вэлэн лукмо шотышто пэрвой вэрым кум капиталист эл-влаклан вэлэ пуа (АСШ, Германий да Франций). Английыштэ тўрлѳ машинам ыштэн лукмо пашат кўш-нѳ шога. Тудо моло кугыжанышлашат тўрлѳ машинам шуко ~~ужаш~~. Пароход да корабльым ыштэн лукмо шотышто Англий ~~чыла жѳмо кугыжанышламат~~ эртэн кайэн (садыгак АСШ-ат).

Хлопок гычын түрлө куэмым ыштымэ шотышто Англий туньамбалнэ АСИ почэш кокымышо вэрыштэ шога.

Кодшо курымышто Англий эн вийан промыслэнысан кугыжаныш лийын. Тудо тунам мландэ шарысэ чыла кугыжанышла ыштэн лукмо нарэ түрлө промыслэн узгарым шкэтак ыштэн луктэш улмаш. Ты жапыштэ англий капиталист-влак да англий правительствэ шкэныштым пойдарышашлан вэрчын шулдэш вочшо тэнгыз корныла дэнэ да Английын мландэ шар умбалнэ эн йөнлө географий вэрыштэ улмыж дэнэ пайдаланэн моштэныт. Садыгак нунылан пойашышт мландэ шуйлан да күртнө рудалан пойан вэр-влакат полшэныт. Пытаргышлан, пойымо пашаштышт йонан вэрыштэ шинчышэ порт-влакат, тэныз сэрла пүчкэдалтмат куго шотан лийын шогэныт. Англичан-влак промыслэныслан күлэш машина-влакымат шуко шонэн луктыныт.

Кызытсэ жапыштэ Англий шуко шотышто ССР Ушэм дэч вараш кодын (3 № йешартышым ончо). Садыгак АСИ дэчат, Германий дэчат вараш кодын. Мутлан, Английыштэ шуко шахтылаштэ мландэ шуйым тошто йон дэнак луктыт (кид дэнэ), чойыным Амэрикекысэ да Совет Ушэмысэ дэчын шагал чойыным пушо изэ да тоштэм пытышэ домно конга-влакэш лэвыктат.

Английын туньамбал сөй дэч вара вийаншэ у шотан промыслэнысыжэ-влак гына АСИ-ын да Германийын ганьак күшнө шогат. Мутлан, Английын авиацэ заводшо-влак Германийын заводлаж дэнэ танасэн пашам ыштат. Садыгак Английын химий заводшо-влакат чот вийангыныт, мутлан налаш, искусствэнэ порсын ыштымэ паша. Ик мут дэн каласымаштэ Английын промыслэнысшэ техникэ шотышто Амэрикекын дэч да Германийын дэч вараш кодэш.

Туньамбал кризис шүдө дэн, түжэм дэн фабриклам, заводлам, мландэ шуй да күртнө руда лукмо шахтла дэн рудниклам чарымэ дэнэ Английыштэ 5 млн. лышкэ пашазэ паша дэч посна кодыныт. Йужо районлаштэ нымогай паша йукуымат от кол, тыгай районлам „колышо“ район маньт. Тушто фабрик оралтэ-влак сұмырлат, машина-влакым утильлан ужалат.

Англий капиталист-влак шкэныштын таварыштым сату кондыштшо флотэшышт оптэн колонийышкышт да моло кугыжанышлашкэ нангайзэн ужалат. Английын сату кондыштмо флотшо—туньамбалнэ эн куго флотлан шотлалтэш. Тудын суднаш-влак мландэ шарын чыла тэнгызлаштыжат коштыт; нуно чыла элласэ судна-влак шупшыктымо нарэ грузым шупшыктат.

Английын кугыжаныш көргысө вуд корнылажэ да каллажэ ачалыдак пайдаланалтыт. Сандэнэ грузын шуко ужашыжым чучкыдын ыштымэ күртнө корныла дэнэ шупшыктат. Ан-

глийыштэ паровоз-влак куго вийанак огытыл, изырак 35 вагоном да мойын вэлэ шупшын кэртыт. Английыштэ автомобиль корным шуко ышталтын да нуным сайын ачалэн шогат. Автомобиль шотышто (2400 тўж.) Англий АСШ почэш кокымышо вэрыштэ шога. Тугэ гынат, автомобиль шотын шукарак ужашыжэ амэрик гыч кондымо улыт.

Английыштэ калыкын шагал ужашыжэ гына йал озанлык пашам ыштэн ила, тугэ гынат, йал озанлыкын кугыжанышлан кўлэшыжэ пэш куго. Фэрмэр-влак вольык ашнымэ пашашкэ шуко вийым пыштат: шōран вольыкым, шорыкым, сōснам да чывым шуко кучат. Английыштэ мландын куго ужашыжэ олыкклан, куго кондышмо вэрлан да кургылык шудым, ўдымō пасулан возэш. Пырчан шурно гыч шыданым, изышак шўлым вўдат. Пасум сайын курал-тырмалат да ўйангдат, садланак сай шурно лэктышым налыт.

Английын шкэнжын киндыжэ, шылжэ, ўйжō да муныжо улыжат кум-ныл тылзэ мучко кочкаш вэлэ сита. Сандэнэ тыгай продукт-влакым Йэвропысо тўрлō кугыжанышла гыч да Амэрик гыч кондаш вэрэштэш.

Английын моло элла дэн сатулымо пашажэ чот вийангын. Моло кугыжанышла гыч тудо кочкыш продуктым да промышлэныслан кўлэш илэ ўзгарым налэш: хлопоком, мэжым, рудам. Моло эллашкэ йамдэ промышлэныс ўзгарым ужала: машинам, куэмым, мландэ шўйым да мойын. Моло элла дэн сатулымо пашан оборотшо шотышто чыла кугыжанышла коклаштат Англий пэрвой вэрым налым шога.

Англий управлэньэ шотшо дэнэ корольэвствылан шотлалтэш. Корольын властышым парламент онча. Парламентыш депутат-влакын палатышт да лорд-влакын палатышт пурат. Чыла управлэньымат министр-влак совет вуйлата. Министр-влак совет промышлэныс гыч, сату паша гыч да мландылан арэндэ тўлымō гыч куго доходым налшэ куго капиталист дэн лорд-влакын кўштымыштым шуктэн шогат. Капиталист да лорд-влак погынышо капиталыштым моло эллашкэ кусарэн, тушан парышым пушо предприйатийлам ыштат, мутлан, Индийыштэ плантацийым, кўртньō корнылам, т. м. ыштат.

Английыштэ калык шотын углакак ужашыжэ пашазэ класслан логалэш. Тугэ гынат, пашазэ-влакын шукаштыт организованэ огытыл да профсойузыштат огыт шого.

Трэдйуньон-влак (английысэ профсойуз) шкэ йырышт пашатарым шуко налшэ пашазэ-влакым гына чумырат. Сойуз-влакын шукаштым капитализм аралэн шогышо лэйдборист партий-влакын главарышт вуйлатэн шогат.

Тугэ гынат, англий пашазын класс шижмашыжэ (сознаныжэ) ий гыч ийын кушкын шога. Ты кушмаш, мутлан, 1926 ийысэ чыла пашазэ-влак забастовко гыч раш койэш. Тунам мландэ шуй лукмо шахтылам кучышо оза-влак шуй кунчышö пашазэ-влакын пашатарыштым кэнэта шуко волтэн колтэныт. Сандэнэ пашазэ-влак забастовкым ыштэныт. Шуй кунчышö пашазэ-влак забастовкыш Английын чыла пашазэ классшат ушнэн. Тыгай куго чыла пашазэ-влак забастовкым Англий ик канат ужын огыл улмаш. Забастовко тунгалшынак чыла заводла, фабрика, куртньо корныла, пароходла, трамвайла паша ыштым чанэныт. Тыгай куго, буржуазийым лудыктышö забастовко 10 кэчышкэн шуйнэн, шуй лукшо пашазэ-влакын гэройла кучедалмышт ала монар тылзышкэн шуйныш. Ты забастовко буржуазийым пэш чот пэрыш. Тунам СССР Ушэмын шэмэр калыкшэ Английын бастоватлышэ пашазэ калыкшылан материальнэ полышым пуэн шогыш. Пашазэ калыкын капитализм дэн кэлшыдымашыжэ ий гыч ийын кушкэш да тыдын дэн пырляк, Английыштат пашазэ классын революцион шонымашыжэ пэнгыдэмэш.

Британ импэрий.

Картым ончэн. Английын кид йымалныжэ кучымо эн куго эллам ончыктыза, нунын кажныштын рүдö олаштым каласыза. Англий гычын ты эллашкэ мийышэ тэнгыз корнылам палыза. Суэцк каналым да Гибралтар, Баб-эль-Мандэб да Малаккэ проливлам ончыктыза.

Английым да тудын кид йымалнысэ элажым пырля Британ импэрий маныт. Британ импэрий туньамбалнэ эн кумда да шуко калыкан кутыжанышлан шотлалтэш. Чыла кукшо мландын ик нылымшэ ужашыж дэч утларакшым Британ импэрий налын шога. Тушто мландэ умбалсэ калыкын ик нылымшэ ужашыжэ лышкэ ила (500 млн. лышкэ).

Англий альэ Сойэдиньон корольэвствэ шкэжэ метрополиийын шога, а кид йымалсэ элышт-влак түрлө луман улыт.

А. Доминьон-влак—Британ импэрийын шкэныштым шкак вуйлатэн шогышо ужашыжэ-влак. Нунын шкэныштын парламэнтышт да министр-влак советышт улыт. Британ импэрийыш куд доминион пура: *[Австралий, У [Зеландий, Кэчывэлафрикан сойуз, Канадэ, Ньйу-Фаундлэнд да „Эрыкан Ирланд кугыжаныш“.*

Доминион-влакын шукуштышт тун шотышто Йэвроп гыч куснэн мийшэ ош калык ила; тусо тун калыкым шукуштым

пытаралтын. „Эрыкан Ирланд кугыжанышыштэ“ моло доминионысо ганьэ англичан калык илэн огыл; тудо 1921 ийыштэ гына доминион правам налын.

Б. Англий кид йымалсэ мландын моло ужашыжлан колоний-влак шотлалтыт. Колоний-влакым губернатыр да моло английн чиновникишт вуйлатэн шогат; нуно, полиций да войско полшымо дэнэ тушсо калык илымэ эллаштэ англий капиталист-влакын властыштым кучэн шогат. Английын эн куго колонийжэ *Британ Индий* лийэш; тушто 350 млн. калык ила. Тиндэч посна Английын колонийлажэ Азийын моло вэрлаштыжкѳт уло; мутлан, *Цэйлон*, *„Пролив воктэнсэ мландэ-влак“* (Малакк пролив), *Гонконг*.

Английын колонийлажэ Африкыштат улыт: *Англо-Йэгипэт Судан*, *Эрвэл Африк*, *Нигэрий*; Америкыштэ—*Гамайка* остров да Вэст-Индийысэ йужик островла; Австралийыштэ—*У1винэй* островла да *Океанийын* йатыр островлашт; Иэвропышто—*Гибралтар* да *Мальта*.

Англий кид йымалсэ йужик элла географийыштэ вэрым налын шогымо шотышт дэн Английлан пэш куго күлэшан улыт: мутлан, *Гибралтар*, *Суэц канал* (Суэц да Порт-Саид портлажэ дэнэ), *Адэн*, *Сингапур*, *Гонконг*. Ты портлаштэ судна-влаклан шуй налмэ станцэ-влак да сой флотын чоткыдэмдымэ базышт улыт.

Кид йымалсэ элла чыланат английн сатулымо пашаштыжэ кугын полшэн шогат. Нунын дэч Английышкэ түрлө таварым кондалтэш. Индий гыч—рисым, хлопоком, джутым, чайым; Австралий гыч—кылмыктымэ, шылым, мэжым; Кэчывэл, Африк гыч—мэжым, шөртным, алмазым; Канадэ гыч—шыданым, пушэнгым, сырым, т. м. Англий гыч нариймэ завод-фабрик ыштэн лукмо түрлө узгарым ту эллаштак шөргэ ак дэнэ ужалалтэш.

Англий капиталист-влак шкэныштын кид йымалсэ эллашкышт пэш шуко таварым ужалат, нуно моло кугыжанышла гыч толшо таварым кузэ гынат ынэшт пуртыкто.

Английын эн күлэшан кид йымалсэ эллажэ Индий океан йырыштэ вэрым налыт. Сандэнак Гибралтар, Суэцк да Адэн кочкайышэ корно Английлан эн куго күлэшан лийын шога; садланак ты корнын мучкыжо куго тэнгыз базэ-влакым ыштымэ.

Колонийлаштэ шкэнжын властышым кучышашлан вэрчын Англий пэш куго сой флотым ыштэн.

У сой тўгалэш гын, англий импэриалист-влак шкэныштын колонийлаштышт салдатым миллион дэн погэн, нуным сойышкө колтэн кэргыт. 1914—1918 ийлаштат нуно тугак ыштэныт ильэ.

Контроль йодыш-влак:

1. Молан Британ импэрийыштэ кэчэ нигунамат ок вузал (ок шыч) **мамын** ойлат?
2. Кид йымалсэ эллажэ түрлб вэрлаштэ лиймэ дэн Английлан нуным сбй дэч аралаш йбнан мо?
3. Кид йымалныжэ улшо Азийысэ калыкклан Англий ишанэн кэртэш ом?

ФРАНЦИЙ.

Кумдыкшо 551 түж. кв. км. Калыкшэ 42 млн. йэн.

Моло Йэвропысо кугыжаныш-влак коклаштэ шкэнжын кумдыкшо шот дэнэ Франций могай вэрыштэ шога, ончыза (2 № йэшартыш). Калыкшэ шот дэн тудо могай кугыжанышла почэш шога?

Вэржэ да границыжэ.

Франций Касвэл Йэвроп материкын агышыр ужашыжым налын шога. Францийышкак Сре́дизем тэнгызысэ **Корсик** островат пура. Францийлан капиталист туньян ончыл элышт-влак гыч Англий дэн Германий лишыл пошкыдо лийын шогат. Садыгак окэан коч кайышэ эн куго кўлэшан тўнѳамбал тэнгыз корно-влак ушнымо вэрат Францийлан мўндыр огыл. Тэнгыз сэр гыч Францийын рўдб ужашлашкыжэ шумэшкэ торалык Английын дэч кугырак (карт, 6 стр.).

Тугэ гынат, Франций Сре́дизем тэнгыз воктэнсэ элла дэнэ кылым сайын кучэн кэртэш.

Картым ончэн. Францийым могай тэнгыз-влак (залив да пролива) мушкыт? Тудын кэчывэлыштыжэ, касвэлыштыжэ да йудвэлыштыжэ могай порглажэ уло? Ты кок элла гыч кудыжо — Франций альэ Англий — тэнгызыштэ эн сай вэрым налын шога? 50-шэ паралэль Францийын кудо кутлаж гычын эрта, Германийын да Чэхословакийын адак ССР Ушэмын могай олалаж воктэн эрта? Франций могай час пойысышто вэрым налэш? Тудын кукшо мландыштэ границыжэ могай элла воктэн эрта?

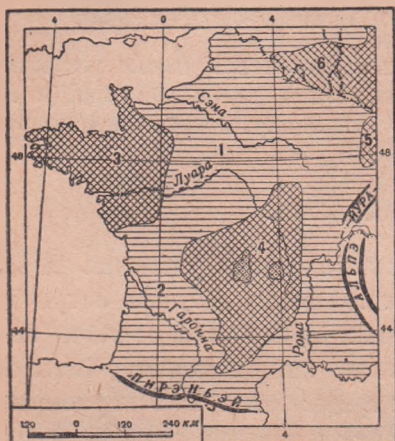
Кэчывэл сэрыштэ, Рона энэрын анжылан мўндыр огыл, Францийын **Марсэль** портшо уло. Куаш вэрла шукулан кора Рона энэрын агышкыжэ тэнгыз судна-влак пурэн огыт кэрт. Рона энэр кўшычын йошкыным шуко волтэн **Лион заливын** йўдвэл куаш вэрэшыжэ шында.

Касвэл сэрыштэ, **Гарон (Бордо** — куго порт) да **Луара** энэрлан агыштышт Францийын йбнан гаваньлажэ улыт. Ты энэрла ан-влак вўд чакнымаш да ташлымаш лиймэ дэнэ кугын кумдагыныт. Брэтань пэлэостров залив да бухто-влак дэн кугын пўч-

кэдалтын. Ты пэлэостров сэрыштэ Францийын *Брэст* лұман сөй портшо шинча. Ламаншыштэ Францийын куго шотан *Шэрбург* портшо, Сэна энэр аңыштэ *Шэрбург* дэчат куго кўлэшан *Гавр* портшо шинчат.

Ындэ палэ: Францийын портлажэ кэчывэлыштат (Срэдизем тэңгызыштэ), садыгак йўдвэлыштат (Ламаншыштэ) улыт. Срэдизем тэңгызыштэ тэңгыз корно дэнэ коштмо паша ожнак вийаңын.

Массив-вак Вулканан область
Пүрэман ырэвзэ курык-вак Лап вэр

Мландэ ўмбал ышталымэ шот дэн Францийын пблалтмыжэ: 1—Йўд-вэлфранцуз лап вэр; 2—Гарон лап вэр; 3—Брэтань да Норманд массив-вак; 4—Рудб француз массив; 5—Вогзэ; 6—Ардэн.

бал сөй дэч вара. Германий могыр гыч кэрылтмаш ынжэ лий манын, Франций ты кутла границыжым чот пэнгыдэмдэн. Палэ, Германий рэваншлан йамдылалт шога.

Тыштэ тэңгыз корно-вак Суэц канал коч эртат. Ламаншэш океан коч кайышэ у тэңгыз корно-вак ушнат да ты кутлаштэ куго шотан кызытсэ кугыжаныш-вак вэрым налын шогат.

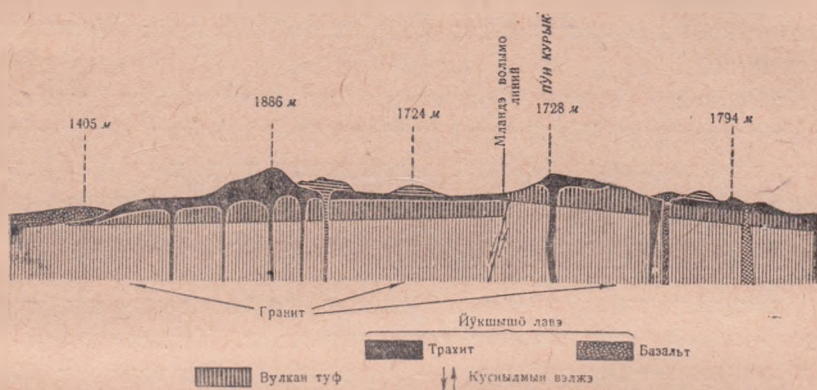
Францийын кукшо мландэ ўмбалсэ границыжэ куд кугыжаныш воктэн эрта. Нунын кокла гыч эн куго шотанжылан Германийэш тўкнышө границыжэ шотлалтэш. Кодшо курымышто Германий Франций ўмбак кэрылтын, тудын *Эльзас* да *Лотарингий* областьлажым шупшын налын ильэ. Тўньамбал сөй дэч вара ты областьлам Франций мөнгтэш шупшын нальэ. Франций дэн Германий кокласэ границэ ужашыжэ Эльзасыштэ Рэйн энэр дэн да чара тёр вэр дэн да адак кўкшырак тёр вэр ўмбач кайа. Тўньамбал сөй дэч вара.

Пүртүсын тўн шотшо.

Франций — лап вэран да кумда курык массиван эл. Тушто пүрэман курык-вак пэш шуко вэрым огыт нал.

Картым ончэн. Лап вэр-вак Францийын кудо кутлаштыжэ улыт? Нуным шкэныштым да могай вэрлаштэ шарлэн киймыштым ончыктыза. Нунын коч могай энэр-вак йогат? Ты энэрла кувэчын тўғалыт да кушко йогэн пурат? Курык массивла кувэлыла улыт? Пүрэман курык-вак кувэкыла шуйнэн кийат?

Францийын эн куго лап вэржэ *Йудвэлфранцуз* лап вэр. Ты лап вэрын мучкыжо *Сэна* энэр, *Марна* притокшо дэн да изышак Луара энэр йогэн эртат. Ты лап вэрым извэстныак гыч лийшэ ұлыш курык влак-(йыраг) посна ужаш-влаклан пучкэдат. Кугытшо шот дэн кокымышо вэрым *Гарон* лап вэр налэш, тыдын коч Гарон энэр йогэн эрта. Ты лап вэрын Бискай заливлан лишыл шогышо кутлажэ тэнгыз мушма гыч лийшэ ошма дьун-влак дэнэ лэвэдалтын. Йудвэлфранцуз (Париж бассэйн) да кэчы-вэл-касвэл лап вэр-влак (Гарон энэрын бассэйнжэ) пырлыа ушнэн, ик лап вэр ганьэ койыт, мұндыркө шуйнэн кийат. Кумышо вэрыштэ *Рона* лап вэр шога; тудо моло ик лап вэр дэнат ок

Рудд Француз массивм покшэч пұчмыла ончыктымo. Мландэ волымаш кушто лийын, ту вэрым муза. Массивын йымалныжэ могай курык порот да сідыгак умбалныжат могай курык порот кийат?

ушно. Тудын кумдыкшо ала мо кумда огыл, эрвэлыштэ пұрэман курык-влакэш, касвэлыштэ курык массив-влакэш тўкна, ұмбалжэ энэр йошкын дэнэ лэвэдалтын.

Францийыштэ курык массив-влак пэш кумда вэрым налын шогат. Нунын кокла гыч эн кугыжлан *Рудд* массив шотлалтэш. Тудо ситышын кукшө төр вэр гай койыч шога. Ёмбалныжэ йөрышө вулкан-влак. Вулкан-влак гыч *Мон-Дорым* да *Пьюи* вулкан цэпым ончыкташ лийэш. Пьюи вулкан цэпын 60 дэч утла тыгыдэ да шолдрарак вулканжэ-влак улыт. Нуно чыла шэлшыла ёмбалнэ шинчат, ожсо жапыштэ нуно йұлышө вулкан лийынт, йұлышө вишкыдым (лавым) кышкэныт. Вулкан лонж гыч лийшэ тошто, шукэртэ йукшышө лавэ да туф-влак *Овэрным* лэвэдынт. Овэрнь—тудо вулкан область лийэш.

Рудд массивын *Сэвэн* лұман эрвэл мучашыжэ кугын нёлта-лыт шога. Ты курык-влак эрвэлыштыла Рона лап вэрэш тўкнат.

Нуно ты кутлаштэ пэш туран волат. Рона лап вэр лачак мландэ волымо дэнэ лийын кодын.

Кокымшо, ағышырак да ұлыш массив *Брэтань* дэн *Нормандий* пэлэостровлаштэ вэрым налэш. Ты массив Ламанш вэс иогырышто кийышэ Корнуол сынан, тудо гранит гыч да кристаллан сланцэ гыч ышталтын. Ожно ты массив дэнэ Корнуол ушнэн шогат улмаш. Тыдым Норманд островла улмо гыч палаш лийэш (Норманд островла Англий кидыштэ улыт). Францийын йүдвэл-эрвэлыштыжэ изырак массив-влакат улыт: ұлыш *Ардэн*; тудын касвэл мучашыжэ гына Францийыш пура; кўкшырак массив-влак гыч *Вогэз*. *Вогэз* массив, Рэйн лап вэрын ужашыжгэ тўнѡамбал сѡй дэч вара гына чыла Франций кидыш логалын. Вогэз дэн Ардэн массив-влак коклаштэ ұлышырак *Лотарингэ плато* кийа.

Пўрэман курык-влак Францийын йырлаштыжэ гына улыт. Кэчывэл-эрвэлыштэ, Швэйцарий границэ ўмбалнэ, пэш кўкшак огыл Йура, кэчывэлнырак, Италий границыштэ пэш кўкшѡ Француз Альпэ курык-влак (*Монбланат* пура) шогат. Кэчывэл-касвэлыштэ, Испаний границыштэ, Пирэнэй (эн кўкшѡ *Маладэтта* мучашыж дэнэ) курык-влак улыт.

Францийыштэ кўнчэн 'лукшаш' пойанлык-влак курык массив-влакын тўныштышт гына вэрэштят. Нунын (кокла гыч эн кўлэшанжэ—кўртнѡ руда—Вогэз дэчын йүдвэлнырак, Лотарингэ платон лончыштыжо, *Мэца* воктэнэ луктылтэш. Тыдэ Йэвропышто кўртнѡ рудалан ик пойан вэр. Франций мландэ шўйлан пойан огыл; мландэ шўй Ардэн массивын тўныштыжѡ *Лилля* ола воктэн, да Рүдѡ массивын тўныштыжѡ, *Крэзо* да *Сэнт-Этьэн* воктэнлаштэ вэрэштэш.

Францийыштэ мландэ кула рокан гынат, Английысэ дэч да Германийысэ дэч шурным сай ундара. Моланжэ палэ, Франций мландыштэ лэдник дэч кодшо порот укэ да тыштэ кумда вэрым льѡос йѡшкын лэвэлын шога.

Францийын климытшэ умыр-лэвэ да вўдыжгѡ. Касвэл гыч пуышо мәрдэж окэан гыч вўдыжгым шуко конда, сандэнэ ий мучкак йўр чарныдэ йўрэш. Курыклаштэ да массивлаштэ климыт йўштырак, тыштэ йужвўдат адак утларак возэш; курыкла да массивлан касвэл тайылыштышт йужвўд утларак возэш, эрвэл тайылыштышт—шагалрак. Франций кукшо игэчым ик канат ужын огыл; окэан гыч куго циклон-влак пуымо гоным куго йўр чўчкидын лийэда.

Средизем тэныз сэрыштэ да Рона лап вэрыштэ климыт йоршын вэс тўрлѡ. Ты вэрла-влак йүдвэлым курыкла дэнэ авыралт

шогат. Тыштэ кэнэж жапыштэ йуж чот тэмда да йурдымō шокшо, ойар кэчэ-влак шогат. Тэлым йуж тэмдымаш вола, тышкэ окэан гычын куго йұрым кондышо циклон-влак пуаш тўналыт. Тыштэ йўштō огэшак лий, климытат тропиклан лишыл.

Францийын энэрлажэ шуко вўдан улыт гынат, чыла годымак шуко вўданак огыт код: тэвэ нўлталалтын мўтырэн йогаш тўналыт, тэвэ пучэн шинчыт. Пучымышт годым пароход-влак кушак шогалашат вэрым пыкшэ муыт. Утларакшым Луарэ да Гарон энэр-влак тыгай улыт. Нуно Рўдō массив ўмбалнэ йўр шуко лиймэ годым шуко вўдан лийыт.

Йўдвэлфранцуз лап вэр.

Картым ончэн. Сэна энэрышкэ могай энэр йогэн пура? Тудо могай моло энэрла дэнэ каналла гоч ушнэн шога? Йўдвэлфранцуз лап вэрым ийўль да йанвар тылзылаштэ могай изотэрм-влак пўчкын эртат; ты изотэрм-влакак кэнэжым ССР Ушэм да тэлым Италий ўмбач кузэ эртат?

Йўдвэлфранцуз лап вэр нўлталалтшэ тошкалтыш тўран кумда кўмыж сынан койын кийа (сўрэт, 60 стр.). Тудын покшэлныжэ Париж ола шинча; сандэнак ты лап вэрым *Париж бассэйн* маньт. Тыштэ ўмбал рок шурным ундарышэ, куларак да шун йўрышан льосс. Шыданг да сакыр ушмэн вўдымō пасула дэч посна тыштэ шўран вольык коштмо нўргō шудан ужар олык-влакат вэрэштывт. Тыштат-туштат крэсаньык-влакын шун дэн ыштымэ изэ пўртышт, да кўй дэн ыштымэ вольык 'оралтэ-влак шинчат. Вольык оралтэ йырэш кургылык рэвым вўдат. Энэр ложэмлаштэ йэмыш пушэнтэ шындымэ 'садла мучко шуйнат. Садлаштэ олма пуым, грушым, сливым куштат. Кэчывэл ужашыштэ, утларакшым *Шампанийыштэ, Рэймс* ола воктэнэ, известняк тўвалаштэ виноград куштымо кумда садлам ыштымэ. Тыштэ виноград вондэрлан кужынак кушкаш эрыкым огыт пу. Италийысэ виноград вондэрла дэнэ тагастарымаштэ нуно кўчык вондэрла ганьэ гына койын шогат; садыгак йэмышымат шагал пуат; тугат, йэмышыжэ сай качэстван, чожгэн шинчышэ арака (шампан арака) ыштымашкэ кайа. Тыгай арака шэргын аклалтэш, тудым тўрлō кугыжанышлашкэ колталтэш.

Париж бассэйныштэ кумда пасу-влакат шуко вэрым налыт. Пасулаш тўрлō пакча саскам шындэн куштат. Француз калык утларакшым салатим да спаржым йўратат. Кэчын пакча саскам, ужар кочкышым, шўрым, свэжий шўшмō ўйым грузовой автомо-бильлаш оптэн олалашкэ, утларакшым Парижышкэ пэш шуко

колтат. Тушто пасулаштат автомобильлан шыма асфальт корным шуко ыштымэ.

Француз крэсаньык-влак утлараکشэ нужна улыт. Нунын чыла продуктыштым куго сатузо-влак шулдо ак дэнэ налын, шкэныштын лапкылашкышт да магазинлашкышт нангайат да ту тава-рымак кум гана да мойын шэргын ужалат.

Париж бассэйнын эрвэл ужашыжэ да Францийын Бэльгий границылан лишыл кийышэ кутлажэ туньамбал сой жапыштэ пэш кугын шаланэн: чыла ола-влак, мутлан, Лилль ола, йал-влакат, корно-влакат артиллэрий лүймө дэнэ шаланэныт. Садыгак Гэр-

Париж бассэйным йүдвэл-касвэл гыч кэчывэл-эрвэлкыла пұчмыла ончыктымо. Ты пучкышышто Сэна (Париж воктэн) да Марна (кушыл йогыныштыжо) энэрган ложэмлаштым ончыктыза. Ты лап вэрын түрлаштыжэ могай күкшака-влак улыт?

ман салтак-влакат олалам, йаллам да корнылам Франций гыч чакнымышт годым шуко пудэштарэн да йулатэн кодэныт. Туньамбал сой дэч вара тыгай вэрлаштэ пэш куго строитэлынэ пашам ышташ логалын, пудыргышо олалам да мойын йол умбакэ шо-галталтын. Ындэ ты вэрла туньамбал сой дэч ончылсо дэчат сайын койыт.

Париж.

Йүдвэлфранцуз лап вэрын покшэлныжэ, Сэна энэрын Марна энэрыш ушнымо кутлаштыжэ Францийын рудо алажэ—**Париж**—шинча. Ты ола Францийын промыслэнан да сату пашам нарийшэ рудыжө; садыгак Париж ола туныктым пашан (просвещение) да искусствынат рудыжлан шотлалтэш. Париж пэш талын кушкэш: шукэртэ огыл ожсо крепостной пырдыж-влак олмэш урэмла да бульварла лийын шинчыныт; сой дэч ончыч Парижыштэ 3 млн. калык илэн, кызыт гын 5½ млн. калык ила. Тудо Бэрлинымат эртэн кайэн. Йэвропышто, кугытшо шот дэнэ, кокымшо вэрыштэ шога (2 № йэшартышым ончо). Парижын тэнгыз портлажэ **Гавр** дэн **Руан** улыт. Нуно Сэна энэрын агыштыжэ шинчат.

Париж ола Сэна энэрын кок могырыштыжат вэрым налэш. Сэна энэр коч кұварлам пыштымэ. Энэрын пурла сэрыштыжэ куго пойан-влак илымэ квартал-влак вэрым налыт.

Тыштэ автомобиль, автобус да трамвай-влак пэш шуко коштыт. Уремыштэ коштмаш тыштэ Лондон да Нью-Йорк¹⁾ дечат кугырак. Рат дэнэ сылнэшта-рымэ магазин-влак шуйнат, йужышт ик квартал вэрым налыт, да тушто түжэм дэнэ ужалышэ (прикашык-влак) шогылтыт. Тыштак кастэнэ түрлө түсан волгыдо дэн волгалтарымэ да шуко калык пурymo театр дэн кафэ-влак шуко улыт.

Сэна энгэрын пурла сэршытыжэ Лувр манмэ куго дворэц шинча. Ожно ты дворэцыштэ Франций король-влак гына илэнэт, ынде тышагын музейым да сү-рэт шындылмэ галэрэйлам ыштымэ. Сэнан пурла могырыштыжо сэнат, депутат-влак палат, да Латин кварталыштэ чыла куго школ-влак вэрым налыт; тыштэ шуко студэнт-влак илат.

Сэнан шолá сэршытыжэ пэш күкшö (300 м) Эйфэль башньэ шинча. Ты башнын вуйжо гыч йырым-йыр 50 км торашкэ Париж ола воктэнласэ вэрлам, садыгак сатлам да кумда парклам ужаш лийэш.

Парижын пашазэ калык илымэ кварталлажэ йалт вэс түсан улыт. Тыштэ пэрвойак лавран да шыгыр урэмлаштэ коштшо, тэнтгыллаштэ шинчышэ альэ возын кийышэ пашадэ кодшо калыкым ужаш лийэш. Шуко фабрика да заводла пашадэ шинчат, нунын коклаштэ куго Ситроэн автомобиль заводат 1934 ийыштэ петыралтын, 36 түжэм пашазэ пашадэ кодыныт. Пашазэ-влакын түсышт пэш шұлыкaн койэш — нуно пойан-влакын тыгай илышышкэ шуктымышт ваштарэш мушкындыштым чот кормышатат.

Париж — түньямбал рэволюцион пролэтарын эн күлэш, куго шотышто шогышо рұдыжö; тушто түньямбаллан пэрвой гана Париж коммун лийын. Париж коммун годым пэш шуко коммунар-влакым луйкалэн пуштэдэныт. „Коммунар-влак пырдыж“ („Сте-на коммунаров“) манмэ куй пырдыж Парижыштэ кызыт мартэнат шинча. Ты пырдыж воктэран париж пролэтариат кажнэ ийын демонстрацым эртарá.

Коштмо корно шотышто Париж Касвэл Йэвропын рудыжлан шотлалтэш; тушагын моло кугыжанышла гыч мийышэ күртньö, вұд, автомобиль да йуж корно-влак ушнат.

Париж гычын экспрес-влак тыгэ кайат: 1) норд-экспрес — Мұндыр Эрвэлыш (Бэрлин да Моско гоч); 2) ориэнт-экспрес — Страсбургыш — Вэныш — Стамбулыш; 3) зьуд-экспрес — Мадри-дыш да Лиссабоныш, молат.

Париж гыч автомобиль коштмо асфальт корно-влак түрлө мо-гырышкат кайат; тушто моткоч куго коштмаш.

Йужышто кошташ аэропортлам, майаклам ыштымэ; майак-влак йұдым пэш мұндыркö волгалтарат; чонэштышэ аэроплан майак тулым 100 км тора гыч ужын кэртэш.

Парижын вұд корнылажэ энэрлашкэ да каналлашкэ шала-нэн кайат: кэчывэлышкыла — Ронышко, касвэлышкыла — Луара

¹⁾ Парижыштэ метрополитэным (млэндэ йымал корным) шукэртак ыштымэ гынат, Лондон да Нью-Йорк дэн тагастарымаштэ тушто калык шагал коштэш.

дэкэ, эрвэлышкыла — Рэйнышкэ, йүдвэлышкыла — Ламаншыш. Түгэ гынат, Францийын вүд корнылажэ, утларакшым каналлажэ шукэрсэк огыт ачалалт, сандэнэ нуно шкэ кочышт изэ судна-влакым гына вончыктарэн кэртят.

Контроль йодыш-влак:

Йэвроп картыштэ Париж гычын Москошко, Стамбулыш, Римыш да Мадридыш кайышэ күртнѳ корно-влакым ончыктыза.

Гарон лап вэр.

Картым ончэн. Гарон лап вэрыштэ могай кушкылым вүдэн куштат? Ты лап вэрым могай кушкыл границэ-влак пүчкын эртат, алэз ты границэ-влак йүдвэлымрак эртат?

Гарон лап вэр Гарон энэр мучко да Бискай залив сэр воктэн шуйнэн кийа.

Тыштэ кэчэ кукшычрак кайымылан кора ийуль тылзын кокла тэмпературжат мэмнан кэчывэл Украинысэ да ұлыл Йул кугласэ

Францийыштэ тун культур кушкыл-влакым вүдэн куштымын йүдвэл границэжэ. Могай энэрын ложэмыштыжэ культур кушкылым утларак вүдат.

Францийыштэ тун культур кушкыл-влакым вүдэн куштымын йүдвэл границэжэ. Могай энэрын ложэмыштыжэ культур кушкылым утларак вүдат.

(Саратов ола воктэн) тэмператур дэнэ иктак, садланак тыштэ кукурузым вүдат; кукуруз лэктышымат шыдан дэч шукурак пуа; тамакам, сакыр ушмэным да кыньэм вүдымѳ мландат кумда вэрым налэш; садлаштэ пэрсик (шолдыра), абрикос, грек пүкш-влак кушкыт. Крэсаньык-влак ушкылым да сѳснам шуко ашнат, нунылан кукурузым пукшат. **Жирондын** сэрлаштыжэ (Гарон энэрын кумда анжым тыгэ маныт) виноград вондэрлам шындымэ; виноград гыч сай аракам (бордос арака) ыштэн луктыт.

Пирэнэй курыкла воктэч тунгалын Гарон энэрын анышкыжэ шумэшкэ, тэнгыз мучко, **Ланд** манмэ вэр шуйнэн кийа. Тудо ошма дьун-влак дэнэ лэвэдалтын (кук-

влак умбалан пунчѳ да пробкан тумѳ чодралам шындѳн куштымо; садыгак купламат коштымо. Вургыштым лодѳн пунчѳ гыч кишым луктыт. Киш дѳнѳ заводлаштѳ канифольым, скипида-рым, канадѳ бальзамым да мойын йамдылат.

Ты лап вѳрын тунг олажѳ да портшо *Бордо*, Жирондо сѳрыштѳ шинча. Гароным Среѳизѳм тѳнгыз дѳнѳ кѳчывѳл канал ушѳн шога; ожнырак ты каналым ачалыдак кучѳныт, ынѳдѳ гына Бискай залив гыч Среѳизѳм тѳнгызыш сѳй пароход-влак кайѳн кѳртшашлык уѳмдѳн ышташ шѳнат.

Брѳтань да Нормандий.

Брѳтань массив пѳш улыш, тудо пошкыдо кок лап вѳрла дѳн нимогай палыдак ушна. Атлантик окѳан да Ламанш пролив вѳлышкѳ тура сѳран лийын мийа.

Ты сѳрла воктѳн тѳнгыз тутан койышан (бурный). Виш окѳан гыч толшо толкын-влак чарныѳдѳ мугырен куй оралаш пѳрнѳн шаланат. Касвѳл марѳдѳжла лѳвѳ да вудыжго улыт, шуко пылым кондат. Сандѳнѳ тыштѳ тыгыѳдѳ йур эрѳ йурынак шога. Садланак Брѳтань да Нормандий тѳнгыз климытан улыт: тѳлым лум ала кунам порык вѳлѳ лийѳш, йуран кѳчѳ-влак шукырак лийыт; йанварын кокла тѳмпѳратуржо Кѳчывѳл Италийысѳ ганьяк, кѳнгѳж Фин икса сѳрын ганьяк йуалгѳ лийѳш. Брѳтанышѳтѳ курым мучко ужаргѳн шогышо мѳрт, лавр да йапон камѳль пушѳнгѳ-влак кушкыт, тугат виноградын йѳмышыжѳ ок шу; тудлан шуашыжѳ шокшо да ойар кѳчѳ-влак кулыт; Брѳтанышѳтѳ гыч, тыгай кѳчѳ-влак пагал лийыт. Йѳмышан пушѳнгѳ гыч олма пу сай кушкѳш, лѳктышымат шуко пуа. Тыштѳ мландѳ пашамат ышташ лийшашлык; утларакшым шудо кушкыл сай кушкѳш.

Брѳтанын да Нормандийын нѳргѳ шудан олыклаштыжѳ ш ѳр озанлык да поротан имнѳым (нѳлым шупшыш кѳртшѳ да талын йортышо) ончѳн куштымо паша чѳт вийангын. Ушкал да имнѳѳ-влак ий мучкак ужар шудан олыклаштѳ коштыт. Олык-влак иктышт-вѳсышт коклаштѳ кушшо пушѳнгѳ гыч альѳ шуркалышѳ чѳп гыч ыштымѳ пѳчѳ дѳнѳ ойырлѳн шогат. Крѳсаньык-влак тыштат-туштат ыштымѳ посна пѳртлаштѳ илат. Пѳрт йыр куго йѳмыш садлам шынѳ-н куштымо. Йѳмыш пушѳнгѳ, утларакшым олма пу, пѳш шуко лѳктышым пуат; йѳмыш дѳнѳ арака олмѳш сидр манмѳ йѳмѳ настам йамдылат.

Сѳрла воктѳн илышѳ брѳтон калык тѳнгыз умбалнѳ коштмо пашам йѳратат; нуно колым илымѳ сѳрла воктѳнышт гына огыл (карт, 53 стр.) моторан да парусан судна-влакѳш шинчын мундыркѳ, окѳанлашкѳ, Исландий, Ныйу-Фаундлѳнд, Испаний да Африк сѳрла воктѳкѳ кайат. Исландий дѳн Ныйу-Фаундлѳнд сѳрла воктѳнѳ трѳска да сѳльдѳ колым, Испаний дѳн Африк сѳрла воктѳнѳ тунѳѳц

манмэ колым кучат. Кучымо колым суднашыит тэмэн шочмо сэрлашкышт пѳртылыт; нуным тыштэ консэрвым ыштышэ заводым кучышо оза-влак вучэн шогат. Нуно колызо-влакын колыштым пэш шулдо ак дэнэ налыт. Сандэнак колызо-влакын йэшышт шужэн илат.

Колызо-влак колым мундырнѳ кучэн коштмышт годым, нунын ватышт да икшывышт „тэнгыз лэктышым“ погэн коштыт; вуд ташлымаш лиймэ годым пэш шуко тыгыдэ коллам, раклам, вуд кушкыллам сэрышкэ вуд толкын луктын кышка; лач ты „тэнгыз лэктышым“ колызо-влакын йэшышт мэшакэш погэн йа кочышым йамдылат, йа олык уйандышыш савырат.

Брэтаныштэ бухто-влак шуко улыт, кажнэ бухтышто кол кучымо порт уло, портлаштэ кол кучымо годым пайдаланымэ парусан да моторан судна-влак шуко улыт. Шуко бухто-влак коклагыч ик эн сай бухтыштыжо Францийын куго кулэшан сѳй портшо — *Брэст* шинча. Брэст портышто судна ыштымэ куго завод-влакат улыт.

Рона лап вэр.

Картым ончэн. Сона да Рона энэрлан кузэла йогымыштым эскэрыза. Нунын сэрлаштышт куго ола-влакым муза.

Рона лап вэрыштэ климыт тропиклан лышыл лиймэ дэнэ, тушто курым мучко ужаргэн шогышо вондэрла да пушэнгыла кушкыт; нунын кокла гыч эн кулэшыжлан маслин пушэнгэ шотлалтэш. Тидлэч посна тыштэ виноградник-влакат кумда вэрым налыт, шыдан вудымѳ пасу-влакат шуйнэн кийат. Пасула йыр тутовый пушэнгыла кушкыт. Крэсаньык-влак тутовый пушэнгын лышташыжым погэн порсын пушо шукшым пукшат. Йудвэл гыч, курыкла кокла гыч пуышо мистраль мардэж тыштэ пэш куго энгэкым конда.

Мистраль мардэж Рона лап вэрыштэ чўчкидын лийэда; тудын куго вий дэнэ пумыжлан кора чара вэрыштэ кушшо пушэнгэ-влак мардэж ынтай дэн, кэчывэлышкыла пўгыргэн шогат; йэмыш кушмо садлам мистраль мардэж логалдымашын кипарис дэнэ пэчаньыт. Йужгынам мистраль мардэж пэш талэ вий дэнэ пуымо годым мардэж ваштарэш толшо пойэзд-влак ончыко кайэн кэртдэ чарнат.

Рона лап вэр йудвэл Францийым Срэдизем тэнгыз дэн ушышо корно. Тудын мучкыжо кўртньѳ, автомобиль да вуд корно-влакат кайат. Ты лапэмыштэ куго шотан кок рўдѳ вэржэ уло: *Лион* да *Марсэль*. Лион ола Рона дэн Сона энэрла ушнымаштэ

шинча. Тудо порсын промышлэнысын рудыжэ. Марсэль — Средин-эз тэнызлан эн куго порт. Марсэль дэч кэчывэлкырак сэй порт — **Тулон** шинча. Адак мундырнырак, эрвэлыштэ, **Француз Ривьер** — ангыр анга гай сэр мучко шуйнэн кийа. Француз Ривьерым йуд-вэл гыч Альпэ курык-влак авырэн шогат. Тушто тамлэ упшан пэлэдышан кушкылым — роза, фиалкэ, жасмин, молат — удымö кумда вэр шарлэн кийа. Пэлэдыш дэнэ түрлө упшан уйым (духн) ыштат. Ривьерыштэ, пэлэдышан кушкыл вудымö вэрла, апэл син сатла да пальмэ пушэнгыла коклаштэ **Ницца** курорт шинча. Чылажат шэргылан лийын Францийын шэмэр калыкшэ Ницца курорт дэнэ пайдаланэн ок кэрт. Ривьерыштэ апэлысин сатла улыт гынат, йэмышыжэ куйын ок шу.

Ницца воктэн изэ гына **Монако** кугыжаныш уло. Тушто модмо куго порт уло. Ты кнэжэствэ модмо портын доходшо дэнэ гына ила. Модмо портышкө йокрокэштшэ пойан¹⁾ да паша ыштыдак пойаш йоратышэ йэн-влак гына коштыт.

Рудö Француз массив.

Ты массив ситышын күкшө да касвэл гыч пуышо вудыжгö мардэж корнышто кийа, сандэнэ тудын климытшат торжарак (суровый): тэлым йүштö (пургыж) мардэжла лийэдат, кэнэжым йүран, умыр лийэш. Ожсо жапыштэ ты массивын умбалныжэ иман чодра кушкын шога улмаш; ындэ чодрам руэн пытаралтын, нунын олмышто чара вэрла да олыкла гына шарлэн кийат. Тыштэ калыкат шагал ила. Нуно вольыкым ашнэн илат: улыш вэран олыклаштэ тукан шолдра вольыкым, күкшакарак вэрлаштэ шорыкым ашнат.

Вулкан-влак воктэнсэ күтö коштмо олыкла адакат сайрак улыт. Тыгай олыклаштэ умбал рок шуко фосфоран вулкан ломыж гыч лийшэ да тыштэ йүрат чүчкыдын лийэда. Шорык да каза-влак вулканын конуслашкыжэ күзат да кратерышкыжат волат. Нунын почэш күтым аралышэ пий да күтучö-батрак-влак коштыт. Йужик вуд налмэ кратер-влак вольыклан вуд йуктымö вэр лийын шогат. Тывэчын свэжий шорык шылым да шорык сырым Парижышкэ да моло олалашкэ колтат.

Массив түрын йужо вэрлаштыжэ мландэ шуй лончат вэрэш-тэш. Тыгай мландэ шуй киймэ вэрла воктэнэ промышлэнан ола-влак лийын шинчыныт: **Сент-Этьэн** да **Крэзо** — түрлө машинам, да сэй узгарым ыштэн лукшо Франций промышлэнысын рудыжэ.

¹⁾ Скучающий.

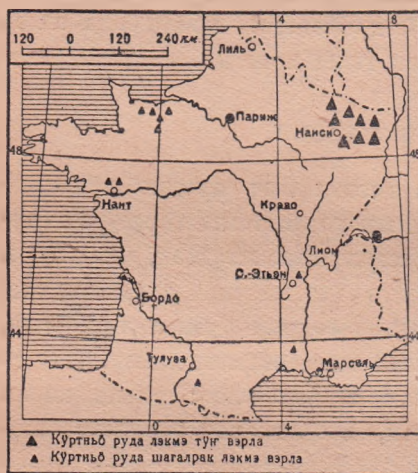
Крэзошто паровозым, танкым, нэлэ орудийым, т. м. ыштат. Крэзо заводышко ушнышо (о-дэлэньымт) мола завод-влак Францийын касвэл ужаыштыжат шуко улыт (Германий границэ деч пэлырак шинчат). Рүдö канал Крэзом ик могырым Сона энгэр дэнэ ушэн шога, вэс могырым — Луара энгэр дэнэ; Крэзош ыштымэ миноносэц-влак Рүдö канал гоч тэгызышкэ лэктын кертят.

У сөйлан йамдылатмэ дэнэ Крэзо заводла пэш талын кушкын шогат.

Эльзас дэн Лотарингий.

Картым ончэн. Эльзас мучко могай энгэр йогэн эрта? Эльзасын тунг олажым каласыза. Эльзасыштэ да Лотарингийыштэ могай пайдалэ кунчэн лукшаш-влак вэрэштыт?

Лотарингий—куго кӱлэшан промышлэнысан область. Ты областыштэ, Мозэль энэрын (Рэйныш йогэн пура) шола сэржэ мучко куго домно да мартэн конга-влакым шуко ыштымэ, тыштак

Францийын кӱртньö руда запасыз. Францийын кӱртньö руда кийымэ тунг вэрлажэ мо шотышто йонан огытыл?

Кӱртньö руда кийымэ вэр чыла Франций кидэш кодын, садыгак *Мэц* олат Францийэш кодын.

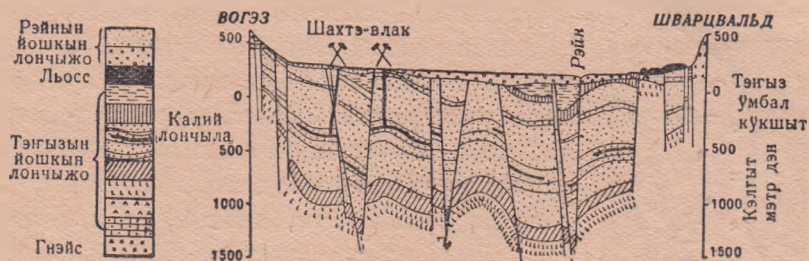
Эльзасыштэ Францийын мландэ уйангдымэ пашаштыжэ да химий промышлэнысыштыжэ куго шотан улшо калий шöнчалым луктылтэш (сүрэт, 66 да 67 стр.). Эльзасын тунг олажэ *Страсбург* (Марна — Рэйн канал сэрыштэ, 69 стр. картым ончо).

Француз Альпэ да Пирэнэй курыкла.

Картым ончэн. Альпэ курыкла гыч Францийын могай энгэрлажэ йогэн лэктыт? Жэньэва йэр дэч кэчывэлнырак могай кӱкшö курык вуй уло? Пирэнэй курыкла гыч могай энэрла йогэн лэктыт?

Францийысэ Альпэ курык-влак посна крач-влак ганьэ койын Италий границэ мучко шуйнэн кийат. Эрвэл крач эн кукшö крачлан шотлалтэш, гранит гыч ышталтын; тудын тайыллаштыжэ нöргö шудан олык-влак шарлэн кийат; тыштэ, ложэмлаштэ илышэ калык шöбран вольыкым ашнат; нуным пукшаш курык олыкклашкэ кондыштыт. Касвэл крач-влак известняк гыч ышталтынын; нуно вондэрла дэнэ лэвэдалтынын, шудо кушкыл шагал шочэш; шудан вэрлаштэ шорык кутö-влак коштыт.

Францийысэ Альпэ да Пирэнэй курык-влакын тунг пойанлыкыштан „ош шуй“ шотлалтэш. Ты курыкла гыч йогэн вошышо энэрла сэрэш промыслэнан ола-влак кушкын шинчыныт.

Францийын Эльзасыштыжэ калий шöнчалым лукмаш. Ты профильыштэ Рейным да калий шöнчал киймэ вэрлам муза. Ты профильын вэржым (А — В) ончыл страницын картыштыжэ ончыктыза. Профильыштэ калий шöнчал лончымы муза, ты лончыла шахтылаштэ да моло вэрат мон келгытыштэ кийат, масштаб дэнэ палэн налза.

Пирэнэй курык-влак тура тайылан да йöсö вончышан улыт. Тура вэрлаштэ шунгалт йогышо энэрла йогат. Курык-влак умбалнэ чодра кушкэш да туштак вольык кондыштмо пэш сай вэрла улыт. Вольык кондыштмо вэрлаштэ шорык да ушкал кутö-влак коштыт.

Политик строй да озанлыкын тунг шотшо.

Францийыштэ куго капиталист-влак вуйланат: банкым, заводым, фабрикум, рудниклам кучышо-влак да мойын. Управленье шотшо дэнэ Франций буржуазнэ республик. Конституцо почэш республикум 7 ийлан сайлымэ президент, министр-влак совет да парламент вуйдатат. Парламент кок палат гыч ыштымэ: кұшыл (сэнат) да ұлыл (депутат-влак палат).

Францийын коммунист партийжэ шэмэрын капитал ваштарэш кучэдалмыжым вуйлата да ты кучэдалмаштэ чыла шэмэрымат ик фронтыш уша.

Туньамбал сөй дэч ончыч Францийыштэ ончыл вэрым йал озанлык паша налын шөгэн, чыла калыкшэ гыч пэлыжэ кресаньык улмаш. Промышлэныс куго шотан лийын огыл, завод-фабриклаштэ улыжат куэмым, вургэмым, йолчийэмым да роскош-

лан кўлшө ўзгарым вэлэ ыштат улмаш. Тўньамбал сөй жапыштэ Францийыштэ пэш шуко у завод-влакым ыштымэ, мутлан, мэталым лукшо, машинам ыштышэ цэмэнт завод, т. м. Кизытсэ жапыштэ Франций — промыслэнысан эл: франций промыслэныс ангий да гэрманий промыслэныс дэн иктайак (тōрак) манаш лийэш.

Пашазэ классат пэш талын кушкын шога. Чойыным да стальым лэвыктэн лукмо шотышто капиталист элла коклаштэ Франций кумышо вэрым налэш (3 № йэшартыш). Францийын шкэнжын мландэ шўйжө ситыдымылан Ангий гыч да Гэрманий гыч шупшыкта. Париж воктэнсэ машинам лукшо заводлаштэ автомобилым, аэроплан-влаклан моторым, аэропланымат ыштат. Крэзон сөй куралым лукшо заводлаштэ пушкым, снарьадым, пульэмэтым, танкым, адак моло сөй ўзгарымат ыштэн луктыт. Сөй вэрфлаштэ миноносэц да вўд йымач коштшо пуш-влакым ыштат. Портлаштэ тэныз ўмбалнэ коштшо куго судна-влакым ыштат ¹⁾.

Эльзас ужашын карт-шэ. 66 стр. п офилъэш ончыктым кок шахтым ты картыштэ ончыктыза.

Бэльгий границэ воктэнысэ *Лилль* районысо сицым да постом ыштэн лукшо фабрик-влак куго шотан улыт. Тыштак мландэ шўйат луктылтэш.

Лион порсыным ыштэн лукмо шотышто шуко жапышкэн тўньамбалнэ пэрвой вэрым налын шогэн, тугат, шукэртэ огыл шкэнжын пэрвой вержым Миланлан пуэн (Италий). Парижыштэ йамдэ чийэмым, вуй чийэмым адак роскошлан да модылан кўлшө ўзгар-влакым ыштэн лукшо фабрик-влак шуко улыт.

Ындэ Францийыштэ эн кўлэш вэрым нэлэ промыслэнысын заводшо-влак налын шогат: чойын дэн стальым лэвыктышэ, тўрлө машинам ыштышэ да сөй ўзгарым ыштэн лукшо завод-влак. Заводлаштэ электромотор дэнат кумдан пайдаланалтэш. Электромотор-влаклан вийым вўд дэнэ да шўй дэнэ ыштышэ электростанцэ-влак пуат.

1) Шукэртэ огыл Шэрбургышто пэш талын коштшо „Нормандий“ луман куго пароходым ыштэныт: тудо Йэвроп гыч Амэриkyш каймыж годым 107 час, мөнгэш пōрылмыж годым 99½ час вэлэ корнышто лийын. Ты пароходын пассажир-влаклан ыштымэ I да II клас кайутышт-влак лэш сылнэ, матрос-влаклан ыштымэ кайуглажэ шыгыр да пычкэмыш,

Промышленныс дэч посна Францийлан йал озанлык кат куго кўлешан лийын шога. Шыданым ўдэн куштымо шотышто ССР Ушэм Йэвропышто пэрвой вэрым, Франций кокымшо вэрым налын шогат (3 № йэшартыш). Сай аракам ыштэн лукмо шотышто Франций тўнъамбалнэ пэрвой вэрым налын шога. Йал озанлык тэхник шотышто Франций Англий дэч вараш кодын. Францийыштэ крэ-саньык-влак мландым тыгыдэ анала дэнэ гына кучат, тудыжымат пыкшэ ачалат. Палэ, тыгай тыгыдэ участкылаштэ шэргын шогышо машина дэнэ да мландэ уйандыш дэнэ пайдаланаш оклий. Мландэ шурным сай ундара гынат, Францийыштэ лэктышым Английын кэчывэл-эрвэл ужапыж дэчын шагал налыт. Францийын шбр озанлыкшат английын дэч да Германийын дэч ўлнө шога; Францийыштэ ушкал-влак-лан кургым шагалак пуат, сандэнэ кокла шот дэн чотлымо го-дым шбрымат Германий дэч шагалак налыт.

Францийыштэ коштмо корно пэш сайын вийнэн: чўчкы-дын ыштымэ кўртнб, автомобиль, садыгак энэр корно да канал-влак чыла кугыжаныш кбргым шоктэла лэвэдыт. Шоссэ корным пэрвойак Францийыштэ ышташ тўналыныт, тугат, ындэ сайлык шотыштышт Италийын автомобиль корнылаж дэч вараш кодыныт. Автомобиль чот шотышто Франций АСШ дэн Англий почэш кумышо вэрыштэ шога (1700 тўж.). Тудын сатум кондыштшо тэнгыз флотшо пэш куго огыл.

Франций — вийан войэннэ кугыжаныш; тудо пэш шуко армийым да куго йуж флотым куча; садыгак тудын сбй флотшат вийан.

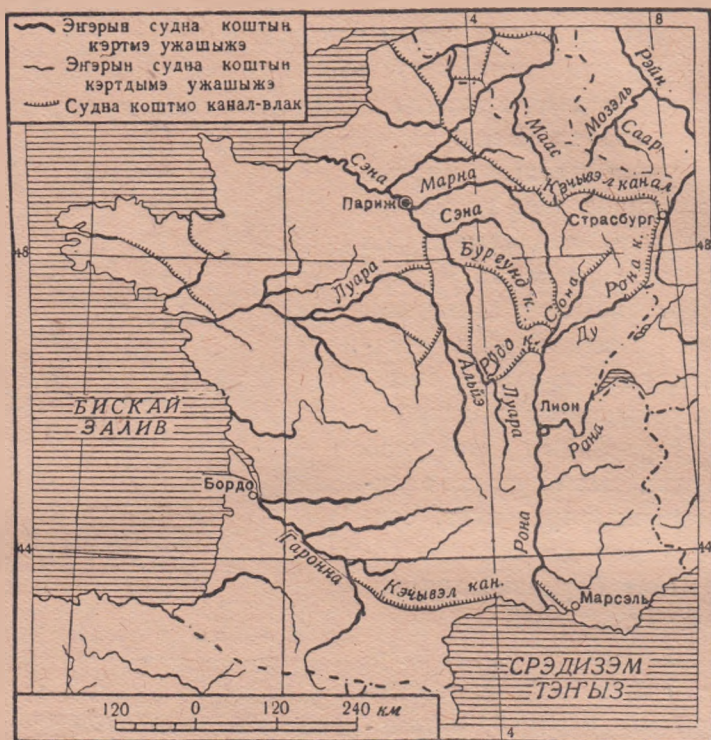
Моло чыла империалист элла дэнэ пырля Францийат у сбй-лан йамдылалтэш да шкэнжын сойузникшэ-влакымат, Йэвропын тыгыдэ эллажым, куралландара: Чехословакийым, Румынийым. Йугославийым да Бэльгийым. Кызытсэ жапыштэ, сбй тўналмаштэ шкаланжэ пайда укэм ужын Франций сбй ваштарэш шога да тыныс илыш вэрч тырша.

Францийыштэ мландэ шўй кийымэ вэрла да тудым кунчэн лукмаш. Мландэ шўйым кушто шуко луктыт, ту вэрым муза.

Сандэнак, тудо моло кугыжаныш могырым сөй дэнэ кэрылт-маш лийын кэртиаш дэч шэкланэн ваш-ваш полшымо шот дэн ССР Ушэм дэн договорым ыштэн.

Францийын пароход коштмо энэрлажэ да каналлажэ. Рэйнын Марныш ушнымыжым э-кэрыза. Ты каналым могай энгэр-влак пұчкын лэктыт? Францийын моло каналлажым каласыза, нунын мом, мо дэн ушымыштым палыза.

Колоний-влак.

Картым ончэн. Францийын колонийлажым Африкыштэ да Азийыштэ муза. Франций гыч ту колонийлашкэ мийшэ тэнгыз корнылам эскэрыза.

Франций — колонийым кучышо куго кугыжаныш. Кучымо колонийлажын кумдыкышт шотышто Франций Англий почеш кымышо вэрыштэ шога. Африкын чыла мландыж гыч пэлыжэ нарэ Франций кидыштэ шотлалтэш. Ты кумдыкышто 39 млн. калык ила, ты шот Францийын шкэ мландыштыжэ илышэ калык нарак манаш лийэш. Африкысэ куго шотан колонийжэ-влак: **Алжир, Тунис да Марокко** — мэтрополий дэч мұндыр огытыл;

умбакыжэ Франций *Сахаран* куго ужашыжым, *Экваториальнэ Африкын* ужашыжым да *Мадагаскар* островым куча.

Азийыштэ тудын эн куго колонийжэ *Француз Индокитай*, да кумдыкшо шотышто изырак *Сирий* (туньамбал сōй дэч вара шупшын налын) улыт.

Франций промышлэныс ўзгаржым — автомобилым, рэльсым, куэмым, вургэмым колонийлашкыжэ шупшыкта, тувэчын — Индокитай гыч хлопокым, каучукым, Йўдвэл Африк гыч мэжым, коваштым, фосфоритым конда. Франций капиталист-влак колонийлаштэ күртнѳ корным, шоссэ корным, плантацийлам, мутлан, Индокитайыштэ каучук плантацийым ыштат. Африкыштэ да Азийыштэ кресаньык-влак миллион дэнэ корно ыштымаштэ да плантацийлаштэ капиталист-влаклан пашам ыштат.

Контроль йодыш-влак:

1. Йўдвэл да Кэчывэл Францийын климытышт молан кора ойырлэн шогат?
2. Францийын йал озанлыкыштыжэ шыдаг молан куго шотан лийын шога?
3. Францийыштэ могай пайдалэ кунчэн лукшаш-влак утыж дэнэ улыт да могай-влакым пэлыл кугыжаныш гыч конда?

ГЭРМАНИЙ.

Кумдыкшо 470 тўж. кв. км. Калыкшэ 66 млн. йэн.

Германий кумдык шотшо дэнэ Йэвропышто могай вэрым налын шога? Калык шотшо дэнэ могай вэрым налын шога?

Вэржэ да границыжэ.

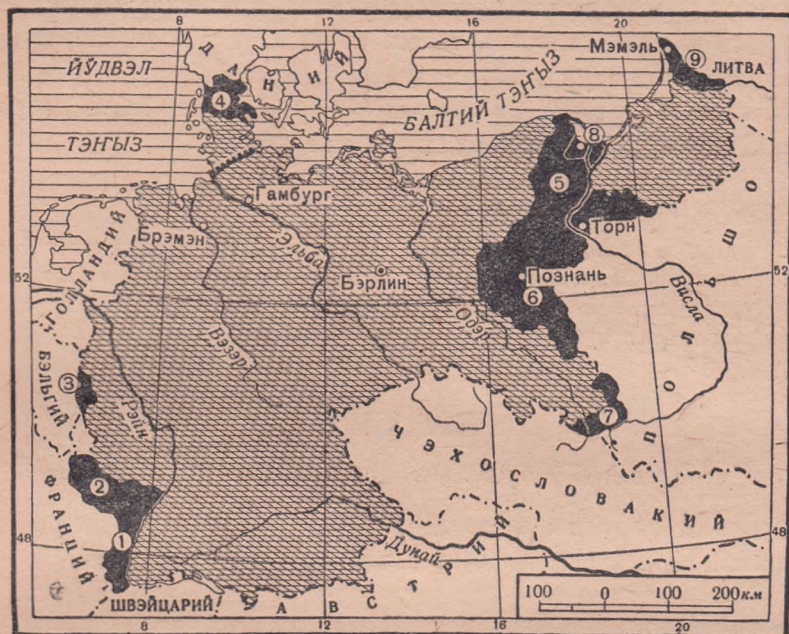
Картым ончэн. Германий могай тэңыз лишкэ лэктын шога, каласыза. Тудын границыжэ Голландий гыч тўгалын умбакыжэ могай кугыжанышла воктэч эрта? Германий границэ гоч могай энэр-влак йогэн эртат? Германийын границылаштыжэ могай курык-влак улыт.

Германий Йэвроп материкын кокла ужашыштыжэ вэрым налэш, садыгак Йэвропым моло тўња ужашла дэн ушэн шогышо куго шотан тэңыз корно-влакат Германий дэч мўндыр огытыл. Эльба аг гыч Ламаншыш мийэн шуаш ик сутка дэч шагал жап кўлэш. *Киль канал* гоч Йўдвэл тэңыз гыч Балтий тэңызыш вончымо вўд корно кайа; лачак ты корно Германийлан пэш куго шотан лийын шога; *Датски пролив* гоч кайышэ корно дэн та-настарымаштэ Киль канал гоч кайышэ корно эн кучыклан шот-лалтэш, да тудо чыла Германий кидыштэ кийа (карт, 5 стр.).

Йүдвэл тэнгыз тэлым ок кылмэ, Балтий тэнгыз сэрлажэ воктэн гына кучык жаплан вичкыж ий ком дэн лэвэдалтэш (карт, 98 стр.).

Йүдвэл тэнгызыштэ Германий пэш сай кок портым — **Гамбург** дэн **Брэмэным** куча. Нуно энэр-влакын кумда аныштышт шинчат. Ты портлашкэ вүд ташлымаш лиймэ годым куго судна-влакат пурэн кэртыт. Балтий тэнгызыштэ Германийын тыгай порт-шо-влак улыт: **Киль**, **Штэттин** да **Кэнигсбэрг**.

Германийын ожсо да кызытсэ жапысэ границыжэ-влак. Германийын сөй дэч вара ойырлышо областьжым ончыктыза: 1 — Эльзас; 2 — Лотарингийын ужашыжэ; 3 — Рэйн областын ужашыжэ; 4 — Шлезвигын ужашыжэ; 5 — Кас-вэл Пруссийын ужашыжэ; 6 — Познаньын ужашыжэ; 7 — Силезийын ужашыжэ; 8 — Данциг; 9 — Мэмэль. Ты область-влак кӧн кид йымалан кодыныт, каласыза.

Киль порт Киль канал тўналтышыштэ, йӧнан вэран гавань-ыштэ шинча, Штэттин дэн Кэнигсбэрг портла гафлаштэ альэ, вэс тўрлын, энэрла англаш лийшэ тэнгыз дэчын ошма йошкын дэн авыралт шогышо заливлаштэ шинчат. **Висла** да **Нэман** энэр англасэ ошма йошкын шичмэ вэр-влак мўндыркӧ шуйнэн кийат. Нуно касвэл мардэж пуымо годым Балтий тэнгызын кэчывэл сэр-жэ мучко нӧлтаалтшэ толкын шўкымӧ ошма гычын лийын улыт¹⁾.

¹⁾ Толкын-влак ошма дэнэ пырлыа йантарьымат—кўйангалтшэ ожсо пушэнтэ смоламат луктын кышкат. Нунын кодшышт Балтий тэнгызын пундаштыжэ да сэрлаштыжэ улыт.

Эгэр-влак гафлаш йошкыным шындэн чара тэнгызыш лэкшаш корным пэтырат. Сандэнэ фарватьер-влакын пундашыштым зэм-льэчэрпалкэ-влак эрыктат.

Германийын кукшо мландан границыжэ 11 кугыжаныш воктэн эрта. Нунын кокла гыч Данциг дэн Льюксэмбург пэш изэ кугыжаныш улыт. Германийын эрвэл, Пруссий манмэ эрвэл ужашыжэ, тун Германий дэчын Польшо мландэ дэнэ ойырлэн шога. Ты мландым Польский коридор маныт. Польский коридор гоч Польшо кугыжаныш Балтий тэнгызыш лектын кэртэш.

Версальский мир почэш Германийын тыгай областьлажэ моло кугыжанышла кидэш кодыныт: касвэлыштэ *Эльзас* дэн *Лотарингий*, йудвэлыштэ *Шлезвиг*, эрвэлыштэ Силезийын, Познаньын да Касвэл Пруссийын ужашлажэ; тид дэч посна *Данциг* порт, йырысэ вэрлаж дэн пырля, шкэ эрыкшэ дэнэ илышэ оланан ойырэн кодалтын, *Мэмэль* порт, йырысэ вэрлажгэ Литвалан пуалтын.

Кызытсэ жапыштэ Германий 16 „мландым“ кучэн шога. Нунын кокла гыч эн кугышт — чыла Германийын куго ужашыжым налын шогышо *Пруссий*, *Баварий* да *Саксоний*.

Германийын кукшо мландан границылаштыжэ сый пашалан мэшайшэ кукшэ курык-влак да мойын укэлыт. Тыдэ пошкыдо, утларакшым тыгыдэ кугыжаныш-влаклан лудмашан улэш: Бельгийлан, Голландийлан, Данийлан, Литвалан. Эртышэ туньамбал сый тунгалшын Германийын армийжэ Бельгийын да Йудвэл Францийын тёр-вэрлаж гоч эртэн коштыч, садыгак сый уэш тунгалэш гын, Германийын войскажэ (у сыйым герман фашист-влак йамдылат) йа тошто корнышт денак касвэлышкэ, йа Латвий да Литва гоч эрвэлышкэ ССР Ушэм границэ воктэк лектын кэргыт.

Пүртүсын тун шотшо.

Картым ончэн. Йудвэлгерман лап вэрын кэчывэл границыжым эскэрыза. Куго курык массив-влакын лумыштым каласыза. Күшылрэйн лап вэрым муза. Германий мландэ гоч йогэн эртышэ энэрлам ончыктыза.

Германийын йудвэлныжэ пэш кумда лап вэр кийа, кэчывэл-нырак пэш кукшэ огыл курык массив-влак улыт, кэчывэл границыжын воктэнжэ гына кукшэ пурэман курык-влак шогат.

Йудвэлгерман лап вэр — тыдэ лэдник кондымо йошкын лончо дэн лэвэдалтшэ чонгатаган тёр вэр, йошкын лончын кужгытшэ кокла шот дэн 100 м шуэш (моло эллаштэ ты лончо вичкыж-рак). Ты лончын умбалныжэ ала кушто иктэ ожсо чангата-влакын вуйышт нолталт кийат. Нуно известняк гыч ышталтын улыт.

Скандинавий гыч нушшо лэдник Йудгэлгэрман лапэмый кум гана дэч шагал огыл лэвэдын шогэн да кум гана мөнгэш чакнэн. Чакнымыж годым морэн-влакым кодэн: морэн-влак йа тор улыт— тидэ лэдник пундаш гыч кодшо морэн-влак, йа чангата-тан— лэдник мучаш гыч кодшо морэн-влак; морэнлаштэ ошма, куй валун-влак, шун айдамысын (беспорядочно) йорнал-тыныт. Мучаш морэн-влак Балтий тэнгыз сэр мучко шуйнэн **Балтий йырае** (грьад) лийыт. Тыштэ, чангата-влак коклаштэ йэр-влакат шуко вэрэштыт; шукэртэ ожно тыштэ лэдник дэн толшо валун-влак шуко кийэныт; ындэ нуным, чыла манаш лийэш, по-гэн налылтын (стройкылашкэ колталтын).

Балтий йырае дэчын кэчывэлнырак улыш вэр шуйнэн кийа. Тышагын лэдник жап годсо ожсо лэдник энгэр-влакын тошто ложэмлашт кодыныт (карт, 81 стр.).

Саксонысо Рудан курык-влакым кочышт пучмыла ончыктым. Ты курык-влакын эн ожсо годсо улмышт кувэчын койэш.

Адак кэчывэлнырак мучаш морэн-влак вэрэштыт, моланжэ палэ— лэдник Коклагэрман массив-влакын тұрышкыштак шуын улмаш. Морэн-влак гравий, булыжник да ошма гыч ышталтыныт, сандэнэ нуным автомобиль корным вакшмаштэ кучылтыт.

Кокла да Кэчывэл Гэрманий мландэ умбал курыкан; тушто куйан курык массив-влак шуко улыт. Нуно кумдан шарлэн кийат гынат, кукшытышт кукшо огыл. Массив-влак кокла гыч эн кугышт тыгай улыт: **Рэйн кутласэ Сланцан курык-влак, Саксонысо Рудан курык-влак, Судэт-влак, Богэм чодра да Шварц-вальд**. Нуно тунг шотышто гранит, гнэйс куй гыч да моло кри-сталан сланец-влак гыч ышталтыныт. Массив-влакын тайылышт тура огытыл, вуйышт тыртышаншэ (йыргэшкэ) улыт; нуно пэш кукшак огытыл ($1 \text{ гыч } 1\frac{1}{2} \text{ км}$ мартэ) да шуырак ужашышт чодра дэн лэвэдалтын; тушто бук, тумо да иман пушэнгэ куш-кыт,— умбаланышт тыгай чодра-влак кушмылан ты массив-влак-

лан Шварцвальд (Шэм чодра), Богэм чодра, т. м. лұмым пумо, Германийысэ массив-влак шкэныштын тўсышт дэнэ иктышт-вэ-сышт коклаштэ ик ганьэ улыт. Нуно чыланат кўжгё лончан (ала монар мэтр кўжгытан), мардэж да т. м. тўжвал вий дэн шолдыргышо шўштра порот дэн лэвэдалтыныт. Тыгай рок лончо чодра кушкашат, садыгак мландэ пашам ыштымаштат кэл-шышэ.

Герман массив-влакын коклаштышт кэлгэ волэм-влак улыт; нунын кокла гыч эн кугышт коктыт: иктыжэ — *Майн* энэр ка-дыргылын йогэн кайымэ лакэ, вэсыжэ — Шварцвальд дэн Богэз коклаштэ кийышэ — *Кўшылрэйн лап вэр* манылтэш. *Дунай* дэ-чын кэчывэлныла Бавар кўкшё тёр вэр кийа; тудо кушкылым угдарышэ льосс рок дэн лэвэдалтын, Альпэ курыкла воктэнсэ кўкшырак ужашыжэ ожсо альпэ лэдник дэч кодшо йошкын дэн лэвэдалтын, тыштэ йэр-влак шуко улыт.

Германийын кэчывэл тўрыштыжё, Швэйцарий дэн Австрий границыштэ *Альпэ курык-влак* нёлталалт шогат. Нунын кўкшё пўрэмышт кошар мучашан улыт да шэргэ пўй гай койын шогат, курыкла коклаштэ кэлгэ ложэмла улыт.

Германий пайдалэ кўнчэн лукшаш дэнэ пойан, утла-ракшым мландэ шўйжё да кўрэн шўйжё шуко. Мландэ шўй кийымэ тўн вэр-влак Рэйнысэ Сланэц курыклан йўдвэл мучаш-тышт, *Рур* энэр мучко кийат (Рур Рэйнын пурла притокшо); кў-рэн шўй Саксонысо Руда курык-влак дэч йўдвэлныла шуко вэрэ вэрэштэш гынат, оражэ куго огыл. Утларакшым Германийын калий шёнчал пойанлыкшэ куго — *Гарцын* кэчывэлныжэ вэрэштэш; калий шёнчал мландэ пашаштэ да промыслэнысыштэ куго шотан лийын шога.

Картым ончэн. Йанвар тылзын 0° да ийуль тылзын 20° изотэрмышт кувэчын кувэкыла кайымыштым ончыза (карт, 20 да 21 стр.). Германийыштэ йужвуд моннарэ возэш, могай ужашыш-тыжэ шуқырак, могай ужашыштыжэ шагалрак, молан?

Мландэ ўмбалжэ кэчывэлыш кайымэ сэмын кўкшэмын миймы-лан кбра Германийын климытшэ йўдвэлыштыжат, кэчывэлыш-тыжат ик ганьырак. Германийыштэ кэнэж лэвэ, шокшо ок лий; чўчкыдынак йўр лийын шога, сандэнэ шудат, шурнат, вожсас-кат сай кушкыт, кукшо ийжап пэш шуэн лийэда. Тэлэ умыр лийэш, куго йўштё кэчэ-влак эрвэлыштэ гына лийэдат; тэлым чўчкыдынак йўран лэвэ кэчэ-влак лийэдат. Курык массивла ўм-балнэ климыт йўштырак; нуно чўчкыдынак пыл дэнэ вўдылал-тыт, тэлым шуко жаплан лум дэнэ лэвэдалтыт.

Касвэл мардэжла дэч курык-влак дэнэ авыралт шогышо локжэмлаштэ да лап вэрлаштэ климыт кукшырак да утларак ойар кэчан.

Германийын энэрлажэ, Дунай дэч посна, кэчывэлысэ курыкла гыч тўналын йўдвэлкыла йогат. Нуно шуко вўдан улыт гынат, сэр гычышт лэкмэшкак огыт ташлэ, кэнэжым огыт куашэм. Нунын шуко притокрышт иктышт-вэсыштан пэш лышыл улыт, сандэнэ нуным каналла дэнэ куштылгын ушымо. Канал-влакын тўн корнышт эн ожсо лэдник энэр-влакын ложэмышт мучко шуйнат. Мутлан, *Варшава — Бэрлин* кокласэ ложэм дэн мучко тыганьэ канал систэмэ кайа: *Висла — Варта — Одэр — Шпрэйэ — Гавэль — Эльба*. Германийын энэрлажэ тэлым 2—4 тылзэ жаплан кылмат, касвэлысэ энэрлажэ нымоат огыт кылмэ; мутлан, Рэйн энэрын ўыл йогынжо гына 10—20 кэчэ жаплан ий дэнэ лэвэдалтэш, тудыжат тэлэ йэда огыл.

Германийыштэ шурным ундарыдымэ кула рок шукрык. Утларакшым Йўдвэлгерман лап вэрын ўмбал рокшо томапрак. Тысэ ўмбал рок эн ожсо лэдник йошкын гыч лийын. Тыштэ, морэн-влак коклаштэ, куп-влакат шуко улыт. Эн сай ўмбал рок лэдник йошкын укэ вэрыштэ да льосс лэвэдмэ вэрлаштэ вэрэштэш. Германийыштэ шурным ундарышэ эн сай вэрлан Кўшылрэйн лап вэр да *Эльба* дэн *Одэр* энэрла мучко шарлэн кийшэ Йўдвэлгерман лап вэрын кэчывэл мучашыжэ шотлалтэш. Йўдвэлгерман лап вэрын кэчывэл мучашыжэ льосс дэн лэвэдалтын.

Йўдвэл Германий.

Йўдвэл Германийын мучкыжо пырчан шурным вўдымб, вожсаскам вўдымб да парэнгэ шындымэ пасу-влакын шарлэн кийымыштым ужаш лийэш; тушто пасуым пэш йандарын кучат: ага ўмбалнэ кандэ вуйымат, покро-шудымат, моло шўкшудымат от уж. Йўдвэл Германийын йўдвэлныракшэ уржам, шўлым да шожым (пивым шолташ), кэчывэлныракшэ шурным ундарышэ льосс рокан мландэш шыдагым да сакыр ушмэным вўдат. Пасула коклаштэ арака шолтымо да сакыр завод-влакым ужаш лийэш. Чыла мландэ гыч пэлыжым помэшык да кулак-влак кучат. Кулак-влак батрак-влакым 10-лэн да утларак кучат. Батрак-влак суткалан 14 час, йужгынам утларакат пашам ыштат. Йўдвэл Германийын Эльба энэр дэч эрвэлныла кийышэ ужашыштыжэ помэшык-влак шукрык улыт. Германийын моло районлаштыжэ нуно тунарак огытыл. Помэшык-влак шкэныштын имэнийышкышт лэктын батрак-влак пашадэ ынышт шинчэ да арэндатыр-влак — нуж-

крэсаньык-влак ыштышаш пашаштым шкэ жапыштыжэ ыштэн пытарышт манын тэргэн коштыт. Кризис лиймэ дэнэ кокла тыгыдэ крэсаньык-влак йорлэштыт, кұсын налмым тұлэн эртдымыштлан нунын малышт ужалалтыт. Ужалмэ гыч налмэ чыла помэшык да кулак-влак кидыш пура.

Германийыштэ пасуым машина дэнэ пэш сайын ачалат. Мландым, тэрыс дэн вэлэ огыл, миньэрал ұйаңдыш дэнат ұйаңдат.

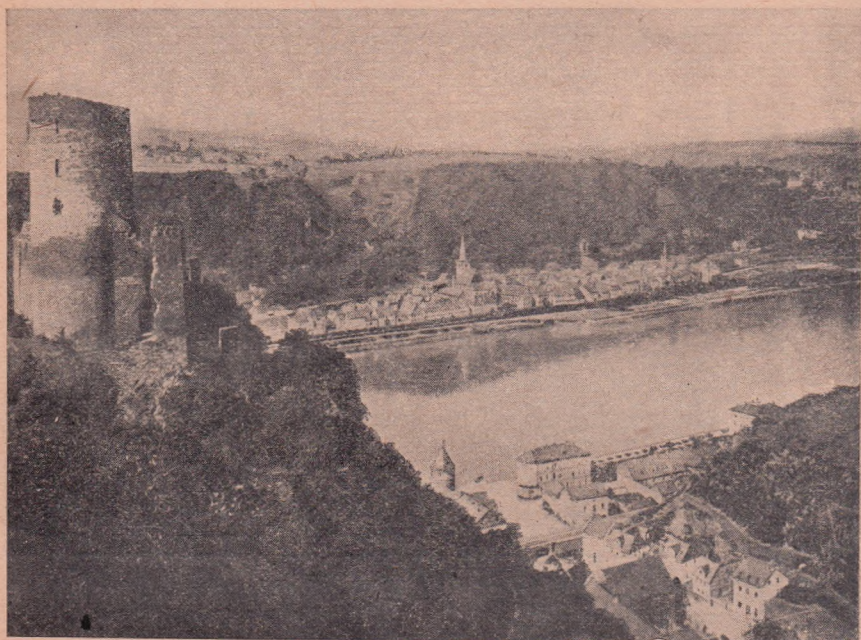
Германийыштэ ожно ледник лиймын кышажэ. Ледник кийымэ вэрын кэчы-вэл граниқыжым ончыктыза. Варшава гыч тұналын Гамбург мартэ эн ожно вуд йогымо корнысо ложэмым ончыктыза. Ты ложэмын мучкыжо могай энэр-влак йогат, каласыза.

Первойак, ньэмэц-влак шкэныштын пасулашкышт извэстыым шупшыктэн ана ұмбалан тыгыдэ ош кашаклам ыштэн олтэн шындат, варажым ты кашаклам налын ага мучко шалатат да пружинан тырма дэнэ тырмалат. Извэстылан кора ұмбал рокын структуржо шұштра (тыгыдэ пырчан) лийэш, кислотажат пыта, тургыжат тувыргэн шинчэш — вуд дэнэ да мойын мушкылтын ок пытэ. Тылэч вара томасшакым, суперфосфатым да калий шөнчалым вудымё машинаш олтэн пасу кумдыкэш шалатат. Тэрыс ситыдымэ вэрлаштэ мландым „ужар ұйаңдыш“ дэнэ ұйаңдат. „Ужар ұйаңдышлан лыпин шудым ұдат да тудын лэктышыжым погыдэак каш йымалкэ колтэн куралыт, варажым тышан кокийаш уржам ұдат.

Купаңшэ мландым канау-влакым кұнчэн коштат, торф ұмбалан шуным шават; тыгай пасулам миньэрал ұйаңдыш дэн ұйаңдымэ годым вудымё шудо да вожсаска пэш куго лэктышым пуат.

Йүдвэл Гөрманийыштэ култур кушкыл-влакым вашталтыл
вўдымашым ик култур вэс културым ўдымō дән тўрыс шук-
тән шогат. Пырчан шурно почэш урымо (пропашной) кушкылым
да кургылык шудым, утларакшым кльэвырым ўдат. Вўдымō шу-
дым вўдымō ўмбал рок тыгыдэ пырчан лийэш да шўкшудо
дэч эрна. Кльэвыр ўмбал рокым тыгыдэ пырчаныш савыра да
азот дэнэ пойдара.

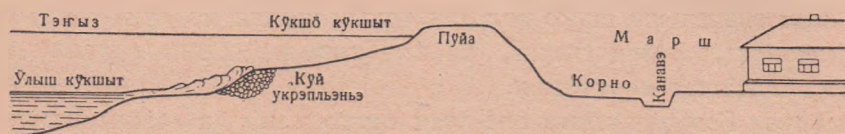
*Рэйнысэ Сланьэц курыкын Рэйн ложэмжэ. Шолаштэ ожсо годсо сўмырлыш
замок койэш. Эжэрын вэс могырыштыжо изэ ола шинча. Рэйнысэ Сланьэц
курык-влак кўкшō улыт мо?*

Садыгак, Йүдвэл Гөрманийыштэ вольык ашнымэ пашат
вийангын; утларакшым тушто сōснам да шōран вольыкым ашнат.
Сōснам, тўн шотышто, парэнгым пукшән ашнат. Ушкалым кўтō
кондыштмо вэрлашкэ огыт лук. Кэнэжым нунылан солән кон-
дымо ужар шудым (викым, сэрадэллым), тэлым вожсасакам, кльэ-
вырым, арвам (мякина), силосым да нōшмō кучам пукшат. Гөр-
манийыштэ ушкал кокла шот дән шōрым Франций дэч шуқырак
пуа. Тугэ гынат, Гөрманийыштэ шуко йорло крэсанык-влак
имнэ укэлан мландым ушкал дэнэ куралыт, сандэнэ тыгай озан-
лыклаштэ ушкал шōрым шагал пуа.

Шōр озанлык утларакшым Гөрманийын Йүдвэл тэнгыз сэр вок-
тәнлажэ — Маршлаштэ кумдан шарлэн. Марш-влак тэнгыз

Ўмбал кўкшыт дэчын ўлыш улыт да нуно тэнгыз вўд дэч пўа дэнэ аралалт шогат. Маршлаштэ ўмбал рок шурным сай ундара, тушто климытат лывыргэ да вўдыжтё. Шёран вольыкым ик ужар олык гыч вэс олыкыш пастыркалэн ий мучкак, манаш лийэш, кўтё кондыштмо вэрлаштэ кондыштыт.

Олык-влак иктэ-вэсышт дэч каналла дэнэ ойырлалтыныт; каналлаш йўр вўд погына; машина дэнэ тулэн огыт шого ильэ гын, чўчкыдын лийшэ йўр маршлам йёршын вўд йымалан кода ильэ. Мардэж вакышын альэ пар машинан вийжэ дэнэ ыштышэ тулымо машина-влак йўдшё-кэчыжэ вўдым тулэн луктын тэнгызышкэ колтат.

Йўдвэл-касвэл Гэрманийыштэ ўлыш сэрэм аралыманш. Пўа пўчкылтэш гын, пёртын мон кўкшытшё вўд йымалан кодэш ильэ? Мо тугай марш-влак?

Ньэмэч-влак озанлыкым тыгэ намайаш пошкыдышт дэч — голланд калык дэч тунэмыныт. Голланд калык ожсэкак Йўдвэл тэнгыз дэнэ кучэдалэш, тэнгыз сэрэш кумда марш-влакым ыштэда (голланд калык маршым польдэр маныт). Шарналтыза: кушнё, Йўдвэл тэнгыз сэр ольан-ольан волэн шогымо дэнэ тэнгыз вўд сэрышкэ нёлталалтэш, манын ойлэнна ильэ. Зьудэрэйэ дэн Долларт шуко шўдё ий ожнак куго тўтан мардэж почэш лийын кодыныт. Тунам тэнгыз вўд рат дэн кийышэ ошма дьун-влакым пўчкын пасулам да олыкклам лэвэдын. Тудлэч вара голланд калык тэнгыз вўд пэтырымэ участкылам тэнгыз дэч кредал налын мёнгэш олыкышкё да пасуыш савыраш тўналыныт. Сэдыгэ Зьудэрэйэ заливын ик монар ужакыжым кўкшё мландышкэ савырымэ. Ындэ, шукэртэ огыл, тэнгыз вўд лэвэдын шогымо вўд толкын коштмо вэрлаштэ ушкал кўтё-влак коштыт. Тугэ гынат, кризис тўналмэ дэнэ тыштат паша чарнэн шога.

Тыгай у участкэ-влак Гэрманийыштат Долларт сэрлаштэ да Вэзэр дэн Эльба энэр-влакын аныштышт улыт (85 стр. карт.).

Контроль йодыш-влак.

1. Ньэмыч-влак уржам, вожсаскам да шудым кула рокэшак вўдэн кузэ куго шурно лэктышым налыт?
2. Молан йорло кресаньык-влакын ушкалышт шёрым помэшык-влак ушкал дэч шагал пуат?
3. Тулымо машина-влак паша ыштымым чарнат гын, марш-влак мошко савырнат?

Гарцын кэчывэл воктэнжэ, **Стассфурт** ола лышнэ, калий шёнчалым кўнчэн луктыт. Тушто тўрлё вэрэ шахтэ башнэ-влакын кўртнё мэнгышт шогат, нунын воктэнэ химий заводын куго ош корпуслажэ шинчат. Завод-влак пашам кўрэн шўй дэнэ ыштат. Кўрэн шўй мўндыр огыл — **Лэйнциг** ола воктэнэ луктыл-

тэш. Калий шӧнчалым лукмо вэр кӱрэн шӱйым лукмо вэрлан лышыл, сандэнэ тышагын Германийлан химий промышлэныс рӱдым ышташыжэ йӧнан лийын. Тыштэ эрыктымэ йӧн дэнэ калий уйан-дышым ыштат, садыгак тӱрлӧ химий продуктымат йамдылат: чийам, шовыным, фотографийлан кӱлэш ӱзгарлам, т. м. Кӱрэн шӱй гыч бензиным, шӱрымӧ уйым, гудроным да тэгытым (автомобиль корнылан), моло тӱрлӧ продуктымат ыштат; тылэч посна, йӱлышӧ газымат луктын труба-влак гоч промышлэнан олашкэ колтат.

Кӱрэн шӱй дэнэ электростанцэ-влак пашам ыштат. Электростанцын энергийжэ шуко вольтан токым колтэн кертшэ чэп гоч Бэрлинышкэ, Лэйпцигышкэ, *Магдэбургыш*, *Ганновэрыш* да моло олашкат колталтэш.

Йӱдвэл Германийыштэ ола-влак шуко улыт да кажныштышт, манаш лийэш, промышлэныс вийангын. Нуно эл мучко шаланэн шинчат. Эрвэл тӱрыштӧ *Кэнигсбэр* ола шинча — Эрвэл Пруссийын тун олажэ. Чыла ола-влак кокла гыч эн кугылан *Бэрлин* шотлалтэш — Германийын рӱдӧ олажэ. Тудо *Шпрэйэ* энэр сэрыштэ шинча. Бэрлин дэч мундыр огыл, Шпрэйэ энэр Гавэлыш ушна.

Бэрлин дэн Гамбург.

Картым ончэн. Бэрлинэш могай кӱртньӧ корно-влак ушнат, эскэрыза. Нуно кувэчын кунгэла кайат? Бэрлиным Гамбург дэн да Штэттин дэнэ могай вӱд корно-влак ушэн шогат?

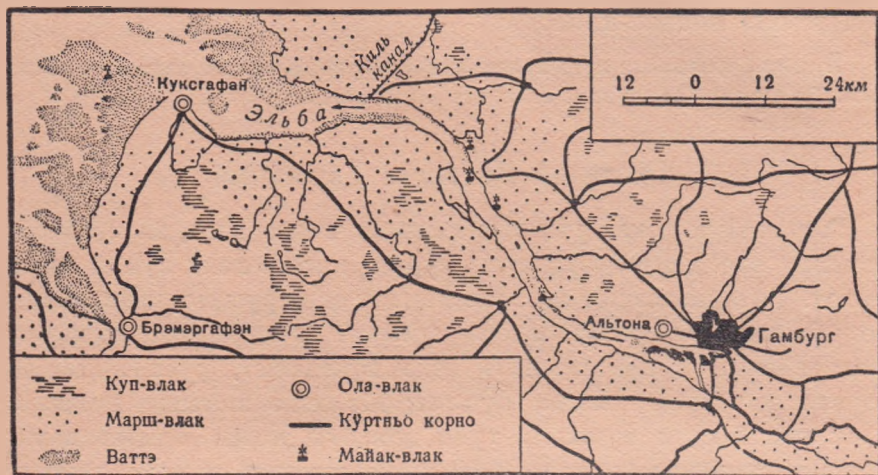
Бэрлин — Германийын эн куго электротэхник промышлэныс рӱдыжӧ. Тындэч посна тушто идалыкыштэ ала монар тӱжэм дэн паровозым ыштэн лукшо паровоз завод-влак, тӱрлӧ машинам ыштышэ куго завод-влак да инструмэнтным ыштышэ завод-влак улыт. Бэрлин вургэмым ыштэн лукмо шотышто Париж дэнэ тагаса.

Бэрлин гэрманийын войэншинэ рӱдыжлан шотлалтэш. Гэрман войэншинэ прусийын корольышт-влак полшымо дэнэ шукертсэк вийангын толын. Урэмлаштэ войэнэ отряд да куралландарымэ фашист тӱшка-влак маршироватлэн коштыт. Бэрлин урэмлаштэ эрэлыкым да порьадкым чот ончат. Эрэ да тыныс урэмла дэч посна шучко улак вэр-влакат улыт. Тыгай улак вэрлашкэ штурмовик-влак револьуцо вэрч кучэдалшэ пашазэ-влакым кондэн, тӱрлын орландарат.

Бэрлинын калык шотшо Парижын дэч да Лондонын дэч шагал (2 № йшар-тыш), садыгак урэмыштэ коштмашат тунарак куго огыл. Бэрлинын мэтропо-

литэнжат (мландэ йымал корно), мландэ умбал корныжат уло. Нуно Бэрлинын кокла ужашыжымат, йырысэ ужашыжымат пүчкын эртат.

Бэрлин тўрлаштэ илышэ пашазэ-влак Париж дэн Лондон ганьак алама условийыштэ илат; лу тўжэм дэнэ пашадэ кодшо пашазэ-влак гыч шукуштым пачэрышт гыч поктэн луктын улыт, нуно шкэ йэшышт дэн йашлык онга дэн ыштымэ изэ пўртлаштэ илэн толашат.

Гамбург да Эльба энэрын ұлыл йогынжо. Маршлам да ваттлам (вўд чакнымаш годым чарангшэ вэрла) муза. Молан ташлымаш лиймэ годым судна-влак лоцман дэч посна кайэн огыт кэрт?

Бэрлин Германийын рўдыштыжő шинча. Бэрлин гоч Йэвропым касвэл гыч эрвэлыш пүчкын эртышэ—Париж гыч Москошко кайышэ да йўдвэл [гыч кэчывэлыш пүчкын эртышэ—Штэттин гыч Вэнышкэ да Римышкэ кайышэ кўртньо корно-влак эртат. Йуж корно-влак Бэрлиным Йэвропысо чыла кугыжаныш-влакын рўдő олашт дэнэ ушат.

Энэр корно дэнэ канал-влак Бэрлиным кок куго порт дэнэ ушэн шогат: *Штэттин* да *Гамбург* дэнэ. Штэттин Одэр энэр ағыштэ шинча, Гамбург Эльба ағыштэ. Ты портла гыч Бэрлинышкэ шумэшкэ изырак тэнгыз судна-влак мийэн кэртыт.

Гамбург—Германийын эн куго шотан портшо; тудо тэнгыз дэчын 100 км тораштэ шинча, тугэ гынат, вўд ташлымэ годым ты портышко окэаныштэ коштшо судна-влакат шуын кэртыт (сўрэт, 85 стр.). Гамбург гыч пароход-влак тўньамбалсэ чыла куго портлашкэ чарныдэ коштын шогат.

Тўньамбал кризис лиймэ дэнэ Гамбург портышто судна-влак коштмаш шуко гана изэмын. Портын йужик ужашлажэ судна-

влакын шўгарыштла койын шинчат, тушто коштшо йэґ укэлан йокрокэш кодшо сэрла воктэн шикшым лукдэ командэ дэч посна Гэрманийын тэґыз пароходшо-влак шуко шогат. Гэрманийын сату пашажэ изэмме дэнэ ты пароход-влаклан шупшыкташышт груз ок ситэ.

Гамбург дэчын мўндыр огыл, Вэзэр энэр сэршытэ куго шотан окэан порт — *Брэмэн* шинча.

Контроль йодыш-влак.

Йўдвэл Гэрманийын куго кўлэшан кўртнѳ корнылажым картыштэ ончыктыза. Ты кўртнѳ корно-влак каймаштэ могай ола-влак шинчат?

Кокла да Кэчывэл Гэрманий.

Гэрманийын кокла ужашыштыжэ йа чодра дэнэ, йа кўтѳ кондыштво вэр дэнэ лэвэдалтшэ курык массив-влак кумда вэрым налыт. Ты чодралаштэ ик пушэґгымат огыт руыкто, нъэмыч-влак чодрам пэш чот аралат: кукшо пушэґтэ дэч эрыктат, пушэґгылан зийаным кондышо лывэ дэнэ кучэдалыт, руэн пытарымэ вэрлаш у чодрам шындэн куштат; рѳт дэнэ шогышо пушэґтэ-влак пэш йактын кушкыт; тумо дэн бук чодра олмэш вашкэ кушшо стройкылык чодрам шындэн куштат: кожым, нулгым, пўнчым.

Чодра кокласэ да чодра границэ дэч кўшнѳ кийышэ олыклаштэ тонкорунный манмэ шорыкым ашнат.

Бавар кўкшѳ тѳр вэр пэш кумда; тудын климытшэ йўдвэл Гэрманийын ганьак, ўмбалжэ уржа, шож, шўльѳ ўдымѳ да парэґтэ шындымэ пасула дэнэ лэвэдалтын.

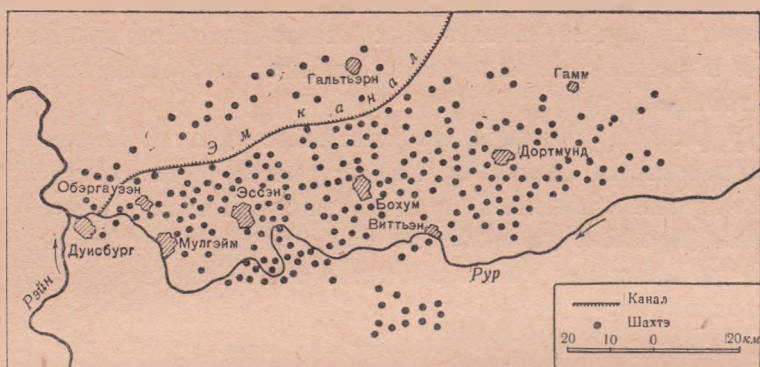
Массив кокласэ волэм вэрлаштэ да энэр ложэмлаштэ климыт лэвырак да кукшырак, ўмбал рокшат шурным сайрак уґдарышан. Мутлан *Кўшылрэйґ лап вэрым* налына, тушто кукурузым да пиво шолтымо умылам ўдымѳ пасу-влак улыт. Пасула коклаштэ олма пуым, грушым шындымэ, тайылла мучко виногра́дник-влак шуйнат.

Рэйнысэ Сланьэц курык-влакым вошт пўчкын лэкшэ Рэйґ энэґрын аґышыр ложэмжэ мучкыжак посна тэрассэ-влаклан пѳлалтын. Тэрасслаштэ виногра́дник-влакым ыштымэ. Виногра́дгыч ыштымэ Рэйґ аракам моло кугыжанышлаштат моктат.

Рэйнысэ Сланьэц курык-влакын йўдвэл тўрыштышт *Рур бас-сэйґ* уло. Тушто сай коксым пушо мландэ шўй кўжтѳ лончѳ дэнэ кийа (ныл йа́русын кэлгытшэ 1000 м шуэш) тудын лышнэ кўртнѳ рудат уло.

Картым ончэн. Рур энэрым эскэрыза, тудо шуй киймэ бассэй-нын кэчывэл границыжым кудо кутла гыч пұчкын эрта. Рур бассэй-нын кудо кутлаштыжэ шахт-влакым шуко ыштымэ, ты вэрлаштэ могай ола-влак улыт? Рурын Рэйн энэрыш ушнымо кутлаштыжэ могай ола шинча да пароход коштын кэртмэ канал кувэлкыла кайа?

Шахтэ-влак Рур бассэйнын мучкыжо шарлэныт. Шахтылаштэ шүдö тўжэм дэнэ пашазэ-влак кажнэ кэчын мландэ йымалкэ волэн, у конструктор машина-влак дэнэ мландэ шуйым кўнчэн луктыт. Шуй кўнчышö машина-влак пашам электричэствэ дэнэ ыштат.

Рур бассэйнын шахтылажэ. Шуй бассэйнын кэчывэл да йүдвэл границыжым муза. Эссен да Бохум кутлаштэ 100 кв. км вэрлан монар шахтэ логалэш? Дунсбург гыч шуйым вүд корно дэнэ кушко колташ лийэш?

Кажнэ шахтэ пэш шуко шуйым пуа. Мландэ йымачын шуйым вагоньэткылаш оптэн луктыт да садэшак кўртньö корно пойэд-лаш тэмэн заводлашкэ да пристыньлашкэ колтат. Шахтэ-влак коклаштак завод-влак да пуста (йара) мландэ поротым чумырэн шындымэ куго кашак-влак улыт. Заводла йыр, тыштат-туштат пашазэ калык илымэ посёлык-влакым ыштымэ. Тылэч посна, Рур бассэйныштэ промышлэнан ола-влакат шуко улыт; нунын кокла гыч 16 олаштыжэ, кажныштышт 100 тўж. дэч утларак калык ила. Ты ола-влак гыч эн куго олажэ *Эссен* ола. Эссен олаштэ Круппын машинам да сөй ўзгарым ыштымэ куго завод-шо-влак улыт. Ты бассэйнын портшо *Дуйсбург*.

Шуй дэн тэмэмэ судна-влак Дуйсбург порт гыч Рэйн энэр мучко, кўшкылат-улкылат, Германийын моло областлашкыжэ, садыгак моло кутыжаныш-лашкэ, утларакшым Францийышкэ да Швэйцарийышкэ кайат. Кумышо шуй каймэ корно *Эмс* дэн *Вэзэр* энэрлаш ыштымэ искусствэнэ канал мучко, умбакыжым *Ганновэрыш* кайат.

Ты жапыштак Дуисбург Швэций гыч да Испаний гыч сай сорт кўртнѳ рудам кондышо тэгыз судна-влакланат порт лийын шога.

Рур бассэйн лышнэ промыслэнысан куго ола-влак улыт: кок ола иктыш ушнымо гыч (Бармэн дэн Эльбэрфэльд) лийшэ *Вунпэрталь*, *Кэльн* (Рэйн сэрыштэ), молат. Рур бассэйнныштэ промыслэнысан ола-влак пэш чўчкыдын шинчат. Кокла Англий дэч посна, моло ик кугыжаныштат тыгай чўчкыдѳ олан вэр укэ.

Пытартыш жапыштэ Рур бассэйнныштэ промыслэныс кугын волыш: шуко шахтэ-влак да завод-влак паша ыштымым чарнэныт, шўдѳ тўжэм дэн пашазэ-влак пашадэ кодыныт. Пачэрышт гыч поктэн лукмо пашазэ-влак шахтэ-влак коклаш да пуста мландэ поротым чумырымо кашак-влак коклаш зэмльагтым ыштэн илэн толашат.

Рур район дэч вара, промыслэныс вийагмэ шотышто, кымышо вэрым *Саксоний* налэш; тыштэ, Руда курык тўрыштѳ мландэ шўйым луктылтэш, промыслэнан ола-влак гыч Эльба энэр сэрыштэ *Дрездэн* да *Лэйпциг* улыт. Лэйпциг — кнагам пэчэтлэн лукмо да коваштым илымэ шотышто тўньамбалнэ ик куго рўдылан шотлалтэш.

Кумышо промыслэнан район — *Силэзий*. Тыштэ эн куго промыслэнан олалан Одэр энэр сэрыштэ шинчышэ *Брэславль* шотлалтэш. Ты бассэйнныштэ мландэ шўй дэч посна цинкым луктылтэш.

Кокла Гэрманий дэн тагастармаштэ Кэчывэл Гэрманийыштэ промыслэныс шагалрак вийагын. Баварийыштэ, утларакшым Мўнхэн олаштэ пивым шуко шолтат, Ньурэнбэргыштэ карандашым да тўрлѳ модышым ыштат; моло тўрлѳ промыслэныс гыч электротэхникэ, химий (чийам ыштат), коваштэ (курык чодрасэ пушэнтгэ шўм дэнат пайдаланат) промыслэныс-влак вийагыныт. Тыштэ Альпэ курык гыч тўгалшэ шунгалт йогышо энэр-влакын вийышт дэнат кумдан пайдаланалтэш (Инна энэр, молат).

Кўшыдрэйн райноышто *Майн* энэр сэрыштэ шинчышэ *Франкфурт* ола воктэнэ да Рэйн энэр сэрыштэ шинчышэ *Маннгэйм* ола воктэнэ промыслэныс паша чот шарлэн.

Контроль йодыш-влак.

1. Молан Гэрманийлан Рур бассэйн куго кўлэшан лийын шога? Ты нэргэн икмонар причиным каласыза.

2. Кэчывэл Гэрманийын йал озанлыкшэ йўдвэл Гэрманийын дэч мо дэнэ ойырлэн шога?

Озанлык да политик стройын тун шотшо.

Германий — чот вийангшэ озанлыккан капиталист эл. Промышленэ уэгарым ыштэн лукмо шотышто тудо Английымат эртэн кайэн да Америкын Сойединьон штатлажэ почэш капиталист туньаштэ кокымышо вэрым налын шога. Английын кугыжаныш илышыштэ куго вэрым налын шогыдымо йал озанлыкшэ денэ тагастармаштэ Германийын йал озанлыкшэ куго күүлэшан лийын шога.

Германийыштэ вуйлатышэ класслан банкым, заводым, шахтым, куго сату предприйатым кучышо-оза-влак да помэшык-влак (Пруссийыштэ помэшыкым йункэр маныт) шотлалтыт. Нунын ваштарэш шэмэр массэ — пашазэ, служышо, батрак да йорло крэсанык-влак шогат.

Капиталист да помэшык-влакын вуйланымэ формышт вашталтын шогыш. 1918 ий дэч ончыч Германий монархий лийын. Монархийым императыр (кайзэр) вуйлатэн; монархийыш ушнышо посна кугыжаныш-влакым („мландылам“) король (мутлан, Пруссийыштэ, Саксонийыштэ, Баварийыштэ), герцог (мутлан, Вүртэмбергыштэ, княз-влак (мутлан, Ольденбургышто) вуйлатэныт. Германийын кажнэ кугыжанышыжын шкэнжын парламентшэ — ландтагшэ да шкэнжын правительствыжэ лийын, садыгак чыла Германий империйынат чумыр парламентшэ — рейхстагшэ да чумыр правительствыжэ лийын. Правительством канцлэр вуйлатэн.

1918 ийын мучашешыжэ, Германийын туньамбал сөйэш энгэким чытымыж дэч вара, шужэн, орланэн пытышэ калык дэн армий императырым да герма „мландысэ“ чыла монарх-влакым олмышт гыч луктын шолышт. Тугэ гынат пашазэ классын революцылан сайын йамдылалтдымыжэ дэн да нуным вуйлатэн шогышо социал-демократ партийын онталымыжэ дэн Германийын шэмэр калыкшэ пролетар диктатурым ыштэн ыш кэрт, власть куго поян да помэшык-влак кидешак кодо. Нуно Германийэш обшогермански президентан, рейхстаган правительстван да канцлэран, посна „мландылаш“ автоном ландтаган да правительстван буржуазнэ республикым ыштышт.

Германийын шэмэр калыкшэ, социал-демократ-влакын онталымыштым ужын коммунист партийыш шуко вончышт да сайлымаш-влакыштэ йукым коммунист партий вэрч пуаш тунгалыч. Рейхстагыштэ буржуазнэ республикын эксплуатыр-влаклан полшымыжым капитализмын пытымэ жапшэ лышэммэ да пролетар калыкын мом йодмыжо нэргэн чыла эл мучко лүддэ ойлышо коммунист дэлегат-влакын группылашт лийэ.

1932 ийыштэ Германийыштэ революцо тунгалшаш жап мундыр огыл гай чучо. Германийын, шолдра капиталжэ, тыдым шижын, шкэнжын вуйланымэ формыжым вашталта: тудо буржуазнэ-демократически республикын „достиженьыж-влак“ дэчын монтэш чакна (всёобшо голосованьэ, мутлан, погынымашлан, пэчатьлан „эрыкым“ пумо, молат) да шкэнжын диктатуржым ышта. Тудо ты диктатурым, национал-социалист альэ фашист манмэ, лумын ыштымэ партий гоч илышышкэ пуртэн шога.

Фашист партий тыдым кок йѳн дѳнѳ шуктѳн толѳш. Пѳрвойак, тудо шѳмѳр массын ушыжым пычкѳмышангдаш, нунын компартий йыр чумыргымыштым шалаташ да рѳвѳльуѳо корно гыч корангдаш тырша. Садланак тудо националист да шовинист лозунг-влакым шаркала, нѳзымч-влак гына „кушнѳ шогышо“, угтларак культуран да чулым калык улыт, моло калык „улно шогышо“ калык улыт, манын ойла; умлѳн шудымо калыкым йѳврѳй калык ваштарѳш шогалта; француз калык ваштарѳш кучѳдалаш да Совет ушѳм ваштарѳш походым ышташ ѳжѳш. Гѳрман коммунист-влак шѳчмо элыштым ужалышѳ йѳнѳ улыт манын, фашист-влак, националист лозунгым моқтымышт дѳч посна, капиталист жапыштѳ нигузат лийын кѳртдымѳ сай илышым сѳрат: мутлан, пашадымылыкым да кризисым пытарѳна манит, молат. Кокымышыжо, фашист-влак капиталист-влакын шонымыштым тѳррор йѳн дѳнѳ шуктѳн шогат: рѳвѳльуѳо вѳрч шогышо пашазѳ-влакым луштѳдат (суд дѳнат, суд дѳч поснат), тѳурмашкѳ шындѳдат, лѳумын ыштымѳ концен-трацион лагѳрлашкѳ колтѳдат.

1933 ийыштѳ гѳрман фашист-влак властым шкѳ кидышкышт налын, рѳвѳльуѳо ваштарѳш тѳррор йѳн дѳнѳ кумдан кучѳдалаш тѳнгалыч. Фашист партий дѳч посна моло партий-влакым, садыгак буржуазнѳ партий-влакымат чыла пытараныш-ыштымѳ. Буржуазѳ-демократичѳски партий-влакын „ѳрык“ лозунгышт пытѳн. Сайын-рак ончалаш гын, рѳйхстагат укѳ. Гѳрманийым фашист партийын вождышо (Адѳльѳ Гитльѳр) вуйлата. Ту жапыштак тудо прѳзи-дѳнтланат шотлалтѳш. Тудак правительствышкѳ министр-влакым, гѳрман „мландылашкѳ“ намѳстник-влакым шогалта.

Капиталист Гѳрманий — тѳнѳамбалсѳ капиталист элла коклаштѳ ик ѳн вийан кугыжанышлан шотлалтѳш. Мландѳ шѳйым лукмо шотышто тудо Йѳвропышто кокымышо вѳрым (Англий почѳш) налын шога, кѳрѳн шѳй лукымат чотлаш гын, Английымат ѳртѳн кайа (3 № йѳшартыш). Чыла шахтылашкат ѳлѳктричѳствѳ вийым пуртымо, шѳйым врубовой машина дѳн, отбойный чѳгыт дѳн да конвѳйѳр йѳн дѳнѳ кѳнчѳн луктыт. Гѳрманийыштѳ кѳрѳн шѳйым ситыдымѳ нѳфть олмѳш кучат: кѳрѳн шѳй гыч нѳфть продуктым олмѳштышѳ промышлѳныслан да сѳй пашалан кѳлшѳ продукт-влакым ыштѳн луктыт.

Лотарингий Франций кидыш вѳрѳшtmѳ дѳч вара Гѳрманийѳш кѳртнѳ руда запас шагал кодын. Сандѳнѳ кѳртнѳ рудам Швѳций гыч да Испаний гыч кондѳн вѳрысѳ кокс дѳнѳ лѳвыктѳн чѳй-ынышко да стальыш савырат. Чѳйыным да стальым лѳвыктѳн лукмо шотышто Гѳрманий капиталист элла гыч ончыл вѳрым АСШ-лан вѳлѳ пуа.

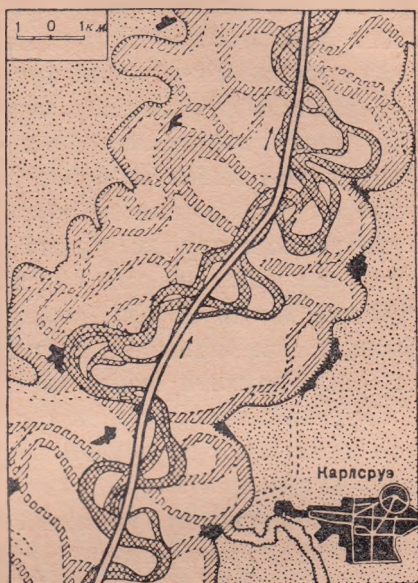
Калий шѳнчалым лукмо шотышто Гѳрманий пѳрвой вѳрым налѳш, химий промышлѳныс вийангѳ шотышто АСШ почѳш кокымышо вѳрыштѳ шога.

Гѳрманийыштѳ тѳрлѳ машинам да ѳлѳктроприбором ыштѳн лукмо паша чот вийангын. Нуным шотдымын шуко ыштат. Гѳрма-

ний гычын түрлө машинам моло эллашкат шуко колталтэш: Италийыш, Йапонийыш, моло вэрлашкат. Гэрман инжэньэр, тэхник да пашазэ-влак кажнышт шкэ пашаштлан сай спэциалист улыт, нунын пашашт сайлык шотышто да эрэлык шотышто ойырлэн шога.

Власть фашист партий кидыш пурymo дэнэ чыла промышлэнысат сөй узгарым да оружийым ышташ тунгалын; тушто орудийым, снарьадым, танкым, сөй самолёотым, пич колтышо газым да айар (ядовитый) наста-влакым ыштат.

Германийыштэ коштмо корно-влакат промышлэныс ганьак шуко да сайын ыштымэ улыт. Күртнө корно-влак Германийым чүчкыдын лэвэдыныт; чүчкыдын да торэш-кутынъ кийышэ күртнө корно-влакым мландэ шарын йужик эллаштыжэ гына ужаш лийэш: Бэльгийыштэ, Промышлэнан Английыштэ да АСШ-ын эрвэл ужашыштыжэ. Чыла пөйэзд-влак лач расписаньэ почэш коштыт, тугэ гынат нунын вашкэлыкышт АСШ-ын ганьак куго огыл.

Туг годсо энэр рудыла
Вара лийшэ энэр рудыла
Шкэ ыштымэ у энэр рудыла

Рэйн энэрын тошто да дамбэ йдн дэнэ виктарымэ у корныжо. Ожно Рэйн энэр молан тыгэ кадыргылын? Пароход коштшашлан вуд корным виктарымын пайдажэ могоаньэ?

Германийын пароход коштын кэртмэ энэрлажэ чыланат айдэмэ ыштымэ корно дэнэ йогат; нунын сэрлаштым куй да бэтон дэнэ вакшылтын. Тыгай корныла гыч энэр-влак ныгунамат огыт лэк (карт, 91 стр.) да мучкыжо кайшэ пароход-влакат куаш вэрлаш альэ йошкын шичмэ гыч лийшэ островлаш пижын огыт шого. Куго энэр-влакым иктышт-вэсышт дэн каналлам кунчэн ушымо. Тыгай канал-влак улылан кора грузым Германийын касвэл түржө гыч эрвэл түрышкыжө, альэ мөнгэшат нангайаш лийэш.

Германийыштэ автомобиль корным пэш сайын ачалэн кучат. Пытартыш жаплаштэ Германий пэш шуко у автомобиль корнылам ышта да йа асфальт дэнэ, йа битумым шындарэн лэвэдэш. Ты корнылам утларакшэ сөй жаплан йамдылат, тунам

войскам ик границ гыч вэс границышкэ колташ йöнан лийэш. Германий пэш куго сату шупшыктымo флотым куча, садэ жапыштак сöй флотымат чарныдэ кугэмдэн шога. Тудо шкэнжын сöй флотшым Йүдвэл тэнгыз гыч Кильск канал гоч Балтий тэнгызш вончыктарэн кэртэш.

Германийын йуж флотшо пэш куго, гэрман льотчик-влак шуко пассажирым кугыжаныш көргыштат, садыгак пошкыдо кугыжанышлашкат прамай рэйс дэнэ кондыштыт. Германийын вийан йуж флотшо сöй флотышко савырнэн кэртэш, тудо пошкыдо кугыжаныш-влаклан куго лүдмашым ыштэн кэртэш.

Германийыштэ машина, миньэрал уйандыш, вийан курго, адак моло дэнат пайдаланэн йал озанлык пашашкэ вийым шуко пыштат. Чот вийаншэ промышлэныс йал озанлык оза-влаклан миньэрал уйандышым да түрлө машинам шуко пуэн: трактырым, шуко лэмэкан плугым, ўдымö машинам, т. м. Сандэнэ Германийыштэ шурно, парэнгэ, вожсаска ўдыма гыч лэктышым Франций дэч шукрыак, Англий дэн төр налыт. Тыштэ шөр озанлыкат, сöснам ашнымэ пашат кумдан шарлэн; сöсна вуй шотышто (24 млн.) Германий ончыл вэрым АСШ-лан гына пуа.

Германийыштэ чыла промышлэныс садыгак, йал озанлыкат куго капиталист да помэшык-влак кидыштэ. Нуно пайдам (доход) налмэ дэч молым нимом огыт шоно. Капиталист-влак куго трэстыш (концэрныш) ушнэныт. Германийыштэ пашадымэ калык 7 млн. угла шотлалтэш. Нуно чыланат, йэшышт дэн пырльа нымогай пособий дэгэч, манаш лийэш, шужэн илат. Помэшык да кулак-влак (Германийыштэ нуно шуко улыт) моло элла гыч продукт толмым чарышашлан да шкэныштын доходыштым кугэмдышашлан вэрч моло элла гыч кондымо кочыш продуктлан — киндылан, шыллан, ўйлан пошлиным шуко тўлыктат. Кочыш продукт-влакын шэргын шогымышт Германийысэ шэмэр калык илышланат пэш чот пэрна.

Германийын пашазэ классыжэ, коммунист партий вуйлатымэ дэнэ, капитал дэнэ да фашизм дэнэ кучэдалаш йамдылалтэш.

ИТАЛИЙ.

Кумдыкшо 310 туж. кв. км. Калыкшэ 42 млн. йэн.

Вэржэ, границыжэ, йыр корэшыжэ.

Картым ончэн. Италийым, По энэрын анжэ кутла гыч, могай паралэль пўчкын эрта? Ты паралэльак ССР Ушэмын кудо кутлаж гыч эрта? Италий могай час пойысышто кийа? Италийын

сэрлажым могай тэнгызла (залив, пролив) мушкыт? Италийын кукушо мландан границыжэ могай кугыжанышла воктэч эрта?

Италий Ломбард лап вэрыштэ ты лап вэрыш ушнэн шогышо Альпэ курык-влак тайылыштэ да Апэнин пэлэостровышто вэрым налэш. Италийышкак кок куго остро-влак—Сицилий дэн Сардиний пурат; тидлэч посна, туньямбал сый дэч вара Балкан пэлэостровын икмонар ужашыжат (Триэст да Фиумэ порт-влак дэн пырля) Италий кидыш пурыш.

Италий Срединез тэнгызын кокла ужашыштыжэ кийа. Сандэнэ тудлан түрлө элла дэнэ тэнгыз гоч кылым кучашыжэ пэш куштылго, тиндэч посна, тушто климатат лывыргэ (пушкыдо). Италийым йүдвэл гычын Альпэ курык-влак авырэн шогымылан, тушко йүдвэл мардэж пурэн ок кэрт, адак сый лиймэ годымат лүдмашан огыл.

Италийын мландыжэ Срединез тэнгызыш мундыркө пүчкын пура, сандэнэ тудо касвэл гычынат, эрвэл гычынат тэнгыз вуд дэнэ авыралтын. Италийын гаванышт-влакат йонан вэрыштэ шинчат: йүд вэлыштэ *Генуя*, *Вэньэций*, *Триэст*; кэчывэлыштэ *Ньэаполь*, *Мэссина*, *Бриндизи*.

Пүртүсын тун шотшо.

Картым ончэн. Италийын могай курыкшо-влак пүрэман улыт? Могай лап вэрлажэ энэр йошкын дэнэ лэвэдалтыныт? Йөрышö вулкан-влак кувэлыла кийат? Йүлышö вулкан-влак кушто улыт? Нунын лүмыштым каласыза. Мландэ чытыралтмаш-влак кушто чүчкыдын лийэдат? Ломбард лап вэр мучко могай энэр-влак йогэн эртат?

Италий — курыкан эл. Йүдвэлыштыжэ курым мучко лэвыдымэ лум дэн да лэдник дэн лэвэдалтшэ пэш күкшö *Альпэ* курык-влак шогат. Лум киймэ вэр дэч улнырак нөргö шудан күкшö курык олык-влак ужаргын койын кийат. Чыла курык тайыллаштат кэлгэ ложэм-влак улыт. Ложэмла мучко шуко вудан энэр-влак мугырэн, шунгалтын йогат. Эн куго энэр — *По*. По энэрыш *Тичино*, *Адда*, адак моло энэр-влакат йогэн пурат. Нуно *Лаго-Маджорэ*, *Комо*, молат йэрла гоч йогэн эртат.

Ты йэр-влак лэдник жапыштэ лийыныт; лэдник-влак шкэныштын мучашышт дэнэ Ломбард лап вэрышкэ лэктит улмаш. Тунам нуно тышагын морэн-влакым кодэныт. Ты морэн-влак кұшыч йогэн волышо вудым пуйалэн йэрышкэ савырэнат.

Ломбард лап вэр—тидэ ожсо тэнгыз залив. Тудо шурно ундарышэ энэр йошкын дэн лэвэдалтын. *По* энэрын дэльтыжэ

кызытат кушкын шога да Адриатик тэнгызым эрвэлышкыла ишэн мийа. Коло курым ожно лач ты тэнгызын сэрэштыжэ *Адрия* луман ола шинчэн, кызыт ты ола сэр дэчын 22 км тораштэ (сүр., 95 стр.).

По энэр дэч посна Адриатик тэнгызыш *Эч* энэр, садыгак моло тыгыдэ энэр-влакат йогэн пурат: сандэнэ тышагын *лагун* манмэ куаш залив-влак тэнгыз дэч пуйалэн шогышо у да у куаш вэр-влак да остров-влак лийын шогат. Ломбард лап вэрэм кум могыржо гычат курык-влак авырэн шогат, сандэнэ ты лап вэрыштэ континентальнэ климйт; Атлантик окэан гыч пуышо мардэж-влак

Италийн кугыт шотшо да курык-влакын вэрышт. Кок тун курык системым каласыза. Кэчывэлыштэ нуно кушко шумэшкэ шуыт?

Арно энэрын кұшыл йогын кутлаштыжэ Апэннин курык-влакын тўсышт йалт вэсэмэш. Палэ, тышэчын кукшо климытан кокла Италий тўналэш.

Тушто, курык тайыллаштэ нбргө шудан олыклат, чодралат укэ. Тыштат-туштат извэсть гыч лийлэ сур курык-влак нблталалт шогат. Нунын ўмбалышт чара альэ коштра иман шудо да тыгыдэ вондэрла дэнэ лэвэдалтын.

Апэннин курык-влак дэн Тиррэн тэнгыз коклаштэ чангатан курык ончыл-влак кийат. Нунын кочышт *Арно*, *Тибр*, моло энэр-влак йогэн эртат. Нуно шкэныштын агэшышт шуко курым мучко купан тбр вэрэм — марэммым ыштэн толыныт. Марэмлаштэ мальарий шыга пэш шуко. Марэмм-влак дэн Апэннин курыкла коклаштэ йбрышб вулкан-влак рат дэнэ шупшылыт.

Нуно жап эртымэ дэн чотак шаланэн улыт; нунын йырысэ кумда вэр вулкан ломыж дэнэ лэвэдалтын, шурным сай умдарышэ ўмбал рокрыш савырнэн.

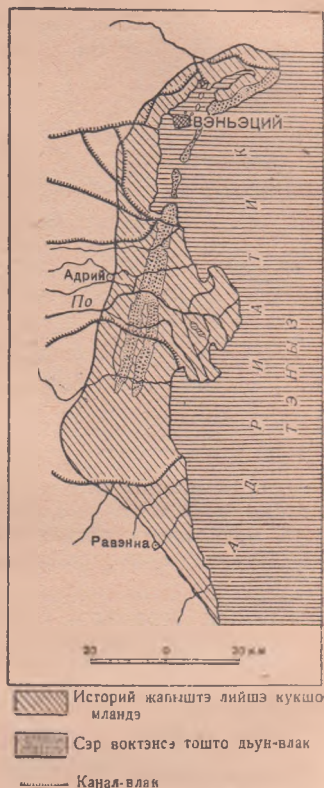
Кэчывэл Италийыштэ, Ньэаполитан заливын сэр түрыштак **Вэзувий** лүман йүлышö вулкан уло.

Вэзувийын кратэржэ гыч чарныдэ шокшо пуш лэктэш, варажым тудо күшкө күзэн пылышкэ савырна; жап гыч жапыш куго кышкымаш-влакат лийыт. Пытар-тыш гана кугын кышкымаш 1906 ийыштэ лийын; тунам вулкан шикш пылым 13 км кукшытыш кўзыктэн пыл гычын кўдыртымö шоктэн, волгэчэ волгалтын. Вэзувий пэш шуко тул бомбым кышкэн, тыдын конусшыжэ у кратэр-влак лийын шинчыныт. Кратэр-влак гыч ошэммэшкэ ырышэ тул лавра йогаш тўналын. Тул лавра ик гана йогымыж годым курык тайылыштэ шинчышэ ала монар йалым пытарэн; тудо 4 км кумдык вэрим налын йогэн. Вэзувийын йүдвэл тайылыштыжэ кум ола шинчат улмаш. Кышкымаш годым кум олажат ломыж дэнэ да пурса пырчэ гыч тўналын грэк [пүкш кугыт мартэ йошкаргымэшкэ ырышэ күй пудырго (лапилли) дэнэ лэвэдалт шинчын.

Ожно Йэвроп дэн Африкым кукшо мландэ ушэн шога улмаш. Илэн-толын Йэвроп Африк дэч ойырлэн, нуным ушэн шогышо кукшо мландэ олмэш **Сицилий** дэн **Сардиний** остров-влак гына лийын кодыныт. Ты кок тўнэ ужалшым ойырышо мландэ йымал вий кызыт мартэат шкэнжын пашажым ок кудалтэ.

Тыдым вулкан-влак кышкымэ гыч да мландэ чытыралтмаш-влак лиймэ гыч ужалш лийэш. Кэчывэл Италийын мучкыжо, утларакшым Калабри дэн Сицилийыштэ вулкан кышкымаш да мландэ чытыралтмаш-влак чўчкыдын лийэдат. 1908 ий декабр тылызыштэ лийшэ мландэ чытыралтмаш годым Сицилийын Мэссин лүман куго олажэ шаланэн да Калабрийыштат ала монар тыгыдэ ола-влак шаланэныт; тунам 100 тўж. дэчат угла калык колэн.

Кэчывэл Италийын климытшэ, Апэннинын кўкшö курыкшо-влак дэч посна, тропиклан лышыл; кэнгэж шокшо да кукшо лийэш, тэлэ йуран да лэвэ. Тушто кава коч кунамат ойар шога, тэлымат тўтра огэш лий; жапын-жапын касвэл гычын пыл кўза да куго

По энэрын дэльтыжэ шарлымаш. Ожно могай ола сэр турыштак шинчэн, тудым муза. Ожно дьун-влак киймэ вэрим, тэңгызын тошто годсо сэржым да историй мучко кушкын толшо кукшо мландым муза.

йүр лийэш, тугэ гынат, пыл шуко жап ок шого, кава адак ойарэн шинчэш, кэчат чот волгалтараш тўналэш. Тыштэ изэ йўштан кэчэ-влак гына лийыт, лум улыжат курыклам гына лэвэдэш,

тудат кужо жаплан огыл. Сандэнэ тушто курым мучко ужаргэн шогышо пушэнтгэ-влак да маккий манмэ вондэрла кушкыт.

Италийын пўртўс пойанлыкшэ тропиклан лышыл климытыштэ да вулкан ломыж дэн уйаңдалтшэ йошкар роклаштэ.

Мландэ шўйлан да түрлө мэталан Италий пэш нужна. Тугэ гынат, тудын „ош шўй“ альэ, вэс түрлын, курык гыч куго вий дэнэ йогэн волышо энэр пойанлыкшэ куго. Ты энэр-влак тўн шотышто Альпэ крачла гыч йогэн волат. Садыгак

Италийын мландэ чытыралтман да вулканан областьлажэ. Могай вэрыштэ да могай ола-влак кутлаштэ мландэ чытыралтмаш чўчкыдын лийэда каласыза. Йўлышө вулкан-влакын лумыштым каласыза.

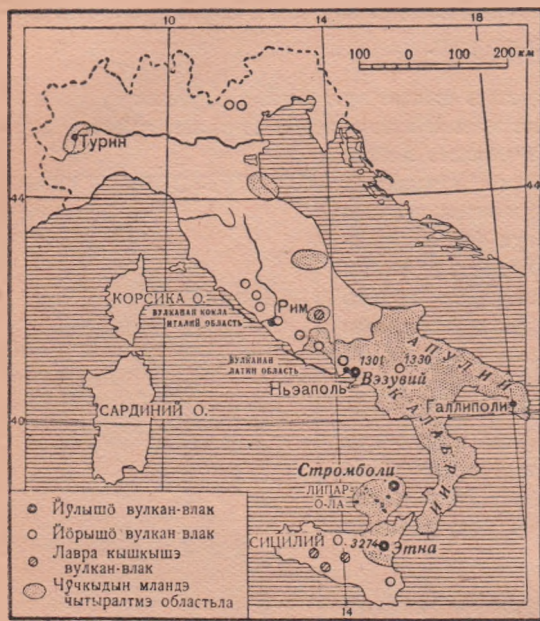
Италийын мрамыр (Апэннин курыклаштэ) да сира (Сицилий мландыштэ) пойанлыкшэ куго.

Контроль йодыш.

Италийын кэчывэл, кокла да йүдвэл ужашлажэ коклаштэ климыт да мландэ умбал ыштымэ шотышто могай тўн ойыртыш-влак улыт, каласыза.

Йүдвэл Италий.

Шурным сай ундарышэ Ломбард лап вэр вўдыжым шуко вўдан энэр-влак гычын налэш, тудо торэш-кутынь канал-влак дэнэ пўчкылтын. Канал-влак гычын вўд пасулашкэ, сатлашкэ да искусствэннэ олыклашкэ йога. Энэр-влак шкэныштын корнэшышт йошкыным шуко шындымэ дэнэ пасулашкэ да мойын вўд колтымо канал-влакым ышташ йонан лийын. Шичшэ йошкын лончо утыр-утыр кўжгэмын шогымо дэнэ ты энэр-влакын вўд умбал кўкшытышт (уровень) йырысэ пасу умбал кўкшыт дэчын кўкшө

улыт. Сандэнэ тушто чыла энэр-влакымат мучкышт пуйа дэн, кок пачашын да кум пачашын пуйалэныт. Ожсо жаплаштэ энэр-влак пуйаштым пучкын вудымӧ шурным вуд налэдэн, ындэ тыгай энгэк-влак пэш шуэн лийэдат.

Эн ұлыш купан вэрлаштэ итальян калык рисым да кургылык шудым вуда; шудым кэнэж мучкылан куд гана да мой солэн налыт.

Тыгай вэрлаштэ ушкалым шуко кучат, шорым, адак ұйым да сырым ыштэн олалашкэ колтат. Кукшырак рокан вэрлаштэ шыдагым, кукурузым да сакыр ушмёным вудат (сакыр ушмёным сакыр заводлашкэ колтат).

Шурно вудымӧ пасулашак тутовый пушэнгым да садыгак пушэнгэш пұтыралтын кушшо виноград вондэрлам шындылыныт. Ломбард лап вэрыш волгыдо дэн вудыжгӧ пэш шуко возэш, сандэнэ тушто шурно кушкыл пушэнгэ ұмылешат кушкын шуын кертэш. Тугэ гынат, тутовый пушэнгэ лышташ дэнэ лэвэдалтын шуко жапак ок шого: лышташ кушкын шушынак итальян удрамаш-влак тутовый пушэнгэ лышташым погэн суртышкышт нангайат. Погымо лышташым порсын шукшлан пукшат. Тушто кажнэ кресаньык озанлык, манаш лийэш, порсын шукшым ашна.

Тугэ гынат, Ломбард лап вэрыштэ кресаньык-влак пэш нужнан илат: чыла продуктыштым, манаш лийэш, налог тулышаш вэрч ужалэн пытарат, шкэшт шужэн илаш кодыт.

Помёшык-влакын рис вудымӧ плантацийлаштышт папш батрак-влак кэнэж гоч пулвуй тангыт, лавраштэ шогэн ыштат. Тугэ гынат, пашатарым пэш шагал налыт. Сандэнак удрамаш-влак папш ыштымышт годым йол вұрыштым чывытан (шукш)-влаклан (пиявка) шупшыктыктэн, варажым нуным (чывытан-влакым) аптёлашкэ ужалат.

Ломбард лап вэрыштэ пасуым тэрыс дэч посна суперфосфат да селитра дэнат ұйангат, сандэнэ шурно лэктышымат шуко налыт. Шыдаг 1 га гыч 20 ц лэктышым пуа.

Альпэ да йұдвэл Апэннин курык-влакын тайыллаштышт илышэ итальян кресаньык-влак вольык ашнымэ паша дэнэ илат, утларакшым поротан курык ушкалым („тиролек“) кучат; шор дэн сырым олалашкэ колтат.

Йал озанлык дэн пырля, тұнхамбал сӧй дэч вара, Йұдвэл Италийын промышлэнысшат чот вийангэ. Альпэ да Апэннин курыкла гыч йогэн вошышо чыла энэрлашат куго электростанцэ-влак ышталтыт. Станцэ-влак куго напұжэньан токым чэп гоч олалашкэ — Миланыш, Туриныш, Гёнуыйш, мошышкат пуат. Шунгалт йогышо энэр-влакын вийышт тұрлӧ станок-влакым, хлопок гыч куэмым ыштымэ да порсын фабрикаштэ миллион дэн шудыр-влакым пӧртыктат; ту вий дэнак моло кугыжаныш гыч жондымо хлопокым, шукш дэч налмэ (натуральный) да шкэ ыш-

тымэ (искусствэнный) итальян порсыным куэмышкэ да мойын савырат. Шкэ ыштымэ порсыным кўшнő ончыктымэ оласасэ химий заводлаштэ ыштэн луктыт.

Йудвэл Италийын тўн олажлан *Милан* шотлалтэш. Тудо Ломбард лап вэрын рўдыштыжő шинча. Милан гоч йатыр кўртнő корно-влак да асфальт дэн лэвэдмэ шыма, кумда да куго автомобиль корно-влак альэ, вэс тўрлын, автострад-влак эртат. Кўртнő корно-влак гыч эн куго кулэшанжылан Сэн-Готард корно шотлалтэш.

Автострад-влак пэш онгайын ыштымэ улыт: нуно шкэ корно ўмбалнышт кийышэ моло корно-влакым йа тоннэлялаш, йа кўварлаш пўчкын эртат: тыгай корныла дэнэ кайышэ автомобиль ик часлан 200 км вэрым кайэн кэртэш. Автомобиль дэн коштмаш Йудвэл Италийыштэ пэш чот вийагын; грузым мўндыр вэрыш нангайаш кўлмő годым автомобиль дэнэ нангайэт гын, кўртнő корно дэч шулдэш возэш.

Промышлэныс чот вийанмылан кўра, Милан ола пэш кугын кушкын. Кугытшо шотышто тудо Италийын ик эн куго олажлан шотлалтэш (2 № йэшартыш).

Турин — куго кулэшан промыслэнан рўдő. Тудо Франций гыч Мон-Сэнисс лўман тоннэль гоч кайшэ корно ўмбалнэ шинча. Турин олаштэ автомобильым ыштымэ куго завод уло („Фиат“).

Гэнуйа — чыла Италийын куго кулэшан портшо. Тушто суднам да тўрлő машинам ыштэн лукшо куго завод-влак улыт. Гэнуйа ик Италийлан гына огыл, садыгак Швэйцарийланат порт лийын шога.

Вэнэций — Адриат тэнгызын лагуныштыжо шинчышэ сату папам нарийышэ порт.

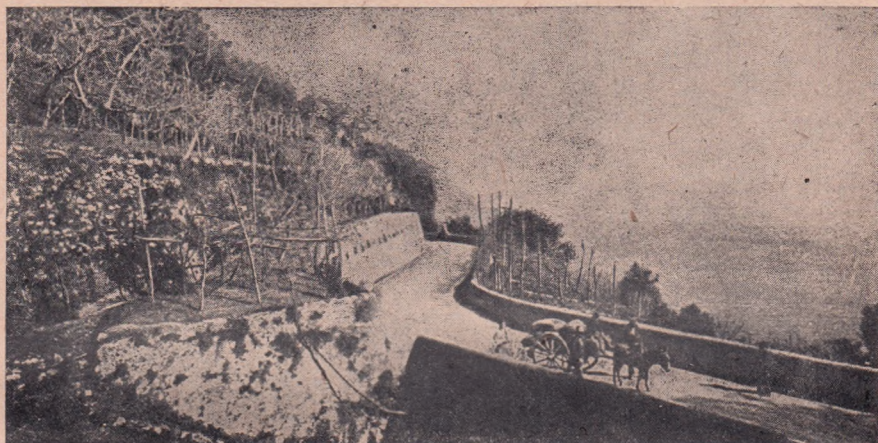
Вэнэций ола шуко посна-посна кийышэ остров-влак ўмбалан ышталтын, урэм олмэш тыштэ вўдан корэмла да каналла-влак; Вэнэцийыштэ орва дэн альэ автомобиль дэн коштмо олмэш гондола манмэ пуш дэнэ коштыт. Йолын да автомобиль дэнэ сэрлаштэ вэлэ коштыт. Канал-влак гоч ала монар шудо кўварлам ышталтын. Вэнэций олам ужшашлан вэрч моло элла гыч пэш шуко буржуазий турист-влак мийат.

Контроль йодыш-влак:

1. Молан Ломбард лап вэрым искусствэнэ вўдыжташ каньылэ?
2. Молан мландэ шурным сай угдарышан гынат Ломбард лап вэрыштэ илышэ крэсаньык-влак нужнан илат?
3. Ломбард лап вэр гоч, йудвэл гыч кэчывэлыш, касвэл гыч эрвэлыш кайышэ куго шотан корно-влакым картыштэ ончыктыза (ола-влакын лўмыштым каласыза).

Кокла да Кэчывэл Италий (пэлэостров да остров-влак).

Апэннин курык-влакын шагал шудан вэрлаштышт шорык да каза кӱтӱ-влак коштыт. Тэлым курык-влак лум дэн лэвэдалтыт, кӱтӱчӱ-влак вольык кӱтым марэммлашкэ шумэшкак курыкла ончыко волтат. Курыкла кокласэ вӱдыжгӱ игэчан ложэмлаштэ итальянянэц-влак благородный манмэ каштан вондэрлам куштат, тӱр вэрлаштэ, тыштат-туштат, курым мучко ужаргэн шогышо маслин да рожковый пушэнгылам куштат. Ты пушэнтгэ-влак кэнэжын кукшо игэчыж дэчын огыт лӱд. Маслин пушэнгын

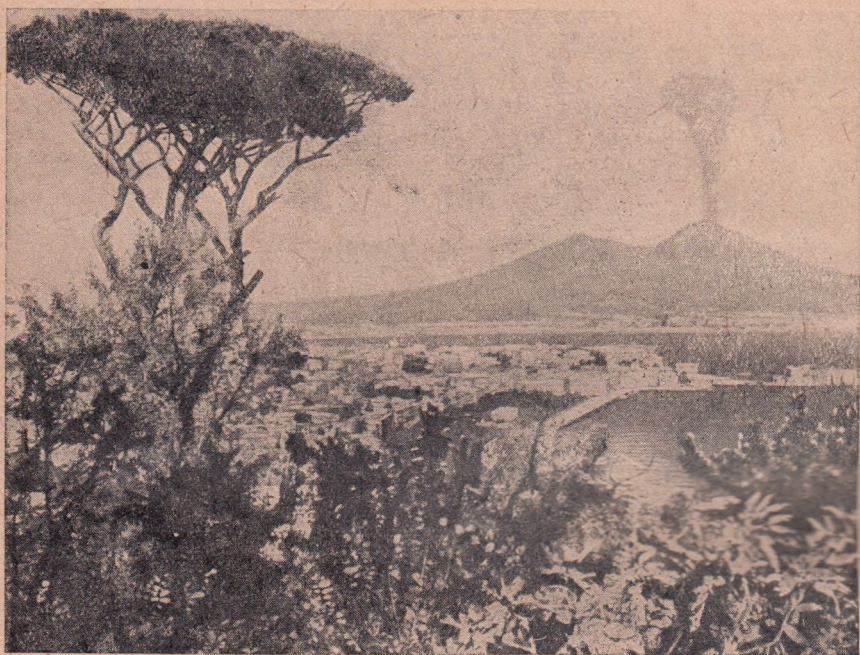
Тиррэн тэҥыз сэр ӱмбалсэ тэрасс-влак (Италийыштэ). Эшак киндэ оптымо орвам наҥгайа. Тэрассла ӱмбалнэ виноградник (лышташдымэ улыт) да апэльский сад-влак (шэмалгын койыт). Ты сӱрэт могай ий жапыштэ возалтын?

Йэмышыж гыч пэш шуко оливкэ ӱйым луктыт. Оливкэ ӱй Кэчывэл Италийыштэ ушкал ӱйым вашталта. Рожковый пушэнгын йэмышыжым эшаклан да имнэ-влаклан пукшат. Тыштэ садыгак виноградымат шуко вэрлаштэ куштат. Йэмышыж дэнэ пэш шуко аракам йамдылат. Италийыштэ виноград арака пэш шулдын шог, сандэнэ тушто илышэ калык виноград аракам кажнэ кэчын йӱынак ила. Садыгак миндаль пушэнгымат шуко вэрэ шындэн куштат. Миндаль пушэнгын гына пелэдышыжэ эр шошым пелэдэш да тудын тамлэ ӱпшыжӱ чыла Кэчывэл Италий, утларакшым Апулий мучко шарла. Тыгай пушэнтгэ-влак коклаштэ йара кийышэ мландым шыжэ лышан куралалтэш да тушагын кок ийаш шыданым альэ шожым ӱдалтэш. Шыжым вӱдэн кодымо шыдан дэн шож майыштэ альэ ийунын тӱналтышэшыжэ тӱрэдашат йӱрат.

Кэчывэл Италийыштэ мландэ шолдра помэшык-влак кидыштэ. Нуно пэш кумда участкэ — латифундий-влакым кучат. Помэшык-влакын мландыштышт чыла пашам йа батрак-влак (нуно тушто пэш шуко улыт), йа нужна кресаньык-арэндатыр-влак ыштат.

1933 ийыштэ Италийышкэ мийэн шкэ шинчаж дэнэ ужшо ик йэн тыгэ ойла: — „Маланэм ик батрак дэкэ мийаш логальэ. Тудо шун кўваран хижиньштэ ила. Тудын дэнэ пырля кок йолташыжэ йэшышт дэнэ илат. Нунын эшакышт уло, тудыжат туштак ила. Эшакым мўндырчын вўд кондаш кучат. Пўрт кўргышт-тў чывэ-влак коштыт. Мыйэ брым: кэчывалат шуо, кэчывал эртэн ик часат шуо, ылышэ-влак гыч иктыжат умшашкыжэ кочышым огэш нал. — „Тэ кунам

Вэзувий дэн Нэаполь. Вулканын тыныс жапшэ; вулкан вуй дэч шолаштэ Сомма койэш (тошто кратэрын тўржэ). Лышнэ пиний манмэ пушэнгэ кушкэш (итальян пўнчў).

кочкыда? — манын йодым. Нуно маланэм каласышт: „3 часыштэ“. Варажым адак рашрак умландарышт — ты областышты батрак-влак кэчэш ик гана гына, кэчывал эртэн 3 часыштэ кочкыт улмаш. Ту кэчын йэш вуйышт чэрлэ ильэ, тудо малмэ вэрыштэ кийа. Мыйэ, чэрлылан шўрым пуаш гын сайрак лийэш ильэ, манын каласышым. Мошышт шинча вўд йўрэ маланэм каласышт: „Шўр... тудым мэ кушто налын кэртына вара? Мэ ындэ тўныштэ шўр улмым шукэртак мондэн улына. Йочана-влак, тэвыс, школышкат огыт кошт — чийаш вургəмышт укэ, да кнагажымат налаш нымо дэн“.

Сат-влак да виноградник-влак, пэлэостровыштат, садыгак ост-ровлаштат, чыла тəнгыз сэрлам лэвəдын шогат. Мландэ гыч йончэн

лэкшэ памаш-влак улмо курык тайыллаш да чангаталаш шындэн куштымо сат дэн виноградник-влак пэш сылнын койын шогат; тыгай вэрлаштэ фиги (инжир), апэльсин да лимон пушэнтэ-влак сай кушкыт.

Шуко годым тыгай курык тайыл-влак пэш тура улыт гын, нуным кўртнѳ кольмо дэн кўнчэн альэ динамит дэнэ пудэштарэн тэрассэ-влакым ыштат. Тыгай тэрассылаш сатлам да виноградниклам шындымэ. Итальяньэц-влак ты тэрасслаштэ пашам ий мучко чарныдэ ыштат; тэлымат ты мландым кўнчэн, тушагын пакча йэмышым, пурса тукум кушкылым, соганым да парэнтым шындат. Парэнтэ эр шошымак кушкын шуэш; итальяньэц-влак парэнтгым йўдвэлышкэ колтат: Швэйцарийыш, Германийыш, Английыш. Ты эллашкэ колатымо шошо парэнтгым шэргэ ак дэнэ ужалат.

Моло эллашкэ ужалымэ парэнтгылан налмэ пайда чыла сату-зо-влак (торговец) кидышкэ пура, крэсаньык-влаклан киндэ налашат окса ок код; нунын продуктышт арэндылан да налоглан тўлашат пыкшэ-пыкшэ сита.

Сицилийын тўрлашыжэ шындэн куштымо сат-влак утларак сылнэ улыт; тушто курыкла воктэчын шуко вўдан памаш-влак йогэн лэктыт; сандэнэ нуно сатлам искусствэнэ вўдыжтарымэ пашаштэ кугын полшэн шогат. Сатлаштэ апэльсин, лимон, мандарин йэмыш-влак кўйыт. Сицилийыштэ тыгай йэмышым пэш шуко погат. Йэмышым корабль-влакэш тэмэн Йэвроп мучко тўрлѳ эллашкэ нангайат (карт, 103 стр.).

Кэчывэл Италийыштэ промышлэныс вийангын огыл—тыштэ промышлэныслан кўлэш илэ материалат, мландэ шўйат, шунгалт йогышо шуко вўдан энэр-влакат укэлыт (Йўдвэл Италий гай огыл). Олалаштэ тўрлѳ фабрик-влак улыт; тугэ гынат, нуно тыгыдэ, улыжат йа консэрвым ыштышэ завод-влак (йэмышым йамдылат), йа вакш, йа макароным ыштышэ фабрик-влак гына улыт (италийан калык макароным пэш йѳратэн кочкыт). Кокла да Кэчывэл Италийыштэ ола-влак шуко, тугат, нуно куго огытыл. Ты олалаштэ улыжат сату паша гына вийангын.

Апэннин пэлэостровышто эн куго олалан *Рим* шотлалтэш—Италийын рўдѳ олажэ; тудо Тибр энэрын сэр ўмбалныжэ шинча. Тудо пэш шукэртсэ ола; Рим олам ыштымылан 2 тўжэм ий нарэ жап эртэн. Римыштэ эн ожсо памьатник-влак да италийан искусствын музэйлажэ шуко.

Ньэаполь—Везувий вулкан лышнэ шинчышэ куго шотан порт; тыштэ суднам ыштымэ завод-влакат улыт. Ньэаполь дэч мўндыр огыл, Помпэй шинча—эн ожсо рим ола. 79 ийыштэ Везувий вулкан кышкымэ годым Помпэй ола пўтыньэк ломыж дэнэ лэвэдалт шинчын улмаш, шукэртэ огыл ты олам ломыж йымалнэ

күнчэн муыныт. Күнчымō годым Помпэйыштэ пэш шуко түрлө ұзгарым — римлян калыкын сурт кўләшыштэ кучылтмо жв-
тажым, сылнэштарымэ наста-влакым да сўрэт-влакым муыныт.
Ты ұзгар-влак чыла куго Ньэаполитан музейыштэ аралалтыт.
Ньэаполь ола дэч кэчывэлныла изырак гына *Капри* остров кийа.
Капри остров пэш сыднэ вэрлан шотлалтэш; тушто „кандэ грот“
манмэ, пэлыж тангыт тэңыз вўд налмэ пэшчор уло. Ты пушкы-
до климытан островышто куго Совет писатьэл — Максим Горь-
кийат йатыр жапышкэн илэн.

Бриндизи — Адриатик тэңыз сэрыштэ шинчышэ порт; Калэ —
Турин — Бриндизи кўртнў корно ты олашкэ пурэн, умбақыжэ
ок кайэ. Касвэл Йэвропо гыч Суэцыш да Индийыш кайышэ пас-
сажир-влак Бриндизи олаш шуын чарнат.

Пальэрмо дэн Мэссина — апэльсыным да лимоным моло кугы-
жанышлашкэ колтымо шотышто куго шотан порт-влак.

Италийын олалаштыжэ сўрэт галэрэй-влак да тошто годсо
памьатник-влак шуко улыт. Италийыштэ кават ойар шога, кэчат
йандарын волгалтара; кандын койын кийышэ тэңызын вўдшō вошт
койын шога. Тэлэ пытартышэш да шошо тўңгалтышэш Йэвроп
да Амэрик гычын Италийыш ужаш пэш шуко буржуазнэ турист-
влак мийат.

Озанлыкын да политик стройын тўң шотышт.

Йэвропын эн куго ныл капиталист элажэ (Германий, Англий,
Франций, Италий) кокла гыч шагалрак вийангшэ кугыжанышыж-
лан Италий шотлалтэш. Италийыштэ йал озанлык паша промыш-
лэныс дэч кўшнō шога. Фабриклаштэ ыштышэ пашазэ-влакын
да помэшык мландылаштэ ыштышэ батрак-влакын пашатарышт,
садыгак крэсаньык-влакынат доходышт пэш изэ.

Италийыштэ, тўньямбал сōй дэч ончыч буржуазийын да по-
мэшык-влакын вуйланымышт илышышкэ конституцион корольэв-
ствэ формо дэнэ пурэн шогэн: корольын властышэ парламэнтлан
энэртэн; правительством парламэntyштэ эн шуко йўкан партий
сайлэн шогалтэн. Тўньямбал сōй дэч вара рэволюцион тарваны-
маш Италий мучко кумдан шарлымылан буржуазий лўдō. Сан-
дэнак 1921 ийыштэ тудо шкэнжын властышым фашист партий
кидышкэ пуэн (изыш варарак гэрқан буржуазийат тугак ыштэн
ыльэ). Италийан фашист-влак властыым тўң шотышто гэрман
фашист-влак йōн дэнак кучат (гэрман фашист-влакын властыым
кузэ кучымышт нэргэн Германий нэргэн возымо главаштэ
ужына).

Италийыштэ сай йӧнан мландэ чылажат шолдра помэщык кидыштэ. Сандэнэ Италийын йал озанлыкшэ вийагын ок шого. Помэщык-влак мландыштым тыгыдэ участкылан пӧлкалэн шэргэ ак дэнэ крэсаньык-влаклан арэндылан пуат. Крэсаньык-влаклан арэндэ акым пэш йӧсын тӱлаш вэрэштэш, тыдын дэнак шкэныштын озанлыкыштым ныгузат сайэмдэн огыт кэрт. Кэчывэл Италийыштэ, утларакшым *Апулийыштэ* пэш кумда имэний — латифундий-влак улыт; тушто батрак-влак пашам сэзон дэнэ гына ыштат. Тыгай батрак-влак Италийыштэ 4 млн. шотлалтыт. Сэзон паша пытышын нуно ий мучкылан пашадэ посна кодыт да пособийымат (полышым) [нымонарат огыт нал.] Крэсаньык-влаклан куго арэндэ ак дэч посна, налогымат кугын тӱлыктат.

Крэсаньык да пашазэ-влак кажнэ ийын шӱдӧ тӱжэм дэнэ пошкыдо эллашкэ пашам кычал кайат; нунын кокла гыч шукушт шочмо вэрыштым кудалтэн йӱдвэл да Кэчывэл Амэриkyшкэ куснэн кайат.

Италийын шкэнжын киндыжэ ок ситэ. Шурно улыжат Ломбардийыштэ гына унгэн шочэш; пэлэостровышто да островлаштэ шурно лэктышым Гэрманий дэч да Франций дэч шуко гана шагалрак налыт. Садыгак Италийыштэ паша вольык дэн шӧран вольыкат Гэрманийын дэн да Францийын дэч шагал. Италийыштэ шурным сорла дэнэ да сава дэнэ солэн чумырат, рокым катман (мотыга) дэнэ шӱштрангдат. Виноградым погымо да виноградникышт-влак кумда вэрым налмэ шотышто адак моло тӱрлӧ йэмышым погымо да оливкэ уйым лукмо шотышто Италий Йэвропышто пэрвой вэрым налын шога. Ломбардийыштэ тутовый пушэнтным шындэн куштымо мландат кумда вэрым налэш. Сандэнэ, илэ порсын (шелк сырэц) продукцым погэн налмэ шотышто Йэвропышто Италий пэрвой вэрым налэш. Тугэ гынат, кризис лиймэ дэнэ, пытаргыш жаплаштэ Италий апэльсиным, лимоным, садыгак порсыным моло эллашкэ шагал луктэш.

Туньамбал сӧй дэч ончыч Италий йал озанлыкан эл илэ. Туньамбал сӧй дэч вара Италийыштэ промыслэныс талын кушкаш тунгальэ. Ломбардийыштэ курык гыч йӧгэн вольшо энэр-влакэш

Средизем тӱжызын сэрлашыжэ апэльсиным шындэн куштымо да тудын йэмышым моло эллашкэ колтымо. Апэльсиным кушто шуко шындэн куштат, ту вэр-влакым палэн каласыза. Апэльсиным могай эллашкэ луктыт?

электростанце-влакым ышталтмэ да автомобильым да аэропланым ыштымэ куго завод-влак кушкын шинчыч.

Садыгак, пытартыш икмонар ий коклаштэ Италий искусствэнэ порсыным шуко ыштэн лукташ тўнгалъэ да ты шотышто тўнгамбалнэ ик пэрвой вэрим нальэ. Порсын дэнэ да хлопок дэнэ ыштымэ куэм-влак Италийын моло элла дэнэ сатулымаштыжэ куго вэрим налын шогат.

Италийын промышлэнысыжлан мландэ шўй дэн кўртнѳ руда ок ситэ. Мэталым моло элла гыч кондымо кўртнѳ руда гыч да моло элла гыч кондымо мландэ шўй дэнэ, йа элэктричэс ток дэнэ лэвыктат. Италийын фабрик дэн заводлаштэ ыштышэ пашазэ шотшо Францийын дэчат, садыгак Германийын дэчат шагал.

Италийын кўртнѳ корныжо Францийын дэч кок гана шагал; пароход коштын кэртмэ энэрлажэ: да каналлажэ йоршын укэ манаш лийэш. Тугэ гынат, Италийын автомобиль корныжо-влак сай улыт. Автомобиль корнылам утларакшым йудвэлнэ чўчкыдын ыштымэ.

Италийын колонийжэ-влак тўн шотышто Африк мландыштэ улыт: *Ливийа*, *Эритрэйа* да *Сомалийын* ужашыжэ. Нуно кумдыкышт шотышто куго улыт гынат, мландэ ўмбалышт пустыньлан лышыл сынан лиймэ дэнэ шагал калыкан улыт. Кызытсэ жапыштэ Италий Абиссинийымат шкэ кид йымалкыжэ шупшын нальэ (Абиссиний нэргэн „Африк“ мавмэ раздэлыштэ ончо).

Контроль йодыш.

Молан итальян фашист-влак у колоний-влакым налаш тыршат?

МЭМНАН КАСВЭЛ ПОШКЫДЫНА-ВЛАК.

ФИНЛЯНДИЙ.

Кумдыкышо 388 тўж. кв. км. Калыкышэ 3,5 млн. йэн.

Картым ончэн. Финляндийым могай залив-влак мушкыт? Тудын могай ужашыжэ окэанышкэ лэктын шога? Тудо могай паралэль-влак коклаштэ вэрим налын кийа? Границыжэ могай кугыжаныш-влак воктэч эрта. Финляндийын могай куго йэржэ да энэржэ-влак улыт? Финляндийын рўдō олажым да кэчывэлнэ шинчышэ кок портшым палэн каласыза.

Финляндий Фин залив (кэчывэлыштэ) дэн Барэнц тэнгыз (йудвэлыштэ) коклаштэ вэрим; налэш; эрвэлыштэ Финляндийын кужо границыжэ (1200 км дэч утларак) ССР Ушэмын границыжэ мучко шуйна, касвэлыштыла Ботник залив дэнэ мушкылтэш, кукушо мландан границыжэ Швэций дэн Норвэгий границэ-влак

мучко кайа. Финляндий Финн-Скандинавий массивын ужашыжым налын шога.

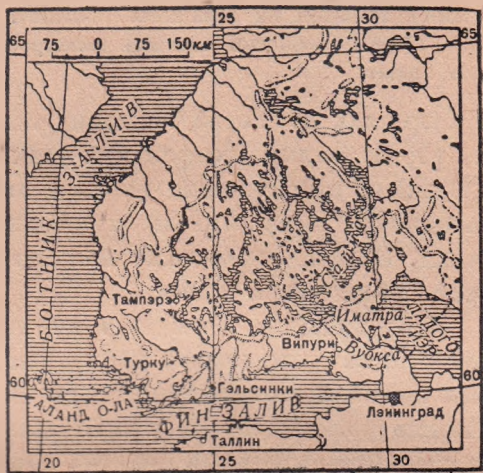
Эн ожсо акрэт годсо жаплаштэ Финляндий олмышто курык-влак гына лийыныт; курык-влакым ожсо лъэдник-влак тўнгыш-кышт шумэшкэ шалатылын, шымартэяйт. Скандинавий пэлэостров эрвэлышкыла кайымэ сэмын мландэ ўмбал тўс койын молэмэш: курыкан Скандинавий Эрвэлйэвропын тōр вэрышкыжэ савырна. Финляндий лач ты вончымаштэ кийа.

Финляндийын йўдвэл ужашыжэ кўкшырак (Лапландийыштэ 1000 м шушо, кўкшō вэр-влакат улыт), кэчывэлыш кайымэ сэмын тудо ўлышэмын мийа, тугэ гынат, эркын огэш ўлышэм: тыштэ гранит гыч да гнэйс кўй гыч лийшэ 250 м шушо курык пўгыр-влак улыт. Ты курык пўгыр-влак коклаштэ купан лап вэрла да йэр-влак шарлэн кийат.

Эл кумдыкэш чотлэн пытарыдымэ гранит валун-влак шаланэн киймэ (нунын гыч йужышт пэш куго улыт), ошма, шун да кўй йорыш гыч лийшэ чангата-влак, шымаргөн пытышэ гранит сэрэн шотдымо йэр-влак — тидэ чылажат эн ожсо курымлаштэ куго ийангмаш жап лиймым ончыктат.

Лъэдник-влак Фин массивэш кужо волэм вэрлам кўнчэн кодэныт. Нуно йўдвэл-касвэл гыч кэчывэл-эрвэлышкыла шуйнэн кийат. Тыгай лакылаш вўд тэмын шуко йэр-влак лийыныт. Лакэ-влак кутыш дэнак ошма гыч да тыгыдэ шаргўй гыч лийшэ пэш кужо — „ОЗЫ“ манмэ вал-влак шуйнат. „Озы-влак“ лъэдник чакнымэ годым йошкын гычын лийыныт манын шонаш возэш. „Озы-влак“ мучко сай корнылам ыштымэ йэрла дэч посна, Финляндийыштэ мучаш морэн-влакат улыт, чуно икмонар пўгō гай кадыргэн кийат.

Йэр-влак шотдымын шуко лиймылан Финляндийым „тўжэм йэран эл“ маныт. Тушто йэр шотым кызыт мартэнат тўрысын отыт шинчэ (мэмнан Карэл мландыштат садыгак). Нинэ йэр-влак кокла гыч эн кутылан *Сайма* йэр шотлалтэш. Сайма йэр иктышт-вэсышт коклаштэ ушнышо тыгыдэ йэр-влак гыч лийын — тыдэ шуко йэр систем. Сайма йэр гыч *Вуокса* энэр йогэн лэктэш.

Финляндийыштэ йэр дэн мучаш морэн-влакын вэрналмышт. Сайма йэрым, Сайма каналым да Вуокса энэрым ончыктыза. Мучаш морэн-влак кокла гыч пўгō ганьэ шуйнэн кийышэ эн кужо морэнжым ончыктыза. Куго күлэшан Турку (Або) портым да ты порт дэн Аланд островла коклаштэ кийышэ тыгыдэ островлам — шхэр-влакым ончыктыза.

Вуокса энэрын Ладого йэрыш йогэн кайымэ корныштыжо шунгалт йогымо вэрлажат йатыр улыт; тыгай вэр-влакым лондэм маныт. Вуокса энэрын кок куго вўд йымал кўй лондэмжэ уло — тыдэ *Иматра* (Куго Иматра да Изэ Иматра).

Финляндийын моло энэрлажат вўд йымал кўй лондэман улыт. Вўд йымал лондэм-влакын лиймышт нэргэн тыдым каласаш кўлэш: энэр-влак йогымышт годым пундаштэ кийышэ пэшкыдэ кўй-влакым кэлгэмдэн кэртын огытыл, сандэнак энэр пундаш лъэдник чакнымэ дэч вара тўрсыр лийын кодын.

Иматра шунгалт йогынын сылнылыкшым да тушто виийн йогымым ончышашлан вэрч тушко пэш шуко турист-влак мийат. Тугэ гынат, турист-влаклан Иматрам арнылан ик гана гына ончыктат. Моло кэчылаштэ Вуоксу энэрын чыла вўдшым тушагын ыштымэ элэктростанце-влакын турбинышкышт турва дэнэ колтат.

Йэр-влак дэч посна Финляндийыштэ торфан куп-влакат кумда вэрым налыт. Торфан куп-влак вўдым шындарыдымэ гранит гыч лийшэ йымал лончо ўмбалам лийыныт. Купла да йэрла Финляндийын чыла мландэ кумдыкшын ик кумышо ужашыжым налыт. Иман чодра да йўдвэлыштэ (польар онго шэнтэлнэ) тундрат кумда вэрым налыт.

Финляндийын мландыжэ кула рокан да кўйан, адак ўмбал рок пэш вичкыж, гранит кўйым изыш гына вэлэ пэлэ пэтыра (рокын йымал лончыжо гранит). Тэнгыз сэрлаштэ гына шурным ундарышэ рок вэрэштэш; тушто мландэ тэнгыз йошкын дэн лэвэдалтын: Финляндийын сэрлажэ ольан-ольан (шуко курым эртымэ сэмын) нўлталамт шогат, сандэнэ тэнгызын пундашыжэ сэрышкэ савырнэн шога.

Финляндий 60-шо паралэль дэч йўдвэлнэ да шукурак ужашыжэ польар онгын шэнтэлныжэ кийа. Тыдлэч посна Скандинавий курык-влак авырэн шогымылан кора, касвэл гыч пуышо лэвэ мардэж тэлым Финляндийын кўргў ужашышкыжэ пурэн ок кэрт. Садлан лийын Финляндийын климытшэ пэш торжа. Тэлэ йўштў лийэш, шошым йўдым кылмыктымаш (заморозки)-влак кужаш жапышкэн шуйнат. Тыдым тыгэ умландараш лийэш: чотлэн пытарыдымэ йэр да куп-влак кэчэ шокшо дэнэ изышак вэлэ ырат, йырысэ пасу-влакыш йўштў йужым шарат. Шошо йўштў-влак вўдымў шурнылан пэш куго энтэким кондат, утларакшым кокийаш уржа озымым пытарат (йужгынам пэлэдмэ жапыштак пытат). Финляндийын рўдў областьлаштыжэ йўштў кэчэ-влак утларак осал лийыт. Тунам шурно лэктышым погыдэ кодмаш-влакат лийэдат: тыгай ийлаштэ крэсаньык-влак пўнчў шўмым кочкыт (пўнчў шум дэнэ киндым ыштат).

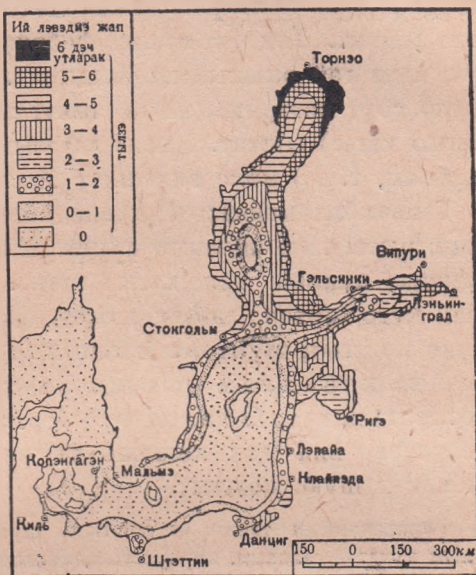
Финляндийыштэ пасу дэн олыклан шуко вэрак ок воч (чыла кумдык гыч 8⁰/₁₀ вэлэ). Пасу да олык-влак улыжат кэчывэл да кэсвэл сэрла воктэнэ вэлэ улыт.

Финляндийыштэ пасу-влакын түсышт йөршын вэс түрлө улыт. Пасу мучко ситышын кэлгэ (1 м лышкэ) канавэ-влакым чүчкыдын кунчымö (10–20 метр коклам кодэн). Нуным дренаж олмэш да йуштырак кэнгэж мучко пасуым сайын-рак ырыктышашлан ышталтын. Коштымö торфан куплаш тыгай канавэ-влакым утларак чүчкыдын кунчалтын (5–10 метр коклам кодэн). Кукшын шинчышэ вэрлаш уржам, шүлым, шожым да клэвырым вудат; купан вэрэшат мландым калий шөнчал дэн уйандэн, шурно кушкылым удат; тидлэч посна фин калык купан вэрлам шуко жаплан кургылык шудым удаш кодат (тимофээвка). Тулэч посна чыла вэрэат кургылык-рэвым — турнэпсым удат.

Вожсаска да шудо шуко лиймылан көра Финляндийыштэ поротан ушкал-влакым ашнат (Английысэ да вэрысэ порот. Вэрысэ ушкал порот-влак изэ да тўкыдымö улыт, шöрым шуко пуат). Шуко крэсаныкын шкэнжын сэпаратыржэ (умбалым шöр дэч ойыраш) да уйыштымэ машинашт уло. Сандэнэ Финляндий уйым моло эллашкэ кўрылтдэ ужалэнак шога. Тугэ гынат, крэсанык-влак шкэшт умбал налмэ шöрым гына кочкыт, киндыштат ий мучкылан ок ситэ. Тыгыдэ гына мландэ участкым кучышо шуко йорло крэсанык (торпар) пэлэ шужэн илат. Нуно шкэ мландышт дэч посна помэшык мландым арэндоватлэн налыт гынат, жапын-жапын помэшыкклан батрак олмэш пашам ыштат.

Фин крэсанык-влак посна-посна хутыр дэнэ илат. Хутыр-влак пасула, чодрала да чүчкыдынак йэр сэрла кумдыкэш шаланэн шинчат. Финляндийыштэ йал дэн альэ сэла дэн илышэ калыкым ужаш ок лий, манаш лийэш.

Финляндийыштэ улак вэрлашат пэш сай грунт корно-влакым ыштымэ. Грунт корнэш морэн гыч налмэ шаргуйым вакшыг, кок могырэшыжэ канавым кунчымö умбал грунтшак сай корно ышташ йöнан. Тыгай корнылаштэ лавра

Балтий тэңызын ий дэнэ лэвэдалтмэ жапыс (тылзэ шот дэн). Балтий тэңызын кылмыдымэ ужашыжым ончыктыза. Ригэ залив монар тылзэ жаплан ий дэнэ лэвэдалтэш? Финляндий сэр воктэн тэңыз монар тылзэ жаплан ий дэнэ лэвэдалтэш?

йөршын ок лий; нэлэ возым, нангайшэ пэрык¹⁾ фин имнэ-влак тыгай корнышто йортэн кайэн кэргыт. Фин порот имнэ каплан куго огыл гынат, вийан, чытышан да пэш чулым²⁾ улыт. Урлыккан кодаш сай имнэ-влакым ойыршашлан вэрч фин калык ий гыч ийын учашымаш (состязания)-влакым ышта: талын кудалшыжым да нэлым утларак шупшын кертшыжым урлыккан кодат.

Мландэ пашам ыштымэ да волыкым ашнэн илымэ дэч посна Финляндийыштэ чодра пашамат ыштат. Крэсаньык-влак чодра пашам ыштэн пашатарым яалыт. Нуно тэлым чодрам руат, шошым румо чодрам энэрла да йэрла мучко онга шэлмэ заводла дэкэ йоктарат. Онга шэлмэ завод-влак пашам вуд вий дэнэ ыштат. Тидлэч посна фабрикаштэ пушэнгым йоныштэн пучымыш гай вишкыдым йамдылат. Ты вишкыдэ гыч картоным, түрлө сорт кагазым (кнага пэчэтлымэ, газэт пэчэтлымэ, возымо, пошто кагаз) ыштат. Йамдэ кагазым да пүчкэдымэ чодрам (онга, пырньам, т. м.) моло эллашкат колталтэш.

Туньамбал кризис Финляндийын чодра пашажым чотак пэрыш: пытартыш ийлаштэ пушэнгым да кагаз дэн картоным моло эллашкэ лукмаш пэш кугын иземэ. Финляндийыштэ вуд корно-влак куго шотан лийын шогат. Йэрла мучко изэ пароход-влак шуко коштыт; шунгалт йогын йыр савырнэн кайашлан шльузым да каналлам ыштымэ. Эн куго каналлан *Сайма* канал шотлалтэш; тудо Сайма дэнэ Выборг заливим ушэн шога. Финляндийын пар вий дэн коштышо да парусан суднажэ-влак тэнгызла умбалнат шуко коштыт.

Финляндийын тэнгыз сэрлаштыжэ шуко колызо-влак илат, нуно тыгыдэ колым кучат — салакым, корьушкым, молымат; колызо-влак колым утларакшэ шхэрлаштэ — чотдымо шуко тыгыдэ островла-влак коклаштэ кучат. Тыгай тыгыдэ остров-влак *Фин* дэн *Ботничэс* залив-влакын сéryшт мучко шаланэн кийат.

Шхэр-влак чыланат лээдник годым лыйын кодыныт: эн пашкыдэ курык порот гыч ыштайтмыштлан нуным лээдник пудыртэн кэргын огыл. Тыгыдэ островла коклаштэ, вуд йымалнэ, кызытат гранит куй ора-влак түжэм дэнэ шойышталт кийат. Нуно сэр воктэн коштышо пароход-влаклан пэш лудмашан улыт. Тыгай вэрлаштэ пароходым альэ суднам ты вэрлам сай шынчышэ лоцман гына кондыштын кертэш.

Финляндийын промышлэнысыжэ ала-мо вийангын кэргын огыл. Тушто чодрам пүчкэдымэ да кагаз ыштымэ промышлэныс гына тунг вэрым налэш. Мландэ шуй укэлан кора онгам шэлшэ завод да кагаз фабрик-влак пашам шунгалт йогышо вуд вий дэнэ ыштат.

Финляндийын промышлэнысан олажэ-влак — *Випури*, *Тампэрэ* да *Гэльсинки* (Гэльсингфорс) — рүдө олажэ. Гэльсинки — Финляндийын куго күлэшан портшо да ик эн куго олажэ.

¹⁾ Пэрык — крепкий.

²⁾ Чулым — резвый.

Управльэнэ шотшо дэнэ Финльандий буржуазнэ республик-лан шотлалтэш. Республикым президент, министр-влак совет да сэйм (парламент) вуйлатат. Коммунист партий пашам шолып (под-полье) ышта.

Финльандийыштэ фашист организацэ-влакат улыт. Нуно ССР Ушэм ваштарэш сёйым тўналын, Совет Карэлийым шупшын на-лаш шонэн илат.

Контроль йодыш-влак:

1. Финльандийыштэ могай промышлэныс утларак вийангын да молан?
2. Молан чодрам йоктаршашлан вэрчын Сайма йэр гыч каналым кунчаш вэрэштын?
3. Финльандийын промышлэнысан кок олажым да тудын куго кўлэшан портшым каласыза.
4. Молан фин калык пасула да купла мучко канавэ-влакым кунча?
5. Молан финльандий сэйм торпар-влаклан нимогай полишымат ок пу?

БАЛТИЙ ТЭНГЫЗ ВОКТЭНСЭ КУГЫЖАНЫШ-ВЛАК.

Эстоний. Кумдыкшо 48 тўж. кв. км. Калыкшэ 1,1 млн. йэн.

Латвий. Кумдыкшо 66 тўж. кв. км. Калыкшэ 1,9 млн. йэн.

Литва¹⁾. Кумдыкшо 56 тўж. кв. км. Калыкшэ 2,4 млн. йэн.¹

Картым ончэн. Ты кугыжаныш-влакын кажныштын гра-ницышт могай кугыжанышла воктэчын эртат? Ты кугыжаныш-влак кўргысё тэнгызыш йогэн пурышо энгэр-влакым каласыза. Ну-нын кажныштын рўдо олаштым каласыза. Нунын кокла гыч могай кугыжанышыжэ ССР Ушэм границышкэ тўкнэн ок шого?

Балтий воктэнсэ кугыжаныш-влакын мландэ ўмбалэ-шышт ожсо Скандинавий льэдникын кышажэ кодын. Скандина-вий льэдник тышкэ Балтий тэнгыз коч нушкын улмаш. Ты эл-вла-кын мучкыштак мландэ ўмбалнэ льэдник жап дэч кодшо шун да ошма ора-влак кийат. Ошма кашак-влак тыгыдэ да шолдра гранит кўй кандарла дэн шотдымын йўрналтыныт. Тыштат-туш-тат чонгата-влак (льэдник жап лэч кодшо морэн-влак) рāt дэнэ шуйнэн кийат. Нунын коклаштышт кэлгэ-кумда виньэм-влак (ла-кэ) улыт. Ты виньэмлашкэ вўд тэмын нуно йэр лийыныт. Нунын кокла гыч эн кугыжлан **Чудск** йэр (Пэйпус) шотлалтэш. Чудск йэрын кэчывэл ужашыжым Псковск маныт. Ты йэр гыч **Нарова** энгэр йогэн лэктэш. Тудын анжэ дэч мўндыр огыл, кўшырак шун-галт йогымо вэржэ уло (тудын вийжэ дэнэ Нарв оласэ фабрик-влак пашам ыштат).

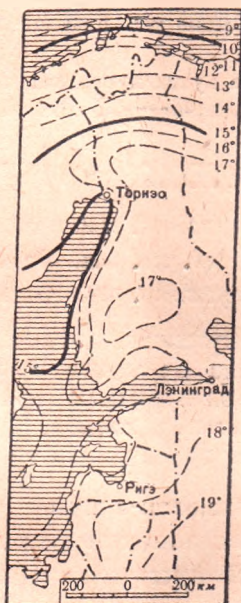
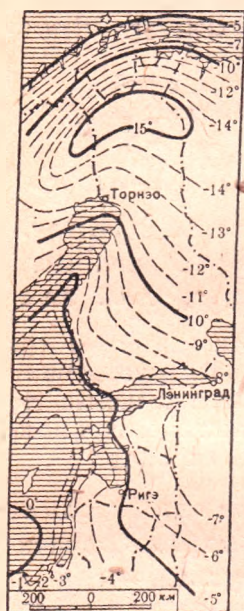
¹⁾ Эстоний, Латвий, Литва, садыгак Финльандийат тўнѳамбал сой ончыч Российын ужашыштыжэ лийыныт.

Фин заливын сэржэ ситышын кўкшō да тура: сэр мучко г л и н т манмэ известньак гыч лийшэ тошкалтыш шуйна. Ты тошкалтыш гыч Нарова энэр шунгалт йога.

Ригэ залив улыш, ошма сэран. Тышкэ ошмам Балтий тэнгыз гыч вўд толкын конда; сэрла мучко мардэж вий дэн лийшэ куго дьуно-влак нōлталалт шинчат; йужик дьуно-влак ўмбалам иман чодрам шындэн куштымо, сандэнэ нуно вэр гыч вэрышкэ огыт кусныл.

Средньэрусский кўшкака гыч йогэн лэкшэ куго *Касвэл Двина* энэр Латвийын Балтий сэржым Эрвэлйэвроп тōр вэрын покшэл-

Йанварын да ийульын изотэрмышт-влак. Кэ-нэжымсэ дэн тэлымсэ изотэрм-влакым тэнгыз кузэ вашталта?

ныш-влак Атлантйк окэанлан лышылрак улыт; сандэнэ тыштэ климытат пушкыдырак; шошо эр шуэш, лум варарак возэш, тыгэ кэнэж жап кужашырак лийэш. Тыгай климытан вэрыштэ йал озанлык паша ышташат йōнанрак. ССР Ушэмыштэ гын садэ паралэль-влак эртымэ кутлаштак шошо вараш кодын шуэш.

Ты эл-влакын климытыштым Балтий тэнгызат кугын вашталтэн шога. Тыдым кэнэжымсэ да тэлымсэ изотэрм-влакын корнышт кузэла кайымышт гыч раш ужаш лийэш.

жэ дэнэ ушэн шога. Двина анышкэ тэнгызыштэ коштшо судна-влакат пурэн кэртят. Вэс куго энэрлан *Ньэман (Вилий)* притокшо дэнэ) шотлалтэш. Тудо ССР Ушэмын-мланджы гыч тўналын. Польшо да Литва мландэ мучко йогэн эрта. Ньэманын Мэмэль манмэ ўлыл йогынжо *Куриш-Гаф* заливышкэ йогэн пура. Куриш-Гаф залив тэнгыз дэч ошма ко-са дэнэ ойырлэн шога; тудын анжэ дэч 60 км тора-штэ Литван Мэмэль портшо шинча.

Пошкыдо Эрвэлйэвроп тōр вэрын ужашыж дэн таңастарымаштэ Балтий тэнгыз воктэнсэ кугыжа-

Картым ончэн. Ийулын +17° да йанвар тылызын —3° изо-тэрмэ-влак кувэчын кунгэла кайат, экскэрыза; нунын корнышт молан туганьэ, каласыза. Балтий тэнгызын сэрлаштыжэ кэчэ мон-нар жапышкэн волгалтарэн шога, картым ончэн палыза.

Балтий тэнгыз воктэнсэ эл-влак умбач шыжым да тэлым почэ-почэ циклон-влак эртат. Сандэнэ тушто игэчэ эрэ вашталтынак шога; тэр корнылан ишан укэ, тачэ уло гын, эрла пытэн кертэш.

Балтий тэнгыз воктэнсэ эл-влакын пүртүс пойанлыкышт пэш кугак огыл: мландэ кула рокан, пайдалэ кўнчэн лукшаш шагал; эн кўлэшан кўнчэн лукшашлан торф дэн йўлышö сланьэц шотлалтыт (Эстонийыштэ). Сланьэц-влак (вашкэ, куш-тылгын йўлаш тўналшэ сур тўсан куштылго кўй) глинт лончыш-то шуко вэрэштыт. Сланьэц кўй гыч йўлышö уйым да бэнзиным лукташ лийэш. Тудын ломыжшо дэнэ кэрмычым да цэмэнтым ыштымаштэ пайдаланат.

Ты кугыжанышлаштэ—Эстонийыштэ эстон калык (фин тукум калык), Литваштэ литва калык, Латвийыштэ латыш калык илат. Литва дэн латыш калык-влак литовск тукум ка-лык улыт. Тидлэч посна ты кугыжанышлаштэ руш, бэлорус да ньэмыч калыкат шагал огытыл.

Балтий тэнгыз воктэнсэ кугыжанышлаштэ илышэ калык-влак тўн шотышто мландэ паша дэнэ да вольык ашнымэ паша дэнэ илат. Ты кок түрлө пашажат чот вийанын манаш лийэш. Латыш дэн эстон калык-влак, эрвэлыштэ культуран калык дэнэ шукэртсэк кылым кучэн толмылан көра, пасушкышт культур кушкыл вашталтыл ўдымашым ожнак пуртэныт. Ты ку-гыжанышла гыч йытыным моло эллашкат—Германийышкэ да Английышкэ шупшыктат.

Балтий тэнгыз воктэнсэ кугыжанышлаштэ шурно дэн йытын дэч посна ўдымö шудымат куштат: клэвырым, тимофэйэвкым да йэжам. Тындэч посна вожсаскамат ўдалтэш: Эстонийыштэ турнэпсым, Латвийыштэ кургылык ушмэным.

Садыгак, утларакшым Эстонийыштэ парэнгым шуко шындэн куштат. Сандэнак Эстонийым „парэнтэ рэспублик“ маныт. Парэнгым сöсналан пукшат, адак парэнтэ дэн аракам шолтат; турнэпс да кургылык рэвэ дэн сайэмдымэ порот шöран ушка-лым пукшат (голланд дэн дат урлык ушкалым ашнат). Шöр гыч ыштымэ продуктым Английышкэ да Германийышкэ колтат.

Тўнъамбал сöй дэч вара Балтий тэнгыз воктэнсэ кугыжаныш-влакын йал озанлыкышт волаш тўнгалэ; парэнтэ дэн йытын ўды-маш йатыр шагалэмын. Шуко крэсаньык-влак йорлэштыт, ну-нын мландышт кўлак кидыш пурэн толэш.

Тўнъамбал сўй дэч ончыч Эстонийыштэ да Латвийыштэ ньэ-мыч-помэшык-влак шуко илат ильэ. Сўй дэч вара нунын кид гыч мландым шупшын налын латыш да эстон крэсаньык-кулак-влак-лан пуалтын.

Литваштэ мландым кызыт мартэнат помэшык-влак кучат, крэсаньык кидыштэ мландэ шагал лиймэ дэнэ нуно пэш аламан илат. Нуно мландым кум пасу дэнэ кучат, шога дэнэ куралыт, улыжат пырчан шурным гына вўдэн илат.

Балтий тэнгыз воктэнсэ кугыжанышлаштэ крэсаньык-влак пос-на хутырла дэнэ илат. Хутыр-влак пасулаштэ мучко шарлэн кий-ат. Хутыр-влак кокла гыч шукуштын ындэ шкэныштын мланды-штат укэ, сандэнэ ожсо крэсаньык-влак батракыш савырнэн ку-лак-влакын озандыкыштышт пашам ыштэн коштыт. Литваштэ крэсаньык-влак йалла дэнэ илат.

Йамдэ илэ материал гыч тўрлө ўзгарым ыштэн лукшо промыслэныс ты эллаштэ, утларакшым Латвийыштэ сўй дэч ончыч ситышын вийангшэ улмаш. Ригэ оласэ тўрлө ма-шинам ыштэн лукшо завод-влак вагоным, паровозым, мландэ па-шам ыштымаштэ кўлшө тўрлө тарманым луктыт улмаш. Тугат, ындэ завод-влак пашам пэш пушкыдын ыштат, лукмо продук-цыштым ужалшашлан кугыжаныш кўргысө рынк ок ситэ (Лат-вийын шкэ рынкыжэ пэш шагал); садланак йужо куго завод-влак мастэрскойышко савырнэныт.

Моло элла дэн сатулымо паша ты кум рэспубликыштат куго шотан лийын шога: нунын гоч ССР Ушэм гыч Касвэл Йэвропыш-ко сату кондыштмо корно-влак эртат, сандэнэ ты эл-влак ССР Ушэм дэн Касвэлйэвроп кугыжаныш-влак коклаштэ нымогай ча-ракдэ йэствэннэ посрэдник (коклазэ) лийын кэртит. Балтий тэнгыз воктэнсэ кугыжаныш-влакын куго олашт тэнгыз сэрыштэ шинчат.

Эстонийын рўдө олажэ *Таллин* (Рэвэль)—ий мучкак кылмыдымэ порт, пароход-влак коштыммы огытак чарнэ манащ лийэш. *Нарва* — шуко фабрикан ола. Тушто тўрлө куэмым (тэкстиль) ыштышэ фабрик-влак шуко ышталтыныт, нуно Нарвэ шунгалтыш воктэнэ шинчат.

Латвийын рўдө олажэ *Рига* — Касвэл Двинан агыштыжэ шин-чышэ пэш кўлэшан порт. *Лэпайя* (Либава)—кўлэшыж шотышто Латвийын кокымышо вэрыштэ шогышо портшо, паша ыштымым тэлыланат ок чарнэ (вўдшө ок кылмэ); коклан-коклан гына Лэ-пайя портын вўдшө вичкыж ий ком дэнэ лэвэдалтэш, тугат ту-дым лээдокол-влак пэш куштылгын пудыртэн кайат.

Литван ик жаплан ыштымэ рўдө олажэ *Каунас* (Ковно)—Нэман энэрын сэрыштыжэ шинчышэ, сату пашам намийышэ ола.

Ожно Литван рӯдō олажэ *Вильна* улмаш, тудо Каунас дэч кугырак лийын. Сōй годым Вильна олам польак-влак шупшын налыныт. Литван куго кӯлэшан портшылан *Мэмэль* шотлалтэш, тудо Гэrmаний дэчын налмэ ола.

Балтий тэngыз воктэнсэ кугыжаныш-влак управлѣньнышт шо-тышто буржуазнэ рэспублик улыт. Тушто фашизм чот шарлэн шога. 1934 ий годсэк Латвий фашист диктатур эл.

ПОЛЬШО.

Кумдыкшо 388 тўж. кв. км. Калыкшэ 33 млн. йѣн.

Картым ончѣн. Польшын кукшо мландэ ўмбалсэ границыжэ-влак могай кугыжанышла воктэч эртат? Польшо кидысэ тэngыз сэрѣм да ту сэр ўмбалсэ портым ончыктыза. Висла энэрын агыштыжэ могай порт шинча? Польшо мландэ гоч йогышо куго энэр-влакым да нунын притокиштым палэн налын каласыза. Польшын кўкшака вэржэ-влакым каласыза.

Кумдыкшо да калык чотшо дэнэ Польшо Йѣвропын икмонар кугыжанышыжлан гына ончыл вэрѣм пуа. Польшо кугыжаныш тўнѣамбал сōй дэч вара лийын. Тушко кум кугыжанышын мландыжэ пурэн: рэволюцо дэч ончычсо Российын, Австро-Вѣнгрийын да Гэrmанийын.

Польшо Йѣвропын кокла ужашыштыжэ, Совет рэспублик-влак Ушѣм дэн Гэrmаний коклаштэ вэрѣм налэш. Тудо *Висла* энэр бассѣйным чылажымак налын шога манаш лийэш. Польшо кугыжаныш тэngызышкэ улыжат *Польшо коридор* гоч вэлэ. лэктын кэртэш. Польшо коридор тўн Гэrmанийым Эрвэл Пруссийжэ дэчын ойырэн шога. Польшын портшо иктэ вэлэ — *Гдыня*. Тудо Польшо коридорышто, Данциг бухтын сэрѣштыжэ шинча Данциг бухтышко Висла энэр йогэн пура.

Ик манаш, Польшо кукшо корнан кугыжаныш, тудын ССР Ушѣм мландэш тўкнышō границыжэ 1 400 км шумэш шуйна.

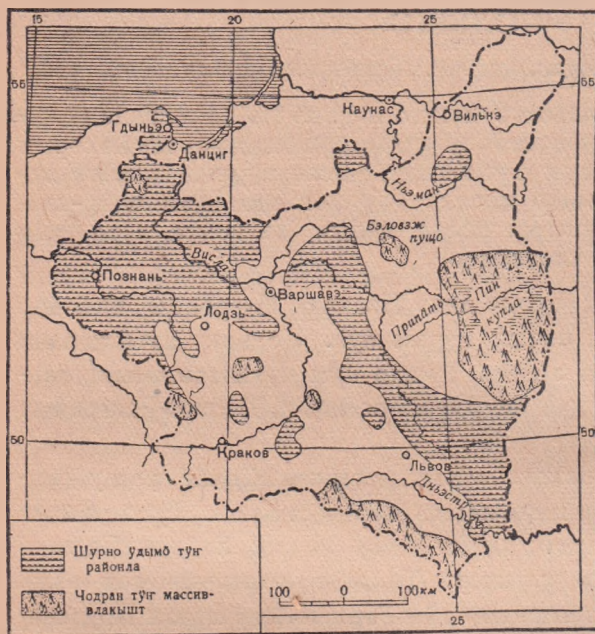
Висла энэрын агыштыжэ шинчышэ *Данциг* порт посна изэ кугыжаныш лийын шога; ты порт садыгак Польшыланат полшэн шога. Польшо шкѣнжын пўртўс шотшо дэнэ Касвэл Йѣвроп гыч Эрвэл Йѣвропыш вончымо кутлаштэ вэрѣм налэш. Касвэл Йѣвроп гыч Эрвэлкыла кайымэ сѣмын курык, ложѣм, массив да куго лакэ-влак пытэн мийат, умбакыжэ мучкыж дэн кумдан шарлэн кийышэ тōр вэр тўналэш.

Польшын йўдвѣлыштыжэ польшо-литва манмэ чонгалан вэр шарлэн кийа; тушто мучаш морѣн-влак нōлталалтын кийат; морѣн-влак коклаштэ йѣр-влакат шуко улыт.

Кэчывѣлыштырак купаншэ вэр шарлэн кийа; тушто акрѣт

годсо льэдник нушмо годым лийын кодшо кумда ложэ м-
влак шуйнат. Ты ложэмла мучко ындэ *Касвэл Буг, Нарэвшэ*
дэнэ да *Висла* энгэр-влак йогэн эртат. Эрвэлышкыла кайымэ
сэмын ты лап вэр адак кумдангын кайа. Лачак тушто *Пин куп*
шарлэн кийа. Пин купышто йогышо энгэр-влак тунгалтышыштышт
корным пэш йосын гына муын йогат. Нунын кокла гыч йужышт
Буг да Нарэв энэрла могырышко, йужышт вэс вэкыла — *При-*

Польшын йал озанлыкан районжо-влак. Польшын
Беловэж чодражым (пуша) да моло чодражымат он-
чыктыза. Познаньыштэ да Львов дэч эрвэлыштыла мо-
лан шурно лэктышым шуко налыт, тыдлан полшышо
причин-влакым каласыза. Каласыза, Нэман энгэр ку-
вэчын йогаш тунгалэш? Нэман энгэр мучко могай ка-
лык-влак илат?

Тугэ гынат, козуль, кабан да пүчө-влак кызыт мартэат илат; садыгак, коклан-
кокклан, благородный манмэ шордо-влакат вэрэштыт; хишный йанлык гыч пирэ,
рывыж, маска да рысь илат. Тыгай ир йанлыкын чодрам Польшышто Беловэж,
чодра дэч посна, Карпат курыкын тайыллаштыжат муаш лийэш.

Припять дэч кэчывэлышкыла кайымэ сэмын тор вэр утыр-
утыр кўкшэмэш да кукшэмэш — тушто купан вэр укэ, тушто
стэп дэнэ чодра алмашталт шуйнат. Льэдник годым лийшэ морэн
дэн йэр-влак йалтак укэлыт манащ лийэш. Мландэ ўмбал кумды-
кэш льосс лончо дэнэ лэвэдалтын. Льосс рок ўмбалан шэм рокат
лийаш йэтшэн.

пять энгэр могы-
рышкыла йогат. При-
пять энгэр Днэпры-
шкэ ушна. Припять
дэн *Нэман* кокла-
сэ вуд ойыртышат
пэш чот купангын.
Куп-влак кокласэ
кукшакарак участ-
кылаш куго пич чод-
ра кушкэш. Нунын
кокла гыч эн кугы-
жо *Беловэж чодра*
(пуша).

Беловэж чодра Буг
энгэр дэ Нэманн энгэр
коклаштэ вэрым налэш.
Ты чодраштэ ала монар
шудо ийаш тумо, ваштар
да пүнчө кушкыт. Бело-
вэж чодраштэ шукэртэ
огылакрэт годсо ушкыж—
зубр-влак илат улмаш,
нуным туньямбал сой го-
дым пуштэдэн пытаралтын
(шукуштым звэринэщ-
лашкэ кучэн колтэныт).

Карпат курык-влак ончыллаштэ утларак кужгö лончан льосс рок вэрэштэш. Тушто изэ да куго энгэр-влак льосс лончым кунчэн тура сэрэн кэлгэ сылнэ ложэм-влакым ыштэныт. Сэрэшак сылнэ башнэ да тошкалтыш-влак лийын кодыныт.

Польшын кэчывэл-касвэл ужашыжэ кукшырак вэран. Тыштэ *Карпат* курык-влак пүгö сэмьын мундыркö кадыргэн шуйнат. Польшышто Карпат курыкын эн кукшö вэржэ 1500 метр дечат утла (*Бабья гора*). Карпат курык-влакын тайылышт чодра дэнэ лэ-вэдалтын. Карпат курыкла гычын йүдвэлышкыла Висла энгэр, кэчывэл-эрвэлышкыла *Днбэстр* энгэр йогэн волат. *Галицийыштэ*, Карпат курык-влакын ончылнышт, мландэ йымалнэ, куго кэлгыштэ нэфть дэн шончал вэрэштыт (мландэ умбач кэлгыштат огыл).

Карпат курык-влак дэч йүдвэлныла Кокла Германийысэ массив-влак сынан изэ кукшытан *Польшо массив* уло. Тудо Германийысэ массив дэчын улышырак; *Лыса-гора* манмэ эн кукшö вэржэ 600 м-ыш гына шуэш. Ты массивын ончылныжо, мландэ йымалнэ Йэвропылан ик пойан мландэ шуй лукмо вэр уло — ты вэрым *Силэз бассэйн* маныт. Силэз бассэйн Краков дэч касвэлныла кийа. Ты бассэйныштак мландэ шуй дэч посна цинк, күртнө да свиньэц руда-влакат вэрэштыт.

Туньамбал сөй дэч ончыч Силэз бассэйн чыла, манаш лийэш, Германий кидыштэ лийын, кызыт тудын кугырак ужашыжым Польшо куча.

Польшо кутыжаныш йуалгэ климытан Касвэл Йэвроп гыч кукшырак да континентальнэ климытан Эрвэл Йэвропыш вончымаштэ кийа. Сандэнак Польшышто климытат ты вончымаш койышан. Польшышто тэлэ Эрвэл Йэвропысо ганьэ пэш йуштат, Касвэл Йэвропысо ганьэ пэш пушкыдат ок лий. Лум утларакшым Карпат курыклаштэ ситышын шуко лийэш. Тугэ гынат, лум шошым пэш эр лэваш тугалэш, Польшысо энгэр-влак Днбэпр дэн Дон энгэр-влакын улыл йогынышт дэнэ ик жапыштак почылтыт (ий лэвэн пыта). Польшышто кэнэж Йэвропын эрвэлысыжэ ганьэ шокшо ок лий. Кэнэжын тэмпэратуржо Йүдвэл Францийысэ кэнэжын тэмпэратуржо ганырак лийэш (20 стр. карт).

Йужвуд мландэ пашалан ситышын возэш, тугат коклан-коклан кукшо игэчат лийэда. Шокшо игэчэ утларакшым Галицийыштэ лийэда. Палэ, Карпат курык-влак касвэл гыч пуышо вудыжгö мардэжым Галицийышкэ ыгыт колто, авырэн шогат.

Польшышто шуко түрлө калык илат, нунын кокла гыч пэлыжэ польак влак-улыт. Польак калык Польшын рудыштыжö да касвэл ужашыштыжэ илат. Калыкын вэс пэлыжэ бэлорус дэн укра-

ин калыклан возэш; бэлорус калык йўдвэл-эрвэлыштэ— *Касвэл Бэлоруссийыштэ* да *Вилэнишыштэ*, украин калык Кэчывэл-эрвэлыштэ — *Касвэл Украйныштэ* илат; тулэч посна, Польшо коридорышто шукажым нэмыч калык ила, йэврэй-калык Польшо мучко ила. Тыгыдэ наций-влак Польшышто пызыралт илат. Польшак, украин да бэлорус калык-влакын шукашт тун шотышто мландэ пашам ыштэн илат. Карпат курык ончыллаштэ да льосс да шэм рокан вэрлаштэ шыдагым адак сакыр ушмэным вўдат; йўдвэлныла, кула рокан вэрлаштэ уржам, шўлым, шожым, вўдат; Польшын түрлө вэрыштыжат парэнгым пэш шуко куштат. Парэнгым чыла сурт вольыкланат, садыгак комбо дэн имныланат пукшат; тулэч посна, йорло кресаньык-влак шукэртсэк ложашышкэ парэнгым йөрэн киндым ыштэн кочкыт.

Касвэлыштыла — Польшо коридорышто да Познанийыштэ — нэмыч дэн польак кресаньык-влак пасум сайын пэш ачалат. Польшын моло чыла ужашыштыжэ мландэ пашам укэ гыч гына ыштэн илат; тушто пасум кызыт мартэнат изэ плуг альэ шога дэнэ куралыт, вожсаскамат огыт кушто, миньэрал ўйангыш дэнэ огыт пайдаланэ. Тушто пашачэ вольык шагал вийан, ушкалышт шөр-ым шагал пуа, шорыкыштат чоштыра мэжан улыт. Кресаньык-влак пэлэ сўмырлышө пөртлаштэ илат, вольыкым кузэ лийэ тугэ ыштымэ вичалаштэ ашнат.

Польшышто кресаньык массын пэлыж нарэ имныдэ илат. Чыла куралмэ мландын пэлыжэ утла помэшык дэн кулак кидыштэ. Кресаньык калыкын ылышыжэ ий гыч ийын нэлэмын шога.

Мландым сайын ачалыдымэ дэнэ кукшо ий годым (мутлан, 1934 ийыштэ) шурно лэктыш йатырак изэмэш. Тыгай ийлаштэ польшо кресаньык коншудым, пушэнгэ шўмым да парэнгым кочкын илат.

Польшышто нэлэ промыслэныс кэчывэл-касвэлыштэ Силэз бассэйнын районыштыжо гына вийагын кэртын. Тушто мландэ шўйым луктыт, түрлө металл — чойыным, цинкым, свиньэцымат лэвыктэн луктыт. Район мучко, тыштат-туштат домно конган да кокс йўлатышэ конган завод-влак шинчат, рудник-влак улыт, шахтэ гычын рудам лукшашлан подйомно машина-влак шыңдалтыныт, рудник-влак ўмбалнэ шыкэ-влак чодра ганьэ нөлталалт шогат. Тушто, 500 кв. км кумдык вэрыштэ 500 тўж йэн ила.

Тыштак, пашазэ калык илэм воктэнак кумда чодра-парк-влак шарлэн кийат. Ты чодра-парклаштэ помэшык-влак түрлө ир йанлыкым ашнат. Чодра йымалнэ альэ логалдымэ мландэ шўй лончо-влак кийат.

Силэз бассэйн дэч мұндыр огыл, Краков дэч эрвэлныла, *Вэличка* лұман изэ ола шинча. Вэличка ола воктэнэ эн ожсэкак шөнчалым луктыт. Туштак, Карпат курык-влакын воктэнышт, мучко нъэфтьым луктыт; тугат, тушто нъэфть пойанлык изэмын толэш: нъэфть лукшашлан вэрч 1700—1800 м кэлгыт рожым проулаш вэрэштэш, укэ гын, нъэфтьым ұмбал лончышто муаш ок лий.

Силэз бассэйнлан мұндыр огыл машинам ыштэн лукшо икмо-нар куго завод-влак улыт; мутлан, *Сосновицышшэ*. Ик манаш гын, Польшышто нэлэ промышлэныс, кўнчэн лукшаш пойанлык шуко гынат, пэш шагал вийангын. Куштылго промышлэнысын рўдыжлан *Лодзь* ола шотлалтэш. Лодзьышто тўрлō куэмым ыштэн лукшо куго фабрик-влак йатыр улыт.

Тўнъамбал сōй дэч ончыч Лодзьын фабрикишт-влак куэмым тўн шотышто Россий рынклан йамдылат улмаш. Капиталист озанлыкым кризис тэмдымэ дэнэ кызытсэ Польшышто тўрлō куэмым ыштэн лукмаш йатыр туртын.

Тўнъамбал кризис польшо промышлэнысым пэш чот пэрэн. Йал озанлык продуктлан ак шулдэштмэ дэнэ крэсаньык промышлэныс ыштэн лукмо ўзгарым налын огэш кэрт; тылэч посна моло эллашкэ ужалаш лукмо Польшын куэмышт-влак конкурэнцым чытэн огыт кэрт. Ты шотышто Англий, Йапоний, адак моло капиталист кугыжаныш-влак вийанрак улыт. Польшышто промышлэныс ўзгар пэш шэргын шога.

Мутлан, шорыкым ужалышэ крэсаньык шорык акын оксаж дэнэ улыжат 100 коробка шырпым альэ 17 л кэрасиным вэлэ налын кэртэш. Садланак йаллаштэ шырпым огыт нал, йўдым лампым огыт чўктō. 22 кг уржалан крэсаньык улыжат 8 кг шончалым вэлэ налын кэртэш. Тушто кэвытышкэ ик муным пўэн ик калта (коробка) шырпыл вэлэ налын кэртыт.

Польшышто ола-влак шуко улыт, тугэ гынат, нунын шукуштышт вийангшэ промышлэныс укэ. Тыгай ола-влаклан Галицийин рўдō олажым *Львовым*, Польшын эн ожнысо рўдō олажым — Краковым шотлаш лийэш. Краковышто университэт уло. Йужо одалаштэ гына промышлэныс вийангын кэртын; мутлан, *Вильнаш-тэ* да *Познаньыштэ*. Вильна ола Вилий энэр сэрыштэ шинча. Вильна ола Литван рўдō олажэ улмаш, варажым тудым Польшо шупшын налын. Познаньыштэ тўрлō машинам да сакрым ыштышэ завод-влак улыт.

Польшын рўдō олажэ *Варшавэ* — куго ола (1 млн. утла калык ила). Варшавэ Висла энэрын кок могыр сэрыштыжат шинча. Варшавэ гоч ик монар кўртньō корно пўчкын эртат. Ты кўртньō корно-влак гыч иктыжэ Бэрлин гыч Москошко толэш. Варшавэ ола польшо промышлэнысын да просвэпчэньэ дэн искусствын рўдылан шотлалтэш.

Польшын тўн портшылан Гдыня шотлалтэш. Гдыня дэнэ Силэз мландэ шўй бассэйным угыч ыштымэ кўртнўо корно ушэн шога. Гдыня порт гыч мландэ шўйым Балтий тэнгыз воктэнысэ кугыжанышлашкэ гына огыл, садыгак Дунай энэр воктэнсэ эл-лашкат нангайалтэш: Румынийышкэ, Вэнгрийышкэ, Австрийышкэ. Чэхословакий гоч кайышэ кўртнўо корно дэнэ тангастар-маштэ Гдыня гыч лэкшэ вўд корно 20 гана кужо гынат, кок гана шулдэш возэш.

Польшын кугыжаныш кўргысў коштмо корныжо-влак сай огыт ул. Мутлан, Висла энэр шкэнжын корныжым чўчкыдын ваш-талта, кэнэжым тудын мучкыжо пароход-влак коштын огыт кэрт.

Висла энэр дэн Нэман энэрым (Нарэв гоч) да Буг энэр дэн Днэпр энэ-рым (*Днэпр-Буг канал*) ушышо канал-влак мўнгтэштыныт, нуно шкэ гочышт судна дэн шоло-влакым пэш шагал вончыктарат.

Грунт да шоссэ корно-влак [дэн ачалыдэак пайдаланат, вўдшор жапыштэ нунын умбачышт кайашат огэш лий. Польшышто улыжат ССР Ушэм границэ мучко гына сай автомобиль корно-влак ышталгыныт.

Польшо кугыжаныш улыжат тўнѡамбал сўй да Октябр рэво-лўуцо дэч вара гына лийын. Пэрвойжым тудо парламэнтан бур-жуазнэ рэспублик лийын шогэн. Парламент правительством да президентым ойырэн шогалтэн. Варажым Польшын вуйланышэ классышт управлўнўэ пашам кидышкышт налын фашизм йўн дэнэ виктараш тўнгалыныт. Кызытсэ жапыштэ парламент эл вуйлатымэ пашаштэ нимомат ок ыштэ.

Польшышто крэсаньык калык куго налогом тўлэн орлана. Налогом тўлэн огыт кэрт гын, нунын вольыкыштым да сурт погыштым шупшын налыт; садланак Польшышто чўчкыдын крэсаньык востанўэ-влак лийэдат.

Утларакшым Касвэл Бэлоруссийыштэ да Касвэл Украиныштэ илышэ крэсаньыкым чот пызырэн ашнат. Ты районлаштэ илышэ бэлорус дэн украин калыкын сай мландыштым шупшын налын, Польшо гыч куснэн мийшэ войённый-влаклан пуат.

Польшышто садыгак моло тыгыдэ калык-влакат чот орланэн илат: йэврэй, нэмыч, литва калык.

1935 ий 1-ой майыштэ Польшын йатыр вэрлаштыжэ куго крэсаньык во-станўэ-влак лийэдышт. Мутлан, Луцк ола районышто 2 тўжэм йэн демонстра-цийыш лэктын. Демонстрацийым ик туныктышо дэн алагунар крэсаньык ўд-рамаш-влак вуйлатэныт. Нуно демонстрацый коммунист лозунгым возымо знамэ дэн лэктыныт улмаш. Полиций знамыштым шупшын налаш пэш тыршэн гынат, налын кэртын огыл. Варажым демонстрант-влак ўмбаке пульмэмет дэнэ лўйаш тўнгалын. Тунам коло демонстрант да нунын коклаштэ туныктышо дэн алагунар крэсаньык ўдрамаш-влакым олмэшыштак пуштыныт. Вич чот сусыр-гышо демонстрант госпитальыш нангайымэ корнэш колэныт.

1920 ийыштэ, мэмнан дэнэ граждан сѳй пытэн шудымо жапыштэ, Польшо Совет Украин дэн Бѳлорусийым шупшын налаш тыршыш. Польшын войскажэ Кийѳв ола дѳкак шуын ильѳ. Тутат, мэмнан Йошкар Армийна нуным пѳш чот пѳрыш, садлан Польшын войскажэ вашкѳ гына чакныш.

Контроль йодыш-влак.

1. Польшышто крѳсаньык-влак начар илат манна, тидѳ кувѳчын койын шога?
2. Польшышто шурно лѳктышым шагал налмын чийжѳ моганьѳ? Социальнѳ, климыт да ѳмбал рок причин-влакым каласыза.

РУМЫНИЙ.

Кумдыкшо 251 тѳж. кв. кл, оккупироватлымѳ Бѳссарабий дѳн 295 тѳж. кв. км. Калыкшѳ 15,6 млн. йѳн. оккупироватлымѳ Бѳссарабий дѳн 18,5 млн. йѳн.

Тѳнѳамбал сѳй дѳч вара Румынийышкѳ Австро-Вѳнгрийын ужа-шыжѳ ушнѳн (*Трансильваний, Банат да Буковина*), ту жапыштак Румыний Бѳссарабийым оккупироватлѳн.

Вѳржѳ да границыжѳ.

Картым ончѳн. Румыний могай ѳнѳр-влак кутлаштѳ вѳрым налѳш? Ты ѳнѳр-влак кушко йогѳн пурат? Румынийын границыжѳ могай кугыжаныш-влак воктѳч ѳрта?

Румыний мландѳ шар ѳмбалнѳ пѳш сай вѳрым налѳш: тудо тѳлым кылмыдымѳ тѳнгыз дѳн куго Дунай ѳнѳр анын сѳрыштыжѳ кийѳ. Тѳнгыз сѳрыштѳ Румынийын **Констанц** портшо уло. Дунай ѳнѳрышкѳ тѳнгыз ѳмбалнѳ коштшо судна-влакат пурѳн кѳртыт. Румыний кугыжаныш мэмнан Совет Ушѳм дѳнѳ кылым тѳнгыз корно дѳнат, кушко мландѳ ѳмбал корно дѳнат кучѳн кѳртѳш. 1918 ийыштѳ Румыний ССР Ушѳмын мландышкыжѳ пурышо **Бѳссарабийым** шупшын нальѳ. Тутѳ [гынат, Совет Ушѳм Бѳссарабийым Румынийын тѳриторийжылан ок шотло.

Пѳртѳсын тѳн шотшо.

Картым ончѳн. Румынийыштѳ могай курык-влак кумда вѳрым налын шогат? Ты курык-влакын йымалнышт могай пайдалѳ кѳнчѳн лукшаш-влак улыт, кувѳлныла? Румынийыштѳ ѳмбал рок моганьѳ?

Румыний—пѳш пойан ѳл. Румынийын **Карпат** курыклашкыжѳ йужвѳд шуко возѳш, садлан тудын тайыллашыжѳ чодра шуко кушкѳш; ѳлныракшѳ—тумо да бук пушѳнгѳ, кѳшныракшѳ—

иман пушэнтгэ. Карпат курык-влак чодралан да энэрлан поян улыт. Курык гыч йогэн волышо энэр-влак элэктричэствэ вийым шуко пуэн кэртят. Энэр-влак йа эрвэлышкыла да кэчывэлышкыла йогэн волат (*Прут, Сэрэт*), йа касвэлышкыла (*Тисса* энэр, притокшо-влак дэнэ); тугэ гынат нуно чыланат шуко вудан *Дунай* энэрышкэ йогэн пурат. Карпат курык-влак, утларакшым нунын ончылнышт нъэфтьлан да шончаллан поян улыт. Тулэч посна, тушто кўртньо руда поянлыккат уло; садыгак шортньо дэн шийат вэрэштэш, моло поянлыккат уло.

Дунай энэр Румыний мландышкэ Вэнгрий лап вэр гычын йогэн пура. Лачак йогэн пурymo кутлаштыжэ Карпат курык-влак Балкан курык-влак дэкэ лышэмыт. Тыштэ ты курык-влак иктышт-вэсышт дэчын курык шэлшэ сынан Дунай ложэм дэнэ гына ойырлэн шогат. Ты ложэмын эн ангышыр вэржылан *Кўртньо капка* лўмым пумо.

Тыштэ энэрын ик могырыштыжо Балкан курык, вэс могырыштыжо Карпат курык-влак кўшкő нōлталантын шогат. Нунын коклаштэ кысалтшэ Дунай энэр ик кўй гыч вэс кўйышкő тōрштылын, шунгалтын, писын йога; вўдшő чарныдэ шолэш, шонэшталтэш, кўй кандар-влакэш пэрнылын шаланышэ вўдын йўкшő курык шэлшэ мучко шарла; тэвэ тыгэ Дунайын вўдшő курым-курым мучко кўйэш пэрнылын тудым шалатэн шога.

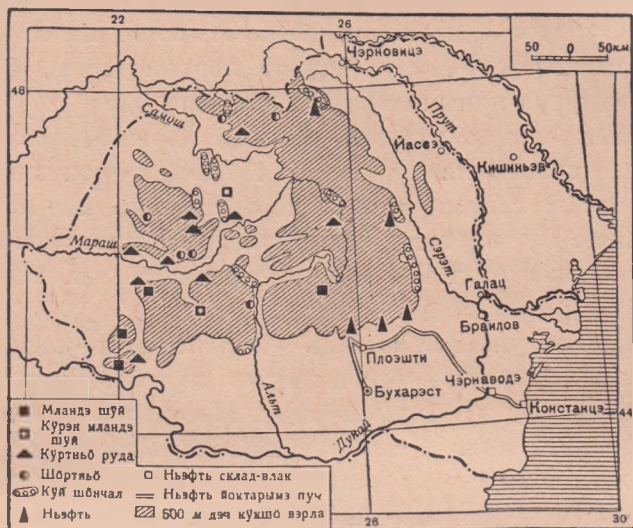
Кўртньо капка гоч вончышын Дунай энэр умбакыжэ ольянрак йогэн кайа, тудо нōлталант шогышо пурла сэржым (Болгарийын кўкшő тор вэрын мучашыжым) гына мушкэш. Дунайын шолэ сэржэ пэш ўлыш, вўд шор гоным вўд сэр гычын лэктын, ала монар лу километр вэрым лэвэдэш.

Умбакежэ Дунай энэр Шэм тэнгыз вэлышкыла йогымо корныштыжо *Добруджу* гранит массивым ваш лийэш; тудо гранит массивым йўдвэлышкыла лукын савырнэн йыр эрта; тушто тудо посна корно (шокш)-влаклан пōлналтын тэнгызышкэ йогэн пура. Энэрын посна корно-влаклан пōлналтмыжым вэс сэмын гирла-влаклан пōлналтмэ маныт. Дунай энэрын гирлашт-влак купан дэльташкэ савырнэн улыт. Дунайын дэльташт-влак чарныдэ кушкыт да тэнгызышкэ лышэмын шогат.

Дунайын шокшыжо-влак кокла гыч кокласэ *Сулинский* манмашкыжэ тэнгыз ўмбалнэ котшо судна-влакат пурэн, кўшкыла куго торашкэ шуын кэртят. Кўртньо капкасэ шуко порог-влакым пудэштарэн тōрлатымылан кора 1934 ий годсэк тэнгыз ўмбалнэ коштшо 1000 тон нарэ нэлгытан судна-влак кўртньо капка гоч вончэн Вэнгрийын рўдо олашкыжэ — *Будапэштиш* шумэшкэ кўзэн кэртят.

Дунай энэр дэн Карпат курык-влак коклаштэ *Ўлылдунай лап вэр* шарлэн кийа. Шкэнжын лиймэ шотшо дэнэ тудо Ломбардийлан лышыл шога: ожно тудын олмыштыжо тэнгыз залив улмаш, илэн-толын ты залив энэр йошкын дэнэ тэмын шинчын,

варажым шэм рок дэнэ лэвэдалтын. Ўлылдунай лап вэр шур-
тым сай ундара. Садыгак Карпат курык-влак дэчын эрвэлыш-
тыла кийышэ тёр вэрлаштат шурно пэш сайын унэн шочэш.
Ты тёр вэрла мучко Сэрэт дэн Прут энэр-влак йогэн эртат.
Тыштат мландэ шэм рокаң, шэм рок йымалнэ мучко льосс лончо
кийа.

Румынийын пайдалэ кунчэн лукшаш поянлыкшэ-влак. Карпат курык-вла-
кын воктэнышт, эрвэл да кэчывэл могырыштышт могай кунчэн лукшаш
поянлык-влак улыт? Ньэфть йоктарыш пуч-влак кувэчын кунгэла кайат? Күр-
тньо руда-влак кувэлныла вэрэштыт? Күртньо рудам молан шагал луктылтэш?

Румынийыштэ климыт чот вашталтшан: кэнэж пэш шокшо
да кукуш игэчан, тэлым, утларакшым йүдвэл-эрвэл мардэж пуы-
мо годым, чатлама йүштö кэчэ лийэда; 1935 ийыштэ — 30° шушо
йүштö лийыныт; урэмыштэ коштшо пашадэ кодшо-влак да
сурт оралтыдымэ-влак йөршын кылмэныт.

Валахий дэн Молдавий.

Картым ончэн. Валахий дэн Молдавий вэрым кувэлныла
налыт (могай курыкла да энэрла коклаштэ)? Ты областьлаштэ
түн ола-влакым каласыза.

Күртньо капка гыч Бухарэстышкэ Валахий гоч кайымэ годым
мүндүркö мучашдымын шуйнэн кийышэ шыдан да кукуруз
вудымö пасу-влакым, адак ораваш да плугэш кичкэн шогалтымэ
куго кичкымэ ушкыж-влакым ужаш лийэш. Пасу-влак коклаштэ
куго йал-влак шарлэн кийат; йалла йыр сливэ дэн виноград

кушмо сат-влакым куштымо. Ты йаллаштэ румын да молдаван калык илат. Нуно нужнан илат, шукаштын шкэныштын мландыштат укэ; нуно куго помэшык-байар мландым арэндылан налыт. Тушто мландэ шэм рокан гынат, сайын ачалаш йал озанлык тарман укэлан кѳра, шкэ мландышт гыч шурно лэктышым пэш шагал налыт: куашын куралыт; кид дэнэ вѳдат, молат. Кукшо игэчан ий-влак лиймэ годым урлыкашланат пыкшэ гына ситарат. Шурно лэктышым шуко налмэ ийыштат погэн налмэ шыдагым чыла ужалэн пытарат (тушто шурно шэргын шога), шкэшт мамалыгам (кукуруз пучымыш) гына кочкаш кодат

Крэсанык калык тѳйымѳ олымым йѳрымѳ шун дэнэ ыштымэ изэ пѳртлаштэ илэн толашат. Пѳртэш пу олмэш коштымо тэрысым олтат; сандэнэ нунын пѳртышт йыр кѳрылтдэ тэрыс кашак шинча. Пу пѳртлам ужат гынат, тушто уланрак крэсанык-влак гына илат. Пойанракышт виноград да сливэ сатым куштат.

Валахийыштэ улыжат ик вэрэ — Карпат курык-влакын тѳрыштышт гына промыслэныс вийагын кэргын. Тушто нѳэфть дэн кѳй шѳнчалым шуко луктыт. *Плоэшти* ола районышто тѳжэмлэн нѳэфть вышкэ, скважин да нѳэфтьым тулэн лукшо насос-влакым ышталтыныт. Тушагынак, заводлаштэ нѳэфть гыч бензиным, кэросиным да моло продуктым луктыт. Тышан йамдылымэ продуктым труба дэн Бухарэст олашкэ да *Констанц* портышко йоктарат. Констанц порт гыч йот эллашкэ колталтэш. Валахийын куго олажэ да Румынийын рѳдѳ олажэ *Бухарэст*.

Браилов да *Галац* — Дунай энэрыштэ шинчышэ порт-влак. Ты порт-влак гоч моло эллашкэ шурным да чодрам шупшыктат.

Буковина.

Буковина Карпат курыкын эн сылнэ бук чодран вэрыштыжэ кийа; Буковинын чодралаштыжэ кызыт мартэнат кабан да пирэ-влак улыт. Кабан бук пѳкшым кочкын ила. Курыклаштэ ук'раингуцул-влак илат. Нунын тѳнг пашашт — чодра паша да вольык ашнымэ паша.

Буковинын тѳнг олажэ — *Черновицэ* — Львов ола гыч (Польшо) Галац олашкэ кайышэ кѳртнѳ корно воктэнэ шинча.

Калык озанлык дэн политик стройын тѳнг шотышт.

Ик манаш, Румыний йал озанлык паша дэнэ илышэ эл. Тулэч посна Йэвропысо моло элла дэнэ тагастарымаштэ Румынийыштэ йал озанлык шэнтгэлан кодын (Польшо дэч посна, манаш лийэш). Садыгак шурно лэктышымат шагал налыт.

Мутлан, Румынийыштэ кукуруз 1 га-лан 10¹/₂ ц лэктышым пуа, Польшышто 10 ц, Италийыштэ 16¹/₂ ц; шыдаг — Румынийыштэ 1 га-лан 10 ц-ым, Италийыштэ да Польшышто 12¹/₂ ц. Германийыштэ 20 ц, Великобританийыштэ 22 ц.

Румынийыштэ калык туныктымо пашат пэш ўлнӧ шога — калыкшын пэлыжэ лудын, возэн моштыдымо улыт. Шуко йоча (ик кумышо ужашыжэ) школышко тунэмаш логалын огыт кэрт (школ шот шагал); вуйэш шушо калыклан школымат, курсымат огыт поч. Куго школлаштэ байар игышывэ-влак гына тунэмыт. Румынийын улыжат нъэфть промышлэнысыжэ вэлэ вийангын; тугэ гынат, нъэфть промышлэнысым моло элын капиталжэ куча. Моло эл капиталист-влак Румынийын нъэфть поянлыкшым луктын пошкыдо кугыжанлашкэ да мойын ужалат (3 № йэшартыш).

Садыгак Румынийыштэ сӧй ўзгарым ыштышэ промышлэнысат кушкын шога, тыдлан утларакшым моло кугыжаныш капиталат полша (Румынийыштэ Шнэйдэр-Крэзон француз завод-влакын отдэльэньышт улы).

Румынийыштэ помэшык-байар дэн шолдра капиталист-влак вуйланат. Кугыжаныш стройын формыжо — конституцион корольэвствэ; король дэн парламент вуйлатат. Румынийыштэ фашист организацэ-влак вийан улыт.

Румыний шуко жапышкэн ССР Ушэмым „шотыш налдэ илэн“, ты кок кугыжаныш-влак коклаштэ нымогай официальной кыл кучымашат лийын огыл. 1935 ийыштэ ССР Ушэм дэн Франций коклаштэ кыл кучымаш сайэммылан кӧра гына (Францийын сойузникшэ Румыний), Румын правительствэ мут почэш Румыний дэн ССР Ушэм коклаш дипломат кыл кучымаш пэнгыдэмдалтын.

Физик-географий обзор.

Кумдыкшо 44 млн. кв. км. Калыкшэ 1 130 млн. йэн.

Картым ончэн. Азийын эн йүдвэлнэ да эн кэчывэл тўрыштō кийышэ пэлэостровшо-влакым каласыза, нунын мучашышт могай кумдыкышто (широта) улмым палыза. Нунын кокласэ тора-лыкым висыза. Азийын эн эрвэлысэ да эн касвэлысэ пэлэостровшо-влакым каласыза, нунын мучашышт кужытышто (долгота) улмым палыза да жап кокла ойыртышым каласыза.

ССР Ушэм мландылан шотлалтшэ Азийын ужашыжым ончыктыза. Монголийым, Китайым Манчжурийжэ дэнэ, Йапонийым Корэйжэ дэнэ, Британ Индийым, Афганистаным, Ираным да Турцийым ончыкташ тунэмза. Картым ончэн моло кугыжаныш дэн коло-ний-влакым каласыза.

Кугытшо, вэржэ да йыр корэшыжэ.

Азий—пэш куго тўня ужаш. Азийын кумдыкшым кукшо мландэ ўмбал дэнэ альэ мландэ шарын чыла кумдыкшо дэнэ та-настарэна гын, Азийлан кукшо мландэ ўмбалын ик кумышо ужа-шыжэ, мландэ шарын ик латкокымышо ужашыжэ логалэш. Кэ-чывэлыштыла тудын **Малакка** лўман пэлэостровшо экваторэш тўкнымэшкак шуйна, манаш лийэш. Азийын мландыжлан шот-лалтшэ Малай архипэлаг экваторымат эртэн 10°-лан Кэчывэл пэлшарышкэ пура, тудо Азий дэн Австралий коклаштэ кўвар ганьэ койын кийа. Йүдвэлыштэ **Чэлыускин мыс** Йүдвэл польу-сышко улыжат 12° вэлэ ок шу, [Йүдвэл Мландын островлажэ Йүдвэл польуслан адакат лышылрак улыт.

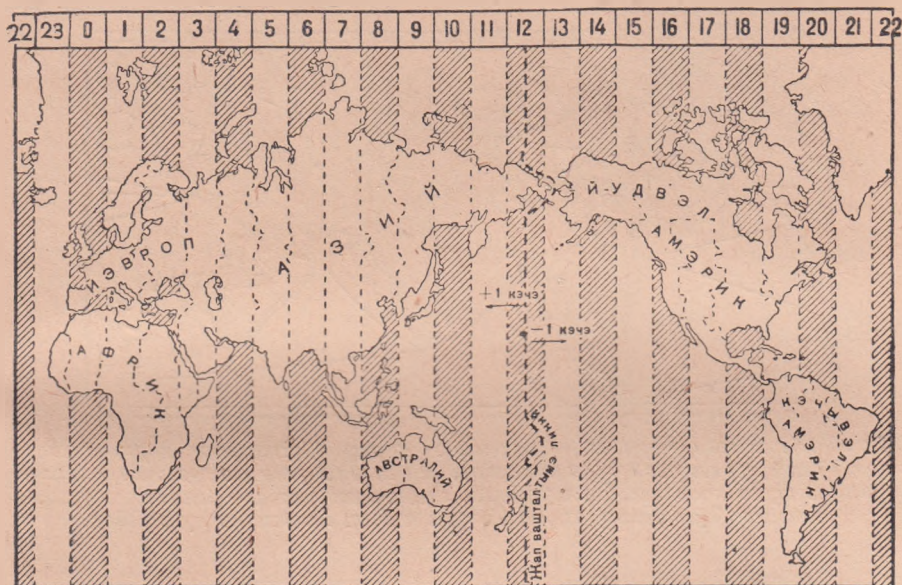
Малакка пэлэостровын кэчывэл мучашыжлан мўндыр огыл ик остров уло. Ты островышто шинчышэ **Сингапур** олаштэ кэчэ вуй мучаштэ туран шогымо годым, Чэлыускин мысыштэ улыжат горизонт гыч 14°-лан вэлэ кўшкō кўза.

Босфор сэршыштэ шинчышэ **Стамбул** олаштэ лач кэчывал лиймэ годым **Дэжньэв мысыштэ** 10 шагат кас лийэш.

Эрвэлыштэ Дэжньэв мыс Амэрик мландэ дэкэ пэш лышкэ шога (коклашт 90 км вэлэ). Тэлым пийым кичкэн, ий ўмбачын

Бэринг пролив мучко кайэн, Азий гыч Амэригышкэ ик кэчыштэ мийэн шуаш лийэш. Касвэлыштыла **Изэ Азий** пэлэостров Балкан пэлэостровын воктэкыжэ шумэшкак шуйна; Балкан пэлэостровым Азий дэчын **Эгэй** дэн **Мрамор** тэнгыз-влак, адак ангышyr гына пролив-влак **Дарданэл** дэн **Босфор** ойырэн шогат. Босфор проливын кумдыкшо—700 гыч 3500 мэтрыш вэлэ шуэш.

Азий дэнэ Йэвроп нымодэн ойырлыдэ ушнэн шогат, сандэнэ Йэвропом Азийын эн куго пэлэостровшыланат шотлаш лийшашлык. Азий дэнэ Йэвроп кокласэ границэ пэрвойак Урал курык-влак мучко, варажым Урал энэр да умбакыжым Кавказ курык-влак мучко кайа.

Шагат пойысым ончыктышо карт. 12-шо дэн 13-шо пойыс-влак коклаштэ жап васталтмэ корэшым коралтын. Путэшэствийыштэ коштыш-влак ты корэш дэчын касвэлышкыла кайымэ годым ик кэчым устарат, эрвэлышкыла кайымэ годым ик кэчым кудалтат. Дэжньэв мыс 13-шо пойысышто кийа гынат, 12-шо пойысышто шотлалтэш. Ты мысысэ шагат-влак Чукотск пэлэостров кумдыкысо шагат-влак шот дэнак коштыт.

Садыгак Азий дэн Африк коклат тора огыл. Суэц пэрэшэйкэ коч кўнчымы **Суэц каналын** кумдыкшо улыжат 100—130 мэтр вэлэ; **Баб-эль-Мандэб** (арабла „шинчавўд капка“) проливын кумдыкшо 37 км.

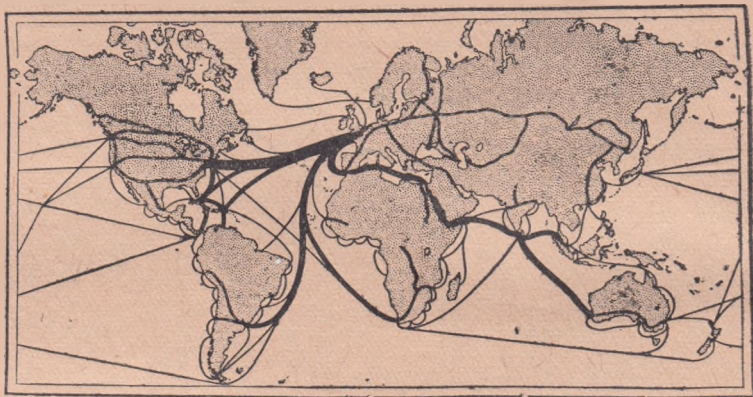
Азийын кок могыржым тэлым кылмыдымэ океан-влак мушкыт; кумышо — касвэл могыржым Атлантик океанын йужо тэнгызшэ-влак мушкыт. Азийын йўдвэл сэржым **Йўдвэл Ийан океан** мушкэш. Ожсо жаплаштэ Йўдвэл Ийан океаныштэ судна-влак кош-

тын огыт кэрт манын шонэныт. Пытартыш жаплаштэ Совет Ушэм куго экспедиций-влакым ыштэн шымлэн налмөнгө, Йүдвэл Ийан окэаныштэ кошташ лиймым палэн налмэ.

Азийын йыр корэшыжэ Йэвропын дэч простойрак: Азийын чыла кумдыкшын ик визымышэ ужашыжэ пэлэостров дэн остров-влаклан логалэш. Тэнгыз-влак матэриким пэш мұндыркак пүчкын огыт пуро. Азийын эн мұндыр вэрлажэ тэнгыз дэчын 2 тўж. км тораштэ да мойын шогат. Тугэ гынат, тэнгыз дэн залив-влак Азийын сэрлажым ситышын пүчкэдэн шогат.

Йүдвэлныла Азийын кум пэлэостровшо-влак улыт: *Йамал*, *Таймыр* да *Чукот*; Йүдвэл Ийан окэанын тыгай тэнгызышт-влак Азий мландэш тўкнэн шогат: *Карск*, *Лаптьэвмыт тэнгыз* да

Тўнхамбал тэнгыз корным ончыктышо карт. Картыштэ корным моннарэ кўжгө корэш дэнэ ончыкталтын, ту корно дэнэ тэнгыз судна-влакат туннарэ шуко коштыт. Эн шукажым судна-влак могай окэаныштэ шукарак коштыт? Тўн тэнгыз корно Йэвроп гычын Азийышкэ кўзэ кайа?

Эрвэлсибир тэнгыз. Таймыр пэлэостров дэч йүдвэлныла Йүдвэл Мландын архипэлагшэ кийа, Таймыр дэч Эрвэлныла *У Сибир остров-влак* кийат.

Азийын кэчывэлнылажэ кум куго пэлэостров-влакым ужина: *Индостаным* да *Индокитайым*; эрвэлнылажэ — *Камчаткым* да *Корэйым*; касвэлнылажэ — *Изэ Азийым*. Тиндэч посна Азийын сэрлажэ воктэнэ остров-влакат шуко улыт. Эрвэлныла нуно рāt дэнэ шуйнэн кийат; нунын кокла гыч эн кугышт *Йапон* остров-влак да *Сахалин*. Нуно тўн матэрик дэчын *Татар пролив* дэнэ ойырлэн шогат; кэчывэл-эрвэлыштэ тўнхамбаллан эн куго архипэлаг шарлэн кийа — тыдэ Малай архипэлаг, Малай архипэлагышкэ тыгай куго остров-влак пурат: *Борнэо* (Великобританий дэч кум гана кугырак), *Суматра*, *Цэлэбэс*, *Йава*, *молат*, *изырак-влак*.

Сэрыштэ шинчышэ кугыжаныш-влаклан иктышт-вэсышт кок-лаштэ, садыгак моло тўнѡ ужашысэ кугыжаныш-влак дэнат, кылым тэнгыз коч кучэн илашышт Азийын йыр корэшыжэ кугын полша. Азийын эрвэл сэрлажэ кэчывэл сэрлажэ дэнэ *Малаккэ* да *Зонд* пролив-влак гоч кылдалт шога. Азийын кэчывэл сэрлаж гычын касвэл сэрлашкыжэ альэ Йэвропышко логалаш кўлмō годым Бабэль-Мандэб да Суэц канал гоч кайалтэш. Тидлэч посна, Азий гычын Африкышкэ да Австралийышкэ логалаш кўлмō годым Индий окэан гоч вончышо корно дэнэ кайалтэш; Амэри-кышкэ — Тымык окэан гоч. Азий гыч Йэвропышко кайышашлан кокимшо корно уло; ты корно Панам канал гоч кайа.

Чумыр каласымаштэ, Азий Мландэ шарыштэ пэш сай вэрым налэш, тугэ гынат, Йэвроп дэнэ танастарымаштэ Азий ты шо-тышто шэнтгэлнырак шога. Палэ вэт, Атлантук окэан гоч кайышэ тўнѡмбал куго тэнгыз корно-влак дэчын Азий пэлнэ шога (карт, 115 стр.).

Мландэ ўмбал.

Картым ончэн. Азийын эн кўкшō курыкшо-влакым ончыктыза да нунын вуйыштым палэн каласыза. Эн куго кум кўкшō тōр вэрым ончыктыза. Кок эн кумда лап вэрым да кум ағышыррак кумдыкан лап вэр-влакым ончыктыза, нунын лўмыштым каласыза.

Азий — эн кўкшō тўнѡ ужаш (калык илыдымэ Антарктидым шотлыдэ). Азийын кўкшō вэрлажэ рат дэнэ шупшылтшо ку-рык-влак гыч лийын улыт. Курык-влак кокла гыч шукуышт пўгō сэмын кадыргэн кийат. Нунын кадырышт йа Индий окэан могырышко, йа Тымык окэан могырышко лэктын шогат. Кэчывэ-лышкыла альэ Индий окэан могырышко *Гималай*, *Кара-корум*, *Куэнь-Лунь*, *Гиндукуш* да *Алтай* курык-влакын кадырышт лэктын шогат. Йўдвэлыштэ Алтай дэн кэчывэлыштэ Гималай курык-влак коклаштэ Рўдō Азий, альэ Рўдō Азийсэ кумда ку-рыкан эл шарлэн кийа; кэчывэлыштэ *Тибэт* кўкшō тōр вэр, а йўдвэлыштэ *Гоби* кўкшō тōр вэр кийат. Азийын, садыгак Мландэ шар ўмбалнат, эн куго-кўкшō курыкшылан Гималай курыкла коклаштэ *Эвэрэст* курыкын кўкшытшō 8 880 м. Гималай курыкла — рвэзэ пўрэман курык улыт. Гималай курык-влак посна крачлан шэлышталтын рат дэнэ пўгō сэмын шуйнэн кийат. Курык крач-влак иктышт дэч вэсышт кўкшō улыт. Нунын рў-дышт (сыртышт)мучко курым мучко лэвыдэ кийышэ лум дэнэ лэвэдалтыныт.

Гималай курык-влакын эн кўкшō вуйышкышт ты мартэ иктат кўзэн кэр-гын огыл. 1924 ийыштэ кэнгэж покшэлан Англий гычын турист-влак Эвэрэст

вуйыш кўзаш толыныт. Курыкышко кўзымышт годым пэш куго поранан мар-
дэж тўналын, 13 кэчышкэн шуйнэн. Турист-влак иктышт коддэ пытэныт.
Пытаргыш гана нуным 8 тужэм метр кўкшытыштö ужыныт.

Гималай курык-влак дэч йүдвэлныла мландэ умбалнэ эн кўкшö (4 туж. м
лышкө)—Тибэт лўман төр вэр кийа. Тибэтым касвэл гыч эрвэлышкыла
пўрэман крач-влак пўчкын лэктит. Иы крач-влакым ты мартэ пэш шагал шым-
лалтын. Йүдвэлыштыла кўкшö төр вэр кўкшö Куэнь-Лунь крач дэн авыралт
шога. Тэнгыз умбал дэнэ тагастарымаштэ Куэнь-Луньын кўкшытшö йужо вэр-
лаштэ 8 км-ыш шуэш.

Гималай дэн Куэнь-Лунь мийэн-мийэн Гиндукуш дэнэ да Тянь-Шань
курык-влак дэнэ ушнат. Лачак ты ушнымаштэ *Памир* манмэ курык кылдыш
кийа. Памирын кўкшытшö Тибэт нарак лийын кодэш. Тудын пикышт влак,—
мутлан, Сталин пик—7495 туж. м шумэшкэ нёлталалтэш.

1933 ийыштэ мэмнан совет турист-влакна Памирын *Сталин пикышкэ* кў-
зэн, тудын тайылэшыжэ кок мэтэорологий станцым ыштэн кодэныт:
иктыжым 6,850 метр кўкшытэш, вэсыжым 5600 метр кўкшытэш. Ту мэтэоро-
логий станцысэ прибор-влак игэчэ вашталтмым ышкак возат.

Памир дэч касвэлныла *Иран* дэн *Изэ Азий* лапка курык-влак
шарлэн кийат. Нуным йүдвэлымат, садгыак кэчывэлымат пўрэ-
ман курык крач-влак авырэн шогат (карт, 129 стр.). Ты крач-влак
Йэвропын пўрэман курыкшо-влакын мучашышт гыч лийын ко-
дыныт. Нуно ожно Йэвропысо курык-влак дэн ушнэн шогат
улмаш. Эгэй тэнгыз лиймэ жапыштэ нуно кок посна ужашлан
ойырлэныт: ик ужашыжэ Азийэш, вэс ужашыжэ Йэвропэш ко-
дыныт.

Касвэл Азийыштэ тыгай эн кўкшö курык крач-влак улыт: *Эль-
бурс—Дэмавэнд* вуйжо дэнэ (5700 м) да *Куго Кавказ—Эль-
брус* вуйжо дэнэ (5630 м). Куго Кавказ дэч кэчывэлныла Ар-
мян курыкла кийат. Тушто йöрышö вулкан-влак улыт, мутлан,
Арапат (5200 м).

Памир дэчын эрвэлышкыла ончалаш гын, Гималайын, Куэнь-
Луньын да Тибэтын курык пўрэмышт-влак куго пўгö ганьэ кадыр-
гэн кэчывэл-эрвэлышкыла, Индокитай пэлэостров могырышкыла
савырнымыштым ужаш лийэш. Нунын мучашышт 'Малай ар-
хипэлагышкат лэктит. Тэвэ тыгэ рвэзэ пўрэман курык-влак
пойыс Азий матэриким коч пўчкын лэктэш да Азийым 'кок төр
огыл ужашлан шэлэш. Эн ожно ты курык пойыс олмышто млан-
дэ коклаштэ'акрэт годсо *Тэпис* луман тэнгыз лийын; илэн-толын
тудын пундашыжэ нёлталалтын да мландэ умбалан эн кўкшö
курык пўрэм-влак лийын кодыныт.

Рвэзэ пўрэман курык-влак пойыс дэч кэчывэлныла
төр кўй вэран—*Дэкан* дэн *Аравий* кийат. 'Нуно, пўрэман
курык-влак пойыс дэнэ тагастарымаштэ, аламонар миллион ий
ожнак лийыныт. Акрэт годсо жаплаштэ Дэкан дэн Аравий Африк

	Йошкын шичман тор вэр		Мландэ волимо линий
	Акрэг годсо массия		Кристалан массив
	Курыкан кундэмла:		Йукушыш лавэ гыч лийшэ
	Ырвэээ пүрэмалтшэ курыкан		вулкан породад лэвэдыш (трапп)
	Мландэ волимо дэнэ шаланышэ тоштырак пүрэмалтшэ курыкан		Льосс шичмэ вэрла

••• Кышкышэ дэн йбрышб вулкан-влак

Азий мландэ умбал ышталтмым ончыктышо карт. Пүрэман курык-влакын тун пойысыштым ончыктыза. Мландэ волимо дэн лийшэ (сброс) курык-влак кушто шуко улыт? Вулкан-влак кушто шуко улыт?

мландэ дэнэ ушнэн шогэныт. Сандэнэ нунын мландэ умбалышт ышталтмаш Африк мландэ дэнэ ик ганьак улыт.

Индостан дэн **Мэсопотам** лап вэр-влак энэр йошкын тэмын шичшэ тэнгыз залив-влак гычын лийыныт.

Мэсопотам лап вэр ожно Персий заливын ужашыжэ лийын шогэн. Индостан лап вэржэ Бенгал залив дэн Аравий тэнгызым ушэн шогышо пролив олмэш лийын кодын.

Рвээ пүрэман курык-влак дэч йүдвэлныла да йүдвэл-эрвэлныла моло курык крач да күкшө төр вэр-влакат шуко улыт. Нуно чыланат мландэ лончо волымо дэнэ лийыныт (сбросовые). Ты крач-влак кокла гыч эн кугыжлан *Тьянь-Шань* шотлалтэш. Тудын *Хан-Тэнгри* лүман эн күкшө вуйжо 7195 м. Тьянь-Шаньыштэ кызыт мартэнат у курык-влак лийын шогат. Ту годым куго мландэ чытыралтмаш-влак лийэдат. *Алтай, Сайан, Байкал, Йаблоновий* да *Становой* курык-влак—чыланат мландэ волымаш годым лийын кодшо курык улыт. Жап эртымэ сэмын нуно чот шаланэныт. Йүдвэлыштыла Сайан да кэчывэлыштыла Куэнь-Лунь курык-влак коклаштэ йатыр күкшө төр вэр-влак улыт; нунын кокла гыч эн кугыжо—*Гоби* күкшө төр вэр. Касвэлныла тудо Касвэл Китайысэ күкшө төр вэр дэнэ ушна.

Туран дэн Касвэлсибир лап вэр-влак күй курыклан улыт; тугат, пошкыдо курык крач да массив-влак дэнэ тагастары-маштэ нуно ўлыкө волэныт. Тыдым касвэлыштэ *Урал*, эрвэлыштэ *Эрвэлсибир*, кэчывэлыштэ *Котэтдаг* курык-влак дэнэ тагастарымэ годым раш ужаш лийэш. Нинэ лап вэр-влак Эрвэл-йэвропын төр вэржэ дэнэ ушнат. Ты лап вэр-влак төр вэр дэнэ пырля ушнэн тўнѳамбаллан ик эн кумда төр вэр лийын шогат.

Азийын эрвэлыштыжэ улыжат ик *Китай* лап вэр вэлэ уло. Тудо Индостан лап вэр сэмынак лийын.

Азийын эрвэл сэржэ мучко мландэ волымаш лиймын кышажэ кызыт мартэнат палэ. Ожно тыгай мландэ волымаш-влак Тымык окэанын сэржэ мучко чўчкыдын лийэдат. Тыдым *Китай, Сихотэ-Алинь* да *Хинган* курыклан вэрым ончэн раш палаш лийэш; Йапон, Сахалин, Формоза, Филипин остров-влак чыланат мландэ волымо годым матэрик дэч ойырлэн кодшо мландэ ужаш улыт. Охотск, Йапон да кок Китай тэнгыз-влак чыланат кэлгын волышо кукшо мландэ ужаш олмэш лийын кодыныт. Тымык окэан Азий сэр воктэнлаштыжэ пэш кэлгэ,—тушто, вўд йымалнэ 8—9, шуко годым 10 тўжэм м кэлгытан вэр-влакат улыт.

Мландэ шэлышталтмаш дэн мландэ волымаш-влак тыштэ акрэт годымак лийыныт да кызыт мартэат лийынак шогат. Тидым Йапон, Куриль, Филипин островлаштэ кызытат чўчкыдынак лийэ-дышэ шучко мландэ чытыралтмаш-влак лийма гыч раш ужаш лийэш. Тыдымак ты островласэ кызыт мартэнат йўлышө вулкан-влак гычат ужаш лийэш. Мэмнан Камчаткыштынат кышкышэ вулкан-влак улыт.

Малай архипэлаг кукшо матэриkyн кодшыжлан шотлалтэш. Шуко ожно тудо Азий дэнэ Австралийым ушэн шога улмаш. Малай архипэлагыштэ вулкан-влак мландэ лончо пудыргымо корно

дэнэ кок рат дэнэ пүгö сөмын шупшылтыт: ик пүгыжö Зонд островла мучко, вэс пүгыжö — Азийын эрвэл сэржэ мучко, Филиппин да Цэлэбэс островла мучко шуйнат, Зонд остров-влаклан Суматра, Йава, да моло остров-влак шотлалтыт.

Суматра дэн Йава островла коклаштэ *Кракатау* вулкан кийа. 1883 ийыштэ ты вулкан кышкаш тунгалмэ годым пэш куго пудэшталтмаш лийын: тунам Кракатау остров оражгэ, манаш лийэш, шаланэн йужышко күзэн. Вуд пуш, газ, күй пудырго да ломыж мэнтэ 80 км күшкө күзэн. Пудэшталтмэ йүк Цэйлон дэн Филиппин островлаштэ шоктэн. Суматра да Йава островлаштэ тэңыз толкынэш вэрэштын пэш шуко айдэмэ пытэн. Тэңыз толкын пудэшталтмэ дэч вара нөлталалтын улмаш.

Калькутта гыч Игаркыш шумэшкэ 90-шэ мэридиан мучко пүчкын, Азийын профильжым ончыктымö (Йэнисэй аң кутла). Профильэш ончыктымö вэрлам картыштэ (129 стр.) муза. 20-шо параллель дэч 80-шэ параллель мартэ моннар километр лийэш?

Азийын мландэ умбалжэ айдэмын ылышыжлан пэш кэлшышак огыл. Умбалнэ рок дэнэ лэвэдалтдымэ чара күй ора да күй пудырго-влак шуко улыт. Кушко ит ончал, тушто курык-влак нөлталалтын шогат: курык-влак тура тайылан, кошар нэран, шэлшылан улыт. Тыгай күйшö вэран область-влак пэш шуко улыт. Сандэнэ тушто мландэ пашамат ышташ ок лий. Азийын рүдö ужашлажэ тэңыз сэрлаж дэчын күйшö крач-влак дэнэ ойырлэн шогат. Тыдын дэнак рүдö ужаш дэн түрла коклаштэ кыл кучымо паша нэлэш возэш да рүдö областьлаштэ климыт кушко.

Тугэ гынат, Азийын ик нылымшэ ужашыжым лап вэр-влак налыт. Азийысэ лап вэр-влакын кумдыкышт Йэвропын чыла кумдыкшо дэч кугырак улыт. Утларакшым Индостан дэн Китай лап вэр-влак айдэмын ылышыжлан кэлшышэ улыт.

Азийын пайдалэ күйнчэн лукшаш поянлыкшэ тун шотышто тыганьэ улыт — мландэ шүй, ньэфть, шөртньö да вулно. Ты поянлык-влак түрлö вэрыштэ ик нарэ огыт ул. Мландэ шүй эн ожнысо массив-влакын түрлаштышт вэрэштэш. Ты шотышто эн поян вэрлан мэмнан Сибир да Китай шотлалтыт. Ньэфть йужо рвэзэ пүрэман курык-влакын öрдыжлаштышт вэрэштэш; ньэфть поянлык Кавказ да Индокитай, садыгак Малай архипелагысэ курык-влакыштэ шуко. Шöртньö посна лончо

аднавэрт, ыш дэнат-кийа; тудо утларакшым эн ожнысо кристалл-массивлаштэ вэрэштэш. Шөртнө поянлык Сибириштэ да Йаку-тийыштэ шуко. Пытаргышлан, вулно поянлык утларакшым-Малаккыштэ да Зонд островлаштэ шуко вэрэштэш (Зонд остров-ла Малаккэ островын мучашыжэ). Күртнө рудалан поян вэр-лам Азийыштэ кызыт пэш шагал муылтын. Мумо вэрлан Китай-ым да мэмнан дэнэ Сибирым шотлаш лийэш. Тугэ гынат, Азийын мучашдымэ мландыжым кызыт мартэ чыла шымлэн налылтын огыл.

Контроль йодыш-влак:

1. Рүдö Азийым могай курык крач-влак йыр авырэн шогат?
2. Калькутта гыч йүдвэлкыла кайэда гын, тэ могай курык, лап вэр да күкшо төр-влакым эртэда?
3. Азийын могоаньэ кок элжэ пайдалэ күнчэн лукшаш дэнэ поян, каласыза?

Климат.

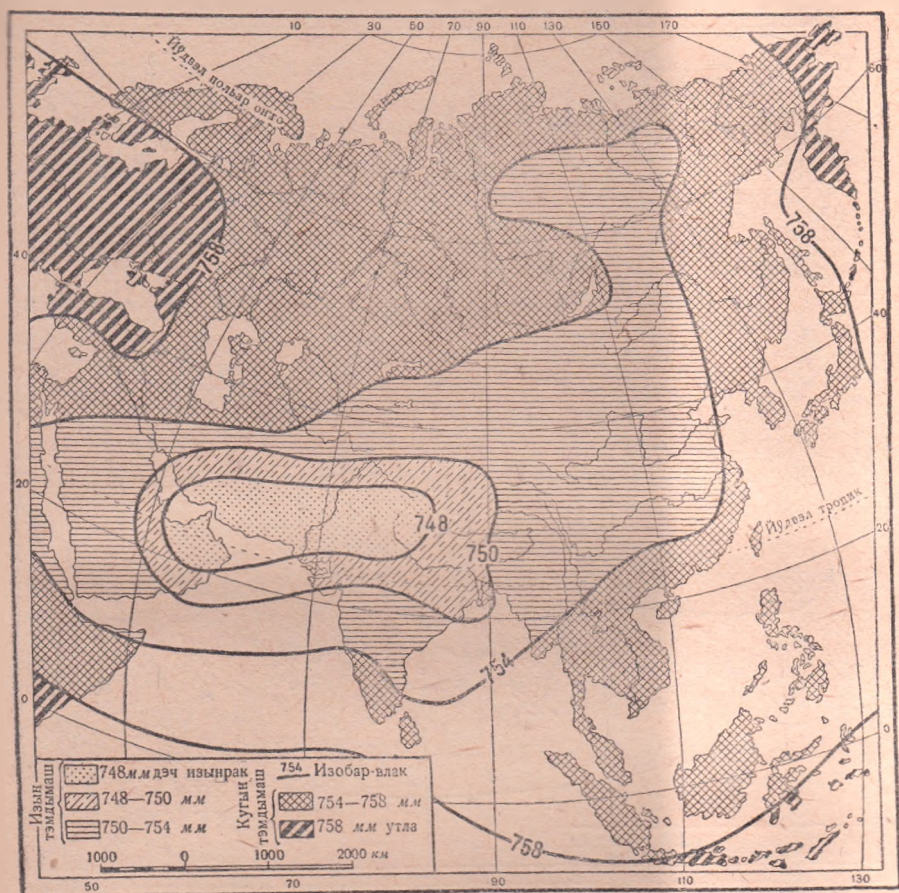
Картым ончэн. Азийын тэлым эн йүштö лиймэ вэржым муза. Тушто йанвар тылзын кокла тэмпературжо моннарэ лий-эш? Йанварын 0° изотэрмжэ Азийыштэ кузэла кайа? Ты изо-тэрм Йэвроп гычын кузэ вонча, корныштыжо могай тэngыз, курык да пэлэостров-влакым ваш лийэш, лұмыштым каласыза. Азийын могай вэрлаштыжэ тэлым тэмператур 16° дэч күкшö шокшо лийэш?

Йырысэ тэngызшэ дэнэ тагастарымаштэ Азийын матэриксэ тэлым утларак кылма. Йүштö кэчэ-влак Йүдвэл Азийыштэ вэлэ огыл, садыгак Рүдö Азийыштат, Гималай курык-влак дэк шумэшкак лийыт. Ты кутлаш мучкыж дэн йүштö, нэлэ йуж погына. Йүштö нэлэ йуж кок могоырыш—эрвэлышкэ да кэчывэ-лышкэ—лэвэ окэан-влак ўмбаке кайа. Тэвэ тыгэ тэлэ муссон-влак лийыт.

Ты жапыштэ окэан-влак ўмбалнэ атмосфер (йуж) тэмдымаш изэ, матэрик ўмбалнэ куго лийэш. Йүштö матэрик гыч мардэж-влак эрвэл сэрла ўмбаке куго йүштым кондат; Кэчывэл Азий йүштö мардэж дэч изышак аралалтын. Тугэ гынат, Кэчывэл Азийыштат тэлым мардэж-влак матэрик гыч окэан ўмбаке пуа. Тэлымсэ муссон-влак чыла вэрэат кукшо да ойар игэчим кондат.

Картым ончэн (чийалтымым). Азийын могай вэрлаштыжэ ийуль тылзыштэ эн шокшо кэчэ-влак лийыт, каласыза. Ту вэрлаштэ ийульышто кокла тэмператур могоаньэ лийэш? Азийыштэ ийуль тылзыштэ могай мардэж-влак пуат? Йуж тэмдымым ончык-тышо карт почэш ты мардэж-влакын лиймыштым кузэ умланда-рэн пуэда?

Йырысэ тэгыз дэнэ тагастарымаштэ Азийын матэриксэ кэ-
 нэжым чот ыра. Тушто йуж тэмдымаш изэммэ дэнэ матэрикс
 умбак Индий да Тымык окэан гыч йуалгэ мардэж-влак пуаш
 туналыт. Тэвэ тыгэ кэнэжымсэ муссон-влак лийыт. Нуно шуко
 удан йурым кондат. Йур-влак утларакшым курыклаштэ шуко
 лийыт. Рүдö Азий йырым-йыр күкшö курык-влак дэнэ авыралт

Кэнэжым йуж тэмдымаш ончыктышо карт (ртуть барометрын миллиметр шотшо дэн). Йуж шагал тэмдымэ; областым муза. Кэнэжым мардэж окэан гыч молан матэриксэ пуа?

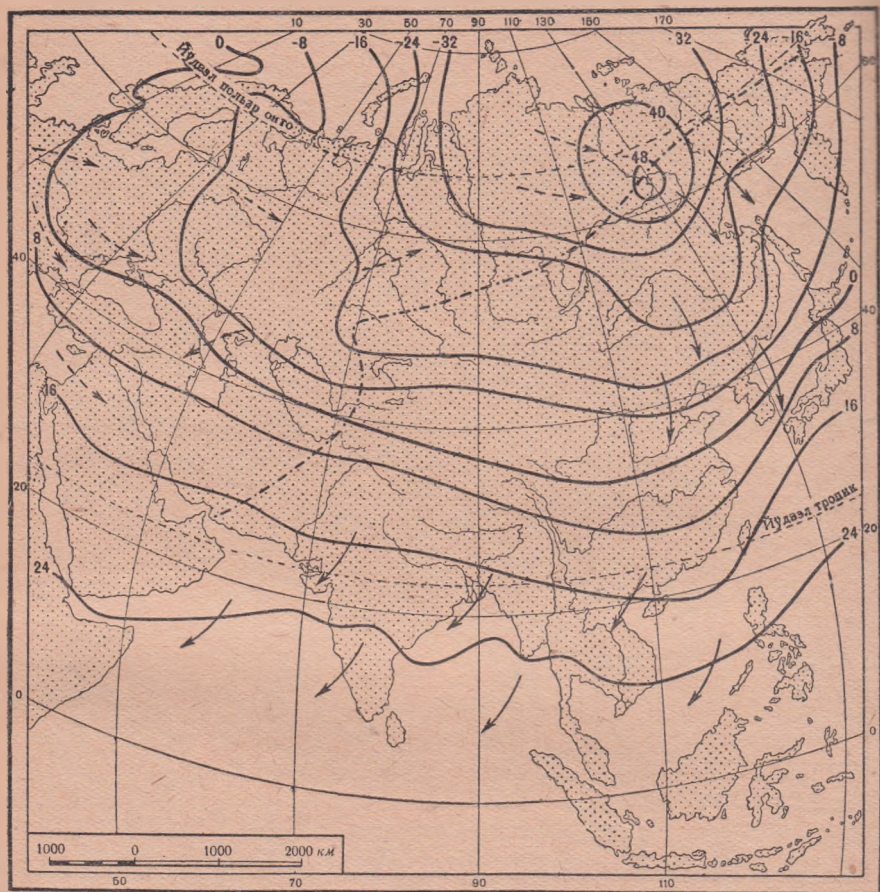
шогымылан, тушко йуалгэ мардэж-влак пурэн огыт кэрт, сандэнэ тушто кэнэжым кукшо да чытыдымэ шокшо кэчэ-влак лийэдат.

Садыгак Индий окэан гыч пуышо муссон-влакат Касвэл Азийышкат логалын огыт кэрт. Сандэнэ Касвэл Азийыштэ кэнэжым кукшо да чытыдымэ шокшо кэчэ-виак шогат. Кэнэжым кэчы-

валым кэчэ турашкэ кўзэн шумо годым адакат чотрак пэрта. Азийын чыла кумдыкшым климыт шотшо дэнэ тыгай ужа. Влаклан шэлэш лийэш: Рудō Азий, Эрвэл, Кэчывэл, Касвэл да Йудвэл Азий.

Рудō Азий континентальнэ климытан (матэрик климыт—кугы вашталтшэ). Кэнгэж тэмпэратур дэн тэлэ тэмпэратурым, алы

Тэмпэратур дэн мардэж йанвар тылзыштэ. Тэлым Кэчывэл Азийыштэ тэмпэратур могоань лийэш? Азийыштэ эн йүштō вэрым муза, тушто йанвар тылзыштэ тэмпэратур могоань лийэш?

кэчывалымсэ тэмпэратур дэн йүдымсō тэмпэратурым тагастараш гын, нунын коклаштэ пэш куго ойыртыш лийэш. Кэнгэжым ой-ар кэчэ-влак шогымо годым кэчэ пэш чот шырата, да кукшō тōр вэр-влак пэш чот ырат; ырышэ йуж ора кукшō пугыралтын кўза, шкэж дэнэ пырля йуж ошма да пуракым пыл сэмын пўты-
134

рэн кұзыкта. Ты жапыштэ йужын вошт коймо койышыжо йомэш, кэчат рашын ок кой да мұндырнō шогышо курык альэ чодравлак тўтран кэчэ годымсо ганьэ йомыт. Рўдō Азийышкыла пуышо мардэж-влак корнэшыжак кошкэн пыта, сандэнэ тыштэ йужвўд пэш шагал возэш. Улыжат Рўдō Азийын тўрлаштыжэ да курык тайыллаштыжэ гына йўр ситышын лийэда, эн кўкшō курык-влакын вуйэшышт лум возэш. Тугэ гынат, курыклаштэ лум корно пэш кўшнō кийа: йўдвэл Тибэтыштэ 5 км вэрым кўзымōнгō вэлэ лумым ужаш лийэш, а кэчывэл Тибэтыштэ 5¹/₂ км кўзымōнгō.

Тэлым Рўдō Азий мучкыж дэн чот кылма; йўштō йуж ок лўнгалт, тудо вошт койын шога; тэлым йужвўд кэнэжымсэ дэчат шагал возэш. Коклан-коклан гына кўкшō тōр вэрла ўмбаке лэвэ да вўдыжгырак йуж окэан сэрла гыч толэш; тунам кавам пыл лэвэдэш, лум йогаш тўнгалэш; тугат, лум тэлэ мучко шагал лийын шогымо дэнэ мландэ ўмбалым изышак вэлэ лэвэдэш; кусныл коштшо калык-влак вольыкыштым тэлымат олыкыштак кондыштыт.

Эрвэл Азий кэнэжым пуышо муссон-влак корнышто кийа. Муссон-влак Эрвэл Азийын кōргышкыжō 1 000 — 1 500 км торашкэ да мойын шуыт; муссон пуымо годым йужвўд утларакшым курыкан сэрлаш шуко возэш. Тэлымсэ муссон-влак пуымо годым йўштō мұндыркō кэчывэлкыла шарла. Тунам Срэдизем тэнгыз кумдыкышто кийшэ Йўдвэл Китайыштэ энэр-влак кылмат. Шошым да шыжым, йўштō мардэж дэн лэвэ мардэж-влак ваш лиймэ годым, Эрвэл Азийын сэрла кутлаштыжэ (воктэнжэ) куго мардэж — т а й ф у н - в л а к лийэдат. Филипин да Йапон островла ўмбач эртышэ тайфун-влак пэш куго энгэкым кондат.

Эрвэл Азийын климытшэ вашталтмаштэ **Куро-Сиво** лэвэ йогын пэш кугын полшэн шога; тудо Эрвэл Азий ўмбач эртышэ муссон-влакым вўдыжгō дэнэ пойдара. Садындэнак Йапон тэнгыз тэлым ок кылмэ.

Кэчывэл Азийым (тышкэ Индостан, Индокитай да Малай архипэлаг пурат) тропик пойыс да экватор пўчкын эртат, сандэнак тыштэ климыт шокшо. Кэнэжым кэчэ вуймучашкэ тура кўза да пэш чот пэлта. Садыгак тэлымат кэчэ горизонт дэч йатыр кўшкō кўза; тушто тэлэ, мэмнан дэнысэ сэмын, нигунамат ок лий, мландэ нигунамат лум дэн лэвэдалтын ок кийэ. Тэлэ жапыштэ тушто мэмнан Украиньсэ кэнэж ганьак шокшо лийэш. Кэнэж вўдыжгō лийэш, матэриkyшкэ вўдыжтым кэчывэл-касвэл муссон-влак кондат. Островлашт окэан климытан улыт: йўр тэлымат, кэнэжымат йўрэш. Тэмпэратур ий мучкак 25 — 27° на-

рэ лийэш. Кэчывэл Азийыштат тайфун-влак Эрвэл Азийыштэ нарэ огыл, шуэнрак лийэдат.

Касвэл Азий Азийын моло ужашыжэ дэчын шкэнжын кукшылыкшо дэнэ ойырлэн шога, тушко кэнэж муссон-влак мийэн огыт шу (карт, 133 стр.). Апрель гыч октябрь мартэ тыштэ йўр пырчат ок лий. Каваштэ пыл лапчыкым пэш шуэн ужат, кэчэ гын, чытыдымын чот пэлта: Иракыштэ, Багдат кутлаштэ ошма 78° шумэшкэ ыра, ўмылан вэрыштэ йужын тэмпэратуржо 55° шуэш. Ырышэ Аравий вэл гыч кэчывэл мардэж (самум) пуымо годым утларак шокшо лийэш. Садыгак кўкшō тōр вэрла ўмбалнат шокшо кэчэ-влак шогат. Тугат тушто шокшо кэчывал йўштō йўд дэнэ вашталтыт.

Шокшо кэчэ-влак октябрь тылзэ мартэн шуйнат; шыжэ мучашэш гына (нойабрыштэ) каваштэ йўр пыл-влак койаш тўналыт. Пылым тышкэ Срэдизэм тэнгыз ўмбач пуышо циклон-влак кондат. Йўр пэш шуко йўрэш. Аравийын да Сирийын пустынь стэплаштыжэ кукшо ложэм-влак (вади) вўд дэнэ тэмын шинчыт. Курыклаштэ лум возэш; курыкысо лум кэнэж мучко шулэн шкэ вўдшым изэ да куго энэр-влаклан пуа. Эрвэл Азий дэн тагастарымаштэ, Касвэл Азийыштэ тэлэ лэвырак лийэш.

Йўдвэл Азий йўштō игэчыж дэнэ ойырлэн шога. Йўштō кэчэ-влак куд тылзышкэн да утларакат шуйнат. Тэлым мландэ лончо пэш кэлгын кылма, сандэнэ кылмэ лончо кэнэжым чыла лэвэн ок шу (курым мучкылык кылмэ лончо). Тугэ гынат, кэнэж шокшо лийэш. Мландын ўмбал лончыжо пэш чот ыра. Сандэнэ мландэ пашам Польша онгыш шумэшкэ ышташ лийэш.

Контроль йодыш-влак:

1. Эрвэл Азийын климытшэ вашталташтэ Куро-Сиво кузэ полшэн шога?
2. Тайфун-влак кушто, могай условияштытэ лийыт?
3. Молан Эрвэл Азийыштэ тэлэ пэш йўштō да кукшо, кэнэж шокшо да йўран лийыт?

Энэр дэн йэр-влак.

Картым ончэн. Тўналтыш гыч мучашкэ шумэшкэ Азийын 12 куго энэржым ончыктыза. Куго энэр-влак могай курыкла гыч йогаш тўналыт, лумыштым каласыза.

Азийыштэ куго энэр-влак шуко улыт: нунын кокла гыч куд энэржэ 4 тўж. км дэчат кужо улыт (1 № йэшартышым ончо). Куго энэр-влак Рўдō Азийым йырым-йыр авырэн шогышо курыкла гычын йогэн лэктыт.

Гималай курыкла гыч шуко вудан *Ганг*, *Брахмапутра* да *Инд* энэр-влак йоген волат. Нуно чыланат Гималай курык-влакын йудвэл тайылышт гыч йогаш тунгалыт, пэрвойжым Тибэт мучко изэ энэр ганьэ гына койын йогат; варажым Гималайын кэлгэ да ир шэлшыж-влак коч вончэн куй гыч куйыш төрштылын шургэн йогаш тунгалыт. Ты энэрлашкэ Гималайын кэчывэл тайыллажэ гыч йоген волышо моло тыгыдырак энэр-влакат шуко ушнат. Кэнэж жапыштэ ты энэр-влак, муссон йур да Гималай гыч лум лэвэн волымылан кбра, пэш кугын шарлат. Тэлым да шошым нунын вудышт адак изэмэш (пуча). Бэнгалъ заливыштэ йоген пурышо Ганг да Брамапутра энэр-влакын ангэшышт дэльта-влак лийыныт. Ты дэльта-влак шкэныштын кугыт шотышт дэнэ Йулын дэльтыж дэч вич кана куго улыт да нуно чарныдэ кушкынак шогат.

Тибэтыштэ кум куго энэр тунгалыт: *Мэконг*, *Йанцзы* (альэ *Кандэ*) да *Хуанхэ* (альэ *Нарынчэ*). Нуно кушыл йогыныштышт шагал вудан улыт. Рүдö Азий гыч муссонвлак вудыштарымэ областылашкэ лэкмөнгö шуко вудан куго энэр лийын йогат. Пэрвойжым нуно курык шэлшыла да лондэмла гыч шунгалтын, варажым кумда ложэмла мучко йоген эртат. Ты энэр-влак кокла гыч пароход-влак Йанцзы энэр мучко гына коштын кэргыт. Кэнэжым тудын мучкыжо окэан умбалнэ коштшо судна-влакат 1000 км торашкэ күзэн кэргыт. Кандэ энэр мучко судна-влак коштын кэртмым тывэчын умландарэн пуаш лийэш; тудын пундашыжэ пэшкыдэ курык порот гыч улмылан кбра, корнэшыжэ йошкын шагал шинчэш, сандэнэ вудшат ок куашэм. Хуанхэ энэр мучко пароход-влак пэш шагал коштыт. Хуанхэ энэрын румбыкан вудшö кушычын нарынчэ йошкыным шуко волта. Йошкын улыл йогынын пундашэшыжэ шинчын энэрым утыр-утыр куашэмда. Жап эртэн толмо сэмын энэр шкэнжын корныжым йөршын вашталтэн кэртэш; 80 ий ожно Хуанхэ энэр Нарынчэ тэнгызышкэ йоген пура улмаш Кандэ энэр ан дэч мундыр огыл), кызытсэ жапыштэ ту энэрак Чжилий заливышкэ йоген пура.

Китай лап вэр Хуанхэ энэр волтымо йошкын дэнэ лэвэдалтын. Ожсо жапыштэ Китай лап вэр олмышто тэнгыз залив Хуанхэ кондымо йошкын дэнэ пэтыралтын толын да лап вэрышкэ савырнэн.

Йошкынжо тун шотышто льосс гыч лийшэ. Льоссым Рүдö Азий гыч энэр волтэнак шога.

Эрвэл Азийын Йанцзы, Хуанхэ да садыгак Амур энэржэ-влак кажнэ ийын кэнэж мучашэш сэрышт гоч лэктыт. Тунам

пэш куго вудшор лийэш, энэрла йырысэ шурно, вудымö пасу да йал-влак вуд дэнэ мушкылтыт, шуко тужэм дэн калык колэн пытат. Вудшор-влак циклон-влак эртымэ дэн куго йур-влак йур-мö годым лийыт.

Амур энэр **Татар проливышкэ** йогэн пура. Шуко вудан улмыжлан көра тудын мучкыжо судна-влак коштыт.

Йудвэл Азийын **Обь, Йэнисэй, Лэна** да моло энэрышт-влакат пэш кужо да шуко вудан улыт; тушто йужвуд пэш шагал возэш, вуд пэшақ шуко ок парланэ. Нуно вудым кумда вэр гыч погат. Лум лэвымэ годым ты энэр-влак сэрышт гыч лэктыт. Нунын мучкышт судна-влаклан кошташ йöнан гынат, шуко жаплан (6 тылзылан, утларакат) ий дэнэ лэвэдалтыт. Нуно төр вэр мучко эркын йогат, йужо вэрлаштэ гына корныштышт пүрэман курык тайыллам ваш лийыт. Тыгай вуд йымал күй лондэм-влак утларакшым Йэнисэй энэрышкэ йогэн пурышо **Ангара** энэрыштэ шуко. Ангара энэр **Байкал** йэр гыч йогаш тўналэш. Байкал йэр шкэжэ кэлгын вошышо мландэ олмэш лийын кодын.

Рүдö Азийыштэ да Туран лап вэрыштэ энэр-влак шагал. Улыжат окэанышкэ огыт шу, йа ошма коклашақ йомыт, йа йогыдымо йэрлашкэ йогэн пурат. Тыгай энэр-влаклан **Лобнор** йэрышкэ йогышо **Таримым, Балхаш** йэрыш ушнышо **Или** энэрым, **Сыр-Дарйа** дэн **Аму-Дарйа** энэр-влакым шотлаш лийэш. **Каспий** дэн **Арал** йэр-влак шöнчалан улыт. Ожно нуно окэан дэнэ ушнэн шогат улмаш. Тыгай куқшо вэрлаштэ энэр-влакын күлэшышт пэш куго. Кэнэжым, курыкла гыч лум шулэн вошымылан көра, энэр-влак сэрышт гычын лэктын шарлат да пасуым да сатлам вудыжтарат.

Садыгак **Касвэл Азийыштат** энэр-влак пэш шагал улыт. Нунын кокла гыч эн кугыжо **Тигр—Йэфратшэ** дэнэ лийэш. Ты энэр-влак тэлым ташлэн сэрышт гыч лэктыт. Кэнэжым нуно вудым курыкысо лум гыч налыт да мландэ вудыжтараш пуат. Тыштэ энэр-влак шуқышт шöнчалан йэрлашкэ йогэн пурэн пытат.

Тыгай йэрла кокла гыч мутлан **Колэ тэңызым** налаш лийэш; тудо кэлгын вошышо мландэ олмэш лийын кодын; вуд умбал күкшытшö (уровэньжэ) окэан умбал күкшыт дэч 394 м-лан улыш. Колэ тэңыз гай улыш йэр мландэ умбалнэ ик вэрэат укэ. Ты йэрын вудыштыжö 24% шончал уло, сандэнэ вудшат пэш нэлэ, айдэмэ нигузэат пурэн кайэн ок кэрт. Вудыштыжö ик илышат, садыгак пырчэ кушкылат укэлан көра, ты йэрым Колэ тэңыз манын лүмдэныт.

Ик манаш, Азийыштэ энэр-влак айдэмэ озанлыклан пэш куго күлэшан улыт: Касвэл да Рүдö Азийыштэ гына огыл, садыгак Кэчывэл дэн Эрвэл Азийыштат нуно пасу дэн сатлам вудыжтараш вудым пуэн шогат. Мландэ шар умбалсэ калыкын ик ку-

мышо ужашыжэ мландым искусствэнэ вудыжтарымылан кбра гына
рисым кочкин ила.

Контроль йодыш-влак:

1. Азийыштэ могай энгэр-влак кэлгэ ложэман улыт, молан?
2. Молан Амур, Лэна да Тигр Йэфратшэ дэнэ' энгэр-влак сэршыт гычын
идалыкын түрлө жапыштыжэ лэктыт?
3. Азийын могай кок йэржэ кэлгэ лакэш лийыныт?

Кушкыл дэн илышэ тўньа.

Картым ончэн. Азийыштэ пустынь да стэп-влак кувэлныла
вэрэштыт? Тропик чодра-влак кушто кушкыт? Тропиклан лышыл
чодра да пасу-влак кушто улыт?

Кэчывэл Азийыштэ, кэчэ чот эндымылан да вудыжгб
ситышын лиймылан, тропик чодра-влак кушкыт; нуно Ин-
достанын да Индокитайын эн вудыжгб вэрлажым да адак Ма-
лай архипэлагым кумдыкшо дэн лэвэдын шогат.

Тыштэ 60 м-ыш шушо пушэнган ты чодралаштэ кажнэ ош-
кыл йэда у порот пушэнгым үжат; утларакшым түрлб пальмэ
кушкыт. Йужо пушэнтэ-влак (мутлан, кокосан да саго пушб)
кочкышлан йбрышб йэмышым пуат. Пушэнтэ-влак кўшкыла ала
монар пачаш дэнэ кушкыт; кўшкб ончалмэ гоным кавам ужаш
ок лий. Пушэнтэ-влак вургэшышт да укшэшышт лиан-влак пў-
тыралтын кушкыт; лианын кужытшо 300 м-ыш шуэш. Укшлаштэ
эпифит кушкыл да паразит кушкыл-влак шинчат. Паразит куш-
кыл-влак моло пушэнгын сокшым шупшын илат. Сэрла мучко
мангр чодра-влак шуйнат. Мангр пушэнгын вожшо вўд йымалан
кодэш, вўд пучымбнгб йужышто кэча.

Кэчывэл Азийын кукшырак вэрлаштыжэ тропик стэп — с а-
ванн-влак шарлэн кийат. Тушто ир кушкылат, шурнат сай шо-
чэш. Вудымб шурно альэ моло культур кушкыл пэш куго лэк-
тышым пуат.

Тропик чодра дэн саваннлаштэ түрлб илышэ пэш шуко; ну-
нын ик түрлышт кушкылым да йэмышым кочкыт, вэс түрлышт
моло йанлыкым альэ кайыкым кочкин илат; нунын кокла гыч
шукушт улыжат тропик пойысышто гына илат, умыр элласэ
йўштым огыт чытэ.

Тыгай илышэ-влаклан айдэмэ сынан обэзйаным (орангутанг
да гиббон) да кўжгб коваштан гыч индийсэ слоным, носорогым,
адак тапирым ончыкташ лийэш.

Кэчывэл Азийын эн виан йанлэкшылан тигр шотлалтэш.
Тудо омыж да бамбук коклаштэ ила. Айаран кишкэ-влак (мут-

лан, очковый манмэ) чодралаштат, саваннаштат пәш шотдымын улыт; эңэрлаштэ крокодил-влак илат. Түрлө кайык кокла гыч сылнэ пыстылан фазан, павлин да попугай-влак илат.

Кэчывэл Азийыштэ, түрлө йанлык шуко гынат, пирэ, рывыж, күрэн маска-влак укэлыт. Нуно Азийын моло ужашлаштыжэ,

Азийын кушкыл туньяжэ. Молаң Рүдо да Касвэл Азий чодралан нужна улыт? Могой кушкыл область-влак мландэ пашам нарийаш утларак кэлшышэ улыт?

садыгак Йэвропышто да Амэриkyштэ шуко улыт. Тывэчын палэ, Кэчывэл Азий илышэ туньян посна шотан областылан шотлал-тэш.

Эрвэл Азийыштэ (Китай дән Йапонийыштэ) ир кушкыл улыжат курыкан вэрлаштэ гына кодын. Тушто курым мучко ужаргэн шогышо кушкылан чодрэ-влак гына кушкыт, мут-

лан, камэлий да лавр; кўкшō курык-влакын тайылыштышт и ман пушэнтэ-влак кушкыт.

Эрвэл Азийыштэ калык чўчкыдын илымэ дэнэ айдэмэ кид логалдымэ вэр кодын огыл. Сандэнэ тушто ир йанлык пэш шагал кодын. Тушто йа Кэчывэл йа Рўдō, йа Йўдвэл Азийысэ илышэ-влак сынан йанлык-влак илат. Мутлан, Китай курык-влакын ложэмлаштышт павлин да фазан-влак вэрэштит, Йапонийын чодралаштыжэ почдымо йошкар шўрган обэзийан (макака) ила. Крокодил-влак мландэ шар ўмбалнэ ик вэрэат Китай дэн Корэийыштэ ганьэ йўдвэлныла огыт илэ; Йапонийын изэ энэрлаштыжэ куго шыншалъэ-влак вэрэштит. Нинэ чыланат тропик эллаштэ илышэ улыт. Туштак, Эрвэл Азийыштэ пирэ, рывыж, маска, садыгак стэпысэ антилоп да ир эшак-влак илат.

Эрвэл Азийын йўдвэл ужаштыжэ, Амур энэр мучко лыш-ташан чодра кушкеш: тумо, ваштар, шоло, молат. Пушэнтэ вурдо йыр лиан да ир виноград пўтырналтын кушкыт. Нунынат йэмышыштым погат. Ты чодралаштэ тўрлō йанлык шуко илат. Сандэнэ ты чодра-влак ик могыр гыч тропик сынан, вэс могыр гыч мўндыр йўдвэл сынан улыт. Тыгэ тигр дэн кўрэн маска, леопард дэн шурмангыш, лумшо дэн чэрэпахэ, йўдвэлысэ шордо дэн мўгырышō кишкэ вэрэштит. Кабан, козуль, фазан, чодра пырыс да пирэ-влак шуко вэрэштит.

Рўдō Азий да Касвэл Азий мучко йавык стэп да пустынь-влак шарлэн кийат. Нунын кокла гыч эн кугышт: эрвэлыштэ—*Гоби*, рўдыштō — *Такла-Макан* да касвэлыштэ *Аравий* улыт. Стэп да пустынь-влак Хинган курык воктэн тўналын тэнгыз мартэ кумдан шуйнэн кийат. Нунын мучашышт умбакыжэ Африкышкэ лэктит. Ты пойысышто чодра-влак улыжат курык тайыллаштэ да энэрла воктэнсэ оазислаштэ гына вэрэштит. Палэ, тушто йужвўд шуко вочмо дэнэ пушэнтэ сайын кушкын кэртэш.

Стэплаштэ тўрлō шудо кушкыт, мутлан, типчак, арым. Тутат, нуно чўчкыдын, мландым лэвэдын огыт куш. Шошым лум лэвымэ дэч вара альэ тэлэ йўр-влак йўрмō жапыштэ (Ираныштэ да Сирийыштэ) стэпысэ шудо кушкыл талын кушкыт, пэлэдыт да йэмышым пуат; кэнэж тўналтышэш нунын вургышт кошка, нунын илышышт улыжат вожышто да кўжгō ком дэнэ пэтыралтшэ нōшмыштō гына кодэш.

Пустыньлаштэ кушкыл тўнья стэп дэчат шагал; улыжат йа шудо, йа саксаул сэмын лышташдымэ альэ изэ лышташан да кужо вожан вондэрла гына вэрэштит. Шудо кушкыл шошо шушын талын кушкыт да изыш жап эртышын кошкэн пытат.

Оазислаштэ йэмышан пушэнтгэ-влак кушкыт, мутлан, олмапу, пэрсик, абрикос. Касвэл Азийыштэ курым мучко ужаргэн шогышо пушэнтгэ-влак, мутлан, маслин; Иранын кэчывэлныжэ да Аравийыштэ финик пальмэ кушкэш.

Рүдб Азийыштэ, стэплаштэ нултышо да шудым кочкын илышэ кўчан-влак шуко улыт; тэлэ шушын нултышо-влак (мутлан, сурок, суслик) рожлашкэ шылын шуко жаплан малаш возыт, кўчан илышэ-влак, мутлан, ир эшак (кулан), антилоп-влак тэлым шудым лум йымачын пургэдын кочкын коштыт. Стэпым лум вичкыж лончо дэнэ гына лэвэдэш.

Тибэтын айдэмэ илыдымэ кўкшб тдр вэрлаштыжэ илышэ туньа. Илышэ-влакын тынарэ шукалыкыштым кузэ умландараш лийэш? Мўндырнб караван койэш.

Илышэ туньлан утларакшым Тибэт пойан; кўкшака тошкэм вэрлаштэ айдэмэ илыдымылан кора кўчан илышэ-влак кўтэ дэнэ коштыт, пүтэшэствэнник-влак шотлэн ончэнытат ик кўтыштэ ола монар түжэм дэн илышым шотлэныт, тушто утларакшым кулан, антилоп, йак (курык ўшкыж) да пицх (сурок гай нултышо) чўккыдын вэрэштыт.

Касвэл Азийын стэплаштыжэ да пустыньлаштыжэ кўчан-влак да, садыгак, шагал улыт гынат, нултышо-влакат илат. Африк тукум гыч лэкшэ йужо хишник, мутлан, гиэн да шакал-влакат улыт; Аравийыштэ да Иравын йужо вэрлаштыжэ лэв-влак вэрэштыт.

Азийын Йүдвэл мучашыжэ тундр дэнэ лэвэдалтын. Кэчывэлнырак тайга шуйна. Йүдвэл Азий оралтэ ышташ йёрышö чодралан, адак мамык коваштан йанлыклан, садыгак түрлө кайыкклан пойан. Йужо түрлө кайыккышт эртак тайгаштак илат, йужышт кэнэж жапым эртараш гына Кэчывэл да Касвэл Азий гычын толыт. Кэнэжым кайык-влак утларакшым тундрышто шуко погынат. Нуно тушто кучык кэнэж мучко илат, игым луктыт, шыжэ шушын адак мөнгтэш шокшо эллашкэ чонгэштэн кайат. Тушто корныштым нуно энэрла да тэнгыз сэрла мучко кайән муыт.

Азий шуко түрлө культур кушкылын шочшо элжылан шотлалтэш. Айдэмэ ир шыданым, йытыным, шоганым пэрвой гана Азийыштэ муын. Кэчывэл Азий — рисын, сапыр тростникын, чай пушэнгын, бананын, кийарын шочмо элжэ. Эрвэл Азий — апэлысин дэн мандариным шочмо элышт (145 дэн 146 стр. сүр.).

Чыла сурт вольыкат, манаш лийэш, пэрвой гана Азий гычын шарлэныт. Ындэ гына нуным чыла тўньа ужашлаштат ончэн куштат. Имньэ дэн тўйэ пэрвойак Азий стэплаштэ илэныт; Рүдö Азийын стэплаштыжэ кызыт мартэнат ир имньэ да тўйэ-влак вэрэштыт. Азий гычынак пэрвой гана шолдра тўкан вольык (ушкал да кичкымэ ушкыж), шорык, каза да сөсна-влак шарлэныт. Курык ушкыжым (йак) пэрвойак Тибэтыштэ, пўгыран ушкыжым (зэбу) Индийыштэ, слоным Индийыштэ да Индокитайыштэ ашинаш тўнгалыныт. Тибэтын кукшö курыкан корнылаштыжэ курык ушкыж гына коштын кэртэш. Сурт вольык кокла гыч эн вийанлан слон шотлалтэш.

Контроль йодыш-влак:

1. Вудыжго ситыдымэ дэнэ Азийын могай ужашлаштыжэ кушкыл сайын кушкын ок кэрт?
2. Тропик кушкыл-влак кокла гычын айдэмылан могайжэ утларак пай далэ?
3. Тыгай кушкыл-влак гыч могайышт искусствэнэ вудыжтарымашым йодыт-
4. Кушто чыла культуран кушкыл энэр вуд дэнэ вудыжтаралтэш.

Калык.

Атлас картым ончэн. Азийын могай ужашыштыжэ калык эн чўчыкдын ила? Могай энэр ложэмла мучко да могай островлаштэ? Рүдö Азийыштэ 1 кв. км лан моннар йән логалэш? Индий да Китай дэчын моннар гана шагалрак?

Азий — түрлө кундэман матэрик: тушто куго кўкшытан курык-влакат, пэш кумда төр вэр-влакат, түрлө кумдыкан лап вэр-

лат, эн шокшо да эн йуштö игэчан эл-влакат, тугак эн вудыжгö да эн кукшо игэчан эл-влакат улыт. Садыгак Азийын калыкшэ шотыштат тыгай ойымак каласаш лийэш. Рүдö Азийын эн кукшö курыклаштыжэ да кумда лапка курыклаштыжэ калык огэшак илэ, манаш лийэш, илат гынат пэш шуэ (1 кв. км-лан 10 йэн дэчат шагал возэш); Йүдвэл Азийын йуштö эллаштыжэ калык шагал ила, төр ок илэ: йүр шуко йүрмö вэрлаштэ шуко калык, шагал вэрлаштэ шуэн илат.

Калыкын шуырак ужашыжэ Кэчывэл да Эрвэл Азийыштэ, муссон-влак пуымо вэрлаштэ ила, тушто мландэ шар умбалсэ чыла калыкын пэлыжэ лышкэ ила. Утларакшым Китай да Индостан лап вэрлаштэ калык пэш чучкыдын ила, кажнэ квадрат километр вэрлан 200 йэн дэчат утларак логалэш.

Калык шуко ылымын чийжым тывэчын умландарэн пуаш лийэш: Китай да Индостан лап вэрлаштэ климыт вудыжгö да умыр, садыгак рокат кушкылым сай ундара; тушто изэ шарэм-дыкан мландэ гыч пэш сай шурно лэктышым налыт; тиндэч посна, шурным ий мучко кок-кум гана погат. Ты лап вэр-влакым акрэт годсо жапыштак айдэмэ шкэ кид йымакыжэ налын, мландэ паща дэнэ илаш тўгалын. Тушто ик лаптык мландымат ачалыдэ огыт кодо.

Рүдö Азийын пустыньжо да кукшо стэплаж дэчын пайдам налшашлан вэрчын, пэш куго вийым пышташ вэрэштэш; тушто кызыт мартэнат вольыкым ашнышэ кусныл коштшо-влак гына илат. Энэр сэрласэ оазислаштэ гына ик вэрыштэ ылышэ-влакын йалыштым ужаш лийэш. Азийын йуштö йүдвэлныжэ калык шагал ила; тушто шуко тўжэм ий мучко шордым ашнышэ кусныл коштшо да чодралаштэ сонарзэ-влак коштыныт. Улыжат мэмнан жапыштэ, социалис строитэлыствэ шарлаш тўгалмөнгö гына ир вэр-влак дэнэ пайдаланаш тўгалмэ: чодрам эрыктэн шурно вудымö пасу-влак, рудник, электростанцэ да завод-влак ышталтыт.

Азийыштэ пэш шуко тўрлö калык-влак илат, нунын кокла гыч шуырак ужашыжэ *монгол тукум* калыклан логалэш. Нуно чыланат ик тукумын йылмыж дэнэ кутырат, чурийыштат, вуйышт ышталтмат ик ганьырак. Шукулык шот дэнэ ты тукумышто тыгай калык-влак пурат: китай, йапон да монгол. Ты тукумышто тюрк калыкат (казах, узбек, туркмен, турк) монгол тукум калык дэнэ индокитайэц да малайэц-влакат лышыл шогат.

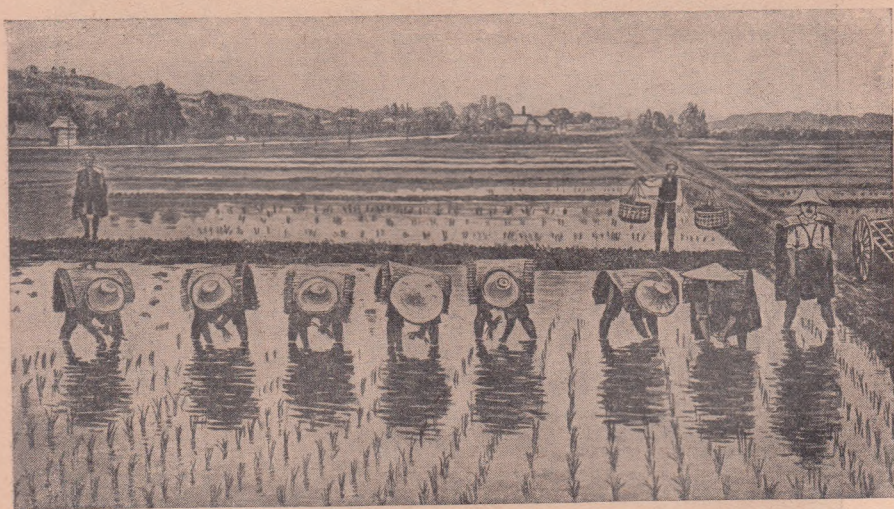
Тыштэ ылышэ вэс куго тукумлан *индoйэвроп калык* шогалатэш. Нунат шкэныштын шочмо йылмышт дэнэ кутырат. Шу-

кылык шот дэнэ ты тукумышко индус калык пура. Ты тукумышкак руш дэн таджик-влакат пурат. Индойэвроп тукум дэка араб да йэврэй-влак лышыл шогат.

Пытартышлан, Азийыштэ адак ик тукум ила—тидэ *ньэгроид* манмэ калык. Тышкэ Филипин островлаштэ, илышэ ньэгритос да Индостаныштэ илышэ дравид-влак пурат. Азийыштэ чылажэ 1 млрд. 130 млн. йэн ила, вэс сэмын каласымаштэ, ты шот мландэ шар ўмбалнэ чыла калыкын пэлыжэ дэч утла лийэш.

Азийын политик картшэ.

Картым ончэн. Мэмнан Ушэмын Азийысэ ужашыжым ончыктыза. Касвэл да Рүдö Азийыштэ, ССР Ушэмын границэшыжэ түкнэн шогышо кугыжаныш-влакым ончыктыза. Эрвэл Азийын кок кугыжанышыжым ончыктыза, нунын лұмыштым каласыза. Англий, Франций да Голландий кид йымалсэ куго эл-влакым ончыктыза.

Йапон крэсаньык-влак рис озымым кусарэн шындат. Ик пасу дэч вэс пасуым ойырэн шогышо күкшö йырагым ончыктыза. Крэсаньык-влак молан олым дэнэ ыштымэ кумда шлапам ушшалыт?

Корабльэш шинчын мэмнан Одэссэ портна гыч шкэнан Владивосток портышко лэктын кайэна гын, түрлö кугыжанышла кид йымалсэ сэрла воктэчын эрташ вэрэштэш. Могай сэрла воктэч эртэна – картыштэ ончыктыза.

Эртымына годым, мэ ты кугыжаныш-влакын портэшышт чарнэн кэртына. Пэрвойак мэ Стамбулэш чарнэна. Стамбул Босфор проливын Йэвропысо сэрлыштыжэ шинча. Стамбул дэн Измир (Смирна) — Турцийын портшо-влак. Турцийын рүдö олажэ — Анкара — Изи Азий пэлэостровын рүдö ужашыштыжэ шинча. Стамбул гыч лэктын кайымöггö Порт-Саидэш чарнэн кэр-

тына, тудо Суэц канал тўгалтышыштэ шинча. Умбакыжым Владивостокушкэ 30—40 кэчэ коклаштэ мийэн шуаш лийэш; ты жап коклаштэ, Монголий Афганистан да Иран дэч посна, Азийын чыла кугыжанышыжымат укын кэртина. Монголийын рүдө олажэ *Улан-Батор*, Афганистанын — *Кабул*, Иранын — *Тегеран*. Ты рүдө ола-влак чыланат тэнгыз корно дэчын пэлнэ шинчат.

Азийын утларак ужашыжым Йэвропысо капиталист кугыжаныш-влак кучат. Мутлан, *Индостаным* да *Индокитайын* касвэл ужашыжым — Англий, Индокитайын эрвэл ужашыжым Франций кучат.

Хондо островышто чай шудым куштымо плантацэ. Чайым погымаш, Япон батрак-влак чай лышташым погат. Молан ўдрамаш йочажым тупэшкэ сакчыв пашашкэ лэктын?

Ты колоний-влакым нуно вийэш шупшын налыныт. Ты колонийласэ пүртүс пойанлыкым шкэ пайдаштан кучылтыт, калыкшым эксплуатироватлат. Тошто Российат Азийыштэ тыгай колоний-влакым кучэн; Октябр революцэ дэч вара ты колонийлаштэ (Сибир, Казахстан да Туркэстан) илышэ шэмэр калык-влаклан шкэ илышыштым моштымышт сэмын ышташ эрык пуал-

тын, нуно чыланат шкэ поро кумылышт шупшмо дэнэ Совет социалист республик-влак ушэмышкэ ушнэныт.

Азийын кодшо ужашыжым тыгай кугыжаныш-влак налын шогат: *Японий, Китай, Иран, Турций* да моло тыгыдырак кугыжаныш-влак. Азийысэ чыла капиталист кугыжаныш-влак кокла гыч ик Японий гына импэриалист кугыжанышлан шот-лалтэш. Японий руш-япон сой дэч вара Сахалинын кэчывэл ужашыжым нальэ, 1932 ийыштэ Китайын Манчжурыйжым вийэш шупшын нальэ.

Контроль йодыш:

Пэтропавловск (Камчаткыштэ) гыч Батумышко (ЗСФСР-штэ) кайышэ корно умбалнэ шкэ вуйа ылышэ кугыжаныш-влак дэн Английын колонийжэ-влакым палэн каласыза.

Йэвропэйэц-влакын Азийым шымлэн налмышт.

Изэ Азий дэн Срэдизем тэгызын сэрлажым йэвропэйэц-влак акрэт годсо жаплаштак шинчэн шогэныт. Садыгак |Аравий дэн Индийымат ожсэкак шинчэ-ныт. Нуно ты элла дэнэ сату пашам намийат улмаш. Азийын моло ужашыж нэргэн XII курым эртымэшкэ нимомат шинчэн огытыл.

XIII курымышто итальянхэц *Марко Поло* Кокла Азий да Китай коч путшэствийым ыштэн. Тудо тушто 17 ий ылымонго Индокитайым да Индостаным йыр савырнэн монгтэш пórтылын. Марко По о шкэнжын кузэ коштымжым пэш онгайын возэн; Йэвропысо купэс да морыак-влак тыдым ужын, лудын, нунынат Марко Поло мийымэ пойан элышкэ мийэн, тувэчын түрлө шэргакан таварым кондымышт шуын. Тугэ гынат, нуно тэгыз корным огыт палэ улмаш. Тэгыз умбалнэ сату паша вийангын толмо сэмын Йэвропысо морыак-влак Индийышкэ кайаш тэгыз корным кычалаш тўналыныт ¹⁾.

XV курым мучашэш, *Колумб* (тудат Итальянхэц), мландын шар ганьэ йыргэшкэ улмыжлан ушанэн, Йэвроп гыч Атлантик океан гоч Индийышкэ кайэн. Тугат, тудо Индийышкэ мийэн шудэ корныштыжо Америкым почын. Варажым Колумб колымэшкыжак почмо мландыжэ Америк огыл, Индий мландэ манын ушанэн.

Колумб ылымэ жапыштак *Васко-дэ-Гама* (португальхэц) Индийышкэ Африк йыр кайэн. Тудын коштымжо арамыш йомын огыл — Индийышкэ тэгыз корно почылтын. Изыш варакак *Магэлла* (испанхэц) Индийышкак вэс тэгыз корным муын. Тудо мландэ шар йыр Америкын кэчывэл мучашыж гыч савырнэн кайымыж годым Филипин остров-влакымат почын. Тидлэч вара гына Йэвропэйэц-влак Кэчывэл да Эрвэл Азийын сэрлашкыжэ мийэн шэргакан таварым шулдо ак дэнэ налын пórтылаш тўналыныт.

XVI курымышто руш казак-влак Урал курык коч вончэн Сибырым почыныт. Ты мартэк Йэвропэйэц-влак Сибир нэргэн нимомат шинчэн огытыл. Казак-влак пэрвойжым Касвэл Сибырым эргэн, варажым ольан-ольан адак умбакэ, эрвэлышкыла кайэн Куго океанын сэршыкыжэ мийэн шуыныт. 1648 ийыштэ ик казак Сэмон Дэжньэв Азийын эн эрвэлысэ мысышкыжэ мийэн шуын. Ты мысым кызытат Дэжньэв мыс маныт (150 стр. сўр.).

¹⁾ Тунам Суэц канал укэ улмаш, садыгак Африкэ йырат иктат коштын огыл.

Тугэ гынат. Дэжньэв мыс улмым пэш шуко [жап эртымэшкэ Йэвропышто иктат шинчэн огыл; тунам Пэтр I, — Азий Америк дэнэ ушнэн шога, укэ, ала нуным пролив ойырэн шога, — шинчэн огыл. Пэтр I тидым рашын палэн налаш капитан Бэринглан шүдэн. Пэтербургышто күлэш арвэрым налын *Бэринг* кукшо мландүмбач корно дэнак эрвэлышкыла кайэн; ала монар ий эртымэк тудо Камчаткышкэ мийэн шуын. Камчаткэ сэршытэ корабльым ыштэн пытары-

мөнгө Азий дэч Америкым ойрэн шогышо тэнгызым шымлэн коштын. Ындэ ты тэнгызым Бэринг тэнгыз маныт.

Бэринг вэс куго пашамат ыштэн; тудын мутшо почэш Ийан окэзанын сэрлажым шымлэн налаш вэрч *Куго Йдвэл экспедиций-влакым* эртаралтын. Ты шымлымаш паша пэш йөсö лийын. Экспедицийыш мийышэ йэнг-влак гыч шукушт кылмэн, шүжэн да мойын колэныт, нунын олмэш адак у йэнг-влак кайэныт. Экспедитыр-влак кокла гыч *Чэлыускин* луман ик штурман пий дэнэ кайэн Азийын эн йүдвэлысэ мысыжым муын. Ту мысым кызыт Чэлыускин мыс маныт.

Ындэ палэ, йэвропэйэц-влак пэrvойак Касвэл Азийым, варажым Кэчывэл, Эрвэл да Йүдвэл Азий ужаш-влакым палэн налыныт. Ындэ Рүдö Азийым палэн налаш кодын. Марко Поло дэч вара тушко ик йэвропэйэцат шуко жапышкэн мийэн тошкалын огыл. Улыжат кодшо курымын пэльш-тыжэ гына йүдвэл гыч руш путэшэствэник-влак, кэчывэл гыч англичан-влак Рүдö Азийышкэ пурэн, тудым шымлаш туналыныт. Чыла путэшэствэник-влак кокла гычын шымлымэ пашан эн шукужым руш путэшэствэник *Пржэвальский* ыштэн; тудо имньым кушкыжын, ныл гана Рүдö Азий мучко коштын савырнэн. Пржэвальский почэш куралландарымэ имньэшкэ-влак да кочкыш-йуышым кондыштшо туйэ караван коштын. Визымышэ ганалан путэшэствийышкэ кайымыж годым Пржэвальский вийжэ мөнгэштын да Тянь-Шань курык воктеран колэн. Моло йэвропэйэц-влак шинчдымэ вэрлам тудо пэш шуко муын.

Пржэвальскийын шымлымэ пашажым умбакыжэ тудын тунэмшыжэ—Йолташыжэ *Козлов* шу-йнь. Тудо, Гоби пустыньым шымлымыж годым, ошма дэнэ лэвэдалт шичшэ акрэт годсо Хара-Хото олан кодшыжым муын.

Рүдö Азийышкэ садыгак швэд учоный *Свэн-Гэдина*т куго путэшэствий-влакым эртарэн. Тудо Такла-Макан луман ошма пустыньым шымлэн коштмыж одым ик гана, вүд ситыдымэ дэнэ, изыш гына колэн огыл. Свэн-Гэдин Тибэтыштэ куго Транс-Гималай курык крачым муын. Транс-Гималай Гималай курык дэч йүдвэлырак Гималай курык-влак ынгай дэнак шуйна.

Мэмнан илымэ жапыштат совет экспедицэ-влак Йүдвэл Ийан окэзанын сэрлажым чарныдэ тунэмыт. Совет лэдокол-влак ты сэрла мучко У Мландэ дэн

Азийын эрвэл сэрлажэ мучко вулкан-влак шуйнымо корно. Ты вулкан корно-влакым материк дэчын могай тэнгыз-влак ойырэн шогат, каласыза. Вулкан-влак корно могай островым торэшла пучкын лэктэш?

Дэжньэв мыс коклам шуко гана мөнгөш-оньыш коштын савырнэныт. Ты жапыш-так совет аэроплан-влак мундыркө чонгэштылын океан умбалым шымлэныт. 1934 ийыштэ, мэмнан „Чэлыускин“ пароходна Эрвэлсибир тэнгызын ийэшыжэ пижын шичмэ годым, данлэ льготикна-влак „Чэлыускинын“ чыла команджым да профэсыр *Шмидт* вуйлатымэ наук пашаэн-влакым тэнгыз мучко ийын коштшо ий ора-влак умбачын утарышт. Йүдвэл тэнгыз корным кызытат шым-лалтэш, тэнгызла покшэлнэ у остров-влак муылтыт, сэрла-влакын турас картыштым ышталтыт, йүдвэл корно мучко у польар станцэ-влак ышталтыт. Тиндэч посна, кажнэ ийын лулэн совет экспедицэ-влак Азийын моло ужашлажымат шымлат: нуно Памирын да Тянь-Шаньын кукшо курыкан областылаштышт, „Рудо Азийын кукшо пустыньлаштыжэ, Эрвэлсибир крайын пич тайгалаштыжэ, т. м. пашам ыштат. Совет учоный-влак шкэныштын шымлымэ пашашт дэнэ ССР [Ушэмын социалист строитэлыствэ пашаштыжэ пэш кугын полшэн шогат. :

Кугыжаныш-влак.

ЯПОНИЙ.

*Кумдыкшо 382 тўж. кв. км. Калыкшэ 66,5 млн. йэн
(Корэй дэч посна).*

Вэржэ да йыр корэшыжэ.

Картым ончэн. ССР Ушэмын Йапоний мландэ дэчын могай тэнгыз да пролив-влак ойырэн шогат? Йапонийын мландыжым ончыктыза, тудын кид йымалсэ островлам да нуным мушшо тэнгызлам ончыктыза. Йапонийын ныл эн тўн островлажэ могай паралэль-влак коклаштэ кийат? Тудын вэржым Италийын вэржэ дэнэ тагастарыза. Азийыштэ могай эн шуко калыкан кугыжаныш Йапонийлан мундыр огыл?

Йапоний Азийын эрвэл сэржэ мучко шуйнэн кийышэ чыла островламат налэш, манаш лийэш. Нунын кокла гычын эн кугышт Йапон остров-влак: **Хондо** (альэ **Хонсьў**), **Сикоку**, **Кьўсьў**, **Хоккайдо** да моло тыгыдэ островла (2 тўжэм лышкэ).

Йапон остров-влак Йапонийын тўн мландыжлан шотлалтыт, моло остров-влак да садыгак Корэй пэлэостров тудын колоний-жылан шотлалтыт.

Йапонийын вэржэ Йэвропын сэржэ воктэн вэрым налын шогышо Англий сынанак. Йапоний островлаштэ вэрым налэш; ты остров-влакым йырым-йыр кылмыдымэ тэнгыз-влак мушкыт. Тидлэч посна, тудо Азий матэрикусэ чўчкыдө калыкан эл-влак-ланат мундыр огыл.

Вэликобританийын сэржэ дэнэ тагастарымаштэ Йапонийын сэрлажым тэнгыз-влак утларак пўчкэдэныт: Йапонийын көргыш-тыжө 100 км дэч мундырнө шогышо вэржэ укэ. Сикоку, Хондо да Кьўсьў островла кокласэ Көргө Йапон тэнгыз шкэнжын сэрлажым утларак пўчкэдэн.

Кӧргӧ Япон тӑнғыз мучко шӱдылӑн тығдӑ остров-влак шарлӑн кийат. Сандӑнӑ Япон тӑнғызшкӑ окӑан ғычын куго мардӑж да толкын-влак пурӑн огыт кӑрт. Япон-влак ты тӑнғызштӑ тӑнғыз вӱд ӱмбалнӑ кошташ тунӑмыт. Япон калык пӑш сай морьяк улыт.

Японийын чыла сӑрлаштыжат йӧнан бухто-влак шуко улыт. Японийын куго портшо-влак: Кӧргӧ тӑнғызштӑ **Кобэ**, Токио

Бэринг пролив да Дӑжнӑв мыс кӑнӑж тӱҥалтышыштӑ. Ты мыс лышан „Чӑльускин“ пароход ийӑш пижын, ий ора дӑнӑ пырлыа тудо йӱдвӑл-касвӑ-лышкыла кайӑн. „Чӑльускин“ пароходын командыжым кӧ утарӑн?

заливыштӑ **Иокогама** (Иокохама), окӑан ғыч Корӑй проливыш пурымаштӑ **Нагасаки** да Хоккайдо остров сӑрыштӑ **Хакодатӑ**.

Японий Тымык окӑанын сӑрыштыжӑ, 30-шо да 45-шӑ паралӑль-влак коклаштӑ вӑрым налӑш. Сандӑнак тыштӑ климыт умыр да вӱдыжгӧ.

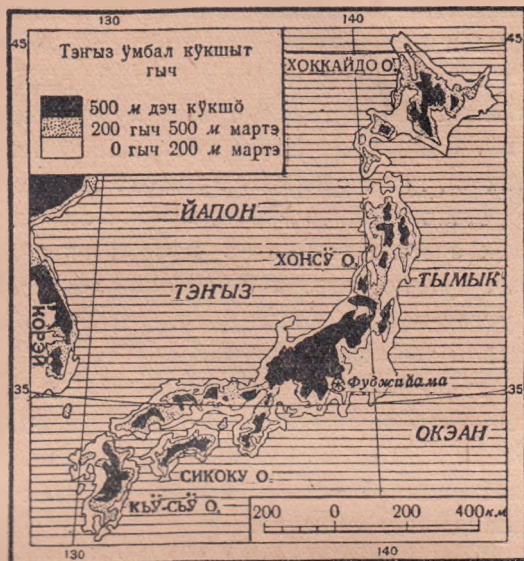
Пӱртӱсын тӱн шотшо.

Картым ончӑн. Хондо островын могай ужашыжым лап вӑр-влак (200 м дӑч ӱлыш) налын шогат, шинча дӑнӑ ончӑн палыза. Хондо островын ӱмбалныжӑ 1000 м дӑч кӱкшӧ курык-влак шуко улыт мо? Вулкан корно-влак могай островла кӧч ӑртат, лӱмыш-тым каласыза (148 стр. сӱр.). Япон тӑнғыз кутлаштӑ Тымык окӑан могай кӑлгытан, ончыза.

Японий — курыкан эл. Тудын шукрыак ужашыжым курык-влак налын шогат: нунын вуйышт 3—4 тӱжӑм м кӱкшыт нӧл-талалтыт; ик кумышо ужашыжӑ сӑр воктӑнсӑ лап вӑрлан да

Энэр ложэм-влаклан возэш. Йапоний остров-влак шкэ сынышт дэнэ Азийын сэржэ порвопымо жапыштэ вүд йымакэ кайышэ курык крач улыт. Мландэ вопымо годым лийшэ шэлшэ-влак шуко островлам түрлө могырышкыла пүчкын эртат. Шэлшэ-влак мучко вулкан-влак корно кийа. Вулкан-влакын йужиктышт кышкат, йужиктышт йөрэныт. Нунын кокла гыч эн кугылан **Фудзийама** вулкан шотлалтэш (3778 м күйкышт). Тудо „Большой ров“ манмэ мландэ шэлшэ корнышто кийа. „Большой ров“ корно Хондо островым торэшла пүчкын лэк-тэш (154 стр. сүр.).

Йапон островлаштэ мландэ чытыралт-маш-влак кажнэ ийын ала монар шүдö гана да мойын лийыт. Эн вийан мландэ чытыралт-маш-влак йатыр годым 5—10 ий кокла жаплан ик гана лийыт; нуно пэш куго энгэкым кондат. Мутлан, 1923 ийыштэ лийшэ чытыралт-маш годым Йапонийын рүдö олажэ — Токио да тудын куго Иокогама портшо йөршэш шаланэныт. Тунам куго толкын-влак сэр умбакэ лэктын түжэм дэнэ калыкым

Йапонийын мландэ умбалжэ. Хондо да Хоккайдо остров-влакын эн шуко курыкан ужашыштым ончыктыза. Фудзийамам муза. Йапон островлаштэ лап вэр-влак мон кумдык вэрим налыт? Нунын кокла гыч эн кумдажэ кушто? Тудын кумдыкшым висэн налза.

тэнгызышкэ йоктарэн нангайэныт (толкын-влак мландэ көргысö вий чумалмэ дэнэ нөлталалтыныт). 1923 ийысэ мландэ чытыралт-маш годым 100 түж. йэн колэн. Мландэ чытыралтмэ дэнэ пырля Йапон сэрла воктэнсэ Тымык океанын пундашыжэ вола.

Шуко жап эртэн огыл, Йапон учоний-влак мландэ чытыралт-маш кунам лийшашым ончылгочак палэн шогышашлан приборым шонэн луктыныт. Тудын тунг ужашыжлан мландэш тура шогалтымэ кужо мэнгэ шотлалтэш. Куго мландэ чытыралт-маш тунгалмэ дэч изыш ончыч ты кужо мэнгэ йа тынгэ, йа тунгэ тайнаш тунгалэш. Ты жапыштэ шижтарышэ чан-влакым кыраш тунгалыт.

Йапоний пайдалэ кунчэн лукшашлан пойан огыл. Мландэ шуй пойанлык Кьюсёу да Хоккайдо островлаштэ изышак вэрэштэш, тиндэч посна, ньэфть, вүргэньэ да күртньö руда уло.

Картым ончэн. Йанвар тылзын могай изотэрмжэ Хондо островым пұчкын эрта, ты изотэрм Йэвропышто кудо кутла гыч эрта? Йапонийыштэ йанварыштэ мардэж-влак кувэчышла пуа? Ййуль тылзын могай изотэрмжэ Хондо островым пұчкын эрта, Йэвропышто тудо кудо кутла гыч эрта? Ты изотэрм Азий матэ-риkyштэ молан йўдвэлкыла кўза? Йапонийыштэ ййуль тылзыш-тэ мардэж кувэчышла пуат? Йапонийыштэ йужвўд шуко возэш мо?

Куро-Сиво лэвэ йогын да муссон-влаклан кўра Йапонийын климытшэ пушкыдо да вўдыжгў. Тэлым лум возэш гынат, вашкэ шулэн пыта; кэчывэлнэ курым мучко ужаргэн шогышо пушэнтэ-влак кушкыт; мутлан, чай пушэнтэ. Хоккайдо островышто умыр климыт шога: тэлым тушто лум шуко возэш, кэнэжым шокшо ок лий. Сикоку да Кбўсьў островлаштэ тропик климыт шога, манаш лийэш; тушто палымэ пушэнтэ кушкэш.

Йапонийыштэ йўр ий мучкак лийын шога; кэнэжым йўрым Ты-мык окэан гыч пуышо муссон-влак кондат, тэлым Азий матэрик гыч пуышо, лэвэ вўдан Йапон тэнгыз гыч пуышо йўдвэл-касвэл муссон-влак вўдыжым кондат; Куро-Сиво островынат мучашыжэ Йапон тэнгызышкэ пура.

Йапонийыштэ Тымык окэан гыч пуышо тайфун-влак пэш куго энгэкым кондат; тайфун нўлталалтмэ годым тэнгыз ўм-балан пэш шуко судна-влак, мландэ ўмбалнэ ола да йал-влак шотдымын шаланэн пытат, садыгак вўдымў шурно пасу шэм мландышкэ савырна.

Йапон остров-влак кушкыллан пойан улыт; нунын пэл кумдыкышт дэч утларакшым чодра-влак лэвэдын шогат. Курык тайыллаштэ кўшнырак иман пушэнтэ кушкэш: йапон пўнчў дэн лыстан-пўнчў. Курык тайыллан ўлныракышт курым мучко ужар-гэн шогышо камэлий да лаковый пушэнтэ-влак кушкыт. Йэн-влак лаковый пушэнтэ воктэкэ эскэрэн гына мийэн (нуно айаран улыт), вургыж гычын пэш сай лакым луктыт.

Йапонийыштэ энэр-влак шуко вўдан, тугат, кўчык да шун-галт йогышан улыт. Нунын мучкышт пароход-влак коштын огыт кэрт, тугэ гынат электростанцэ ышташ йўнан улыт.

Йапонийын мландыжэ йўдвэлыштэ кула рокан, кэчывэлыш-кыла кайымэ сэмын йошкар роканышкэ савырна. Тыгай кок тўрлў рокан мландыжат ўйангыдэ сай шурно лэктышым пуэн ок кэрт.

Хондо (альэ Хонсьйу) остров.

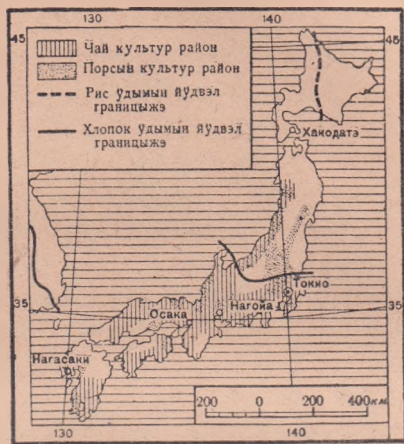
Картым ончэн. Могай шурным да пушэнтгым Хондо островыш-то шындэн куштат? Тудын сэрлаштыжэ могай ола-влак улыт?

Хондо островышто чара куй курык, вондэр шочмо чара вэр да утларакшым лэсник-влак чот аралэн шогымо кугы-жаныш чодра-влак кумда вэрым налыт. Йолгорно-влак курыкла мучко чодра коклаштэ кадыргылын кйат; тушто калык шагал ила.

Тугэ гынат, курык ончыллаштэ да ложэмлаштэ калык чучкыдын ила: 1 кв. км-лан 1000 йэнгыш шуэш. Курык-влакын улыл тайы-лэшышт тэрасэ-влакым ыштымэ; ик лаптык мландымат рис вудымо пасулашкэ да сатлашкэ савуры-дэ кодалтын огыл; тыштат-туштат каналла мучко вуд йога. Канал-влакышкэ вуд курык гыч йогэн волышо энэрла гыч пура.

Япон кресаньык-влак кэчэ шокшо дэч аралышэ олым дэн тодмо кумда ту-ран шлапам ушшалам альэ ош шовычым пидын, пулвуй тагыт лаврам кэлын рис вудымо пасулаштэ, кидэш кольмым, катманым, альэ чара кидынак пашам ыштат. Нуно пасу мучко миньэрал уйан-дышым, нъэмыч пурса шоктышым, кол ложашым шалатат. Нуно рис озымым вик рат дэнэ шындылыт, варажым урат, т. м. Японийыштэ рис лэктышым Ин-дий да Китай дэчат шуқырак пуа. Тин-дэч посна кресаньык-влак шожым, сойа пурсам (кочкышланак) вудэн куштат.

Пурсам шож вудымо рат коклаш шошым шындат. Шож шумонгё тудым погэн налыт, а пурсажым шыжым ижэ погат. Пурса почэш пасуым уйандэн, тушан рисым вудэн кодат. Тэвэ тыгэ ик пасуак (ик ий коклаштэ кум шурно лэктышым пуа.

Японийыштэ культур кушкылым шындэн куштым. Рис да хлопок кушмо йудвэл границым ончыктыза. Чайым да туговый пушэнгым кушто утларак куштат? Молан Хоккайдо островышто чай пушэнгым огыт кушто, а рисым вудат.

Хондо островышто, тудын йудвэл ужашыжэ дэч посна, пасула да йалла коклашак тутовый пушэнгэ-влакым куштат. Япон кресаньык калыкын шуқыжо порсын йамдылымэ пашам ыштэн илат. Хондо островышто кресаньык-влак вольык ашнымэ пашам огыт нарийэ. Нунын мландэ участкышт изэ: 1 га дэчат шагал. Япон-влак посна йаллаштэ, пэш эрэн (йытыран) илат: порт көргыштышт альэ оралтыштышт нымогай шук пырчымат от уж. Нунын пörтышт изэ бамбук пушэнгэ дэнэ ыштымэ, олым дэнэ лэвэдмэ.

Мландэ изынак чытыралтмэ годым Японийыштэ порт-влак огыт сұмырло, лұшкалтын гына кодыт. Посна пөлма-влакым йа онга дэнэ, йа иктаж түрлө

жуэм дэнэ гына ыштат: окналан бамбук вондо дэнэ оратам (рамым) ыштат да тудым клэйитлымэ вичкыж чот кагаз дэнэ шупшыт; Йапонийыштэ йанда окнам пытаргыш жаплаштэ гына ышташ тўнгалыныт. Пўрт кўргыштў конгам от уж; конга олмэш йа! вўргэньэ, йа шун дэнэ ыштымэ возак вэлэ; тудын ўмбаланжэ рисымат кўйыктат, чывымат шолтат. Пўрт кўргыштў олымбалым, пўкэным, ўстэлым от уж; йапон калык шудо дэнэ альэ бамбук лышташ дэнэ тодмо ашыкэш (плетенка) шинчын кочкытат, малатат. Йапон калык пўртышкў пурымэк пэрвойак йол чийэмжым кудашэш, сандэнэ нунын пўрт кўргышт йытыра, шкэштат эрэлыкым сайын аралат: нуно чўккыдынак йа тэґыз вўдэш, йа ваннэш мушкылыт (ваннышт пэлэ гыч кутэшла пўчмў пэчкэ сэмын, конгажэ уло).

Фудзийама вулкан — Йапонийын эн кўкиш курыкшо. Ты сўрэт кэґэжэ тўґалтышэш возалтын. Курыкышто лум шулэн пытэн огыл. Лышырак Йапон пўнчў-влак шоґат (шолаштэ). Йапон крэсаньыкын изэ пўртыш.

Йапон крэсаньык-влак пэш нужнан илат; йолэшышт пу сандалым чийат, удан кочкыт, рисын шуқырак ужалыжым помэшык-лан арэндэ аклан пуат.

Йапонийын промышлэнысшэ улыжат Хондо островын жэчывэл сэрыштыжэ вэлэ чот вийаґын. Тыштэ тэкстиль фабрик-влакым шуко ыштымэ. Фабриклаштэ, мамык гычын качэствэ шотышто йэвропысо дэч ўлнырак шоґышо, шулдо акан куэмым шуко миллион мэтр дэнэ ыштэн луктыт. Тиндэч посна порсын куэымат шуко ыштэн луктыт. Промышлэнан рўдылан тыґай куго ола-влак шотлалтыт: **Осака** да **Наґойа**.

Тыштак, Хондо островын кэчывэл сэрыштыжэ, сўй ўзгарым ыштэн лукшо (орудийым, патроным, т. м.) куго завод-влакат улыт. Тидлэч посна, суднам ыштышэ вэрф, мэталлурго да тўрлў машинам ыштышэ завод-влакат улыт. Машинам ыштышэ завод-

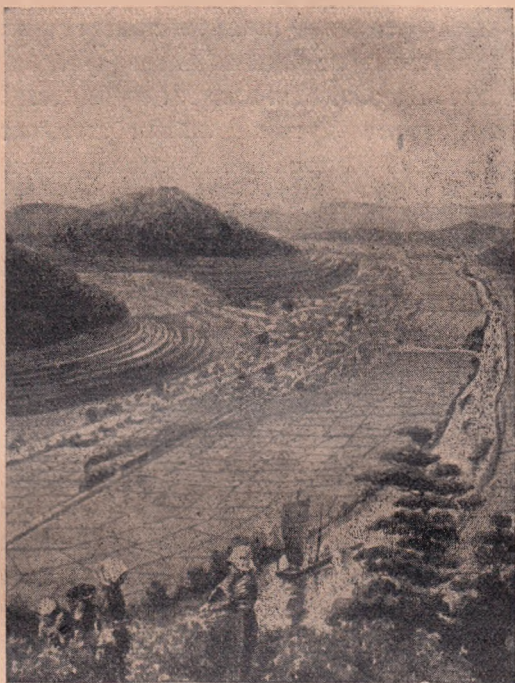

даштэ утларакшым электричэствэ приборым ыштат. Машинам ыштышэ промышлэнысын рудыжлан **Токио** шотлалтэш. Токио — пэш куго ола (2 № йэшартышым ончо), тэгыз залив сэрыштэ шинча.

Токион рудэшыжэ кұртнӧ бетон дэнэ куго пӧрт-влакым ыштымэ. Тыгай пӧрт-влак вийан мландэ чытыралтмаш годымат огыт шаланэ. Олан тӱрлаштыжэ (ик-кок пачашан пу порт-влак гына кумда вэрым налын шаланэн шинчат) урэм-влак йытыра, вик, мучко пушэнгэ шындымэ улыт. Ола тӱрлаштэ завод да труба-влак шэмын койын шогат. 1923 ийыштэ мландэ чытыралтмэ годем Токион ик монар ужашыжэ шаланэн, ик монар ужашыжэ йӱлэн ыльэ, ындэ Токио олам йӧршын уэмдымэ.

Хондо островын кэчы-вэл сэрыштыжэ, шолдра промышлэныс дэч посна, рэмэсла да кустарнэ мастэрской-влак кызыт мар-тэнат улыт. Ты мастэрскойлаштэ миллион дэнэ кустар-влак пашам ыштат. Нуно тӱрлӧ сылнэ ўзгарым ыштат: вичкыж-чоткыдо] йапон кагаз дэнэ зонтым, вэйэрым, шла-пам, лак дэнэ лэвэдмэ шкатулкым, фарфор атэ-шӧрым. Ыштэн йамдылымэ ўзгарыштым вэс элашкэ ужалат, кустар промышлэнысын рудыжӧ — **Киото**.

Шуко фабрикалаштэ да заводлаштэ машина-влак пашам электричэствэ вий дэнэ ыштат. Токшо курык энэрлаш ыштымэ электро-станцэ-влак гычын толэш. Садыгак йатыр кұртнӧ корнылаштэ пойэзд-влак электричэствэ дэнэ коштыт. Йапонийын портлаштыжэ эрзак окэаныштэ коштшо куго судна-влак шогат: Йапонийын шкэнжын, Амэрик гыч, Англий гыч, садыгак моло элла гычат толшо. Судна-влак Йапонийышкэ хлопокым, мландэ шӱйым, металлым, лурсам кондат, тувэчын тӱрлӧ куэмым да илэ порсыным нангайат.

Хондо островышто рисым вудымӧ пасу-влак энэрмучко шарлэн кийат. Изэ гына пасу-влак иктышт-вэсышт дэч кукиӧ йыран дэнэ пӧлалтынӧт. Лышнэ йапон удрамаш-влак чай вондэрла коклаштэ пашам ыштэн кош-тыт. Рис пасулашкэ вуд кувэчын толэш, каласыза.

Шуко годым моло элла гыч толшо пароход-влак Йапоний гычын нымом оптыдэ йара кайат. Йапонийын изэ да куго пароходшо, парусан да моторан пушыжо-влак тўрлō грузым (арвэрым) тэнгыз сэрлаштэ шинчышэ чыла олалашкат, альэ завод-фабриклашкат шупшыктат.

Озанлыкын да политик стройын тўн шотшо.

Кодшо курымын пэлыштыжэ Йапоний феодализм эл улмаш. Тунам феодал — шолдра помэшык-влак озаланэныт. Нуно шкэ кидыштышт мландым (кажнэ феодал шкэ областьшым) да крэпостной крэсанык-влакым кучэныт. Сандэнэ шкэ кид йымалсэ вэрыштышт кугыжа лийын шогэныт. XIX курымын кокымшо пэлэшыжэ Йапонийыштэ капитализм пэш талын кушкаш тўнгальэ. Ту жап дэч вара тушто заводла, фабрика, рудника, кўртньō корныла, пароходла да мойын пэш шуко ышталтыч. Кизытсэ жапыштэ Йапоний капиталист эллан шотлалтэш, тугэ гынат, феодализм стройын кодшыжо пытэн шуын огыл. Йапонийыштэ чыла мландын пэлыж дэч шукурак ужашыжэ помэшык да изышак кулак-влак кидыштэ. Крэсанык массын шукужын мландыжэ укэ. Нуно мландым йа помэшык-влак дэчын арэндоватлэн налыт, йа пэш изэ участкым гына ачалэн илат (0,5 га мартэ).

Кизытсэ Йапонийыштэ вуйланышэ класслан буржуазий да помэшык-влак шотлалтыт. Кугыжаныш стройын формыжо — монархий. Кугыжанышым импэратыр (микадо) куча, тудак министр-влак советым назначайа. Йапонийыштэ парламэнт уло гынат, кугыжаныш вуйлатымаштэ тудын шотшо куго огыл. Пашазэ тарванымашым пэш чот пизырэн кучат. Коммунист партий пашам шолып (подпольно) ышта.

Йапонийыштэ утларакшым тэкстиль промышлэныс чот вийангын. Хлопок денэ тўрлō куэмым ыштэн лукмо шотышто Йапоний АСШ да Англий почэш кокымшо вэрым налшаш вэрч кучэдалэш. Йапоний шкэнжын шулдо акан куэмжым Китайышкэ, Индокитайышкэ, Индийышкэ, Абиссинийышкэ да садыгак моло эллашкат шупшыкта. Тудо ты элла гычын Йэвроп гыч да Амэрик гыч кондымо куэмым ишэн лукташ тырша. Йапонийыштэ заводлаштэ да фабриклаштэ ыштышэ пашазэ-влаклан пашатарым шагал тўлымō денэ йамдэ тавар шулдэш возэш. Пашазэ-влак суткаштэ 12—13 шагат ыштат, шуко годым тылзэ мучкылан ик кэчэ вэлэ канат.

Тэкстиль фабриклаштэ пашам утларакшым удрамаш, вуйэш шушо да йоча-влак ыштат. Нуно казармылаштэ илат, ик капиталистланак пашам ала монар ий-

ышкэн чарныдэ ыштыктат. Пашазэ ўдрамаш гыч шукушт нужна крэсаньык удыр-влак улыт; парымэш налмым түлэн пытарышаш вэрч нуным ачашт икмо-нар илан капиталист фабрикишкэ паша ышташ ужалэныт.

Йапонийыштэ металлургий промыслэныс Германийын альэ Английын нарак вийан огыл. Шкэнжын мландыштыжэ шагал-лан кёра күртнё рудам да коксым пушо мландэ шуйым Йапо-ний моло элла гычынат конда. Садыгак тудо йамдэ металлымат на-лэш. Түрлө машинам ыштэн лукмо шотышто, Йапонийыштэ утла-ракшым электричэствэ машинам да приборым йамдылымэ паша чот вийангын. Тыгай ўзгар-влак күртнё корнылашкэ, фабрик да заводлашкэ электричэствэ вийым пуртымаштэ куго шотан улыт.

Промыслэныс вийангмэ шотышто Йапоний Англий дэч да Германий дэчын мундыран кодын. Йапон фабрикаштэ машина дэнэ шагал пайдаланат, шуко пашам кид дэнак ыштат. Йапо-нийын ик ий мучко ыштэн лукмо чыла промыслэныс ўзгаржым тагастарэн ончымаштэ, Германийын промыслэнысшэ ты жапыш-так куд гана шукурак ыштэн луктэш.

Картым ончэн. Йапонийыштэ рис вудымё вэрын йүдвэл гра-ницыжым ончыктыза. Йапонийын могай ужашлаштыжэ тутовый пушэнтгэ-влак утларак кушкыт? Хлопок вудымё вэрын йүдвэл границыжэ кувэчын кунгэла эрта?

Йапонийыштэ йал озанлык куго вэрым налэш. Промыш-лэнэ пашазэ калык дэнэ тагастарымаштэ йал озанлык пашам ыштэн илышэ калык шукурак. Тугэ гынат, ты йал озанлык тыгыдэ да вараш кодшо.

Крэсаньык-влак помэшык дэч шэргэ ак дэнэ арэндыш налмэ изэ лапчык мландыштым (шуко годом 1 га дэчат шагал лийэш) гына ачалэн тóчат; ты лапчык гыч погымо шурно лэктышын пэлыжым помэшыклан пуат; сандэнэ нуно пэлэ шужэн илат, шож лапашым кочкыт, рисым пайрэм кэчын гына кочкыт, кодшыжым арэндэ аклан да налоглан пуэн пытарат. Йапон крэсаньык-влак йал озанлык машинам огытак кучо, манаш лийэш; садыгак нунын вольыкыштат укэ.

Йапон крэсаньык-влакын шукушт порсыным луктын илат. Порсын лукмо шотышто Йапоний туньямбаллан пэрвой вэрым налын шога, моло ўзгар дэн тагастарымаштэ Йапоний гычын моло эллашкэ порсыным утларак луктыт. Туньямбал кризис шар-лымэ да вийангмэ дэнэ порсынын акшэ шуко гана волэн, сандэ-нак йапон крэсаньыкынат илышыжэ утларак мөнгэштын. Ты жапыштак Йапонийын чыла мландыжын вич ужаш гыч ныл ужашыжэ ачалалтдэ кийа. Крэсаньык кидысэ йал озанлык тэх-

никэ ұлыш лиймэ дэнэ нуно курык тайылласэ мландым нигузэат кучылдын огыт кэрт.

Йапон кресаньык-влак йалысэ нужна илышым кудалтэн ола-лашкэ пашам кычалын кайат; тугэ гынат, олаштат пашам муын огыт кэрт. Сандэнак кресаньык-влак коклаштат револьуцион тарванымаш вийангың шога.

Кэчывэл Сахалиныштэ ўйаңдышым йамдылат. Йапон-влак сэльдь колым подэш оптэн шолтат. Шолтымo вишкыдым пу прэс йымалан оптат (прэс-вoктэнэ кум пашазэ койыт). Прэс йымачын пасу ўйаңдаш йдрышo туквлак лэктыт. Умбалнырак пум чумырэн шындымэ, тудо молан күлэш?

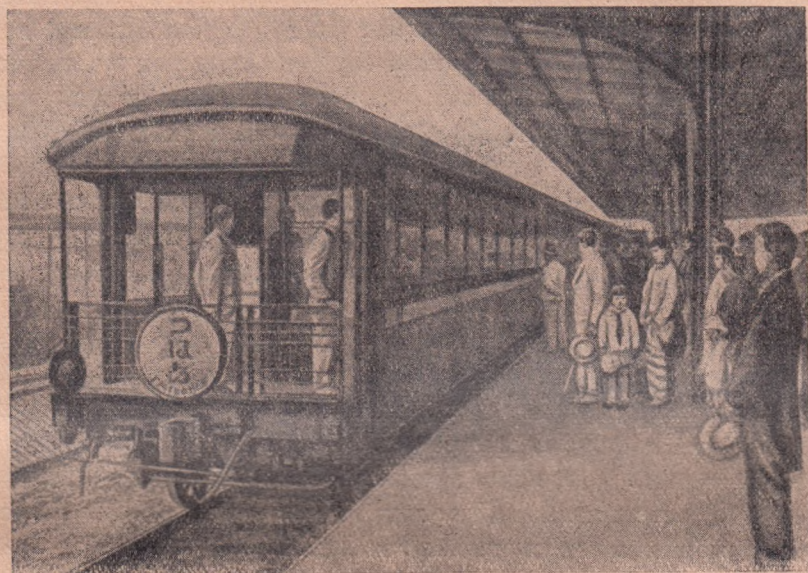
Йапонийыштэ чодра озанлыкым сайын шыңдалтын; кугы-жаныш кидысэ чодра чыла посна ужашлалан шэлылтыныт; сайын аралалтыт. Чодрам ий гыч ийын руалтэш гынат чодран кумдыкшо ок изэм.

Йапон сэрым мушшо тэнгыз-влак шэргакан коллан пойан улыт: лосос, сэльдь, трэска кол-влак. Колым утларакшэ Кэчывэл Сахалин сэрла воктэнэ шуко кучат. Тыштэ кучымо колым йапон-влак шөнчалташат огыт йэтшэ: кодшо колжо дэнэ нуно рис вұдымo пасуым ўйаңдаш ўйаңдышым йамдылат (158 стр., сўр). Йапон-влак ССР Ушэм правительствэ дэчынат Амур энэрысэ да Кам-158

чаткэ сэрла воктэнсэ кол кучымо участкылам арэндылэн налыт. Йапон остров-влакын сэрлашт мучко колызо-влакын йалышт шинчылдыт. Кол дэч посна йапон колызо-влак крабым (тэнгыз ракэ), молльускым, трэпангым (тэнгыз шукш) да тэнгыз ковыштам (кочкаш йёрышо вўд кушкыл) кучат.

Кол кучымо шотышто Йапоний тўньамбаллан пэрвой вэрым налын шога.

Электричэствэ вий дэнэ коштышо пойэзд — „ласточка“ (Йапонийыштэ). Йапонийыштэ рикша-влак молан кызыт мартэнат кодынйт?

Мландэ шар ўмбалсэ тэнгызлаштэ кучымо чыла колын ик кумышо ужашыжым йапон судна-влак кучат. Тўжэм дэнэ йапон судна-влак Тымык окэанын тэнгызлаштыжэ колым кучэн коштыт. Йапонийыштэ кок миллион калык кол кучымо паша дэнэ ила, шўдō тўжэм дэнэ пашазэ-влак кол консэrvэ да тук ыштымэ заводлаштэ пашам ыштат. Йапонийыштэ колым шыл олмэш кочкыт. Кол гыч ыштымэ тукум, мландэ ўйагдымэ дэч посна, химий промышлэнысышкат колтат.

Кугыт шотшо дэнэ Йапонийын сату кондыштшо флотшо тўньамбалнэ кумышо вэрым налын шога.

Йапонийыштэ түрлō грузын шукарак ужашыжым тэнгыз судна-влак кондыштыт. Тылэч посна йапон судна-влак Китайыштат, Индокитайыштат, моло эллаштат түрлō грузым кондыштыт. Йапонийын кўртньō корныжо кукак огыл,

Великобританийын дэчат кучыкырак. Японийыштэ кўртньо корным агшырын ыштат, кумдык шотшо 1 м 7 см вэлэ. Мэмнан ССР Ушэмыштэ 1 м 44 см. Тушто грузым кўртньо корно дэнэ шагал шупшыктат, тугэ гынат пойээд-влак расписаньэ почэш тұрыс коштыт.

Японийын кид йымалсэ эллажэ да у вэрлам шупшын налаш йамдылалтмыжэ.

Японий Тымык окэан сэрлаштэ йатыр колонийым куча да эксплуатироватла. Нунын кокла гыч эн кугыжлан Азий матери-кыштэ кийышэ **Корэй** шотлалтэш. Корэй Великобританий дэчат куго, тушто 19 млн. калык ила. Тудын шуырак ужашыжым чодра лэвэд шога. Корэй калык мландэ пашам ыштэн ила: рисым, пурсам, хлопокым ўдат. Корэйын рўдō олажлан **Сэул** (Кэйдзэ) шотлалтэш.

Вэс куго колонийлан Китайын кэчывэл-эрвэл сэржэ воктэн кийышэ **Формоза** (Тайван) остров шотлалтэш. Формоза остров тропик чодра дэнэ лэвэдалтын: тушто кам фаран лавр пушэнтгэ кушкэш; сэрлажэ мучко рис, сакыр тростник, чай да джут плантацэ-влак шарлэн кийат. Ты плантацэ-влакым йапон капиталист-влак кучат. Формоза островышто илышэ Японийлан вуйым пудымо йужо тыгыдэ калыкым сōй вий дэнэ йуштō мужан (малярийные) коклашкэ кусарэныт.

1905 ийыштэ Японий кугыжан Росийым сэнэн **Сахалин** (Карафуто) островын кэчывэл ужашыжым, адак **Ляодун** пэлэостровын мучашыжым шкэ кид йымакыжэ нальэ. Тыштэ Японийын **Дойрэн** портшо уло. Дойрэн порт гычын Кэчывэл-манчжур кўртньо корно тўгалэш. Ты кўртньо корнат Японий кидыштэ. Эрвэл-манчжур кўртньо корно полшымо дэнэ Японийын войскажэ Китайын Манчжурий мландыжым да йатыр гына Йўдвэл Китайым налын.

Япон капиталист-влак Китайын пўртүс пойанлыкшым шупшын налын кўртньо рудник дэн мландэ шўй лукмо шахтэ-влакым, кўртньо, автомобиль корным, аэродромым ыштат. Тидэ чыла Китайым ончыкыжат пизырэн мийышаш вэрч ышталтэш.

Ты пашам шуктышашлан вэрчын йапон империалист-влак Японийын мландэ шар ўмбалнэ налын шогымо йōнан вэржэ дэнэ пайдаланат. Японийын вэржэ Китай мландым шупшын налмаштэ пэш куго шотан лийын шога. Тылэч посна Японий у сōйланат йамдылалтэш, тудо Азийын икмонар ужашыжым шупшын налнэжэ. Империалист эл-влак кокла гычын Японий Америк Сойэдиньон штат-влак дэнэ ок кэлшэ. Япон буржуазий дэнэ йапон войэншинэ Совет Ушэм ваштарэшат сōйым талын йамдылат.

КИТАЙ.

Кумдыкшо 10 млн. кв. км. Калыкшэ 475 млн. йэн

Картым ончэн. Китай мландым могай тэнгыз-влак мушкыт, тудын границыжэ могай кугыжаныш-влак воктэчын эрта? Китайым йүдвэлыштыла могай паралэль пүчкын эрта, ты паралэль ССР Ушэмын кудо кутлаж гычын эрта? Китай границэ воктэнсэ кугыжаныш-влакын лұмыштым каласыза, тудын границыжэ могай курыкла, энэрла мучко эрта?

Китай кугыжаныш Памир гыч тўналын Тымык окэан мартэ, Амур энэр дэч тўналын Индокитайыш шумэшкэ шуйнэн кийа. Китай кугыжанышыштэ тўн Китай да тудын кидшэ йымалнэ шотлалтшэ область-влак — Көргө Монголий, Тибэт, Касвэл Китай да Манчжурий пурат. Китайыштэ 475 млн. лышкэ калык ила. Ты калык чылажат, манаш лийэш, тўн Китайыштэ илат.

Ончычын тўн Китай нэргэн, варажым тудын кид йымалсэ областьлажэ нэргэн кутырэн налына.

Вэржэ да границыжэ.

Китай Азийын кэчывэл-эрвэлыштыжэ вэрым налэш да тудым Тымык окэанын тэнгызышт-влак мушкыт. Китайым Азийын рүдö областьлаж дэчын курык да пустынь-влак ойырэн шогат. Сандэнэ тэнгыз корно-влак тудлан пэш куго шотан улыт. Китайын куго портлажэ: *Шанхай*, *Тьяньцзин* да *Кантон*. Ты портла гычын тэнгыз корно-влак йүдвэлышкыла — Йапонийышкэ да ССР Ушэмышкэ, эрвэлышкыла — АСШ-шкэ да Канадышкэ, кэчывэлышкыла — Австралийышкэ да Индийышкэ кайат. Китай гычын Йэвропышко тэнгыз корно-влак Суэц да Панам канал-влак гоч кайат.

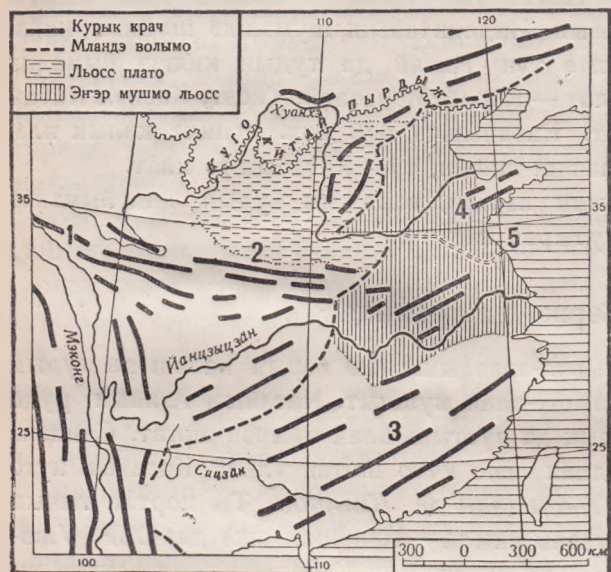
Тўн Китай йүдвэлыштыла *Манчжурий* дэнэ да *Көргө Монголий* дэнэ ушна, касвэлыштыла *Касвэл Китай* дэнэ да *Тибэт* дэнэ, кэчывэлыштыла Английын колонийжэ *Бирма* дэнэ да *Франций Индий* дэнэ ушна.

Пүртүсын тўн шотшо.

Китайыштэ курык крач-влак пэш шуко улыт. Нунын йужышт Тибэт гычынла толыт да Азийын складкан курык пойысыжлан шотлалтыт. Ты крач-влак $4\frac{1}{2}$ км дэчат күкшö улыт, вуйышт эрэ ош лум дэнэ лэвэдалтын шинчат: мутлан, туганьэ *Куэнь-Лунь* курык крач. Куэнь-Луньын мучашыжэ — *Тзинлин* ұлышырак; тудо Китайым йүдвэл да Кэчывэллан шэлын шога. Моло курык крач-

влак пүрэмкан огытыл, нуно мландэ шэлышталтын волымо да нөлталалтмэ годым лийын кодыныт. Ты крач-влак Тымык океанын сэржэ мучко шуйнат. Окэан дэнэ лышэммэ сэмын крач-влак ұлышэмын мийат. Тидэ Азийын эрвэл сэржэ волэя шогымым ончыкта. Китай курык-влак ончымо годым шучкын койыт — тыштат-туштат күй чорка-влак лэктын шогат. Ожно ты курык-влакым лэвэдын шогышо чодра-влак пытаралтыныт, манаш лийэш, нунын тайылышт гыч рокым йүр мушкын пытарэн.

Картысэ цифр-влак тидым ончыктат:

- 1 — Куэнь-Луньнын крачшэ-влак;
- 2 — Тзинлинын крачшэ-влак;
- 3 — Кэчывэлкитай курык-влак;
- 4 — Шандун курык-влак;
- 5 — Хуанхэ энэрын тошто корныжо.

Китай мландэ умбалын ышталтмыжэ. Куэнь-Луньым да тудын Тзинлин мучашыжым ончыктыза. Китай лап вэр могай рок дэнэ лэвэдалтын, каласыза.

Картым ончэн. Китай лап вэрым ончыктыза. Хуанхэ да Янцзы энэр-влакын кузэла йогымыштым эскэрыза, нуно молан кугын кадыргылыт, каласыза. Хуанхэ энэрын тошто корныжым муза.

Йүдвэл Китайыштэ курык-влак шуко вэрымак огыт нал. Тзинлин курык крач дэч йүдвэлныла нарынчэ льосс рок лончо дэн лэвэдалтшэ күкшө тор вэрла кийат. Тыштэ льосс рок Монгол пустынь гычын пурак лийын мардэж вий дэнэ толын (кызытат мардэж лиймэ годым, толэш). Льосс лончын кужгытшө курык тайыллаштэ йужо ложэмлаштэ 500 м-ыш шуэш. Курык гыч йогэн волышо энэр-влак льосс лончым кўнчэн тура пырдыжан ложэмлам ыштэныт (стр. 165 сур.). Хуанхэ энэр да тудын притокшо-влак шкэныштын льосс рокан сэрыштым мушкын рум-

быктэн Китай лап вэрышкэ йоктарэн нангайат. Хуанхэ ш кэнжын корныжым вашталтылын Китай лап вэрым шурным сай ундарышэ льосс лончо дэнэ лэвэдын.

Китай лап вэр куго тэнгыз залив олмэш лийын; тэнгыз вўд кўкшыт дэн танастарымаштэ ты лап вэр тудлэч изыш вэлэ кўкшырак.

1852 ий дэч ончыч Хуанхэ энэрын анжэ Йанцзы энэр ан дэчын мўндыр огыл улмаш; кызытсэ жапыштэ Хуанхэн анжэ **Шандун** пэлэостров дэчын йўдвэлнырак. Хуанхэ энэр шкэнжын корныжым вашталтымыж годым пэш куго энгэк-влакым ышты-лын. Хуанхэ энэр шкэнжын анэшыжэ нарынчэ йошкыным шуко шында; илэн-толын у остров-влак да куаш вэр-влак лийыт; ты жапыштак Нарынчэ тэ-нгузын вўдшō нарынчэ чийа дэнэ сэр дэчын мўндыркō чийалга.

Китай лап вэр олмыш-то тэнгыз залив шарлэн-киймэ жапыштэ, тудын покшэлныжэ остров сэмын курыкан Шандун нōлталалт шогэн. Жап эртымэ сэмын ты залив Хуанхэ энэр кондымо йошкын дэн лэвэдалтын. Китай лап вэрышкэ савырнэн. Хуанхэ энэр шкэ пашажым кызытат ок чарнэ. Нарынчэ тэнгузын сэржэ мучко кызытат у куаш вэр-влак лийынак шогат.

Китайын климытшылан муссон-влак куго шотан улыт. Кэнэж жапыштэ муссон-влак Тымык окэан вэлгыч пуат, вўдыжгым

Китайын касвэл границыжэ маркэ шарат. Йўдвэл Кита йыштэ йўр Кэчывэл Китай дэч шагалрак йўрэш. Китайын йўдвэлыштэ Монголий ўмбач пуышо мардэж йўшгым Йўдвэл Китай мучко шара, тунам энэр-влакын шукушт кылмэн ий дэнэ лэвэдалтыт. Йанварын кокла тэмпературжо Бэйпиныштэ — 7°, Калганыштэ — 15°. Кэчывэл Китайыштэ климыт тропиклан лышыл. Йырым-йыр курык-влак авырэн шогымо дэнэ Кэчывэл Китайыштэ

Китайын пайдалэ кунчэн лукшаш пойанлыкшэ. Провинцэ-влак лум: 1—Чжили, 2—Шандун, 3—Шанси, 6—Сычуань, 15—Йунначэ.

тэлэ лэвэ да пушкыдо лийэш (Ханькоушто Йанцзы энэрын жокла йогыныштыжо тэмператур $+3^{\circ}$, Кантонышто $+13^{\circ}$). Сандэнак Кэчывэл Китайыштэ курым мучко ужаргэн шогышо пушэнтэ-влак кушкыт. Кэчывэл Китай апэльсин дэн мандаринын шочмо элжылан шотлалтэш.

Китайыштэ мландэ шурным сай ундара: йүдвэлыштэ льосс тыч лийшэ нарынчэ рок, кэчывэлыштэ йошкар рок. Йошкар рок¹⁾ мардэж, шокшо да вүдыжгө вий дэнэ шүштыргышö түрлө курык порот гычын лийын.

Китай курыклан көргыштышт түрлө пайдалэ кунчэн лукшаш-влак улыт. Кужгö лончо дэнэ кийышэ мландэ шуй түрлө провинцыштат шуко вэрэштэш. Йужо вэрыштэ мландэ шуй дэнэ пырля күртнө рудат улэда, мутлан, Шандунышто. Шөнчал, атэ ыштымэ ош шун—каолин, вүргэньэ, вулно, ртуть, моло түрлө пойанлыкат шуко вэрлаштэ вэрэштыт. Ик манаш, миньэрал пойанлык шотышто Китай туньамбалнэ ик ончыл вэрым налын шога.

Йүдвэл Китай.

Йүдвэл Китай—рок дэнэ лэвэдалтшэ эл. Кэнгэжым муссон-влак пуымо годым тушто йур шуко йүрэш, тэлым пуракан йүштö мардэж-влак эрта. Китай лап вэр—лапка төр вэр. Ты лап вэрыштэ 130 млн. калык ила. Нуно куго йаллаштэ илат. Йал-влак чүкыдын шинчат (нунын коклашт 1—2 км вэлэ).

Китай кресаньык-влак пörтым шун—льосс дэнэ ыштат, пушэнгтым улыжат кашталан да мэнгылан вэлэ кучылтыт. Пörт вуйым трэнча (чэрэпицэ) дэн лэвэдыт, окнаш йанда олмэш китай кагазым пыжыктылыт, шкэшт мландэ кұварэшак малат. Помэшык-влак кок пачашан пörтыштö илат; пörт йыр сат шындымэ; оралтым кукшö пырдыж дэнэ пэчымэ.

Кресаньык-влак шошым шушын шкэныштын изэ пасуыштым айдемэ тэрыс дэнэ да кочыш йамдылымэ дэч кодшо дэнэ уйангат. Уланрак кресаньык-влак пасуым тошто годсо плуг дэнэ куралыт; плугэш мул-влакым кичкат; нужна кресаньык-влак рокум кольмо дэнэ да катман дэнэ кунчат.

Йүдвэл Китайыштэ тун шотышто шыданым, гаольантарым да сойа пурсам вудат. Пурса тукум кушкылым вүдымö пэш куго пайдам пуа, рокум азот дэнэ пойдара. Тидлэч посна, пурсаштэ бэлок да койа лиймэ дэнэ тудо сай кочкышлан шотлалтэш.

¹⁾ Күртнө окисэл лиймылан рокын тусыжö йошкаргэ лийэш.

Китайыштэ нъемыч пурса дэнэ 400 лышкэ түрлө кочышым йамдылат. Ужар пурсам вудымö дэч вара 6 арнъа эртымöнгö погэн налыт, шушыжым 8 арнъа гыч погат. Пурсам вүдэш чот туржын китай-влак ушкал шöрым ушэштаришэ пурса шöрым ыштат. Ты шöр дэнэ торыкым да сырым йамдылат. Тылэч посна пурса гыч уйым луктыт. Пурса уй нунын илышыштэ пэш күлэш ушкал уйым алмашта.

Китайыштэ ушкалым пэш шагал ашнат, шуко калык ушкал шöрын могайжым огыт шинчэ. Тукан шолдра вольыклан йöрышö сай күтö коштмо вэр да олык пэш шагал. Сöснам да чывым пойанрак крэсаньык-влак гына ашнат. Крэсаньык калыкын шукожын пакчашт уло. Пакчаштышт ковыштам, парэнтгым, ушмэным, т. м. куштат.

Льосс лончым кунчэн пöртым ыштэчыт (йүдвэл Китайыштэ). Пöрт-влакын опсашт вэлэ койэш, окнашт йалтак укэ. Молан тыштэ льосс рок шуко чумыргэн?

Хуанхэ энэр мучко куго кумдык вэрым вүд колтымо канал-влак пүчкэдат. Сандэнэ ты кутлаштэ шыдаг да пурса дэч посна рисымат, хлопокымат вүдат.

Вүдын күкшытшö пасу күкшят дэч күкшö лиймылан Хуанхэ энэрын кок могыр сэржат пэнтгыдэ пуйа дэнэ пуйалалтын. Кажнэ ийын шүдö түжэм дэн йэн-влак Хуанхэ энэрышкэ мийэн, тудын пундашыж гыч түрлэн шичшэ йошкыным (альэ льосс рокым) луктыт; ты йошкын дэнэ варажым энэр сэрын пуйажым пэнтгыдэмдат. 1935 ийын тунгалтыштыжэ Хуанхэ энэр сэр пуйам пүчкын тошто корныж дэнэ йогаш тунгалын; тунам 4000 кв. км вүдымö пасу вүд йымалан кодын. Ты пүчмö пуйан рожшым пэтырэныт гынат, ындэ ныгунамат ок пүч манын ушанаш ок лий.

Йүдвэл Китайысэ күкшö тор вэр-влакат шурно вүдымö пасу-ышко савыралтыныт да Китай лап вэр сэмынак сайын ачалалтыт. Тушто мландым изэ участкэ-влаклан пöлкалэн гаольаным, шыда-

ным да ньэмыч пурсам вудат. Тугэ гынат, тушто калык чўчкы-дын ок илэ. Йал-влак тура сэрла воктэран ышталтыныт; китай-влак тура сэрым кўнчэн ыштымэ пэшчорлаштэ илат.

Тыгай мландэ йымал пўртын окнажэ йўршэшак укэ, опсажэ гына ложэм могырышкыла лэктэш. Пўрт кўргө йўд гынат, тэлым, кўкшө тор вэр мучко йўштө мардэж пумы годым, шокшо лийэш. Мландэ йымалан ыштымэ йал-влак шуко годым ала монар километрыш шумэшкэ шуйнат; тура сэрэш пўрт-влакым ўмбала-пачаш ыштат.

Касвэлкыла кайымэ сэмын Йўдвэл Китайын климытшэ утыр-утыр кукшэмын мийа, вўдымө пасу-влак утыр-утыр вольык кондыштмо вэрла дэн вашталташ тўгалыт. Тушто китай калык шорыкым, ушкалым ашнат.

Китай дэн Кўргө Монголий кокласэ гранидэ мучко 2 тўж. км дэчат кужын Куго Китай пырдыж шуйнэн кийа. Ты пырдыжым китай калык 2 тўжэм ий ончычак сөй дэнэ толшо куснылын коштшо монгол калык дэчын аралалтшашлан ыштэн. Ты пырдыжым кок посна кэрмыч альэ кўй пырдыж гыч ышталтын, коклаштэ мландым опталтын; пырдыжыштэ орол шогымо башнэ-влак, адак куго капка-влак улыт. Ты пырдыжын шукэртсэкак сөй пашаштэ кўлэшыжэ укэ. Шуко вэрлаштыжэ тудо шаланэн (168 стр. сўр.).

Кўкшө тўр вэрын эрвэл мучашыжэ воктэнэ, Китай лап вэр ўмбалнэ *Бэйпин* лўман куго ола шинча. Ожно Бэйпин Китайын рўдө олажэ лийын шогэн.

Бэйпин кок ужашлан шэлылтэш: кэчывэл (Китайын) да йўдвэл (Манжурийын); ты ужаш-влак кажнышт йырым-йыр пырдыж дэн авыралтыныт; пытартыш жаплаштэ Бэйпин ола ты пырдыж коклаш шынэн огыл, талын кушмыжлан кўра, пырдыж вэс могырышкат лэктын. Бэйпин дэн Тяньцзиным, Калган дэн Ханькоу ола-влакым ушэн шогышо кўртнө корно-влак Бэйпинын сатулымо пашажым вийандаш кугын полшэныт. Бэйпинын урэмлаштыжэ тошто тыгыдэ пу пўрт-влак воктэнак, куго кўй пўрт-влак шуко ыштымэ. Тыгай куго кўй пўртлаштэ Йэвропысо сэмынак магазин да контор-влак улыт.

Йўдвэл Китайыштэ Бэйпин дэч посна моло шуко калыкан ола-влакат улыт. Ту олалаштэ утларакшым кустар, рэмэслэник да тыгыдэ сатузо-влак илат.

Ты ола-влак чыланат тошто годсо ола улыт, нунын кокла гыч шукыштым йырым-йыр пырдыж дэнэ авырымэ. Йўдвэл Китайын эн куго портшылан Тяньцзин шотлалтэш. Тудо куаш вўдан Чжилий залив сэрыштэ шинча. Кўртнө корно-влак Тяньцзиным Бэйпин дэнэ да Нанкин дэнэ ушат. Китайын рўдө олажэ Нанкин.

Кокла Китай.

Картым ончэн. Кокла да Кэчывэл Китайын куго энэрлажым муза, нунын лұмыштым каласыза. Куго ола да порт-влакын лұмыштым каласыза. Кокла Китайыштэ могай культуран кушкыл-влак кушкын кэртят, каласыза. Кэчывэл Китайын мландэ ўмбалжэ Кокла Китайын мландэ ўмбалжэ дэчын мо шот дэнэ ойырлэн шога, каласыза.

Кокла Китайын тўн ужашыжэ Йанцзы энэрын кумда бассейнжым налын шога; тушто 200 млн. калык ила. Тыннарэ калыкын шукарак ужашыжэ Йанцзы да тушко йоген пурышо шотдымо энэрла мучко илат. Ты энэрла мучко рис вўдымў пасу-влак кумда куп сэмын койын кийат; лап вэран энэр сэр-влак чыла рис вўдымў пасушко савырымэ улыт. Тиндэч посна ложэм-влакын кўкшакарак вэрэшышт тэррасэ-влакым ышталтын. Тэррасэ-влакым курыкла гыч йоген волышо энэр вўд дэнэ вўдыжтарэн рисым вўдалтэш. Рис вўдымў тэррасэ-влак дэч кўшнырак, курык тайыл мучко чай вондэр кушмо сатла ышталтыныт да тutowый пушэнгэ-влак шыңдалтын.

Кокла Китайыштэ энэр-влак дэчын пэлнэ йал-влакым отак уж, манаш лийэш. Тушто улыжат рокдымо чара кўй курык-влак гына кумда вэрым налын шогат. Йанцзы энэрын ўлыл йогын кутласэ ложэмжэ ала монар лу километрыш шумэшкэ шарлэн кийа. Ты ложэмын мучкыжо канал-влакым ыштымэ, тыштэ рис дэн хлопок вўдымў пасу-влак шарлэн кийат. Тўжэм ий ончыч ыштымэ кужо пўйа-влак пасуым тэңыз альэ энэр вўд налмэ дэчын аралэн шогат.

Тэңыз вўдын кўкшытшў дэнэ тагастарымаштэ энэр ложэмын кўкшытшў ик монар мэтрлан вэлэ кўкшырак.

Йанцзы энэр шкэнжын вўдшым Кокла Китайысэ чыла пасу-влакланат пуа. Тидлэч посна tudo Кокла Китайын тўн вўд корныжлан шотлалтэш. Йанцзы энэр мучко тэлыжэ-кэнэжшэ чарныдэ тўжэм дэнэ пароход-влак, лу тўжэм дэнэ пуш-влак коштыт. Моло элла гыч толшо тэңыз судна-влак Йанцзы энэр мучко 1000 км вэрышкэ кўшкыла кўзэн кэртят.

Кокла Китайын куго олалажэ Йанцзы энэр мучко шинчат. Сандэнэ нуно энэр да тэңыз порт лийын шогат.

Йанцзы энэрын тэңызышкэ йоген пурымэ кутлаштыжэ судна-влак коштын кэртмэ канал сэрыштэ *Шанхай* ола шинча. Шанхай ола Китайын эн куго олажлан шотлалтэш да Тымык окэаныштэ куго порт лийын шога. Тушко чыла элла гычат корабль-влак толыт, Китайышкэ тўрлў куэмым, машинам, т. м. кондат;

Китай гычын илэ хлопокым, порсыным нангайат. Китайын моло кугыжанышла дэн ыштымэ сату пашажэ утларакшэ Шанхай гоч эрта.

Шанхайын ик ужашыжым моло эл импэриалист-влак шупшын налыныт. Сандэнак Шанхайын ты ужашыжэ Касвэл Йэвропын да АСШ-ын олажэ-влак сынан: урэм-влак кумда да вик, чарныдэ автомобиль-влак коштыт, парк-влак, моло эл гыч толшо капиталист-влакын дворэдышт, шуко пачашан пörтышт, сылнэ магазинышт шотдымын шуко улыг. Олан ты ужашыжым шуркалышэ чеп дэнэ пэчэн налыныт да моло эл полице-влак аралат. Китай-влаклан олан ты ужашкыжэ пураш пэш йöсö. Күргнö чеп пэчын вэс могырыштыжо аңгышыр да лавра урэман китай ола шарлэн кийа. Тыганьэ чытыдымэ шыгырыштэ китайын нужна калыкшэ ила.

Йүдвэл Китай курыклаштэ Куго Китай пырдыж. Ты пырдыж кызытсэ жапыштэ аралтыш лийын кэртэш мо? Тудым 162 страницсэ картыштэ ончыктыза

Шанхай олан түрлаштыжэ хлопок гыч, порсын гыч түрлö куэмым ыштэн лукшо куго фабрик-влак улыт. Ты фабрик-влакым моло эл капиталист-влак кучат. Тушто пашам китай пашазэ-влак ыштат.

Шанхай дэч касвэлнырак, Йанцзы энэр сэрыштэ Китайын рүдö олажэ **Нанкин** дэн **Ханькоу** шинчат. Ханькоу Китайын Йанцзы энэрын ұлыл йöгыныштыжо шинчышэ куго портшо (тывэчын моло эллашкэ чайым колтат). Ханькоу Китай промышлэнысын рүдыжлан шотлалтэш (мэталлург да шүй лукмо).

Кэчывэл Китай.

Кэчывэл Китай Кэчывэл-китай тэнгызышкэ йогэн пурышо энэрла бассэйнныштэ вэрым налэш. Тыштэ эн куго *Сицзайн* энэр йога. Сицзайн энэрын аныштыжэ *Кантон* ола шинча.

Кэчывэл Китайыштэ курык крач да кэлгэ энэр ложэм-влак шуко улыт.

Ўлышырак курык тайыллаш тэррасэ-влакым ыштымэ. Тэррасылаш чай вондэрым куштымо плантацэ-влакым, мландэ пукшым да тамлэ парэнгым куштымо пакча-влакым ыштымэ. Туштак тутовый пушэнгэ-влак кушкыт. Ложэмла мучко рис, сакыр тростник, банан пушэнгэ кушкыт.

Кэчывэл Китайын ложэмлаштыжэ түжэм дэнэ йал-влак шинчылдыт. $\frac{1}{2}$ м кумдыкан йолгорно ик йал гычын лектын плантацэ сат да рис вудымбэ пасула гочын кайэн вэс йалышкэ мийэн пура. Йур вуд мушдымашын йолгорно мучко ик рат куйым опалтэш. Пасажирым да грузым тулэш оптэн альэ ик ораван тачкэш оптэн кондыштыт. Энэрла мучко куштылго пуш-влак коштыт, кұшыл йогын кутлаштэ руымо пушэнгым тэнгыз вэлышкыла йоктарэн волтат.

Кэчывэл Китайын тэнгыз сэрлажэ кұйан да тура улыт, сэр мучко бухто-влакат йатыр вэрэштыт. Сэр умбалнэ пашазэ илэм-влак шаланэн шинчат.

Кэчывэл Китайын сэрлажэ мучко лу түжэм дэнэ парусан пуш-влак коштыт, тывэчынак моло элла гыч толшо пароход-влак коштмо вуд корно-влак эртат. Тэнгыз сэр дэчын мұндыр огыл кэчывэл Китайын куго одалажэ шинчат. Нунын кокла гычын эн куго Кантон ола Сицзайн энэр ан сэрыштэ шинча.

Кантон — тэнгыз порт, сату пашам намийышэ куго ола. Ты олаштэ китай да моло эл банк-влак, фирмэ контор-влак шуко улыт. Моло эл фирмэ-влак Кэчывэл Китай дэнэ сату пашам ыштэн илат. Кантонышто китай кресаньыклан түрлө куэмым, вургөмым, йол чийөмым йамдылышэ рэмэслэник-влакат шуко илат.

Кантон ола йырыштэ калык пэш чұчыкыдын ила. Кукшо мландэ умбалнэ вэр ситыдымылан лу түжэм дэнэ калык энэр вуд умбалсэ шолышто да джонкылаштэ (пушышто) илат. Пушэш оптэн грузым кондыштышо-влак шкэныштын йэшыштым шкэ кұдынышт пушыштак ашнат, илымэ лукуштым умбачын олым дэнэ вэлэ лэвэдыт. Пуш гычын вудышкө пурэн ынышт кайэ манын, изэ йочаштым йолышт гыч кұчык кандра дэнэ йолыштэн шогалтат.

Кантон олан ваштарэшыжэ остров да куго шотан тэнгыз порт — *Гонгконг* уло. Ты портым Англий шупшын налын. Гонгконг портэш Индий гыч да Йэвроп гыч Китайышкэ да Йапонийышкэ толшо судна-влак чарнат.

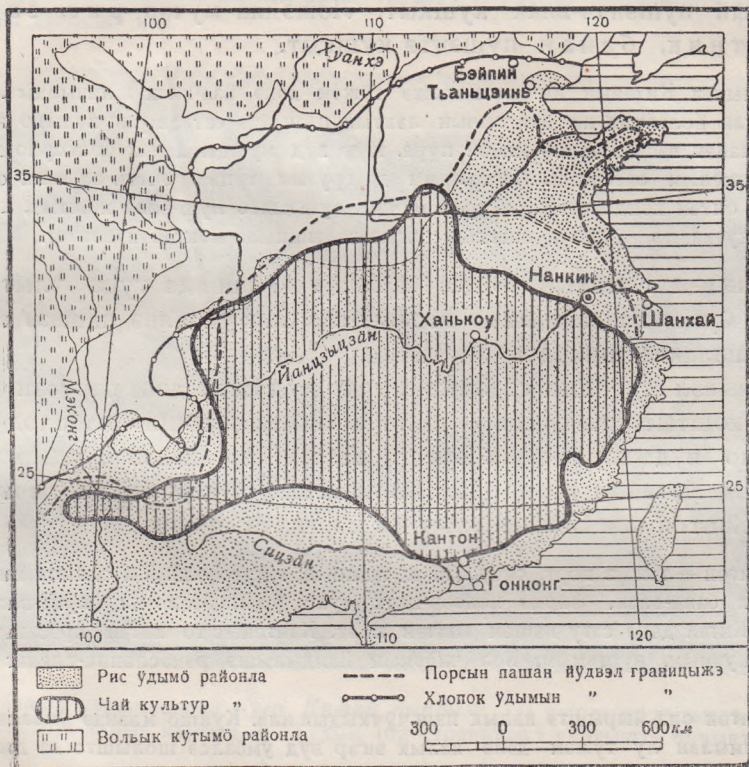
Островэш укрэплэньэ-влакым ыштымэ. Тудын гаваньлаштыжэ англий флотын сөй корабльжэ-влак шогат.

Озанлыкын да политик стройын түн шотышт.

Китай — акрэт годсо культурын элжэ. Мэмнан эра дэч шуко тужэм ий ожнак Китайыштэ мландым вудыжтарэн түрлө шурным, рисым удэн илаш тугалыныт, садыгак порсыным, күртнью ўзгарым, ош шун дэнэ түрлө атэ-шбрым ыштэныт. Компасым да пычал тарым пэрвой гана Китайыштэ шонэн луктыныт, т. м.

Тугэ гынат Йэвропысо капиталист эл-влакын культурышт дэнэ танастарымаштэ китай культур кызытэ жапыштэ пэш ку-

Китайын культур кушкыл шочмо да вольк кондышмо вэрлажым ончыктышо карт.

гын вараш кодын. Китай культур кушмашым феодал-помэшык да кулак-ростовщик-влак чарэн шогат. Шуко вийым промыслэныс нблталмэ пашашкэ пыштышаш годым, нуно миллион дэн шотлалтшэ кресаньык массым орландарэн шкэшт гына утларак пойаш тыршат. Нуно китайын нужна калыкшым лудаш-возаш туныкташ пырчат огыт тыршэ.

Китай калык посна буква дэнэ огыл, посна палэ-влакым ушкалэн воза, палышт шуко түжэм дэнэ шотлалтэш. Нунын ик палышт пүтын мутым альэ пүтын ойым ончыкта. Ты палэ-влакым чылаштымат палэн, тунэмын налашлан шуко оксам тулаш возэш, тыдым помэшык икшывэ-влак гына ыштэн кэртит; моло калыкшэ кнагасэ да газзгысэ изэ статйа-влакым вэлэ лудаш тунэмын шуит. Азбукым илишышкэ пуртэт гын, калык туныктымо паша пэш кугын ончык кайэн кэртэш ильэ. Китай йылмышкэ азбукым пуртымо дэчын вуйланышэ клас-влак Китайыштэ гына огыл, садыгак Йапонийыштаг лұдыт.

Картым ончэн. Китайын мландэ шуйлан да күртньо рудалан пойан провинциялажым муза. Текстиль промышлэныс вийагмэ ола-влакын лұмыштым каласыза. Китайын вұд корнылажым да портлажым муза, нунын лұмыштым каласыза.

Китай — йал озанлык пашам ыштэн илышэ эн куго эл. Калыкшын шукурак ужашыжэ (лу ужаш гыч индэшыжэ) йаллаштэ илат. Тушто мландэ льосс да йошкар рокан лиймэ дэнэ шурным сай ундара; муссон пуымо гоным йұр лийэда; шуко вұдан энэр-влак пасуым вұдыжтарымэ пашаштэ куго йоным пуат; садыгак китай калык шкэжат пашам пэш йōратэн ышта. Китай калык акрэт годсэкак мландэ пашам устан ыштэн толын. Тугэ гынат, Китайын йал озанлыкшат, моло озанлык паша сэмынак, шуко ұлнō шога. Машина дэнэ да миньэрал ұйагдыш дэнэ огытак пайдаланэ. Пашазэ волык йōршын шагал. Чыла пашам кид вий дэнэ гына ыштат.

Китайыштэ рисым, чайым, хлопокым да моло кушкылымат куштат. Пытартыш жапыштэ чайым погымаш шуко гана шагалэмын.

Крэсаньык-влак нужнан илат, мландэ шагал, арэндылан акым кугын тулаш вэрэштэш (Йапонийысэ сэмынак). Ачалаш йōрышō чыла мландын ныл визымышэ ужашыжым помэшык да кулак-влак кучат. Крэсаньык погэн налмэ чыла шурно лэктышыжэ арэндылан да налоглан кайэн пыта. Тушто войскамат крэсаньык калык шот гычын кучат. Крэсаньык шот гычак ростовшик-влак пойат. Крэсаньыкын шукужо иктаж могоаньэ йал озанлык машинам йōнэштарымэ шот дэнэ нимомат ыштэн ок кэрт, лапчык мландыжым тудо катман дэнэ ачала.

Шурно вұдымō пасуым вұд налмэ да кукшо ий лиймэ гоным крэсаньык коклаштэ шужымаш шарла; тунам кажнэ ийын миллион дэнэ йēг кола.

Китайыштэ промышлэныс шагал вийагын. Мландэ шуй да күртньō руда пойанлык кучылдалтдэ кийа. Мландэ шуй да күртньō руда пойанлык шотышто Китай мландэ умбалнэ ик ончыл вэрым, нуным кучылтмо шотышто эн шēнгтэл вэрым налын шога. Улыжат йужо вэрлаштэ гына, мутлан, Шандун курыккла

да Ханькоу лишан капиталист-влак шахтылам, рудниклам да кўртнӧ лэвыктымэ заводлам ыштэныт.

Китайыштэ мамык дэн порсыным шуко погат. Сандэнэ тушто. Тўрлӧ куэмым йамдылышэ тэкстиль фабрик-влак шуко улыт. Тэкстиль промышлэнысын рўдыжлан Шанхай дэн Нанкин шотлалтыт. Шанхай дэн Нанкиныштэ фабрик-влакым моло эл капиталист-влак кучат. Тушто чыла пашам китай пашазэ калык ышта. Тугэ гынат, тыгай куго фабрик-влак шагал улыт, нуным шукэртэ огыл ыштымэ. Садыгак Китайыштэ кустар промыш-

Китайын куго каналжэ. Тудым Китайын картыштыжэ муза. Колызо-влак пуш дэнэ коштыт; пушыштак баклан манмэ кайык-влак шинчат. Баклан-влак вўд ймакэ шунга тын колым кучат, вўд Ымбаке лэкмӧнӧд пушышко кўзыктэн опат. Кучымо колыштым нэлын ынышт колто манын, нунын шўйыштым шўртӧ дэнэ мойын кылдат (йапон-влак нунын шўйышкышт кўртнӧ шбргашым чиктэн шындат).

лэнысат куго вэрым налын шога. Милион дэнэ кустар-влак кид станок дэнак тўрлӧ куэмым, вургэмым, йол чийэмым да мойын ыштэн луктыт.

Китай пашазэ-влак пашам кэчэш 14 — 16 шагат ыштат гынат пашатарым пэш шагал налыт.

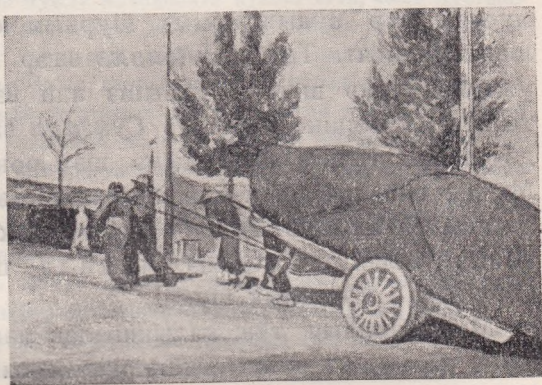
Китайыштэ шоссэ корным альэ кўй корным от уж. Йўдвэл Китайыштэ кок кольасан орава коштын кэртмэ корно-влак вэлэ улыт; тугэ гынат, нунын кокла гычын шукуштым ала монар курым мучко ачалыдэак кучылтыт. Тыгай корно мучко грузым рикша дэнэ шупшыктат; грузым айдэмэ вий дэнэ шупшыктэт гын, мул альэ эшак дэнэ шупшыктымо дэчын шулдэш возэш. Китайыштэ кўртнӧ корно йалт шагал ышталтын (12 тўж. км кутыш

вэлэ — Йапоний дэнэ тангастарымаштэ 2 гана шагал). Күртнѳ корно-влакым шукуштым моло эл капиталист-влак кучат.

Китайыштэ тэнгыз альэ энѳр корно дэнэ коштмо паша чот вийангын. Тэнгыз сэрла воктѳн, Китайын энѳрлаштыжѳ да Тянцизин дѳн Нанкиным ушѳн шогышо *Куго канал* мучко тѳжѳм дѳнэ парусан да шуѳн кайымѳ пуш-влак мѳнгѳш-оньыш коштыт. Тѳнгыз ѳмбалнѳ коштшо куго пароход-влак Йанцзы энѳр мучко Ханькоу ола дѳкѳ шумѳшкѳ кѳзат; тыгыдырак изы-рак тѳнгыз судна-влак 1700 км шумѳшкѳ кѳзат. Пароход-влакым шукуштым моло эл капиталист-влак кучат.

Китайын вуй ланышѳ классыжлан помѳшык, кулак, сатузо да ростовщик-влак (тушто промышлѳник-влак шагал улыт) шот-лалтыт. Тугѳ гынат, Ки-тайын тѳн озажлан мо-ло-эл импѳриалист-влак шотлалтыт (йапон, ан-глий, амѳрик, франсуз капиталист-влак), нуно Китайым пѳлѳ колони-йышкѳ савырѳныт; шкѳ кидышкышт Китайын портлажым, кѳртнѳ корнылажым да пайда-лѳ кѳнчѳн лукшаш по-йанлыкшым шушшын налыныт; Китайысѳ фа-брик-влак кокла гыч шукужѳ моло эл ка-питалист-влак кидыштѳ.

Китай рикша-влак ложаш оптымѳ кок колы-сан оравам Бѳйшнын урѳмжѳ мучко шушшын кайат.

Тиндѳч посна, моло эл капиталист-влак шкѳныштын промышлѳныс ѳзгарыштым Китайышкѳ кондѳн, мѳн-гышкышт (утларакшым йапон-влак) мландѳ шѳйым, рудам, хло-покым да порсыным нангайат.

Управлѳнѳ шотшо дѳнѳ Китай рѳспубликлан шотлалтѳш; тугѳ гынат посна областѳ-влакым гѳнѳэрал кокла гыч шогалтымѳ гу-бѳрнатыр-влак вуйлатат. Нуно Китай рѳспублик рѳдѳ прави-тѳльствын мутшым шагал колыштыт. Рѳдѳ правитѳльствѳ сѳмы-нак губѳрнатыр-влакат шѳдѳ миллионан шѳмѳр китаѳ калыкым китаѳын ѳсплоататыр классыжлан да моло эл импѳриалист-влак-лан орландарѳн ашнаш полшѳн шогат. Йужгынам Китайын посна провинцылажым кучышо губѳрнатыр-влак йа шкѳ коклаштышт, йа рѳдѳ правитѳльствѳ ваштарѳш кырэдалаш тѳнгалыт. Тыгаѳ вѳр йоктарымѳ сѳйын нѳлыжѳ пѳрвойак шѳмѳр калыклан логалѳш.

Китайын Орлыкышто илышэ крэсаньыкшэ да пашазэ калыкшэ рэволюцион пашам вийаңдэн моло эл капитал ваштарэш, сады-так шкэныштын помэшыкышт да капиталистышт ваштарэш чот кучэдалыт. Китайын йужо провинцылаштыжэ икмонар *совет район-влакат* улыт; тушто лу миллион дэнэ калык шотлалтыт.

Китайын совет районлаштыжэ илышэ крэсаньык да пашазэ калык Йошкар армийым организоватлэн. Йошкар армий тўньамбал импэриализм шогалтымэ китай гəньэрал-влакын войскашт дэнэ ындэ ала монар ийышкэн чот кучэдалын шога.

Манчжурий.

Манчжурийын кэчывэлыштыжэ льосс рок дэн лэвэдалтшэ да муссон йўр вўдыжтарымэ шурным сай уңдарышэ пасу-влак шарлэн кийат. Тыштак *Льаохэ* энэр йога; Манчжурийын кокла ужашыштыжэ шарлэн кийышэ лап вэрат шурным сай уңдара; тыштэ Амурышко ушнышо *Сунгари* энэр йогэн эрта. Пасу-влак дэч посна тыштэ куралдымэ шэм рокан стəп-влакат вэрəштыт. Манчжурийым йырым-йыр авырэн шогышо *Куго Хинган* (касвэлыштыла) да *Изэ Хинган* курык-влак пич чодра дэнэ лэвэдалтыныт. Мландэ йымалнэ мландэ шўй, кўртньō руда, шōртньō пойанлык шуко.

Манчжурийын тўн калыкшылан манчжур калык шотлалтəш. Нуно ожно шкэ вуйа илышэ калык лийыныт. Шуко курым ожно Китайым шкэ кид йымакышт налыныт.

Илэн-толын манчжур калык китай калык дэн йōрналтын, китай калыкын илыш-йўлажым шкэ коклашкыжэ пургэн да шкэнжын шочмо йылмыжымат мондэн. Кизыт Манчжурийыштэ илышэ манчжур калыкым китай калык дэчын ойыраш пəш йōсō. Нуно Льаохэ Сунгари энэр-влакын ложəмлаштышт мландэ пашам ыштэн илат. Пасуэшышт гаольаным (исполинта), сойа пурсам, макым да тамакам вўдэн куштат. Курыкла ўмбалсə чодралаштэ кызытат манчжур тукым гыч лəкшэ тунгус да моло калык-влакат ик вэр гыч вэс вэрышкэ куснылын коштыт. Нуно лумшым, луйым да тигрым кучат.

1905 ийыштэ руш йапон сōй годым Йапоний *Льаодун* пəлэостровын кэчывэл ужашыжым *Дайрэн* портшыгэ мөгэ шупшын налын ильэ. 1931 ийыштэ Йапоний Манчжурийымат нальэ. Кызытсə жапыштэ Йапонийын войскажэ Манчжурийыштат, изышак Китай мландыштат улыт. Йапон импэриалист-влак — Манчжурий Китай дэчын ойырлэн, пуйто шкэ вуйа илышэ *Манчжоу-го* кугыжаныш лийын — манын каласышт.

Манчжурий мландыштэ озаланэн Йапоний у кўртньō корно-влакым ышта, мландэ шўй лукмо шахтэ-влакым шукэмда.

Манчжурийын куго олалажэ: *Мугдэн* — тошто годсо рўдō ола, тудо йырым-йыр кўкшō пырдыж да башньэ-влак дэнэ авыралтын, *Харбин* — Сунгари энэр сэрысэ куго пристынь, кўртньō корно-влаклан рўдō лийын шога, *Чан-чунь* — кызытсэ рўдō ола да кўртньō корно кылдыш.

Кōргō Монголий да Касвэл Китай.

Ты кок эллам пырля ушаш гын, нуно 4 тўж. км шумэшкэ шуйнат. Кōргō Монголий эрвэлыштэ Йўдвэл Китай мландэш тўкна, касвэлыштыла Китайын мландыжэ Памир да Тянь-Шачь курыклашкэ шумэшкэ шуйнэн, ССР Ушэмын границэшыжэ тўкна. Тыганьэ кумда мландыштэ кукшо стэп, пэлэ пустынь да пустынь-влак шарлэн кийат. Кукшо стэп да пэлэ пустыньла мучко монгол-влак ик вэр гыч вэс вэрышкэ куснылын коштыт. Нуно имньым, шорыкым, куго тўкан вольыкым ашнэн илат; йужо вэрлаштэ кок пўгыран тўйэмат ашнат, монгол-влак портыш дэнэ ыштымэ йуртышто илат. Нуно ий мучко ала монар тўжэм километр вэрым коштын савырнат; вольык ашнымэ дэч посна моло пашам огытак ыштэ, манаш лийэш. Монгол-влак имньым кушкыжын кошташ талэ улыт; чўчкыдынак имньэ-влакымат тагастарат.

Калган, Улан-Батор (Монгол калык рэспубликыштэ) да *Хами* (Касвэл Китайыштэ) ола-влакым ушэн шогышо автомобиль корно Монголийлан пэш куго шотан лийын шога. Ты корно мучко автобус да грузовой автомобиль-влак коштыт. Корно воктэран чарнымэ вэр да бэнзин колонко-влакым ыштымэ.

Касвэл Китайыштэ Куэнь-Лунь, Тянь-Шань курыкла гыч энэр-влак шуко йогэн волат. Ты энэрла мучко шарлэн кийышэ лап вэрлаштэ оазис-влак шуко улыт. Курыкла гыч йогэн вольышо энэрлалан Таримым (Синьцзаныштэ) да Илиым ончыкташ лийэш. Тарим да тушко йогэн пурышо энэр сэрласэ оазислаштэ турк-татар-влак илат; нуно каналла мучко толшо вўд дэнэ шкэныштын сатыштым да пасуыштым вўдыжтарэн пэш куго лэктышым налыт. Пасулаштэ шыдаг, арбуз, дыньэ кушкыт, сатлаштэ тўрлō йэмыш, абрикос, пэрсик, т. м. Каналла да сатла укэан вэрлаштэ пустынь-влак шарлэн кийат.

Синьцзаныштэ тыгай куго ола-влак улыт: Тарим энэр сэрыштэ *Йаркэнд*, Или энэр сэрыштэ *Кульджа*.

Тибэт.

Тибэт ганьэ кўкшō тōр вэр сынан курыкан эл тўнѡмбалнэ ик вэрэат укэ. Тушто касвэл гыч эрвэлышкыла шуйнэн кийышэ курык крачла кокласэ курык ложэм-влак шуко курым мучко погынэн толшо тыгыдэ кўй кандарла дэнэ тэмын шинчыныт.

Климат кукшылан кора, ложэм пундашсэ кўй кашаклам йўр вўдат, энэрат йоктарэн огыт нангайэ. Тибэт курык да кўкшō тōр вэр-влакын тайылэшышт йавык шудо гына кушкэш; чодра ик вэрэат укэ, манаш лийэш; ложэмлаштэ йэр-влак шуко улыт, мутлан: *Куку-нор, Тэнгри-нор*; тугэ гынат, Тибэтыштэ йэр-влак чыланат шōнчалан улыт.

Тибэтыштэ монгол-влак (Йўдвэлнэ, Куку-нор йэр воктэнэ), тангут да тибэт калык-влак илат. Тангут-влак ик вэр гыч вэс вэрышкэ куснылын коштыт.

вольыкым ашнат; шорык да имнэ дэч посна нуно курык ушкыжым — йакымат ашнат; йакым кушкыжашат, тунэшыжэ настам оптэн кондышташат лийэш, нуно курыкышто пэш сай коштын кэртят (ийангшэ курык тайыллашат лүддэак коштыт). Тангут-влак йакын шэм мэжшэ дэнэ ыштымэ шатраштэ илат. Тибэт калыкын шукарак ужашыжэ ик вэрыштак илат; курык кокласэ ложэмлаштэ ылышышт шожым вүдэн куштат; портым күй дэнэ ыштат.

Йал озанлык паша утларакшым Тибэтын кэчывэлыштыжэ — Брахмапутра энгэр ложэмыштэ чот вийангын. Брахмапутр энгэр Гималай да Транс-Гималай курыкла коклаштэ йога. Тыштак Тибэтын тун олажэ — Лхасса шинча.

Пытаргыш жаплаштэ Тибэтыштат англичан-влак вуйланаш тунгалыныт. Нуно Тибэтышкэ кэчывэл гыч, Индий гыч толыныт.

ИНДИЙ.

Кумдыкшо 4675 туж. кв. км. Калыкшэ 353 млн йэн.

Картым ончен. Индийым могай тэнгыз-влак мушкыт? Могай курык-влак аврэн шогат? Йүдвэл тропик Индийын кудо кутлаж гычын эрта? Калькутта (Ганг энгэр агыштэ) дэн Карачи (Инд энгэр агыштэ) кокласэ торалыкым висыза да Йэвропышто тыгай торалыканак олаам муза. Индийын мландыжэ могай кугыжаныш-влакын мландэшышт тукна. Индийын ССР Ушэм дэк лышылрак шогышо вержым муза.

Кугытшо, вэржэ да йыр корэшыжэ.

Индийышкэ *Индостан* пэлэостров, *Индостан* лап вэр да *Гималай курык-влак* пурат. Индийым Йүдвэл тропик кок иктөр ужашлан пола. Йүдвэлыштыла кукшö курык-влак нöтталалтын шогымо дэнэ Индий шокшо климытан тропик эллан шотлалтэш. Кумдыкшо шот дэнэ тудо Йэвропын пэлыж нарэ лийэш. Индий гычын тэнгыз корно-влак Касвэл Азийышкат, Йэвропышкат (Суэц канал гоч), Эрвэл Азийышкат — Китай дэн Йапонийышкэ — кайат. Индий гычын корно адак Касвэл Африкышкат, Австралийышкат кайа.

Индийын сэржэ шагал пүчкэдалтмэ дэнэ бухто-влак шагал улыт. Тугэ гынат, Индийын йöнан портлажэ улыт: касвэлыштэ — *Бомбэй*, эрвэлыштэ — *Калькутта*, кэчывэлыштэ — Цэйлон островышто — *Коломбо*. Индий окэан гыч кайышэ тэнгыз корно-влак Коломбо порт гоч кайат.

Индийым моло элла дэчын кукшö курык-влак ойырэн шогат. ССР Ушэм гычын Индийышкэ кайаш кўлмö годым кукшö Гиндукуш курык крач гоч (Афганистан) альэ кукшö курыкан Памир эл гоч кайаш вэрэштэш. Тушто Индий дэн ССР Ушэм коклаштэ, улыжат Афганистанын 40 км кумдыкан мландыжэ гына шуйнэн.

Пүртүсын түн шотшо.

Картым ончэн. Индостан лап вэрысэ энэр-влак кувэчын йогаш түнгалыт? Индийыштэ пүрэман курык-влак дэн массиван плато-влак кувэлныла кийат? Индийын кудо кутлаштыжэ (180 стр. карт) куго йүр лийеда, молан? Йүр кувэлныжэ шагал йүрэш? Индийыштэ тэлэ молан кукшо лийэш?

Индийын йүдвэлыштыжэ **Гималай курыкан эл** шарлэн кийа. Тудо 2400 км-ыш шуйна, кумдык шотшо дэнэ Йэвропысо Альпэ дэчын 13 гана кумдарак вэрым налэш. Гималайын ныллэ күйшө курык вуйлажэ кокла шот дэнэ 7 түжэм м күйкшытыш, тулэч күйшкат нөлталалтын шогат. 5—6 түжэм м күйкшытыштö лэвыдымэ лум кийа (Альпэ курыклаштэ 3 түжэм м дэч күйшкыжө). Тугэ гынат, Гималай курык вуй-влак мучкак курым мучко лэвыдымэ лум дэнэ лэвэдалтын шогат. Лум кийэн-кийэн ийышкэ савырна — льэдник лийэш. Льэдник-влак 3—4 түжэм м мартэ ложэмлашкэ нушкын волат. Гималай дэн **Каракорумын** йужо льэдникишт кугыт шотышт дэнэ Йэвропысо льэдник-влак дэчат куго улыт.

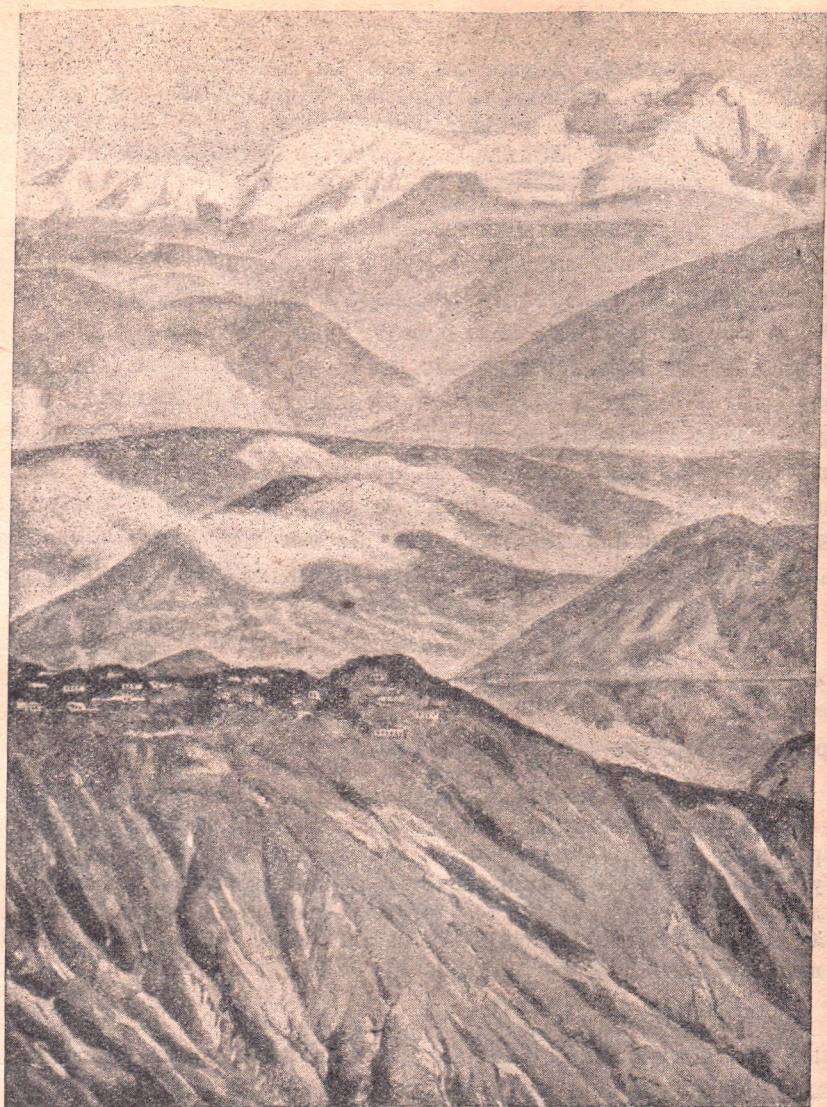
Гималай курык воктэнэ агысыр вэрым налын тропик чодра — джунгли шуйна. Чодраштэ тростник дэн бамбук пушэнгтэ пэш чүйкыдын кушкыт. Пушэнгтэ йыр лиан пүтыралтын кушкэш. Тропик чодрашкэ товар дэч посна пурашат ок лий.

Чодраштэ түрлө пыстылан сылнэ кайык-влак, тигр, ир сөсна-влак илат, йужышто түрлө кошпангтэ-влак шотдымын чонэштыл коштыт: мальарий шыга, чоргыктышо цикаэ, йудым чонэштылшэ тул шукш-влак (свэтляк) коштыт. Шукэртэ огыл Индий чодраштэ ир слон дэн носорог-влак илат улмаш, ындэ нуно пытэныт. Чодра купан төр вэрлаштэ гына огыл, курык тайыллаштат (500—800 м шумэшкэ) кушкыт. Курык тайыллаштэ рок мландэ йымалсэ вүд дэнэ вүдыжга.

Тропик чодра Гималай курык тайыллаштэ 2—3 түжэм м күйкшыт мартэ кушкэш; күйшкыжө йөрэ да иман чодра кушкэш. Касвэл Гималайыштэ йужвүд шагал вочмо дэнэ (мутлан, Инд энэр түнгалтышыштэ) чодра шагал, тушто олык кумда вэрым налэш.

Гималай курыкла воктэнэ **Индостан** (альэ Индоганг) лап вэр кумдан шарлэн кийа. Индостан лап вэрат Ломбард лап вэр сэмынак тэнгыз залив гыч лийын. Илэн-толын ты тэнгыз **Инд, Ганг, Брахмапутр** энэр-влак волтымо йошкын дэнэ тэмын, лап вэрышкэ савырнэн. Ты вэр-влак шун дэн ошмам мушкын волтат улмаш; сандэнэ Карачи гыч Калькуттыш кайымэ годым ты лап вэрыштэ ик күй моклакамат от уж. Жап эртымэ сэмын йошкыным энэр йошкын гыч лийшэ йошкар рок лэвэдын. Тыгай йошкар рок шурным сай угдара.

Гималай курык-влак (Индостан лап вэр могыр гыч). Шым курык оржа койэш. Пурлаштэ кўкшывт шотшо дәнэ Эвэрэст почэш кокмышо вэрим налшэ Гималай курык вуй (8600 м). Курык тайылла воктэчын эртышэ пылым ончыктыза.

Брахмапутр энэр дәнэ Ганг энэр ушнэн пэш куго дэльтым ыштэныт. Ты дэльтэ кажнэ ийын Бэнгаль залив могырышкыла шарлэн шога.

Индийын кэчывэл ужашыжым *Дэкан* кўкшö тöр вэр налын шога. Дэкан кўкшö тöр вэр акрэт годсо кристал порот гыч ли-

йын; тудын йужо вэрлажэ, утларакшым йүдвэл-касвэлэсэ ужа-шыжэ вулкан лиймэ годым мландэ көргө гыч лэкшэ базальтан трап дэнэ лэвэдалтын Күй лончо умбалнэ шурным сай ундарышэ йошкар рок, трап умбалнэ шэм рок кийа. Гималай курык-влак пүрэмалтмэ жапыштэ Дэканын касвэл түржө нөлталалтын, йужо вэрлаштыжэ тудо 2700 м-ыш шуыт. Дэканын ты вэржым *Касвэл Гат* маныт. Гатын тэн зыш шушо түржө тура сэр лийын кұрылтэш, эрвэлышкыла тайылын вола. Дэканын энэрлаштат эрвэлышкыла йогат. Ты энэр-влак эрвэлыштэ *Эрвэл Гат* манмэ кұкшө төр вэр тұрым пүчкэдэн кэлгэ да кумда ложэмла мучко йогат.

Индий мландыштэ пайдалэ кұнчэн лукшаш пойанлык шагал. Дэканын кристал порот коклаштыжэ түрлө мэталл дэн руда вэрэштыт, тугэ гынат, шагал; шөртньө, ший, вүдвулно, алмаз, т. м. Дэканын йүдвэл тұрыштыжө Ганг энэр ан кутлаштэ мландэ шүй йатыр вэрэштэш; ньэфть ик районышто гына уло, тудыжат Индий мландыштэ огыл, Бирмыштэ (вуйлатымэ шотышто Индийлан лишыл шогышо Индокитайын ужашыштыжэ).

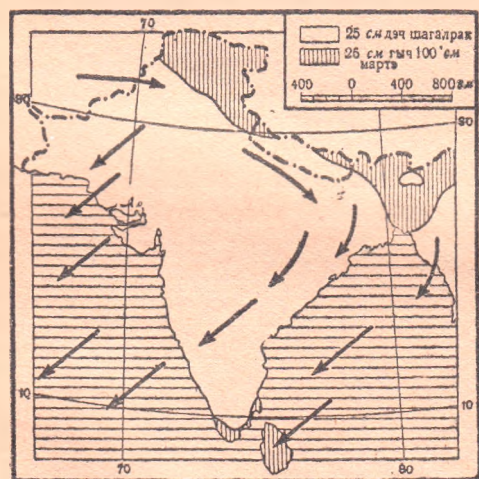
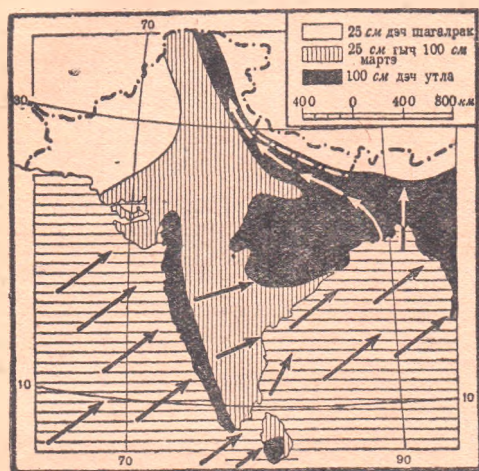
Кұкшө курык тайытла дэч моло вэрэжэ Индийыштэ тропик климат шога. Тэлымат (йанварыштэ) кэчэ вуй мучаш турашкэ кұза да чот пэлта; сандэнэ йүдвэл Индийыштэ тэлэ Франций дэн Германийысэ кэнэж ганьак шокшо лийэш. Йанварын коклэ тэмпературжо Индостан лап вэрыштэ 15 — 20° шокшо лийэш, Индийын кэчывэлыштыжэ да Цэйлон островышто 25° шокшо. Ийулы тыгзэ гыч октябрь тылзэ мартэ кэнэж муссон чарныдэ пуэн шогымо дэнэ Индийыштэ йужвүд пэш шуко возэш. Индийыштэ шошо шокшо да кукушо лийэш; сандэнэ мландэ кошкэн шэлышталтын пуракыш савырна да йужышко кұза, тунам йужысо пурак чот ыра да адакат шокшырак лийэш. Рүдө Азийыштэ да Индийын йүдвэл төр вэрлаштыжэ йуж шагал тэмдымэ дэнэ кэнэжым кэчывэл-касвэл муссон пуаш тұналэш. Муссон 4 км кұжгыт нарэ йуж лончым тарватэн пуа. Муссон пуымо годым Индий океан гычын вүдыжтө шуко толэш, варажым тудо пылышкэ савырнэн куго кұдырчан йүр лийын йога. Пыл Дэкан умбалым кумдыкэш лэвэдын йүдвэл-эрвэлышкыла, Гималай курыкла умбакэ чоңэшта. Гималай курыкышко шумэкэ пыл дэнэ пырлыа лийшэ вүдыжтө муссон вий дэнэ талын кұшкө кұзэн адак пылышкэ савырна да тулэчат куго йүр лийын йогаш тұналэш. Сандэнэ Брахмапутра энэрын кокла кутлаштыжэ мландэ умбалнэ эн шуко йужвүд возэш (12 м).

Кэнэж муссон пуымо годым чыла наstat чот вүдыжга: пушэнтгэ нараншэ дэнэ пэтыралтын шүйэш, кочыш наста вашкэ

пужла Мландын умбал лончыжо лаврашкэ савырна, тунам корно кошташ йорыдым лийыт. Йуж чот вудыжгым дэнэ калык чэрланаш тугалэш: йуштö мужо чэр пижэш.

Муссон Гималай курык гоч вончэн ок кертат, шкэнжын корныжым вашталтэн йудвэл-касвэлкыла, Инд да **Сэтльэджа**

Көңэж (май гыч октябрь мартэ) дэн тэла (нойабр гыч апрэль мартэ) жапыштэ Индийыштэ йужвуд вочмым ончыктышо корт. Муссонын корныжым Гималай курык кузэ вашталта? Индийын кудо кутлаштыжэ йужвуд тэлымат, көңэжымат шагал возэш?

рис дэн джутым шындэн куштат; джут шум дэнэ мешаклык мушым ыштат (джут айдэмэ дэч кок пачаш кужо лийэш). Индус-

энэр-влак тугалтышышкэ кайа. Инд дэн Сэтльэджан улыл йогынышт йур дэч посна кодыт; тушто **Тарр** пустынь кумда вэрым налын кийа. Декан күкшө тор вэрыштэ йужвуд Касвэл Гат дэчын шагал возэш (181 стр. сүр.).

Йудвэл Индий.

Картым ончэн. Йудвэл Индийыштэ кушто рис дэн джутым вудат? Шыданым, рисым да сакыр троникым кушто йөрэ куштат? Шыданым кушто шукарак вудат? Чайым кушто куштат?

Индостан лап вэрыштэ 200 млн. утла калык ила, тушто калык шукажым индус-влак улыт. Индус крэсаньык-влак мландэ пашам ыштэн илат. Шурно вудым пасу-влак шүдö, түжэм километрышкэ да мойын шуйнат. Индостан лап вэрын эрвэлыштыжэ пасу-влак йужвуд шуко вочмо дэнэ, йа йур вуд дэнэ, йа энэр сэр гыч лэкшэ вуд дэнэ лэвэдалтыт. Индус калык тыгай пасулаш вудыжгым йоратышэ кушкылым:

влак мландым вуд йӧратышэ буйвол кичкымэ тошто годсо шога вуй дэнэ ачалат. Рис дэн джут дэч посна кокос пальмэ дэн бананым куштат.

Ганг дэн Брахмапутр энэр-влакын дэльтышт пэш улыш, адак пэш ночно. Сандэнак кресаньык-влак пӧртым рокым оптэн кукшэмдымэ чонгаташ шындат, йырым-йыржэ рокым оралэн шындат. Йал гыч йалыш пуш дэнэ коштыт; йоча-влакат школышко вол сэмын ыштымэ изэ пуш дэнэ коштыт. Индостан лап вэрын кокла ужашыштыжэ йужвуд шагал возэш. **Патнэ** дэн **Бэнарэс** ола йырысэ пасу-влакым йа тавэ вуд дэнэ, йа энэр вуд дэнэ вудыжангат; тыштэ рисым, сакыр тростником, шыданым куштат. Бэнарэс ола дэн Дэли (Индийын рудӧ олажэ) ола кокласэ пасу-влакым тавэ

Дэканьыштэ йужвуд вочмаш. Дэканьыштэ рудыштыжэ йужвуд молан шагал, турлаштыжэ молан шуко возэш?

пек дэн шыданым куш-

тат, йӧр вуд дэнэ гына вудыжаншэ пасулаш тар дэн уйан кушкыл-влакым (мутлан, рапсым) вудат. Ты кушкыл-влак йӧр кокла шот дэнэ гына лийын шогымо годым сайын унат. Йӧдвэл-касвэлыштэ да **Пӧдтирэчйиштэ** пасу-влак Инд энэр дэн тушкак ушнышо ныл куго энэр-влакын вудышт дэн вудыжандалтыт: тушто тӱг шурныжо — шыдаг.

Кызыт мартэракак Тарр пустыньыштэ ик йэнгат илымаш укэ ыльэ. 1932 ийыштэ Англий правительствэ индус калыкым эксплоатироватлышашлан Инд энэрын кокла йогынэшыжэ пэш куго пуйам пуйалыш (туда — туньасэ ик пэш куго пуйа). Кызытат пустынь мучко мундыркӧ вуд колтымо канал-влакым ыштат. Вудыжтарымэ мландыштэ $2\frac{1}{2}$ млн. йэн илэн кертшаш. Тушто йужо каналжым ыштэн шуктымэ да тушко калыкымат кусараш тӱналмэ. Мландэ участкэ дэнэ да канал вуд дэнэ пайдаланымылан Англий правительствэ пэш куго акым налэш.

Индостан лап вэрын чыла вэрыштыжак шурным огыт вудӧ. Пасула дэч посна, тушто вольык кутымӧ вэрлат шуко улыт: кресаньык-влак вудыжгӧ игэчан эрвэлыштэ кичкымэ буйволым, кукшо игэчан касвэлыштэ пугыр ушкыжым, шорыкым да казам ашнат. Индус-влак шкэшт йа пасу покшэланак ыштымэ омашлаштышт, йа йаллаштэ илат. Йалла йыр вольык кутымӧ вэрла шарлэн кийат.

Индус-влак шўкиѳ пѳртлаштѳ илат, кочкишыштат томам.

Индус-влак мландым йа помѳшык дѳч, йа кугыжаныш дѳч налыт. Нунын мландышт шагал (2 га лышкѳ) гынат, шуно лѳктышын пѳлыжым арѳндѳ аклан пуат. Мландылан акым жапыштыжѳ тўлыдымѳ годым крѳсаныык-влакым вѳрышт гыч поктѳн колтат. Эрвѳлыштѳ илышѳ крѳсаныык-влак омашыштым бамбук дѳн ыштѳн олым дѳнѳ лѳвѳдын, кукшо игѳчан касвѳлыштѳ шуи дѳнѳ ыштѳн, шуи дѳнак лѳвѳдыт. Омаш изѳ лиймѳ дѳнѳ ныл йыган йѳшланат илаш пѳш йѳсѳ. Омашыштѳ олымбалым, ўстѳлым альѳ тѳнгылым от уж, мландѳ кувар ўмбалнак малат, туштак кочкит. Нуно уло йѳшышт дѳнѳ джут, рис пасушто (пулвуй тагытыш шумѳш вўдыштѳ шогѳн) альѳ шыдаг, хлопок пасушто катман дѳнѳ рат коклам катманлат. Шурно лѳктышым погѳн наймѳкѳ крѳсаныык дѳкѳ тунамак помѳшык дѳнѳ англичан чиновник-влак арѳндѳ акым йодын толаш тўналыт. Крѳсаныык-влак шурно лѳктышын пѳлыжым ўшкыж альѳ буйвол ту пѳш пыштѳн мландѳ озалан нарийѳн пуат. Кодшо шурныжым кѳзытѳч ростовшик дѳн англичан купѳч-влаклан ужалат.

Индус-влакын шкѳ кидѳшышт кочшашлык шурно шагал кодмо дѳнѳ, нуно эрѳ пѳлѳ шужѳн илат. Нуно кѳчѳ мучко улыжат иктаж кормыж рисым альѳ шыдаг эгѳрчым гына кушкыл ўй дѳнѳ кочкит. Ик могырым нужналык дѳнѳ, вѳс могырым брахман рѳлигий кўштымѳ дѳнѳ нуно, шылым пырчат огыт коч. Индийыштѳ брахман рѳлигий ѳн чот шарлѳн. Индус-влак чылажак брахман вѳрам огыт кучо, нунын коклаштѳ магомѳтан-влакат улыт (ала монар лу миллион); магомѳтан рѳлигийлан ўшанышѳ крѳсаныык-влакат шылым нигунам огыт коч, вольыкыштым налог тўлаш ужалат.

Тўнамак кризис шарлымѳ дѳнѳ индий крѳсаныыкын илышыжѳ утларак нѳлѳмын; нунын ужалымѳ продуктышт кум пачаш шулдѳштын, налогом ожнысо нарак тўлат.

Кажнѳ ийын индус-влак чума, холѳр да утларакшым йўштѳ мужо дѳнѳ чѳрланѳн миллион дѳнѳ колат (мальарий шыга вўдыжгѳ вѳрлаштѳ пѳш талын шарла: рис вўдымѳ пасулаштѳ нуно пѳш сайын атыланат). Нинѳ чѳрлан шарлашыжѳ индус крѳсаныык-влакын пычкѳмыш улмышт, нужналыкышт, шыгырын илымышт пѳш чот полшѳн. Индус йаллаштѳ школ пѳш шагал.

Йужо ийын кѳнѳж муссон вараш кодын пуаш тўналѳш. Тунам шурно шочын ок кѳрт, сандѳнѳ индий крѳсаныык-влак шу жаш тўналыт. Шужымо дѳнѳ чѳрланѳн колымо дѳнат шуко калык кола. Муссон вараш кодын пуымо годым Индийын кукшо игѳчан вѳрлаштыжѳ — Индостан лап вѳрын касвѳлыштыжѳ да Дѳканышѳт вўдымѳ шурно йѳршын кошкѳн шинчѳш, сандѳнѳ миллион дѳнѳ калык кола.

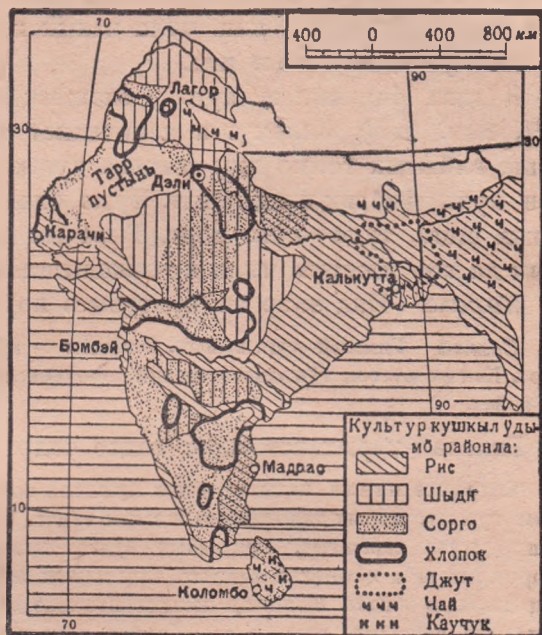
Индостан лап вѳрын пасула дѳн йалла коклаш ожнак шуко калык илымѳ ола-влак кушкын шинчыныт. Ты олалаштѳ тўрлѳ рѳмѳсла дѳн кустар промысла чот шарлѳн улмаш.

Индий акрэт годсо культуран эл. Тушто Инд дән Ганг энэрла мучко мэмнан эра дэч шукэртэ ожнак посна кугыжаныш-влак улыт улмаш, тушто куго ола-влакак ышталтыныт улмаш, мутлан Дэли. Тусо калык мландэ паша дән түрлө рэмэсла пашам ыштэн илат улмаш. Акрэт годсо индус-влак лудын-возэн моштэныт, цифрымат шонэн луктыныт, ты цифрым кызыт араб цифр маныт. Индус-влакак шахмат модышым шонэн луктыныт. Индий кнагачэ, поян эл улмаш. Индийэш ыштымэ түрлө сатум, мутлан, куэмым моло эллашкэ нангайат улмаш. Индийыштэ вуйланышэ классыжэ — кнъаз-раджа-влак вуйлатымэ помэшык дән духовэнствэ — Индий калыкым посна кастэ-влаклан пөлкалэныт. Ты посна кастэ-влак ваш-ваш кэлшэн огыт илэ улмаш.

Нинэ кастэ-влак чылажэ шуко улмаш, нунын кокла гыч эн кугышт нылыт лийыныт: брахман-влак (брахман религийын жрэцшэ-влак), воин-влак, мландэ пашам ыштышэ-влак да рэмэслэник-влак. Ик

кастэ гыч вэс кастышкэ вончаш ок лий улмаш. Эн улыл кастым — парийм нимошат огыт шотло улмаш; нуным вуд налаш альэ вуд йуаш тавэ воктэкат огыт нарийэ улмаш.

Индий калыкын посна тыгыдэ ужашлалан шэлылтмыжэ да кугыжаныш кӧргысӧ вуйланышэ класс-влакын кид йымалнышт орланэн илымыжэ англичан-влаклан Индийым шупшын налашышт лэш куго йӧн лийын. Англичан-влак пэрвойак Индийын куго портлажым шупшын налыныт, варажым шкэныштын таварыштым Индий мландышкэ нимогай пошлин дэч поснэ пуртэн ужалаш тунгалыныт. Англий гыч толшо хлопок гыч ыштымэ куэм индус-влакын кид вий дэнэ ыштымэ куэмыштым сэнэн. Түлэч

Индийыштэ культур кушкыл вудымчм ончыктышо карт. Джут да чай кушмо районлам ончыктыза. Рис дән шыдагым молач түрлө верлаш-тэ куштат? Хлопок вудымчм районлам ончыктыза.

вара индус ткач, кустар да рэмэслэнник-влак паша дэч посна шужэн илаш кодыныт, нунын кокла гыч шукуышт колэн пытэныт. Олалаштэ илышэ калык шот йөршын шагалэмын.

Моло ола дэнэ таңастарымаштэ *Дэли* (Индийын рудё олажэ) дэн *Лагор* вэлэ сайын аралалт кодын. Нунын дэн Калькутта да Карачи коклаштэ куртнёй корно уло.

Дэли—акрэт годсо ола. Тушто тошто годсо мэчэт дэн памьатник-влак шуко улыт. 200—300 ий ожно Дэли тўнѳамбалнэ эн куго ола улмаш (тушто 1 млн. утла калык илэн). Кызыт Дэли олаштэ 450 тўжэм йын вэлэ ила.

Йўдвэл Индийын эн куго у олажлан *Калькутта* шотлалтэш (1¹/₂ млн. йѳнг). Калькутта капиталист промышлэныс дэн сату паша вийагын толмо дэнэ пырља кушкын. Калькутгышто джут дэн куэм фабрик-влак улыт. Тудо ола Ганг энэрын дэльтыштыжэ шога, тудо—куго порт. Тывэчын джут дэнэ ыштымэ куэмым да илэ джутым чыла кугыжанышлашкат нангайат.

Карачи—Инд энэр ан воктэнысэ портан ола.

Симла—Гималай курыкышто, 2 тўжэм *м* кўкшытыштё шинча. Тудо курорт. Кэнэж муссон тўналмэкэ анлий чиновник дэн купэч-влак ты курортышто кийат.

Гималай курыкласэ акрэт годсо чодра шагал тунэмалтын.

Чодраштэ илышэ калыкат шагал. Курыкла воктэнэ илышэ-влак рисым, бананым кушгат, ку ык тайыллаштэ шожым вўдат. Тугэ гынат, ачалымэ пасу-влак тушто шуэн вэрэштыт. Гималайын йўдвэл-касвэлыштыжэ курык олыклаштэ шорык дэн каза кўто-влак коштыт. Каза мамык дэнэ тўнѳамбаллан эн сай кашмир шалым ыштат. *Кашмир* ложмлаштэ шкэ вудыштарымэ сат-влак ыштымэ Сатлаштэ виноград, олмапу да абрикос пушэнтэ-влак кушкыт. Йэмыш куштымэ вэр-влак курык тайыллашкэ 4 тўжэм *м*-ыш шумэшкэ кўзат.

Эрвэл Гималайыштэ—*Ассамыштэ*—да курык тайыллаштэ (1 гыч 2 км мартэ) чай плантацэ-влак улыт. Плантацылаштэ миллион дэнэ китай да индус пашазэ-влак ыштат (нуно чай лышташым погатат, фабрикэш чайышкэ савырат). Тыганьэ кумда плантацэ-влак тўнѳамбалнэ ик вэрэат укэ улыт. Плантацылаштэ да фабрикаштэ ыштышэ шэмэр-влак шкэныштын озашт—капиталистышт дэнэ кучэдалын Индийын шуко миллионан пролэтариатышкыжэ савырат.

Кэчывэл Индий.

Касвэл Гат йужвўдлан пойан. Нунын тўнгыштышт Аравий тэнгыз сэр мучко банан плантацэ да вара мучко пўтыралтын кушшо пурис вондэрла ужаргэн шогат. Тыштак, шагал гынат, каучук пушэнтэ-влак кушкыт. Кўшнырак курык тайылла мучко

кофэ дэн чай куштымо плантацэ-влак шарлэн кийат. Тугэ гынат, ты курыклаштэ культур кушкыл-влак кумда вэрымак огыт нал; курыкын шукарак ужашыжым тропик чодра лэвэдын шога. Ты чодраштэ тигр, слон да моло ир йанлык-влак илат.

Дэкан кўкшō тōр вэрыштэ климыт кўкшырак. Тушто ожно саванн-влак шарлэн кийэныт. Ындэ нуным шурно вўдымō пасулашкэ савырымэ; тушто кукшо игэчэ дэч лўддымō тарым да ўйан кушкылым вўдэн куштат.

Хлопок дэн рисым вўдышашлан Дэкан кўкшō тōр вэрысэ энэрла мучко шуко пўйам ыштымэ, лўмын куго вынь-мым кўнчэн вўдым кодымо. Кэнэж муссон пуаш тўнгалмэкэ нинэ пўйа-влакыш вўд тэмын шинчэш да ты вўд йатыр жапышкэн аралалтэш. Пўйа гычын вўдым пасу мучко шарат. Йудвэл-касвэлыштэ энэр-влакын пундашышт базальт трап гыч лиймылан вўд утларак сайын аралалтэш. Тушто хлопоком шуко куштат. Деканыштэ индус дэн шэм дравид калык (дравид калык 60 млн. шуэш) илат. Деканысэ калыкат Йўдвэл Индийысэ калык сэмынак нужнан ила. Арэндылан акым шуко тўлат, арэндэ акым тўлэн кэртдымэ шуко кресаньыкым мландышт гыч поктэн колтат.

Цэйлон остров — Деканын ойырлышо ужашыжэ; тудо тэлэ муссон годымат, кэнэж муссон годымат йўр вўд дэнэ чот вўдыжга.

Цэйлон островын ўлыш да купан вэрлаштыжэ рис вўдымō пасу-влак шарлэн кийат — кокос пальмэ, каучук лушэнтэ кушкыт. Островын рўдыштыжō курык тайылла мучко чай плантацэ-влакым шарымэ. Цэйлон дэн Индостан пэлоостровым ойырэн шогышо куаш вўдан проливыштэ тэngыз раквот гыч жэмчугым луктыт.

Кэчывэл Индийын куго олалажэ тэngыз сэрлаштэ шинчат: **Бомбэй** — пэш сай пўртўс гаваньыштэ шынышэ порт. Бомбэй куго промышлэнысан рўдылан шотлалтэш; тудо порт гыч түрлō вэрлашкэ хлопоком шупшыктат. Тудын хлопок гыч куэмым ыштэн лукшо фабриклаштыжэ 500 тўжэм пашазэ ышта. Бомбэй олашкэ пурымэкэ вигак тыгай сўрэтым ужаш лийэш: пашазэ илымэ квартыл-влак лавран улыт, индус тэкстильщик-влак сўмырлэн пытышэ пōртлаштэ да пэш нужнан илат; сылнэ урэмлаштэ, куго пōртлаштэ индус купэс да британ управитель-влак илат.

Мадрас — англичан инжэньэр-влакын чара тэngыз сэрэшак бэтон да вурыс дэнэ ыштымэ портышт.

Коломбо — Цэйлон островысо порт; Кэчывэл Азий йыр савырнэн кайышэ корабль-влак чыланат Коломбо портэш чарнэн шогат.

Индий — колоний.

Индий Английын эн кулешан колонийжэ. Тугэ гынат, Индий-ыштэ англичан-влакшэ—чиновник, купэч, сар йэнгышт — улыжат 300 түжэм йэнг нарэ гына шотлалтыт.

Сар вий да полицэ полшымо дэнэ Англий правительствэ Индийын 350 млн. калыкшым шкэ кид йымалныжэ орландарэн ашна. Ты пашаштэ Англий правительствылан индус раджа, помэшык, ростовшик да купэч-влак полшэн шогат.

Индий кресаньык-влак кок орлыкым чытат: ик могырым нуно шкэныштын помэшыкышт дэн ростовшыкыштан арэндэ акым да парымэш налмым тўлат, вэс могырым Англий правительствэ дэнэ капиталын кид йымалнышт орланэн илат.

Индий калыкым шкэ пайдажлан кэлыштарышаш вэрч Англий правительствэ тўрлө религийлан ўшанышэ калык коклашгэ да тўрлө кастэ-влак коклаштэ кэлшыдымашым шараш полша. Адак Индий калыкын вийжым чотрак пунчалын, пайдам кугынрак налшашлан Англий правительствэ Индий мландэ мучко корным ыштылэш, мландэ вўдыжтараш энэрла мучко куго пўйа-влакым лштылэш.

Ты жапыштэ Англий правительствэ Индийын шкэ шолдыра промышлэнысыжлан (утларакшым машинам ыштымэ промышлэныс-лан) кушкаш эрыкым ок пу.

Индийын Англий кид йымалсэ колоний улмыжо тывэчын^араш койэш: Англий Индий гычын шулдо ак дэнэ тўрлө илэ матери-алым—ачалыдымэ хлопокым, джутым, ўйан пырчым (нўшмым), коваштым, кочкыш продукт гыч рисым, чайым да мойын нан-гайэн шога, Индийышкыжэ шкэнжын йамдэ ўзгаржым нарийэн ужала: куэмым, кўртнў ўзгарым, тўрлө машинам, автомобилыым да мойын. Товарым Английышкат, Индийышкат англий сатузо фирмэ-влакын суднашт дэнэ шупшыкталтэш. Индийын кўртнў корнылаж дэн гаваньлашкыжэ да мойын англий капитал шуко пышталтын.

Вуйлатымэ шотышто Индий посна провинций да тузэм кугыжаныш-влаклан пайлалтэш. Посна провинцэ-влакым англий губэрнатыр-влак вуйлатат, тузэм кугыжаныш-влакым индус кнъаз—раджа-влак вуйлатат. Чыла Индийым вице-король манмэ англий гэнэрал-губэрнатыр вуйлата.

Индийыштэ куго кресаньык востаньэ да промышлэнысан ола-лаштэ пашазэ стачкэ-влак чўчкыдын лийэдат. Тўньамбал сар дэч вара Индийын пашазэ классшэ шуко гана кушкын. Пашазэ классын ик ужашыжэ завод-фабриклаштэ, вэс ужашыжэ—батрак-

влак чай да джут ламтадылаштэ пашам ыштат. Шкэныштын помэшык дэн капиталистышт ваштарэш садыгак ангий империализм ваштарэш кучедалын, Индий пашазын ушэмжэ чотрак пэнгыдэмэш. Индий комунист партий вуйлатэн шогымо дэнэ Бомбэй да Калькутта олаласэ пашазэ-тэкстильщик-влак револьуцион вийын ончыл отрядшэ лийын шогат.

Индийыштэ пэш шуко миллион калык ила, садыгак тудын пүртүс поянлыкшат шуко. Сандэнэ Индийышкэ, Ангий дэч посна, моло империалист кугыжаныш-влакат, эн чотшым Йапоний, кидыштым шуйат. Йапон капитал Индийыш чотырак да чотырак пура, Йапоний Индий дэчын илэ хлопокым налын, тушко шкэнжын промышлэныс ўзгаржым намийэн ужала: түрлө куэмым да мойын. Шкэнжын вуйланэн шогымыжым аралышашлан Ангий вийан тэнгыз базэ-влакым ыштэн: эрвэлыштэ *Сингапур* (Малакк проливысэ островышто), касвэлыштэ *Аосэн* (Баб-эль-Мандэб проливан мұндыр огыл).

Контроль йодыш-влак:

1. Ангий Индий дэчын могай пайдам налэш?
2. Ангий Индий гычын могай сатум нангайэн, тушко могай сатум конда?
3. Молан Индийын буржуазийжэ Ангий правительствылан полшэн шога?

ТУРЦИЙ.

Кумдыкшо 763 тўж. кв. км. Калыкшэ 15 млн. йэн.

Картым ончэн. Турцийын мландыжым могай пролив да тэнгыз-влак мушкыт? Босфор дэн Эгэй тэнгызыштэ тудын могай портшо-влак улыт? Ты портла гыч Турцийын рўдō олашкыжэ—Анкарашкэ могай корно-влак мийат? Турцийын мландыжэ могай кугыжаныш да колоний-влакын мландэшышт тўкна? Турций дэн СССР Ушэм кокласэ границэ кузэла кайа?

Вэржэ да пүртүсын тўн шотшо.

Турций Балкан пэлэостровын ужашыштыжэ, Изэ Азийыштэ (альэ *Анатолийыштэ*) да *Армэнийын* ужашыштыжэ вэрым налэш. Тудо кум тэнгыз коклаштэ кийа. Турцийын мландыжэ воктэчын *Дарданьэлл*, *Мрамор тэнгыз* да *Босфор* гоч тэнгыз корно эрта. Ты тэнгыз корно мэмнан Ушэмланат пэш кўлэш. Адак Турцийын йōнан кўртнѳо корно-влакшат улыт. Нуно Турцийым Касвэл Йэвроп дэнэ да *Ирак* дэнэ ушэн шогат.

Изэ Азий—куруклан пэлэостров. Тудын йўдвэл сэржэ мучко *Понтий* курык крач шуйна. Понтий курыкын йўдвэл тайыл-

лажэ куго чодра дэнэ лэвэдалтын: ұлныракшэ тумо дэн бук, кұшны-
 ракшэ пұнчө дэнэ кож кушкэш. Изэ Азийын кэчывэл тұрыштыжө
Тавр курык крач нөлталалтын кийа. Тудын кэчывэл тайыллаш-
 тыжэ курым мучко ужаргән шогышо вондэрла кушкыт: лавр, мирт,
 ольэандр, нуно шошым моткоч ужар пэлэдыш дэнэ пэлэдытэ. Ку-
 рык крач-влак коклаштэ 800—1000 м кукшытыштө кукшо кұк-
 шө төр вэр шарлән кийа. Кукшө төр вэр мучко шөнчалан йэрла,
 солончак-влак шаланән кийат: тушто улыжат йавык стәп куш-
 кыл вэлэ шочэш. Тышкэ вұдыжгө мардэж шагал логалмылан
 йужвұд шагал возэш; кэнэж чытыды-
 мын шокшо лийэц, тэлэ йуштө, мландэ

Босфор, Стамбул да Скутари.
 Босфорын фотографийжым (пур-
 лаштэ) ты карт дэнэ тагастарыза.
 Босфорын могай ужашыжым фо-
 то дэнэ возалтын, муза. Золотой
 Рог заливим муза (тудын ик мо-
 гыржо Стамбул олалан лишыл).

Босфорын тўсыжө (аэроплан гыч возымо).
 Босфорын кужытшо 3¹ км, кумдыкшо (эн
 акышыр вэрлаштыжэ) 700 м. Аэроплан
 гыч возән налмэ кукшо мландэ ужашым
 картыштэ муза.

лум дэнэ лэвэдалтэш. Касвэлышкыла кайымэ сәмын Изэ Азий ұлы-
 шәмын мийа. Тыштэ курык крач-влак коклаштэ кумда энэр
 ложэм-влак шарлән кийат. Ложэмлаштэ климыт тропиклан лишыл,
 рокат шурным сай ундарышэ.

Турцийын йүдвэл-эрвэлыштыжэ курыкан эл — **Армэний** нөлталтын кийа
 Тушто курык крач-влак коклаштэ йөрышө вулкан-влак шогат; нунын кокла
 гыч эн кұкшыжө **Арарат** 5200 м-ыш шуэш. Арарат вуйышто лэдник кийа.
 Вулкан-влак коклаштэ кышкымэ годым лийын кодшо кэлгэ выньэм-влак шуко
 улыт: нуно вулкан кышкымэ годым энэр ложэмлаш лийын кодыныт, варажым
 тушко вұд тәмын куго йөрышкэ савырнэныт, мутлан, **Ван** йөрым ончыкташ
 лийэш. Армэнийын климытшэ—йүштө: тәлым курыклаштэ куго поран лийэш,
 кукшө төр вэр 5—6 тылээ жаплан лум дэнэ лэвэдалтэш. Шошым лум лөваш
 188

тұғалмакә курык ләжәмлаштә мучко вуд шургән йоғаш тұғаләш. Кәңгәжым шокшо да кукшо кәчә шога. Армәний курыкла гыч куго әнәр ла-влак — *Тигр* да *Йәвфрат* тұғалыт. Йәвфра әнәр ССР Ушәмын границыжә воктәчынакт тұғаләш.

Тәнгыз сәр-влак.

Турцийын сәрлажә мучко, йүдвәлыштат, кәчывәлыштат, ән чотшо касвәлыштә виноградник да түрлө йәмыш, утларакшә фигә сат-влак шарлән кийат. Турк дән грәк-влак виноград дәнә изьумым, фигә йәмыш дәнә ин-жирым ыштат. Турцийыштә тутовый пушәнгә-влакат кумда вәрым налын шогат. Крәсаньык-влакын шу-кышт порсын йамдылымә паша дәнә илат. Плантаций-влакым шкак вудыжтарән тамака дәнә хлопокым шындән куштат. Пасулаш шыданым, шожым вудат. Шыдан дән шожым шыжым, тәлә йүр йураш тұғалмөнгө вүдән кодат.

Сәрла мучко куго ола-влакат йатыр улыт. Нунын кокла гычын ән күләшанышт: *Измир* (Смирна)—Әгәй тәнгыз сәрыштә шинчышә порт, *Трапезунд* — Шәм тәнгыз сәрыштә шинчышә порт, *Стамбул* (Константинополь) — Босфор сәрыштә. Стамбул—Турцийын ән куго олажә (2 № йәшартыш).

Стамбул ола Босфорын Йәвроп сәрыштыжә Золотой Рог гаваньыштә шинча. Ожно Стамбул Турцийын рүдө олажә улмаш. кызыт торгайымә рұлылан шотлалтәш. Босфор гөч кайышә пароход-влак чыланат Стамбуләш чарнән шогат.

Күкшө тәр вәр.

Изә Азийын рұдыштыжө күкшө тәр вәрлаштат, садыгак курык тайыллаштат вольык күтымө вәрла кумда вәрым налын кийат Олыкла мучко шорык, ангор каза (порсын гай сай ош мәжым пуа) да эшак күтө-влак коштыт. Йужо вәрлаштә йал-влакым ужаш лийәш. Йаллаштә турк-влак илат.

Турк-влак нужнан, зәмлянкылаштә альә күй пәртыштө илән толашат. Пу уке дәнә портәшышт тәлымат огыт олто. Нуно вольыкыштым йүдлан пәртышкө пургат, шкәшт шолдрамбалам малат.

Күкшө тәр вәрын кокла ужашыштыжә солончак рокан пус-тынъ шарлән кийа, түрлаштыжә, курык крачла воктәнә шкә вудыжтарымә пасу-влак шуйнат; ты пасулашкә вудым курык гыч йөгән вошышо әнәрла гычын колтат. Оазисла лишан ола-влак кушкыныт. Нунын кокла гыч ән куго олажә Анкара — талын кушшо Турцийын у рүдө олажә. Анкарам Стамбул дәнә да Измир дәнә күртнө корно ушән шога.

Озанлыкын тун шотшо.

Турций — йал озанлык пашам ыштэн илышэ эл. Калык шукужо кресаньык. Кресаньык-влак изэ участкэ мландыштым шкэ ыштымэ плуг дэнэ да катман дэнэ ачалэн толашат. Шуко кресаньыкшэ мландым помэшык дэч арэндыш налыт. Турций моло эллашкэ тамакам, йэмышым да хлопокым шуко ужала. Кызыт Турций правительствэ шуко вэрлаш мландэ вуджтарымэ канал-влакым ыштэн шога.

Промышланныс чот вийангын огыл. Турцийын олалаштыжэ, утларакшым Измирыштэ да Стамбулышто кустар да рэмэслэник-влак шуко улыт. Нуно кид станок дэнэ мэж дэн да порсын дэн түрлө ковьорым да түрлө моло настам ыштат. Тугэ гынат, кызыт Турций куго фабрик-влакымат ышта.

Турцийын у завод дэн фабрикажылан машина дэн станок-влакым Совет Ушэмын машина ыштышэ заводшо-влак ыштэн йамдылэныт. Турцийлан шолдра кугыжаныш промышлэныштым ыштымаштыжэ Совет Ушэм кугын полшэн шога.

Ожно Турцийым шуко курым годсэк султан-влак вуйлатэн шогэныт. XIX курым дэч вара Турций моло эл капиталист-влак кид йымак шогалын. Туньямбал сар дэч вара султан-влак дэн моло эл капиталист-влакын властыштым калык (буржуазнэ) партий вуйлатымэ дэнэ сұмырымөнгө Турций республикышкэ савырнэн. Ты партийым Мустафа-Кемаль Ататюрк вуйлатэн, Мустафа-Кемаль Ататюрк кызыт Турк республикын президентшэ. Калык партий Турцийын илышыштыжэ пэш куго вашталтмаш-влакым ыштэн: чэркым кугыжаныш полыш гыч ойырэн, удрамашым чадра упшалмаш гыч утарэн, светский школлам почэдэн, нэлэ араб алфавитым куштылго латин алфавит дэнэ вашталтэн. Империализм ваштарэш да тыныслык вэрч кучедалмэ нэгызэш Турций дэн СССР Ушэм коклаштэ кыл кучымаш пэнгыздэмдалтын. Империалист кугыжаныш-влак Турцийым шкэ кид йымакышт налаш тыршышт гынат, налын ышт кэрт.

Турцийын рүдө олажэ **Анкара**. Президент, правительствэ да национальнэ собраньэ Анкараштэ улыт.

Физик-географий обзор.

Кумдыкшо 30 млн. кв. км. Калыкшэ 150 млн. йэн.

Кугытшо, вэржэ да йыр корэшыжэ.

Картым ончэн. Йүдвэл кумдыкын 30-шо паралэльжэ дэн кэчывэл кумдыкын 30-шо паралэльжэ Африкым кудо кутла гычын пүчкын эртат, палэн налза. Экватор Африкын кудо кутлаж гычын эрта (могай энгарым, курыкым да монь пүчкын эрта, каласыза). Касвэл гыч эрвэлышкэ шумэш, йүдвэл гыч кэчывэлышкэ шумэш Африк мландын кутышыжым да торэшыжым висэн налза. Африкым могай тэнгыз, залив да пролив-влак мушкыт лумыштым каласыза.

Африк шкэ кумдыкшо дэн Йэвроп дэч кум гана кугырак. Африкын йүдвэл түржэ гыч кэчывэл түржэ маркэ 8 түж. км шотлалтэш; касвэл түржэ гыч эрвэл түржэ маркэат тунарак манаш лийэш.

Экватор Африкым покшэчынжэ пүчкын эрта; тудын йүдвэл мучашыжэ — *Бланко мыс* — йүдвэл кумдыкын 37-шэ паралэльыштыжэ кийа, кэчывэл мучашыжэ — *Игольный мыс* — кэчывэл кумдыкын 35-шэ паралэльыштыжэ кийа.

Африкым Йэвроп дэч Сре́дизем тэнгыз дэн *Гибралтар пролив* ойырэн шогат. Гибралтар проливын эн анысыр вэржэ $13\frac{1}{2}$ км вэлэ.

Африкым Азий дэч *Йошкар тэнгыз* дэн *Баб-эль-Мандэб* пролив ойырэн шогат. Баб-эль-Мандэб пролив Гибралтар пролив дэч 3 гана вэлэ кумдарак.

Суэц пэрэшэйкым канал пүчкын лэктын гынат, тудо Африк гыч Азийышкэ кукшо корным лукташ ок мэшайэ, кызыт тудым Каир гыч Йаффышкэ кайышэ күртньо корно пүчкын эрта.

Африк гыч Йэвропышко да Азийышкэ кайышэ тэнгыз корно-влак кучык улыт, адак йобанлан шотлалтыт. Тугэ гынат, Африкым моло тунья ужаш дэч кумда окэан-влак ойырэн шогат.

Африкын сэрлажэ кадыргылшэ огыт ул. Африкын улыжат ик куго *Гвинэй* залившэ вэлэ уло; тудо материкым мундыркэ пүч-

кыя ок пуру. Гвиней залив ваштарэш, материкын эрвэлыштыжэ **Сомалий пэлэостров** кугын лэктын шога.

Моло пэлэостровлажэ да заливлажэ изэ улыт. Африкын островлажэ шагал. Касвэл сэржэ воктэнэ изэ остров түшка уло: **Азор, Канар** да **Ужар мыс** островла. Африкын эн ик куго островшо Индий океаныштэ кийа, тидэ **Мадагаскар**, тудым материк дэч кумда **Мозамбак пролив** ойырэн шога.

Африкын сэржэ мучко бухтат укэ гайак,— бухто лач Срединэм тэнгызын сэржэ мучко гына улэда.

Африкын океанысэ сэрлажэ судна-влак шогалаш йöнан огыт ул, моланжэ палэ: океаныштэ куго мардэж лиймэ годым океан гыч толшо куго толкын-влак вик Африк сэрышкэ күзат. Корал риф шуко улмылан Йошкар тэнгызын сэржат карап-влаклан шогалаш йöнан огыл. Йошкар тэнгыз мландэ шар умбалнэ эн лэвэ вүдан тэнгызлан шотлалтэш. Сандэнэ ты тэнгызэш корал полип-влак пэш вашкэ пошат да кушкыт.

Африкын эн тунг портлажэ: йүдвэлыштэ — **Алжир, Тунис, Алэксандрий** да **Порт-Саид**, кэчывэлыштэ — **Кэптаун** (Капштадт), эрвэлыштэ — **Занзибар** (ты островын материкыш ончэн шогышо могырыштыжо).

Африкым шымлэн налмаш.

Африкын йүдвэл сэрлашкыжэ йэвропэ-лэц-влак акрэт годсо жапыштак мийэн коштыт улмаш, нуно тугак Йошкар тэнгызын сэржымат шукертэ ожнак шинчэн налыныт; нуно ты тэнгыз мучко Суэц пэрэшэйкэ воктэчын Индийышкэ ийын коштыныт. Африкын кодшо кумда мландыжым йэвропэ-лэц-влак шукертэ огыл палэн налыныт. Лач XV курымышто португал морыак-влак, йэвроп гыч Индийышкэ тэнгыз корным почшаш вэрч, Африкын пүтынь касвэл сэржым шымлэн налыныт да ик мысышкэ мийэн шуыныт, тыжэчын материкын сэржэ йүдвэл-эрвэлкыла кадыргэн кайэн. Пэрвойжым ты мысым Бурба мыс маныныт, варажым ты мысым „Добрайа Надэжда“ манын лүмдэныт. Нуно „Добрайа Надэжда“ мысын йыржэ савырнэн, Индийышкэ логалаш лийэш шонэныт. Чынак **Васко-дэ-Гама** Кэчы-лэ Африк йыр савырнэн, пэрвойжым эрвэл сэр мучко күзэн, экватырышкэ шуын, варажым Индий океаным вончэн, Индостан сэрышкэ мийэн чарнэн. Тэвэ тыгэ Васко-дэ-Гама ик ганаштак кок пашам шуктэн: Индийышкэ тэнгыз корным почын да Африкым кэчывэл гычат, эрвэл гычат океан-влак мушкын шогымым палэн налын.

Африк мландын рүдышкыжэ пэрвой гана англичан **Ливингстон** пүрэн. Тудо Замбэзи энгерым шымлэн налын да тушто Викторий лүмэн моткоч куго шунгалт йогыным муын. Варажым Ньясса йэрым, Конго энгерын кушыл йогынжым да Бангвэоло йэрым муын. Ливингстон Африкыштэ коштымжэ годым шочмо элышкыжэ шкэж нэргэн пэш шуэн увэртарэн шогэн. Ик жапыштэ тудым колэн манын шонэныт. Шуко жап эртымбгö, американыц **Стэнли** Ливингстоным кычалаш кайэн. Африкын эрвэл сэрэшыжэ, Занзибара остров ваштарэш куго караваным погэм да Стэнли Танганьика йэр вэлкыла кайэн, тушагын Ливингстоным ваш

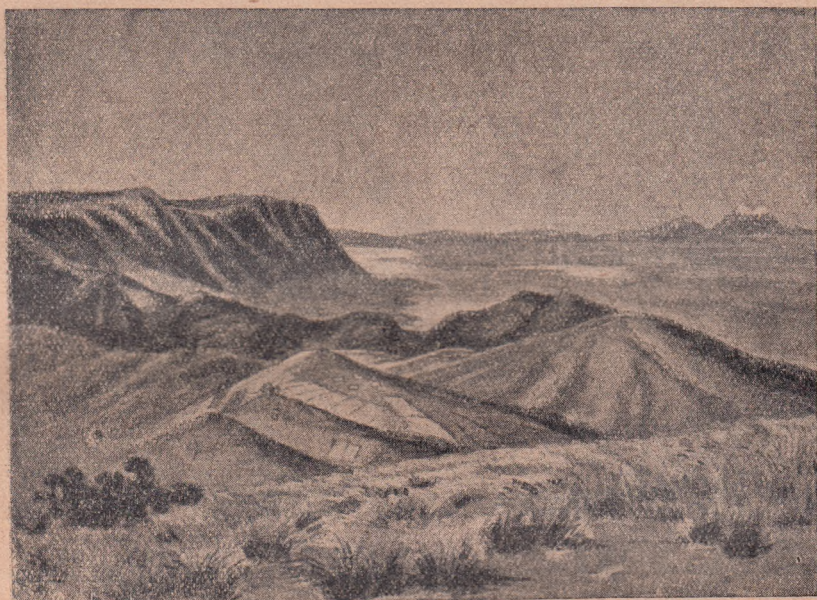
192

лийын. Варажым нуно коктынат ты йэрым савырымбигб, Стэнли мбгтышкыжб портылын, Ливингстонжб Африкын кэчывэлкылажб кайэн, варажым корнышто йўштб мужо дэн (мальарий дэн) чэрланэн колэн.

Тулэч вара Стэнли Африкышкэ адак кум гана мийэн коштын, тудо Викторий йэрым, Конго энэрым да тудын бассэйныштыжэ кушшо акрэт годсо тропик чодрам шымлэн.

Мландэ ўмбал.

Картым ончэн. Африкыштэ лап вэр кумда вэрым налэш мо? 1500 м дэч кўкшб вэр кувэлныла вэрэштэш? Эн кўшыл тбр вэр (500 м гыч 1500 м мартэ) Африкын могай ужашлаштыжэ вэрэштэш? Эн кўкшб кок курыкын да эн куго кум йэрын лўмыштым каласыза.

Эрвэл Африкыштэ мландэ воымо дэнэ лийшэ куго лакэ. Лакыштэ кок йэр койэш. Мўндырнб кок вуйан Килиманджаро вулканым муза.

Африк пўтыньэк гайак моткоч кумда кўкшб тбр вэр. Тудын мландэ ўмбал кўкшытшб тэнгыз вўд ўмбал кўкшыт дэч 600 м кўкшырак. Корныштышт нимогай курык крачым альэ изирак чонгатам ваш лийдэ, караван-влак Африк мучко йўдшб-кэчыжэ коштыт. Мучко тбр мландэ шарлэн киймылан Африкыштэ кўртнб корным да автомобиль корным ышташ йбнан. Тидэ моткоч кумда кўкшб тбр вэрын сэрлажэ тэнгызышкэ туран волат. Тыгай тура сэрлаштэ куго тошкалтыш-влак (тэррасэ) улыт. Тугэ гынат, тура

сэр дэн тэнгыз коклаштэ ангысыр гына купан лап вэр шуйна
Тыгай вэрлаштэ мальарий шыга шуко.

Африкын эрвэлыштыжэ кўкшō тōр вэр иктышт-вэсышт кок-
лаштэ шэлшэ дэнэ ойырлэн шогат. Нунын кокла гыч йужышт
кўшкō нōлтaлaлтын шогат, йужышт ўлкō волэныт. Эн кўшкō
Абиссиний курыкан эл нōлтaлaлтын, тудо кўкшō тōр вэр кок-
лаштэ куго остров гай койын шинча; тудын кокла кўкшытшō
2 $\frac{1}{2}$ тўжэм м-ыш шуэш. *Абиссиний курыкан эл* утларак-

*Гвинэй заливн сэрлажэ воктэн тымык кэчынак толкын нōлтaлaлтын.
Молан пассажир-влакым карап гыч пуш дэнэ шупшыктат?*

шым гнэйс пород гыч да кристалан сланц гыч лийшэ, нунын
ўмбалнэ ошма кўй да известняк лончо горизонтальнэ кийат.
Абиссинийн мландэ ўмбалжэ йўкшышō вулкан лавра дэнэ лэ-
вэдалтын. Тидэ курыкан эл кэлгэ шэлшэ дэн пўчкэдалтын, шэлшэ
коклаштэ ўстэмбал ҕай койшо курык-влак нōлтaлaлтын шогат,
нуным амбэ маныт. Амбэ-влак ўмбалнэ адак кўшкырак йōрышō
вулкан вуй-влак нōлтaлaлтыт.

Абиссиний дэч кэчывэлнырак Эрвэлафрикан кўкшō тōр вэр
кийа, тудым мландэ волымо дэнэ лийшэ кэлгэ да ангысыр лакэ-
влак пўчкэдэныт, ты лакылаштыжэ йер-влак улыт: *Ньасса, Тан-*

ганьика, молат. Ты йэр-влак пэш кэлгэ улыт: тэвэ, Танганьика йэржэ кэлгыт шотышто (тудын кэлгытшэ $1\frac{1}{2}$ км нарэ) лач ик Байкал йэрлан гына ончыл вэрым пуэн шога (такшэ ты йэр Байкал йэрла койэш). Кэлгэ лакын тўрлаштышт йўрышў вулкан-влак нўлталаалтын шогат: **Кэнийя** дэн **Килиманджаро** (6 тўжэм м), нуно курым мучко лэвыдымэ лум дэнэ лэвэдалтыныт; ты районыштак кызытат кышкэн шогышо ик вулкан уло. Садыгак Йошкар тэнгызат мландэ ком пэш чот волымо дэнэ лийын кодын: тудын кэлгытшэ 2 км дэчат утла, сэрлажэ тэнгыз вўд ўмбал дэч 2—3 км шумэшкэ нўлталаалтын шогат. Ту кутлаштэ кызытат мландэ ком вашталтынак шога. Тидым мландэ чытыралтмаш лийын шогымо раш ончыкта.

Африкын кэчывэл-эрвэлыштыжэ, кўкшў тўр вэр тўрыштў нўлталаалтын шогышо **Дракон курык-влакат** мландэ ком волымо да нўлталаалтмэ годым лийын кодыныт.

Африкыштэ Азийысэ ганьэ курык крач-влак укэ улыт. Улыжат ик **Атлас** манмэ гына, тудо — курыкан эл, тудо ик мынар паралэль лончан, кўкшытшў тудын 3—4 тўжэм м-ыш цуэш. Ты лончо-влак Альпэ дэн Апэннин курыкын рвэзэ лончыж дэн ушнэн шогат.

Африкын эн куго островшо иктэ гына, тидэ — Мадагаскар, тудо матэрик гай ышталтын: мландыжэ кўйан да тура тошкалтыш сэран. Африкын моло островлажэ йа вулкан остров улыт: **Вознэсэний**, **Йэльэна**, **Канар** острова, йа коралл остров улыт: Африкын эрвэл сэр воктэнсэ тыгыдэ остров-влак, нунын коклаштэ **Занзибар** островат.

Климйт.

Африкын кугырак ужашыжэ тропик коклаштэ кийа, садлан тудын климйтшэ шокшо. Африкым кэчэ идалык мучко пэш чот ырыкта, садлан тэлэ тэмператур дэн кэнгэж тэмператур коклаштэ нымогай ойыртышат укэ, манаш лийэш.

Эн шокшо эллан **Сахара** пустынь шотлалтэш. Тыгай шокшо вэр Африкын моло ужашыштыжэ гына огыл, пўтынь мландэ шар ўмбалнат нигушто укэ.

Сахараштэ идалыкын кокла тэмпературжо 30° шуэш. Кэнгэж жапыштэ чара кўй ора 70°-ыш да 80° мартэат ыра. Йуж чот ырымэ дэнэ шўлашат пэш йўсў. Йужгынам пустынь мучко ошман мардэж (самум) пуаш тўналэш. Тунам караван-влак корнэшышт чарнэн шогалыт, тўйэ влак-(вэрблўд) мландэш возыт, йэнгышт ошман мардэж дэч аралалтын, арвэр дэнэ пўтыралтыт, тўк коклаш шылыт.

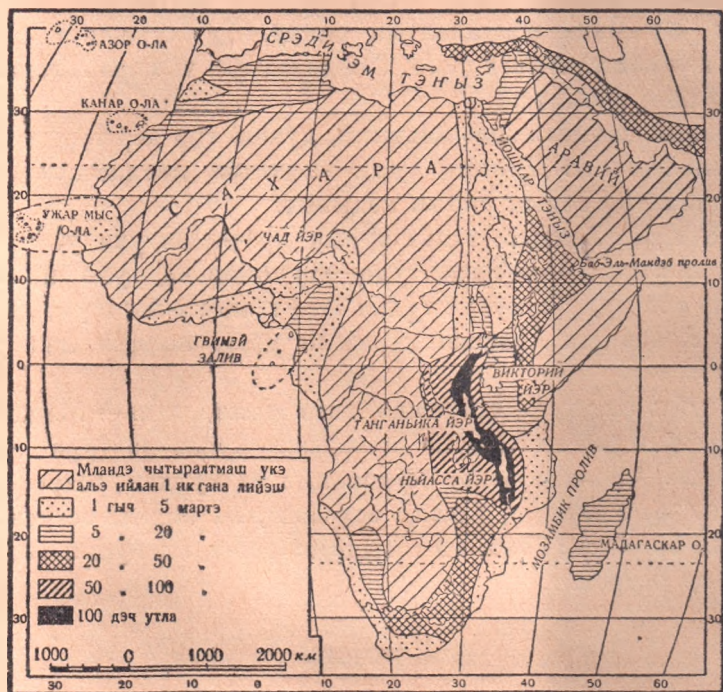
Йудым Сахараштэ йуалгын шога; йатыр вэрлаштэ лупшат чўчкыдын везэш; тэлэ йудым кўй ораш покшыMAT везэш.

Йуштё дэн шокшо писын вашталталтмылан пустыньысо куго күй ора шэ-лэдалтэш, күй пудыргышко да ошмашкэ савырна. Пустынь мучко пуышо мар-дэж ошмам ўштын ўлышырак вэрлашкэ нангайэн шында, тыгэ вара мучашдымэ рат дэн шинчышэ дьун-влак лийыт, нунын кўкшытышт 300 м-ыш шуэш.

Сахаран кугырак ужашыжэ йалт күй пустынь. Чара куго күй оражэ түрлө форман улыт: мэнтэ гай, пирамид да поңто гай, т. м. Адак ошма дэн шунат кумда вэрэм налын кийат.

Сахараштэ кукушо игэчэ шогымым тыгэ умландараш лийэш. Сахаран касвэл сэржым Атлантук океан мушкэш. Атлантук океанын ты ужашыштыжэ йүдвэл-эрвэл пассат-влак идалык мучко чарныдэ пуат. Ты пассат-влак Атлантук океа-

Африкыштэ млндэ чытыралтмаш лиймэ вэрлам ончыктышо карт. Мландэ чытыралтмаш чўккыдын лиймэ вэрэм ончыктыза, ту вэр Йошкар тэңгыз дэч тўналын, Дракон курыкла маркэ шуйна. Мландэ чытыралтмаш могай йэрла вок-тэнэ чўккыдын лийэда, молан?

нын вўдыжгыжым Кэчывэл Амэрик могырышко нангайат. Тылэч посна, Сахара сэр воктэн Атлантук океанын вўдшө йуштё: пассат-влак ўмбалсэ лэвэ вўд лон-чым шўкэн нангайат, тудын олмэш пундаш гыч йуштырак [вўд нўталалтэш, тудыжо кугын парланэн ок кэрт.

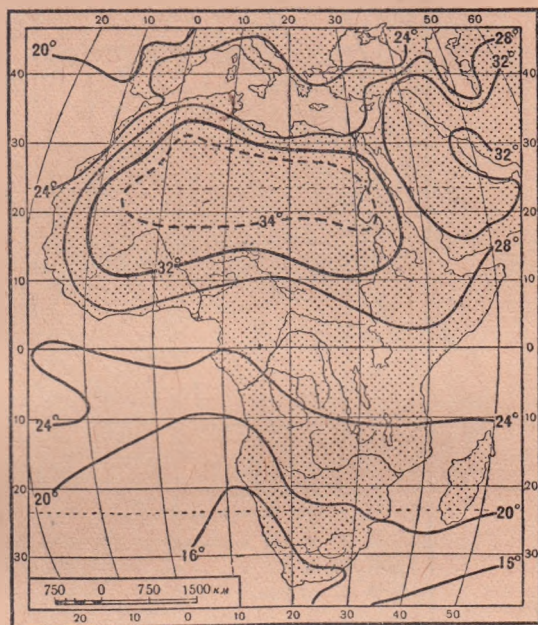
Пассат-влак Сахара ўмбачынат пуат. Нуно йужым йуштырак вэр гыч шокшо вэрышкэ нангайат. Тышагын ырышэ йуж шыгыр лиймылан адак умбакэ кайа. Садланак Сахараштэ кава нигунамат пыл дэнэ ок лэвэдалт, йурат нигунам ок лий. Тиндэч посна, Сахараштэ йужын кўшыл лончыжо эркын ўлкө волэн шога, тидат пыллан чумыргашыжэ эрыкым ок пу. Улыжат курыкан вэрлаштэ гына йужаўд шуко возэш, мутлан: Тибэстиыштэ.

Картым ончэн. Африкыштэ идалык мучко 1 м дэч утла йужвуд вочмо областылам муза. 25 гыч 100 см мартэ йужвуд вочмо кадыр-кудыр вэрлам муза (тушто шокшо да вудыжгö кэ-нэж шокшо да кукшо тэлэ дэнэ вашталтэш).

Сахара дэч кэчывэлныла шокшо да вудыжгö эл-влак кийат; нунун умбачынышт экватор эрта. Тушто йуж улычын күшкө кұза; кава пыл дэнэ лэвэдалтэш да йүр лийэш. Күшкө кұзышö йуж олмэш океан гычын адак вудыжгö йуж толэш. Гвинэй заливын сэрлажэ мучко да Конто энэрын бассэйныштыжэ йүр утларак йүрэш. Тушто куго йүр идалык мучкак лийын шога. Ты вудыжгö областын йүдвэлныжэ, эрвэлныжэ да кэчывэлныжэ йалт вэс түрлö игэчан вэр кужын кадыргэн кийа. Тушто тэлым кукшо кэчэ шога, йүр утларакшым кэнэжым лийэда, эн чотшо кэчэ вуй мучашкэ тура кұзымö годым лийэда.

Сандэнак туссо йурым туран йогышо йүр маныт. Тыгай йүр кэчывалым ик жапыштэ гына лийэда. Эрдэнэ каваштэ ик лапчык пылымат от уж, вара, кэчэ йүдымсö түтырам шалатэн пытарымбөгö, чытыдымын пэлташ тўналэш; кэчывал шушаш лышан ырышэ вудыжгö йуж күшко күзэн йүкша; кавам тунамак нэлэ пыл лэвэдэш, вара куго кудырчан йүр лэнгэж гыч опталмэ ганьэ тўналэш, волгэнчэ чарныдэ волгалтэш. Йүдым кава адак ойара, улыш вэрлам чыла нугыдо ош түтыра лэвэдэш. Африк тропикыштэ коштшо пүтэзшэствэник-влак эр түтыра шулэн пытымэшкэ нигушкат лэктын огыт кэрт, тудо пэш йушто лийэда, капым вошт витара. Садыгак ньэгр-влакат пашашкэ эрдэнэ түтыра пытымэкэ вэлэ лэктыт.

Африкын Кэчывэл тропик дэч кэчывэлкыжэ климыт умыр-шокшо. Кэнэжым (декабрыштэ, январыштэ да февралыштэ) тушто чытыдымын шокшо, тэлым — йуалгэ, күшкө вэрлаштэ лумат возэш. Йурым тышкэ Индий океан гыч пуышо кэчывэл-эрвэл

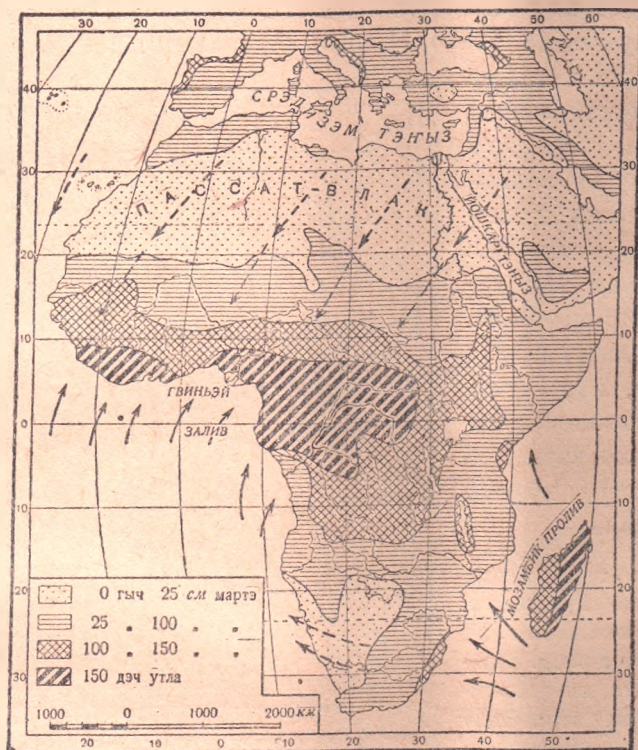
Йужын тэмпературжэ ийуль тылзыштэ. Кэ-нэж кушто эн шокшо лийэш—Йүдвэл Африкыштэ альэ Кэчывэл Африкыштэ? Кэчывэл Африкын касвэл ужашыштыжэ изотэрм-влак молан йүдвэл-кыла кадыргэн кайат?

пассат-влак кондат. Сандэнэ Дракон курыклаш йӱр шуко йӱрэш, касвэлышкыла, **Калахари** пустыньыштэ йӱр пэш шагал йӱрэш.

Калахари пустыньын сэрлажым, Сахаран сэрлажэ сэмынак, йӱштӧ йогын мушкэш. Тидат йӱр лийдымашлан кугын полшэн шога.

Африкын кэчывэл мучашэшыжэ тэлым касвэл мардэж гына логалэш, тудо тышкэ йужвӱдым шуко конда; кэнэжшэ тушто

Африкыштэ йужвӱд вочмаш (идалыкыштэ). Тэнгыз ӱмбалсэ стрэлкэ-влак йуж вудым шуко кондышо мардэжым ончыктат. Кок вуйан стрелка-влак кукшо мар дэжым ончыктат.

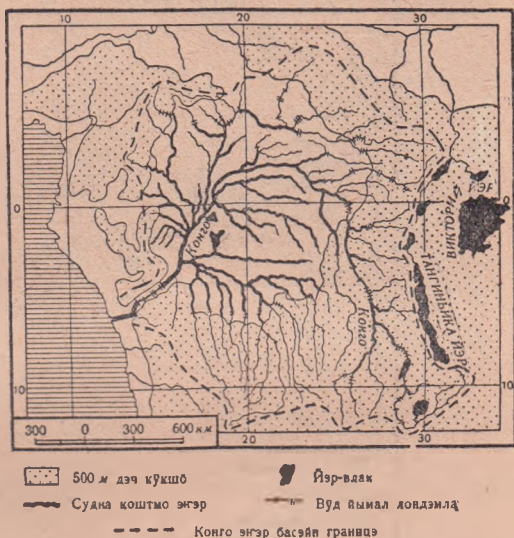
кукшо шога. Климывт шотышто Африкын ты ужашыжэ Африкын йӱдвэл сэржылан да Италийлан лышыл шога: Африкын кэчывэ-лыштыжэ тэлэ шогымо годым йӱдвэлныжэ кукшо да шокшо кэнэж шога.

Энэр да йэр-влак.

Картым ончэн. Ош Нил да Кандэ Нил кувэчын йогаш тӱнгалыт, эскэрыза. Конго, Замбэзи, Оранжевый да Нигэрын тӱнал-тышыштым отчыктыза. Африкыштэ могай энэр окэанышкэ шудэ йомэш? Нил дэн Конго мон кужыт улыт? (1 № йэшартыш).

Африкын куго энэрлажэ йужвүд шуко лиймэ вэрлаштэ тунгалыт; нуно кукшö төр вэр мучко йогат, шуко лиймылан кбра нуно ик курык тошкалтыш гыч вэс тошкалтышышкэ төрштылын йогат.

Африкын эн куго энэржэ — *Нил*, тудо кужыт шотышто Миссисипилан вэлэ (Миссурийжэ дэн пырля) ончыл вэрым пуэн шога. Нил энэр кок ужашлан пöлалтэш — *Ош Ниллан* да *Кандэ Ниллан*. Ош Нил *Викторий* йэр гыч йогэн лэктэш; Викторий йэр тэнгыз вүд умбал кукшыт дэч ик километр кукшытыштö кийа. Кандэ Нил Абиссиний курыкышто кийышэ *Тан* йэр гыч йогэн лэк-

Нил энэр. Энэрын кумда вэрыштыжэ вүд шуко йога. Нил энэр вүдым эн шукужо кувэчын налэш? Энэр идалыкыштэ монар куб. километр вүдым йоктара,—тудым цифр дэн ончыктымо.

Конго энэр шкэнжым притокишо-влак дэнэ. Молан Конго энэрын аныштыжэ судна-влак коштын огыт кэрт? Конго энэрын судна коштын кертшаш вэржэ шуко мо (йогэн лэкмаш гыч мучашышкэ шумэш), ончалза. Конго энэрын да тудын притокашыжэ кушакирак электростанцым ышташ йонан? Ты энэрлаштэ лондэм-влак молан пэш шуко улыт?

тэш, тудо Викторий йэр дэчат күшнö кийа (стр. 199 сүр.). Средизем тэнгызыш шумэш Нил энэр пэш шуко вэрэ төрштылын йога. Варажым тудо эркын йога. Тэнгызыш ушнымаштыжэ Нилын дэльтажэ уло (дэльтан кугытшо Йулын дэльтажэ нарэ лийэш).

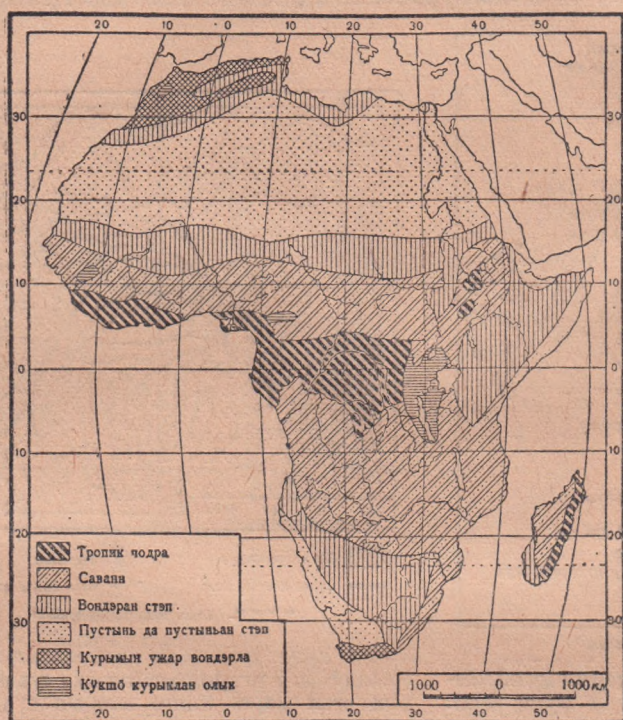
Күшыл йогыныштыжо йүр шуко йүрмö дэнэ Нил энэр кэнэж жапыштэ сэржэ гычын лэктэш.

Тушто йүр шошым тунгалын кэнэж мучко ок чарнэ. Ты жапыштэ кок Нилынат — Ош Нилынат, Кандэ Нилынат — вүдшö

шукэмэш да йүдвэлкыла мүндүркө, пудранчык вүд писын йогаш тунгалэш,— тушто, йүдвэлыштэ йүр йалт ок йүр, вүдат кэнэжым гына ташла — ойар, куکشо, шокшо игэчэ годым (нимогай чий — причин дэч посна). Шыжым Нил энэр пуча, ложэмлаш вүдыжгö дэн йошкын лончо кийэн кодэш.

Африкын кокымшо кужо энэржылан **Конго** шотлалтэш. Конго энэр вүдым пэш шуко волта, кокла йогыныштыжо тудын кумдыкшо 10 км шуэш. Конго энэр, окэанышкэ материкын нолта-

Африкын кушкылжэ. Африкыштэ кумда вэрэм утларакшэ пустынь-влак налын шогат. Вара адак саванн дэн вондэр кушмо стэп-влак вэрэштыт. Вондэр кушмо стэп могай кушкыл кушмо область-влак коклаштэ кийа? Тропик чодралаштэ климыт моганьэ?

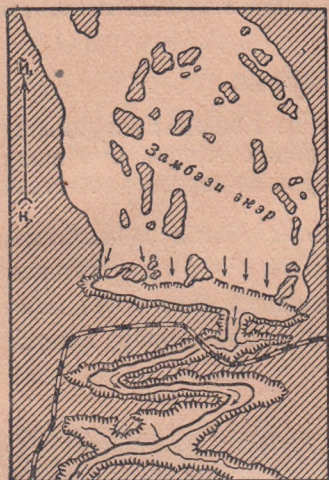
лалт шогышо вэржэ гоч төрштэн, умбакыжэ 400 м мартэ анысырэмын йога. Ёлалт йогыныштыжо тудо кадыр-кудыр шуйнышо кэлгэ курык шэлшэ-влак мучко писын (ик часыштэ 50 км) йога.

Африкын кумышо куго энэржылан **Нигэр** шотлалтэш, тудо Нил дэчынат шуко вүдан, но Конго энэр нарэ ок лий.

Африкын моло кугырак энэрлажэ: **Замбэзи** — Викторий шунгалт йогынжо дэнэ (стр. 201 сүр.). адак **Оранжэвайа**.

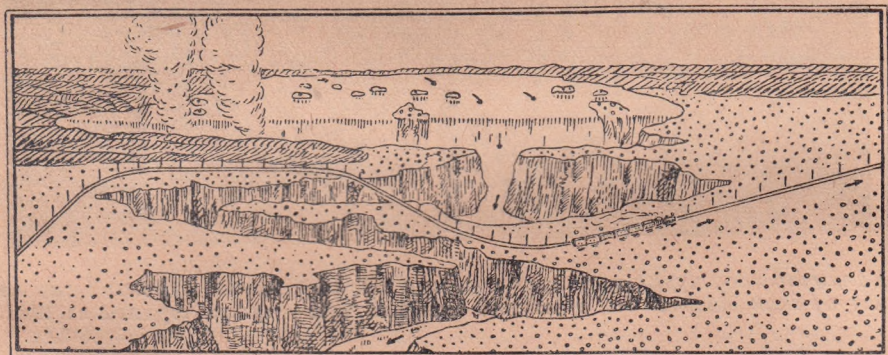
Замбэзи энгэр кокла йогыныштыжо базальт русла мучко (акрэт годсо, пэшкыдэм шичшэ вулкан лавра ўмбачын) йога. Умбакежэ тудо шкэньжын корныштыжо шэлшым ваш лийэш да ты шэлшышкэ шунгалтын 120 м кўкшыт гыч йога. Вўдын шургымо йўкшө 15 км-ыш шумэшкэ шокта. Вўд йогышыла тёрштылэшат, кэчэ волгыдо дэн түрлө түсан шонан пыл лийэда.

Шунгалтыш

Тура сэр

Викторий шунгалтышын
схэмыжэ.

Викторийын шунгалт йогымо вэржэ. Замбэзи энгэрын шэлшышкэ шунгалт йогымо вержым планыштэ ончыктыза. Ту шэлшымак сүрэтыштэ ончыктыза. Фото сүрэтым кувэчын ыштэн налылтын, ту верым схэмыштэ ончыктыза.

Эрвэл Африкын Ньясса, Танганьика, Викторий, **Альбэрт** йэрлажэ кўкшө тура сэран куго лакэ-влакым тэмэн шогат. Африкын эн куго йэржылан Викторий шотлалтэш, тудо кугыт шотышто

Америкушты улшо шэрэ вудан Күшыл йэр почэш кокымшо вэр-
рышты шога. Тугэ гынат, Викторий куаш вудан йэр.

Суданышты улыжат ик кугырак йэр вэлэ уло — тидэ *Чад* йэр,
тудыжат нигуш йогэн ок лэк. Чадышкэ *Шари* энэр йогэн пура.

Сахаран йүдвэл тўрыштыжэ да Атлас курык-влак коклашты шөнчалан йэр-
влак вэрэштыт, нуным шотто маныт, тушто вүд йүр почэш вэлэ лийэш; йүр
лийдымэ годым йэр пундаш ош лум ганьэ койын кийышэ шөнчал лончо дэнэ
лэвэдалтэш.

Кушкыл да илышэ тўнъя.

Картым ончэн. Йүдвэл Африкушты да Кэчывэл Африкушты
пустынь область-влакым ончыктыза. Тропик чодра кувэлныла
кушкэш? Пустынь тропик чодрашкэ савырымэ вэрым ончыктыза.

Гвинэй заливын сэрлажэ мучко да Конго энэрын бассэйныштыжэ
(Африкын эн вүдыжгө вэрлаштыжэ) тропик чодра кушкэш.
Тропик чодра пэш чўккыдын шочын; пушэнтгэ йыр лиан манмэ
кушкыл пўтыралтын шочэш. Пушэнтгэ-влак ала монар йарусан
(пачашан) улыт.

*Килиманджаро курык тайылысэ саваннын тўсыжэ. Акаций пушэнтгэ йымалнэ
жираф-влак шога. Ты сўрэтышты конусым муза — тушто тэрмит-влак илат.*

Кэчэ йол чодра кўргышкө лышташ коч пэш шуэн пурэн кэр-
тэш; чодрашты йуж шокшо да вүдыжгө. Пушэнтгэ-влак тушто
пэш кужо улыт (50—60 м); ты моткоч куго пушэнтгын тўнжэ
шукуж годым лўмын чаракым шогалтымэ сэмын тормакагын
кушкын (посна тормак-влак ўстартыш вож ганьэ койын шога).
Чўккыдын кушшо пушэнтгэ кокла гыч агысыр йолгорно дэнэ
кайышэ йэнг ончылныжо ик монар йол тошкалтыш нарэ вэлэ

ужэш. Чодра көргыштө нимогай илышымат от уж, манаш лийэш, пушэнтгэ укшлатгэ гына түрлө кайык-влак мурэн чонэштылыт.

Тропик чодраштэ айдэмэ сынан обэзйан-влакат — шимпанзэ дэн горилла — посна йэш дэнэ илат; нунын куго тушманыштан леопард-влак шотлалтыт.

Африкын йужо вэрлаштыжэ йужвүд 60 см гыч 150 см мартэ возэш, тэлым кукшо кэчэ-влак шогат, — тэвэ тыгай вэрлам саванн-влак лэвэдыныт. Туран йогышо йүр йүрмө годым саванныштэ айдэмэ кукшыт кужо шудо кушкэш. Шудо коклаштэ тыштат-туштат кужо пушэнтгэ-влак күшкө нөлталалтын шогат, мутлан: акаций, мимоза; коклан-коклан түжэм ийаш баобаб манмэ пушэнтгат вэрэштэш.

Мландэ умбалнэ кушшо пушэнтгэ кокла гыч эн күжгө пушэнтгылан баобаб шотлалтэш, тудын күжгытшө 20 м-ыш шуэш, кужытшо улыжат 15—20 м вэлэ. Баобабын вургыжо йыр пэш шуко күжгө укш шочэш. Мүндырчын ончymo годым ик баобабак түшкан кушшо пушэнтгэ кашак сэмын (ото гай) койын шога. Баобаб кочкаш лийшэ йэмышымат пуа. Тудын йэмышыжым обэзйан-влак пэш йоратэн кочкыт. Сандэнэ баобабым, вэс түрлын, обэзйанын киндэ пушэнтгыжэ маньт.

Саванн-влакым пүчкын эртышэ энэр ложэмла мучко чодра шуйнэн кайа, ту чодрам *гальэрэйнэ чодра* маньт, тыгай чодра мучко энэр вүд гальэрэйнэштэ йогымыла йога. Энэрын да йэрлан купаншэ сэрэшыншт тростник дэн папирус чүчкыдын кушкын шинчыныт.

Тэлым кукшо игэчэ лиймэ годым саваннлаштэ шудо нарынчанэш да кошкэн шинчэш; эсогыла пушэнтгат лышташыжым йоктара да кушмыжым чарна. Тыгай жапыштэ саваннла мучко пожар вашкэ кыньэлэш, пожар ала монар шүдө километршкэ шарла.

Нугыдо шикш күшкө күзэн кавам да кэчым йөршэш пэтыра, мландэ умбал ломыж лончо дэнэ лэвэдалтэш. Саваннлаштэ илышэ-влак йа вэс вэрышкэ куснэн кайат, йа тулэш йүлэн колат; улыжат ош кутко-тэрмит гына йулыдымө илэмэшыжэ аралалтын кодэш.

Пожар почэш саванн йымалсэ мландэ сайын уйанэш гынат, чодралан пэш куго зийаным конда.

Саваннлаштэ да тропик чодралаштэ *мландэ* йошкар рокан. Мландэ умбалнэ шогышо пушэнтгэ шүкшак (лышташ, вож, йбралтшэ пушэнтгэ, т. м.) вүдыжгө да шокшо полшymo почэш вашкэ шуйын вүд дэнэ пырля мушкылтын пытымылан кора йошкар рокаш то тургыж шагал. Тугэ гынат, саваннын рокшо калийлан поян да структуржат шүштра пырчан. Тыгай рокым от уйангэ гын,

тудо пэш вашкэ йавыга; азот дэнэ да фосфор дэнэ уйангдымэ почэш шуко жапышкэн сай шурно лэктышым пуэн кэртэш.

Африкын саваннлажэ илышэ туньялан пойан улыт. Кумда сылнэ олыкла мучко антилоп, страус да зэбр күтö кош-тэш. Саванн коклаштэ кушшо акаций дэн мимоза пушэнгын укшэр-лажым жираф-влак кочкын илат (стр. 202 сүр.). Хишний йан-лык кокла гыч льэв, гиэн да шакал-влак улыт, нуно шудым кочшо йанлыкым кучэн кочкыт. Хишник-влак кэчывалым чаш-кэрла йымалнэ кийат, йўдым нуно саваннышкэ охотылан лэктыт.

Африкыштэ цэ-цэ кармэ дэн омо чэр шарлымэ вэр. Омо чэрын шарлымэ вэр-жым ончыктыза. Кўртнő корным ыштымэ дэч да пароход коштмо корно-вла-кым почмо дэч ончыч омо чэр шагал шарлэн улмаш.

Пушэнгэ коклаштак укшэрлам, вожлам да түрлө йэмышым кочкын кўжгö кованштан моткоч кугу слон да носорог-влак кош-тыт. Чодраласэ да саваннласэ йэр дэн энэрлаштэ бэгэмот да кро-кодил-влак илат.

Чодралаштэ да саваннлаштэ түрлө шукш-копшангат шуко; тэрмит манмэ куткын шуэжым кажнэ опкыл йэда ужаш лийэш. Африкын тропик ужашыштыжэ цэ-цэ луман кармэ ила. Цэ-цэ кармэ пурлмо почэш коч могай сурт волькыкат колыдэ ок код (стр. 204 карт.) ¹⁾

Цэ-цэ кармэ айдэмын капшым пурлын пэш нэлэ омо чэрым пыжыкта. Цэ-цэ кармэ дэч посна саваннлаштак тропик мальарий

¹⁾ Садлан кызыт Кэчывэл Африкыштэ илышэ айдэмэ-влак зэбрым сурт во-лькышко савыраш тыршат. Зэбр цэ-цэ кармэ пурлмо дэч ок коло.

дэнэ чэрландарышэ москит-влакат илат. Ик манаш, саванн да тропик чодра-влак айдэмэ илышлан, утларакшым вудыжгö шокшым чытыдымэ йэвропэйэц-влаклан кэлшышэ огыл.

Нил энэрын кұшыл йогыныштыжо да куго йэрлаштэ түрлө кайык шуко ила; тэлым эртараш тушко Йэвроп гыч пэш шуко кайык чонгэштэн мийа.

Шукэртэ огыл, Африкыштэ түрлө йанлык шотдымын шуко илэн. Мутлан, Чад йэр воктенэ слон-влак күтö дэнэ коштыт улмаш; кажнэ кұтыштö 500 вуй утла лийэдэн. Кэчывэл Африкыштэ антилоп-влак ик вэр гычын вэс вэрышкэ ала монар шүдö тужэм дэнэ куснылын коштыныт.

Ливингстон путыэшэствэниклан Замбэзи энэр дэран антилоп күтö гоч пэш куго вийым пыштэн вончаш вэрэштын.

Варажым Африкыштэ йанлыкым лүйэн кучаш тўналыныт. Сандэнэ ты матэрикин илышэ тўнэжэ шуко гана шагалэмын. Африкыштэ илышэ да Йэвроп гыч мийышэ охотныйк-влак утларакшым слонным да страусым шуко пытарэныт (слоным ора пўйжылан вэрч, страусым пунжылан вэрч кучэныт).

Кэчывэл Африкыштэ страусым кызыт сурт кайык олмэшак ашнат; нуно воштыр дэн пэчэн налмэ олыкышто коштыт.

Африкын кукшырак вэрлаштыжэ йужвуд 10 гыч 60 см мартэ вэлэ воэп, кукшо кэчэ-влак пэл идалыкышкэн шуйнат. Тыгай вэрлаштэ тыгыдэ вондэрла кушмо ($1\frac{1}{2}$ м кутышан) стэп шарлэн кийа; тушто шүдо йўран ийлаштэ гына сайын шөчэш; кукшо ийлаштэ пэш начар шөчэш.

Африкыштэ кушмо түрлө сорт тар; коклаштэ — сорго.

Стэплаштэ илышэ-влак шагал улыт — утларакшэ антилоп дэн зэбр вэлэ илат, нуно тышкэ ужар шүдо кушмо жапыштэ гөдым гына толыт. Кўчан илышэ-влак почэш хишник — лэв да гиен-влакат толыт. Стэпыштэ эрэк'илышэ-влаклан дикообраз (40 см кутыш иман коваштэ дэнэ лэвэдалтшэ йанлык), мландэ мэранг, кутко да шынгшальэ-влак шотлалтыт; нуно кукшо жаплан кочышым-рожэшышт погэн йамдылат. Стэпын мландыжэ шэм рокан да каштан рокан; шокшо климатыштэ шүдо кушкыл эркын шўймылан рокэш тургыж пэш шуко погынэн.

Африкын пустыньлаштыжэ — Сахараштэ да Калахариын ик монар ужашыштыжэ — нимогай кушкылат ок шоч, манаш лийэш.

Шуэн йүр лиймэ ложэмлаштэ да курык тайыллаштэ гына шудо дэн тыгыдэ лышташан да моткоч кужо кўжгө вожан шуркалышэ вондэр-влак кушкын тōчат.

Пустыньлаштэ илышэ шагал: Сахара пустыньыштэ скорпион, шынгалэ да кишкэ-влак илат; нуно ала монар тылзышкэн вўд йудэ да кочдэ илэн кэр-тыт. Кэчывалым кэчыштэ шыранэн кийаш йōратат, йудлан кўй шэлшышкэ да лагышкэ йўштō дэч пурэн возыт. Шудо кужмо ложэмла мучко пустыньыш мўндүркō антилоп-влак коштыт, нуно вўдым да кочкышым кычалын, кэчыштэ ала монар лу, шўдо километрым кайэн кэртыт. Пустынь тўрлаштэ хишний йанлыкым — лэв дэн гиэным ужаш лийэш. Пустыньысэ илышэ-влак чыланат аралалтмэ тусан — сур нарынчэ улыт. Сандэнэ тыгай тўсанак кўй альэ ошма умбалнэ кийышэ йанлыкым тогдайаш йōсō.

Культур кушкыл кокла гыч шукужо Африк гычын лэктыныт: кофэ пушэнгын шочмо вэржэ Абиссиний, уйан пальмын—Гвинэй чодра, саваннлаштэ тўрлō сорт тар да мландэ пўкш кушкыт, Сахараштэ финик пальмэ кушкэш. Африкыш моло тўня ужаш гыч коңдэн шындымэ кушкыл-влакат сай кушкыт; мутлан, Амэ-рик гыч кондымо каучук пушэнтэ да какао.

Ньэгр-влак, какао пушэнгым шындышаш вэрч, тропик чодрам руат, лач кужо пушэнгым вэлэ рудэ кодат, вара кужо пушэнтэ коклаш какао пушэнгым шындылыт; какао пушэнтэ пэш талын кушкэш да йэмышышат вашкэ шочыктэ. Какао пушэнгым мардэж дэчын моло кужо пушэнтэ-влак аралэн шогат,— укэ гын, мардэжэт какао шолдра йэмышшым пэш вашкэ пуэн кышка.

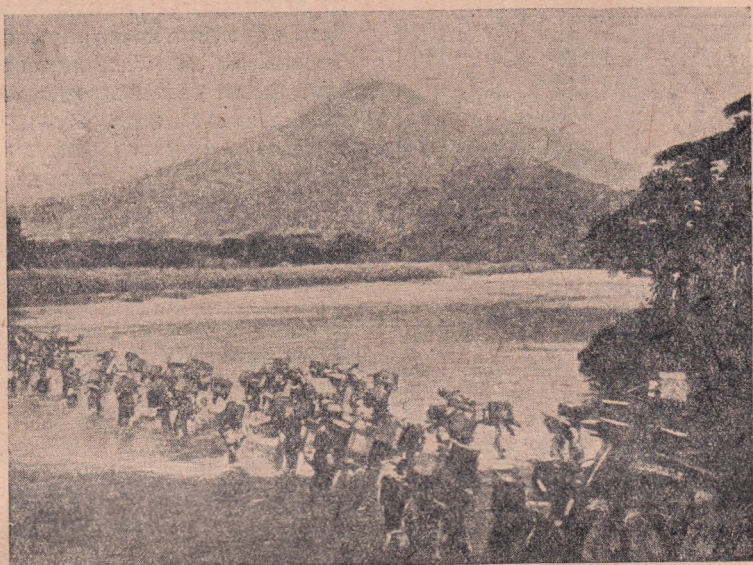
Калык.

Африкыштэ 150 млн. лышкэ калык ила, вэс сэмын манаш гын, пўтынэ тўньасэ калыкын лу ужаш гыч ик ужашыж дэч шагалак.

Африкын кумдыкшо 30 млн. кв. км шуэш. Тывэчын палэ: ик квадрат километр вэрлан кокла шот дэнэ улыжат 5 йэн вэлэ возэш.

Африкын йужо вэрлаштыжэ калык чўчкыдын, йужо вэрлаш-тыжэ шуэн ила. Пустыньыштэ ик йэнат ок илэ манаш лийэш. Садыгак купан мландан тропик чодралаштат калык шагал ила. Чодра кōргыштō тыгыдэ сонарзэ тукум-влак гына илат. Африк саваннлаштэ калык рўдō азиат стэп дэч чўчкыдынак ила, моланжэ палэ: тушто йүр лиймэ дэнэ мландэ пашамат ышташ лийэш. Са-дыгак Абиссин амбылаштат мландэ пашам ыштэн илышэ калык чўчкыдын ила. Тугэ гынат, калыкын эн шукужо Нилын ўлыл йогын кутлаштыжэ, кумда ложэмыштэ ила. Тушто акрэт год-сэкак мландым ышкак (искусствэнэ) вўдыжандат.

Африкыштэ илышэ калык кок тўн тўшкалан пѳлалтэш: нѳгр (шѳм коваштан да кудыр ўпан), адак индо йѳвропѳ-йѳц калыклан. Африк калыкын кум ужашыж гыч кок ужапш утлажѳ нѳгр-влак шотлалтыт. Нуно саваннын да тропик чодранчыла областьлаштыжат илат. Нѳгр калык судан нѳгр дѳн кѳчывѳл-африк нѳгрлан альѳ банту манмылан пѳлалтѳш. Нуно саваннлаштѳ да тропик чодралаштѳ илат.

Эрвѳл Африкыштѳ кукишо игѳчѳ шогымо годым (тѳлым) наста нумалишѳ-влак энѳр гоч вончат. Йѳр эрѳ йѳрын шогымо жапыштѳ ты энѳр гоч нигузѳат лѳкташ ок лий. Сѳрѳтыштѳ йѳрышѳ вулканым муза.

Нѳгр тўшкашкак готтѳнтот дѳн бушмѳн-влак пурат. Нуно Африкын кѳчывѳл-эрвѳлыштыжѳ илат. Нуно нѳгр калык дѳчын ошалгѳ, нарынчѳ да куптыргылшо коваштышт дѳнѳ ойырлѳн шогат, адак нунын вуйышто ўпышт чумыргѳн кушкѳш.

Рѳдѳ Африкын пич тропик чодралаштыжѳ кѳчык капан карлик тукум калык ила.

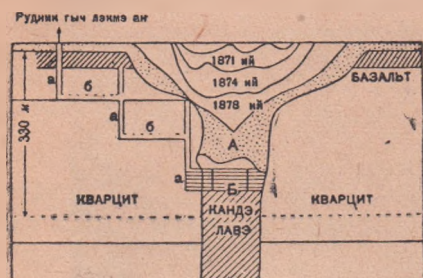
Судан нѳгр-влак банту нѳгр дѳчын йѳлмѳ шотышто ойырлѳн шогат. Тидлѳч посна, судан нѳгр-влак кужо капан улыт.

Нѳгр-влакын тўн пашашт—м л а н д ѳ п а ш а. Нуно мландым йѳа катман-дѳнѳ, йѳа кошар мучашан тойа дѳнѳ кўнчат. Нуно утларакшым дурру манмѳ африкан тарым, кукурузым, пурсам, тамлѳ парѳнгтым, бананым да йѳратѳн кочмо кауным кушат. Шындымѳ альѳ ўдымѳ йѳемыш кулыкын шумѳшкѳ нѳгр-влак шкѳныштын пасуыштым обѳзйѳан, бѳгѳмот, слон да ир сѳсна-влак дѳчын аралат. Шушог

шурным ньэгр-влак сорла дэнэ огыт түрэд, сава дэнат огыт соло, нуно кажнэ шурно вуйым күзо дэнэ посна пучкэдэн налыт, олымым мландэ уйагдаш йулатат. Шурно пырчым кужо мэнгэ умбалан ыштымэ клатэш оптэн аралат, укэ гын, шурно пырчым тэрмит манмэ кутко кочкын пытара. Пырчым күй дэнэ туржын ложагышкэ савырат. Ложагыш дэнэ эгэрчым (лэпошкам) ыштэн кочкыт.

Йошкар рокал мландэ йылэ (вашкэ) йавыга. Сандэнэ ньэгр-влак шкэ па-суыштым ик вэр гычын вэс вэрышкэ кусаркалат. Куснымо годым уло йалгэ куснэн кайат, вара йалым у вэрэш воштыр, шудо да пальмэ лышташ дэнэ ыштат.

Кимбэрльэйсэ алмаз рудник. Ты рудник йорыш вулканын кратерыштыжэ кийа. Алмазым акрэт годсо кандэ тусан пэшкыдэмшэ вулкан лавра гычын лукгыт. Пэрвойжым алмаз умбачын гына лукгылтэш улмаш (алмаз лукмо лакэ-влакым цифр дэнэ ончыктым; цифр-влак лакын кэлгытшым ончыклат). Варажым умбач лукмым чарнэныт да шхтэ дэн штрэк-влакым ыштэныт. Кузэ пуста пород алмаз лукмо вэрышкэ тэмын ок шич, шоналтэн каласыза.

Цэцэ кармэ кумдан шарлымэ дэнэ Африкыштэ вольык ашнымэ паша чыла вэрлашлат вийанг кэртын огыл. Тропик чодран областылаштэ вольыкым йалтак огыт ашнэ, тушто мландэ паша дэнэ гына илат. Вольыкым ут-ларакшэ Африкын кэчывэлыштыжэ илышэ судан ньэгр-влак да кафр-влак шуко ашнат.

Индойэвропэйэц калыклан лышыл шогышо калык гыч Африкын йүдвэлыштыжэ да эрвэлыштыжэ хамит калык акрэт годсэкак ила. Хамит ту-кымышко бэрбэр, йэгиптыан да моло калык-влакат пурат. Ха-мит тукум дэч вара Афри-кышкэ Азий гычын араб-влак куснэн мийэныт, нуно хамит тукум коклаш шарлэн пытэныт.

Йэвропэйэц-влак Африкышкэ шукэртэ огыл куснэн мийаш тунгалыныт. Нуно Африкын кэчывэл тұрыштыжэ да йүдвэл тұрыштыжэ илат, нунылан тушто илашышт климыт сай.

Йэвропысо империалист-влак африкан калыкым кулыш савы-рэныт, Африкым ик монар колонийым ыштэдэн, шкэ коклаштышт шэлэдэныт.

Контроль йодыш-влак:

1. Азий мландэ умбал ышталтмэ дэн Африк мландэ умбал ышталтмэ кок-лаштэ могай тун ойыртыш уло?
2. Сахара пустынь лиймым кузэ умландараш лийэш?
3. Молан Сахараштэ йудым йүшто, кэчывалым шокшо лийэш?
4. Африкын эн таза климытан областылажэ кувлэныла кийат?
5. Молан Африкын рудыжым шуко жапышкэн шымлэн налын огыт ул?

Кугыжаныш да колоний-влак.

Картым ончэн. Африкын могай ужашыжэ Англий кидыштэ, ончыктыза. Мэмнан картэшна палэмдымэ Англий кидысэ вэр-влакын лұмыштым каласыза. Францийын колонийшыт-влакым ончыктыза, нунын кокла гыч йужыштын лұмыштым каласыза. Италийын да Бельгийын колонийшыштым ончыктыза. Абиссиний, Йэгипэт да Либэрий кугыжанышлам ончыктыза.

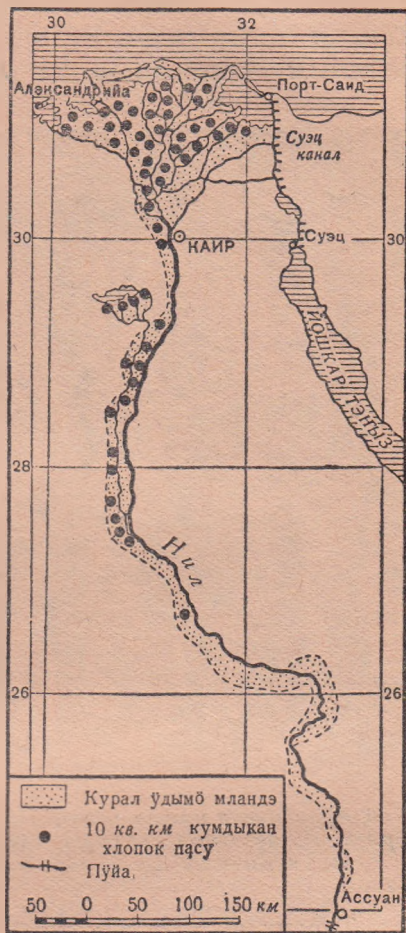
Импэриалист кугыжаныш-влак Африк мландым пұтынэк шкэ кид йымакышт налын, посна колонийлан да пэлэколонийлан шэлэдэн пытарэныт гынат, нунын кокла гыч йужышт посна кугыжанышланат шотлалтыт.

Англий **Кэчывэлафрик Ушэм** манмэ доминионым куча. Ты доминион гычын тудо шөртным шуко налэш (тұнѡамбалнэ лукмо чыла шөртнын вич ужашыж гыч кок ужашыжым налэш), адак алмазым, платиным да шорык мэжым, т. м. шуко шупшыкта.

Тидлэч посна Англий тыгай колоний-влакым куча: **Эрвэл Африкым, Англо-Йэгипэт Суданым да Нигэрийым.** Англо-Йэгипэт Судан гыч Англий хлопокым, Нигэрий гыч пальмэ уйым да какао, молымат шупшыкта (какао лукмо шотышто Нигэрий тұнѡамбалнэ пэрвой вэрым налэч).

Йэгипэт шкэ вуйа илышэ кугыжанышлан шотлалтэш гынат,

Англий кид йымалнэ ила. Йэгипэтын чыла озанлыкшат Нил энэр дэнэ кылталтын. Нил энэр Йэгипэтлан мландым вұдыжандаш вұдым да шурным сайын ундарышэ йошкыным пуа. Нил энэр вұдын кұкшытшым төрлэн шогышаш вэрч, Англий Ассуан ола воктэн куго пуйам пуйэн. Нил энэр вұдым Абиссиний мландэ

Йэгипэтыштэ хлопокым кыштымаш. Ассуан пуйам муза. Хлопок шукужым молан дэлытыштэ вұдалтэш?

гычынат налэш — Тан йэр гыч (стр. 199 сўр.). сандэнэ Англий Абиссинийымат шкэ кид йымакыжэ налнэжэ.

Йэгипэтыштэ улшо Суэц каналымат, *Суэц* дэн *Порт-Сауд* портлажгэ могэ, Англий куча. Ты порт-влакым Английын войскажэ дэн сөй (сар) суднажэ-влак аралэн шогат.

Алжирым, Тунисым, Марокком, Сахарам, Экваториальнэ Африкын ужашыжым да *Мадагаскар островым* Франций куча. *Конгом* Бэльгий куча. Конгошто вүргэньым шуко луктыт. *Триполиийым Эритрэйим* да *Итальян Сомалийым* Италий куча.

Рӯдд Африкыштэ илышэ ньэгр, йэвропэйэц да карлик. Йэвропэйшын кужытшо 180 см, карлыкын кужытшым шиача дэнэ палыза.

Африкысэ ты мартэ шкэ шотшо дэнэ илышэ Абиссиний кугыжанышым шукэртэ огыл пэш чот кучэдалын Италий шкэ кидышкыжэ шупшым налын.

Африкысэ вэс кугыжаныш, Либэрий, АСШ кид йымалнэ ила. АСШ тушагын ка учук пушэнгэ куштымо плантацым ыштылын.

Тэвэ тыгэ Африкын куго поянлыкшым пүтынэк түрлө эл империалист кугыжаныш-влак кўрын илат. Империалист-влак Африкын тузем (тўн) калыкшым орландарэн ашнат, нунылан түрлө пашам вийыт (силом) ыштык-

тат. Тропик чодраштэ кўтнью корно ыштымэ годым, адак плантацийлаш да рудниклаш ньэгр-влак кажнэ ийын түжэм дэнэ чэрланэн, шужэн колэдат. Жапын-жапын Африкыштэ востаньат лийэда. Тыгай востаньым империалист-влак каратэльнэ отряд дэн да аэроплан дэн пызырат.

Контроль йодыш-влак.

1. Африкым колоний матэрик манаш лийэш мо, каласыза, умландарыза.
2. Йэгипэтыштэ шурно лэктыш модан Абиссинийыштэ йужвўд вочмым онча?

Физик-гэографий обзор.

Кумдыкшо 42,8 млн. кв. км. Калыкшэ 250 млн йэн.

Картым ончэн. Амэрикин йүдвэл дэн канывэл мучашыжым ончыктыза. Нуно экватор дэчын монар километр тораштэ кийат, палыза. Кэчывэл Амэрикин эн кумда вэржым (паралэль ынгай дэн) висэн налза.

Шагат стрэлкэ коштмо ынгай дэнэ кайэн, Йүдвэл Амэрик йыр кузэ савырнеда, Гудзон залив гыч лэктын, Панам канал гоч Бэринг проливш шумэшкэ могай залив, пролив, тэнгыз йогын, куаш вэрлам. остров дэн пэлэостров-влакым эртэда?

Кычывэл Амэрик йыр кайымэ тэнгыз корнымат садыгак лончылэн каласыза.

Кугытшо, вэржэ да йыр корэшыжэ.

Кугыт шотшо дэнэ Амэрик Азий дэч вэлэ мөнгырак. Амэрикин йүдвэл мучашыжэ гыч кэчывэл мучашышкыжэ шумэшкэ 15 түжэм км вэрым налэш.

Амэрик кок куго окэан коклаштэ кийа. Амэрик моло матэрик-влак дэчын мундырнө кийа. Тугэ гынат, Амэрик гычын моло матэриклашкэ вик тэнгыз корно уло. Амэрикин ик мучашыжэ Азий дэнэ ушнэнак шога манаш лийэш. Тугэ гынат, Амэрикин ту вэрыштыжэ калык пэш шагал ила.

Амэрикин йыр корэшыжэ чыла вэрэат иктөр огыл. Тудын Тымык окэан воктэнысэ түржө пэш төрсырак огыл. Ты сэрштыэ улыжат кок куго пэлэостров вэлэ — *Калифорний* дэн *Альаскэ*, адак ик аңгысыр, кужо *Калифорний залив* уло. Амэрикин Тымык окэан воктэнысэ сэржэ мучкак күкшө тура сэран манаш лийэш, садлан бухтыжат укэ. Йүдвэл Амэрикин 47-шэ дэн 60-шо паралэль кокласэ сэржэ төрсыр, тушто, Скандинавий пэлэостровын сэржэ сэмынак, фьорд, остров да шхэр пэш шуко. Ик тыгай фьордыштыжо *Ванкувэр* порт шинча. Тыгай фьорд, остров да шхэр-влакым Кэчывэл Амэрикыштат ужына. Нуно 42-шо паралэль дэч кэчывэлныла вэрэштыт (чийан картым ончыза).

600 км кутышан *Магэллан пролив* эртак фиорд-влак дэнак лийын. Магэллан ты пролив коч вончымыж годым фиорд-влак кокла гыч пыкшэ корным муын лэктын. Кэчывэл Америкын йужо фиордшо ўмбачын окэанышкэ куго льэдник-влак нушкын волат. Тыгай льэдникан фиорд-влак Йўдвэл Америкыштат вэрэштыт.

Кэчывэл Америкын Атлантик окэан воктэнысэ сэр тўржō пэш тўрсырак огыл. Тушто улыжат кок куго бухто гына. Нуно *Лаплата* да *Амазонко* энэрла агыштэ улыт.

Кокла да Йўдвэл Америкын Атлантик окэан воктэнысэ сэрлажэ пэш чот тўрсыр улыт. Тушто *Вэст-Индий* манмэ остров-влак архипэлаг уло. Ты архипэлагышкэ *Куго Антиль (Куба, Гаити* да мойын), *Изэ Антиль* да *Багам остров-влак* пурат.

Вэст-Индий архипэлаг *Флоридэ* дэнэ пырля Америкысэ Срэдизэм тэңызым ойырэн шога. Америкысэ Срэдизэм тэңызышкэ *Мэксикэ* залив да *Караиб тэңыз* пурат. Америкысэ Срэдизэм тэңыз гыч *Флоридэ* пролив гоч Гольфстрим йогын йогэн лэк-тэш. Гольфстримын кумдыкшо тыштэ 50 км-ыш шуэш, тушто вўд писын йога, ик часлан 10 км нарэ эрта.

Йўдвэл Америкын эрвэл сэржэ 35-шэ паралэль гыч 50-шэ паралэль мартэ чот тўрсыр тўран. Тушто залив дэн бухто-влак шуко улыт. Залив сэрлаштэ тыгай куго порт-влак шинчат *Нйу-Йорк, Филадельфий*, молат. Эн куго залившэ—*Лаврэнтий залив* Лаврэнтий заливом окэан дэчын *Ньюфаундлэнд* остров ойырэн шога.

Америкын йўдвэл сэржэ адак утларак тўрсыр. Тушто Америк материкым мўндыркō *Гудзон залив* пўчкын пурэн. Гудзон залив Гудзон пролив гоч окэан дэнэ ушна. Гудзон пролив дэн Гудзон залив *Лабрадор* пэлэостровым мушкыт.

Америкын йўдвэлыштыжэ *Канадэ* архипэлаг, вэс сэмын *Арктик* архипэлаг, шарлэн кийа. Тушто куго остров-влак шуко улыт. Мутлан, *Баффин мландэ* манмэ остров Суматра остров дэчат куго. *Дэвис пролив* дэн *Баффин залив* Канадэ архипэлагым мландэ шарысэ эн куго остров дэч—*Грэнландий* дэч—ойырэн шогат.

Грэнландийын кужытшо 2650 км, эн лопка вэржэ 1000 км. Грэнландий Америк дэч мўндырнō кийа. Сандэнэ тудым посна изэ материкланат шотлаш лийэш ильэ.

Канадэ архипэлагын островлажэ кокласэ пролив-влак шуко жапышкэн ий дэнэ лэвэдалтын кийат. Нунын кокла гыч йужышт ий дэч нигунамат огыт эрнэ. Сандэнэ Атлантик окэан гыч Йўдвэл Ийан окэанышкэ судна-влак лэктын огыт кэрт.

Ийан окэанын Арктик архипелаг дэч касвэлысэ ужашыш-
тыжэ судна-влак кўчык жапышкэн гына коштын кэртэйт, туды-
жат кажнэ ийын огыл. Бэринг пролив пэл ий утла ий йўмалнэ
кийа. Тугэ гынат, кэнэжым тудын мучкыжо судна-влак чарныдэ
коштын кэртэйт.

Ик манаш, тэнгыз-влак Америкын сэрлажым Йэвропын сэр-
лажым пўчкэдымэ нарак пўчкэдэн огытыл. Йўдвэл Америкыштат
Кэчывэл Америкыштат окэан дэчын 1500 км тораштэ кийышэ
вэр-влакат улыт.

Америкым почмо да шымлымэ.

Йэвропэйэц-влак Америкым кок гана почыныт. Пэрвой гана Америкым Х
курымышто Скандинав пэлеостровышто илышэ норманн морыак-влак по-
чыныт. Нуно у мландэ-влакым кычалын коштымышт годым пэрвойак Грэнландий
островышко, варарак Йудвэл Америкын эрвэл сэрышкыжэ мийэн лектыныт да
тудлан „Виноград эл“ манын лумым пуэныт. У мландэ почмыштым ушыш налдэ,
норманд-влак „Виноград эл“ нэргэн йёршын мондэныт.

Кокымышо гана Америкым XVI курымышто итальян Колумб почын. Ту-
нам вийангын толшо торговый капиталлан тэнгыз корно-влак кўлыт улмаш. Ты
пашам шуктышашлан моло морыак-влак сэмынак Колумбат Индийышкэ тэнгыз
корнын почаш кайаш таранэн. Тудо, испан службышко пурэнат, 1492 ийыштэ
август тылзыштэ Атлантик окэан мучко касвэлышкыла кайэн; 1492 ийынак
октябрь пытаргышэш Колумб Багам островлашкэ мийэн шуын. Куба дэн Гаити
островлам почмэкэ тудо монгэш Испанийышкэ портылын да,— ындэ Индийыш-
кэ тэнгыз корно почылтын,— манын каласэн (Колумб Куба дэн Гаити остров-
влак Индий мландэ лышнэ кийат шонэн, Куба островым Йапонийлан шотлэн).

Тылэч вара Колумб адак кум гана тэнгыз дэн коштын савырнэн, адак у
остров-влакым да Америкын тўн матэрикушмак почын. Тугэ гынат, Америкым
да мумо островлажым Азийын кэчывэл-эрвэл ужашыжланак шотлэн. Колумб ко-
лымонггат Йэвропэйэц-влак Америкым йатыр жапышкэн Индийлан шотлэн кош-
тыныт, варарак Колумб почмо эл-влакым Вэст-Индий (Касвэл Индий) манын
лўмдэныт.

Шуко жап эртымэкэ ижэ Йэвропэйэц пүтэшэствэник-влак рашын палэн на-
лыныт: Колумб Индийым огыл, йёршын у тўнэа ужашым почын улмаш. Ты у
тўнэа ужашлан *Америго Вэспучи пүтэшэствиникын* лўмжэ почэш „Америка-
лўмым пуэныт. Америго Вэспуччи пэрвой Америк матэрикум кар. тышкэ во-
ээн налын.

Америк мландым шымлэн налмэ пашаштэ Колумб дэч посна моло морэплава
тэль-влакат кугын полшэныт. Ты шотышто пэрвой вэр испан морэплаватэль
Магэлленлан логалэш. Тудо мландэ шар йыр кайымыж годым Кэчывэл Аме-
рикум (тудын лўм дэн лўмдымэ пролив дэнэ) йыр савырнэн эртэн да Аме-
рик дэн Азий коклаштэ куго окэан шарлэн кийымым пэрвой палэн налын. Ты
окэанлан тудо Тымк окэан лўмым пуэн.

Йўдвэл Америкын сэрлажым ангий морэплаватэль-влак шым-
лэн налыныт: *Дэвис, Гудзон, Баффин*, молат. (Нунын лўм дэн
Дэвис пролив, Гудзон залив, Баффин залив, молат лўмдалтыныт).

Йужо путэшэствэник-влак Атлантик океан гыч куго океаныш Йудвэл ийан океан гоч кайаш төчэнытат, корныштышт ий лон-гаш шужэн, кылмэн колэныт: Тэвэ, кодшо курымышто Франклин шкэнжын чыла йолташыжэ-влак дэнэ тыгэ колэн.

XX курым тўналтышыштэ гына норвэг путэшэствэник Амундсэн парусан-моторан шхунэш шинчын Дэвис пролив гыч Йудвэл Америк сэр мучко Бэринг проливышкэ лэктын кэртын; ты корнышто тудо кум ийым эртарэн.

Йудвэл дэн Кэчывэл Америкын рўдыштым сайынжэ Йэвроп гыч куснэн мийышэ йэн-влак шымлэн налыныт; ты шотышто

шымлышэ учоный-влак кокла гыч эн ончыл-но нэмыч путэшэствэник *Александр Гумбольдт* шога. Тудо-Кэчывэл дэн Кола Америкын пўртўсыштым пэш сайын возэн.

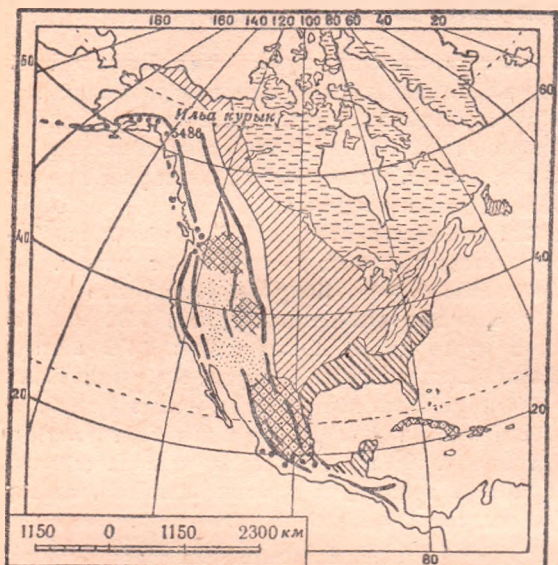
Мландэ ўмбал.

Картым ончэн.

Кордильер дэн Андэ курыклам ончыктыза, нунын кумдангшэ дэн ағысырэмшэ вэрлаштым ончыктыза. Нуно кўкшө улыт мо? Миссисипи, Амазонко, да Лаплата лап вэрлам ончыктыза. Канадэ, Апалач, Гвиана да Бразилий курыклам ончыктыза.

Америкын касвэл сэржэ мучко, *Альаскэ* гыч *Тулан Мландэ*

дэкэ шумэшкэ мландэ ўмбалсэ пэш кужо курык — *Кордильер* шуйна. Тудын Кэчывэл Америкысэ ужашыжым *Андэ* маныт. Кордильер курыкым кок ужашлан Панам пэрэщэйкэ гына ойырэн шога. Ты курык-влак рад дэнэ шуйнышо посна корно-влак-лан пайлалтыт. Йудвэл Америкыштэ тыгай курык корно шуко уло, нунын шкэ лўмышт уло, тэвэ: *Скалистэ, Каскаднэ, Сизерра-Ньэвада*, молат. Ты курык корныла коклаштэ кумда

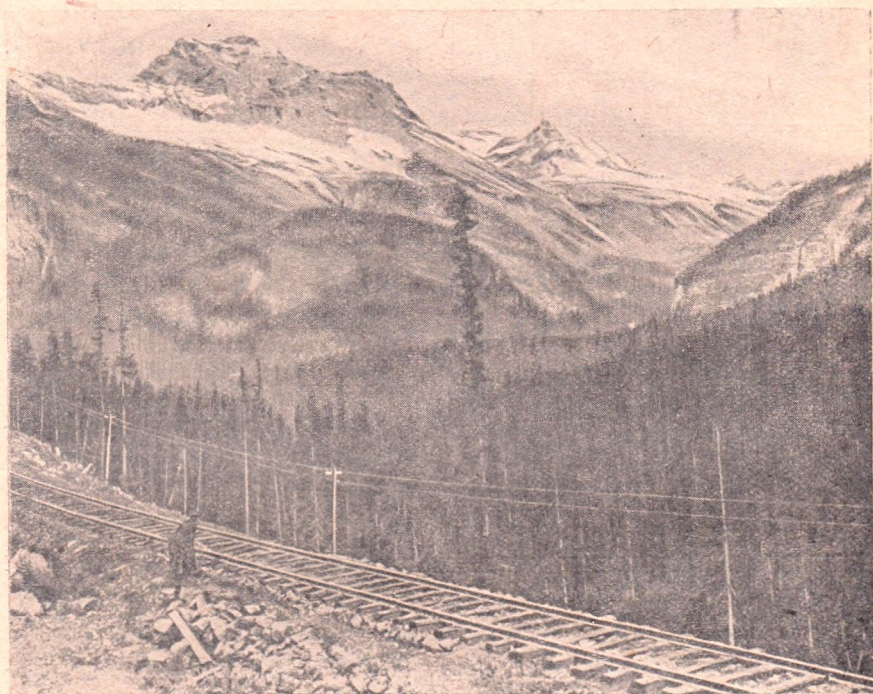
Канадэ шчит	Пурэман ырвэзэ курыкла
Сэр воктэнысэ йошкын шичмэ тбр вэр	Туг годсо пўрэм-влак
Туг годсо коргэ тбр вэр	Вулканан область-влак
Курыкла коклаштэ вуд басейн-влакын йошкыншт	Ырвэзэ вулкан-влак

Йудвэл Америкын ышталтмыжэ. Канадэ шчитым муза. Ырвэзэ пўрэман курыклам муза.

күкшө төр вэрла шарлэн кийат; мутлан, *Мэксикэ* күкшө төр вэр дэн *Куго Бассэйн* манмэ күкшө төр вэр.

Кэчывэл Амэрикусэ Кордильйэр, альэ Андэ, курыкла анысыр улыт, адак шукужым кок курык корнылан гына шэлалтыт. Нунын коклаштышт кужо да анысыр күкшө төр вэрла шуйнэн кийат, мутлан *Пэруан* дэн *Боливий* күкшө төр вэрла.

Кордильйэр курыкла Азийысэ курыкла дэч гына лапкарак улыт. Кэчывэл Амэрикусэ кордильйэржэ пэш күкшө улыт. Лум

Йүдвэл Амэрикусэ Кордильйэр курык. Курык тайыллаштэ чодра кушмо грани-
цым муза.

кийымэ корно экватор кутлаштат 5 км күкшытыштө кайа. Кордильйэр курык вуйлаштэ шукуштыжо лум курым мучко шулыдэ кийа, эн йүдвэл мучашыштыжэ, алак кэчывэлныжат лум кийымэ корно тэнгыз умбал күкшыт гыч 500 м күкшытыштө лийэш. Садыгэ Кордильйэр курык-влак ўлыч күшкө шумэш лум дэнэ лэвэдалтын кийат, куго льэдник-влак вигак окэанышкэ нушкын волат, Кордильйэр курыкын эн күкшө вуйжо — *Аконкагуа* — 7 тўжэм м күкшыт. Тудо — йөрышө вулкан. Ик манаш, Кордильйэр курык вуй-влак шукушт йа йөрышө, йа кышкышэ вулкан улыт. Кызытат кышкышэ вулкан *Котопахэ* (6 км күкшыт —

мландэ умбалнэ эн кукшэ кышкышэ вулкан¹⁾ да йöрышö вулканжэ *Ильи* курык.

Вулкан-влак Тулан Мландэ гыч тунгалын Альаскэ маркэ Тымык окэан сэр мучко шуйнат. Умбажыжэ вулкан-влак рат дэн Альэут островлаш Камчаткыш, Куриль островлаш, Йапон да Филиппин островлаш, У Гвиньэйыш, У Зеландийыш кайа. Тыгэракын, Куго окэан вулкан шöргаштэ кийымэ ганьэ кийа.

- Чучкыдын лийшэ шалатылшан мландэ чытыралтмэ кундэмла
- Шуэнрак мландэ чытыралтмэ кундэмла
- Тэгыз чытыралтмэ дэнэ чучкыдын лийшэ куго вуд толкыла
- Шуэнрак тэгыз чытыралтмэ кундэмла
- Ырвээз пүрэмалтшэ курыкла • Вулкан-влак

Кэчывэл Амэригыштэ мландэ чытыралтмаш дэн тэгыз чытыралтмашым ончыктышо карт. Могай олалаштэ мландэ чучкыдын чытыралтэш, могай олала лышнэ тэгыз чучкыдын чытыралтэш, каласызэ.

толкын нöлталалтэш; толкын сэрышкэ толын лупшалалтмэ дэнэ пэш куго энгэкым ышта.

Кордильер курыкла дэч эрвэлыштыла—Йүдвэл Амэригыштат, Кэчывэл Амэригыштат,—кумда тор вэр шарлэн кийа,—тушто

¹⁾ Котопахэ вулкан кышкымэ годым лум шуко лэвымэ дэнэ йыр-вэрлаштэ куго вудшор лийэш.

Кордильерын тайылжэ Тымык окэанышкыла пэш туран вола: тыштэ мучко куго тура сэр кэчэдылэш; эрвэл тайылжэ эркынрак улышэмын мийа.

Кордильер дэн Андэ курык корно-влак ышталтмэ шотыш-тышт куго пүрэм сынан улыт. Ты курык пүрэм-влак Альпэ дэн Гималай курыкла лиймэ жапыштак лийыныт.

Амэригын касвэл сэржэ мучко у курык-влак кызытат лийынак шогат. Тидым Йүдвэл Амэригыштэ, утларакшым Кэчывэл Амэригыштэ пэш куатлэ мландэ чытыралт шогымаш гычат пэш раш ужащ лийэш (216 стр. карт). Мландэ чытыралтмаш Кэчывэл Амэригыштэ *Сант-Йаго* дэн *Лима* олалан, Йүдвэл Амэригыштэ *Сан-Франциско* олалан пэш куго энгэкым конда. Мландэ чытыралтмэ дэч посна тыштэ тэгыз пундаш волэн кайымэ дэнэ тэгызат чучкыдынак чытыралтэш, тыгэ тэгыз пундаш волымо годым тэгызыштэ

йа кукшö тöр вэрла, йа лап улыт; муглан, тэвэ Йүдвэл Амэри-
кыштэ *Миссисипи* лап вэр да Кэчывэл Амэриказытэ *Амазонко*
дэн *Лаплата* лап вэрла тыгай улыт. Ты лап вэрла чыланат
матэрик-влакын рүдö ужашыштышт кийат, нуно мландэ паша-
лан йöрышö шүштыра рок дэнэ лэвэдалтыныт.

Йүдвэл Амэрик дэн Кэчывэл Амэриказын рүдö лап вэрлашт
дэч эрвэлныла угыч лапкарак курык-влак нöлталалтын кийат.
Йүдвэл Амэриказытэ, эрвэлыштэ, *Канадэ* дэн *Аппалач* лапка
курыкла шарлэн кийат. Канадэ лапка курык гранит, гнэйс да
кристалан куй гыч лийын. Тудо Фин-Скандинав лапка курыклан,
альэ Балтий шчитлан пэш кэлна. Тудын үмбалжым тугак акрэт
годсо льэдник шымартэн шындэн: тыштат-туштат чара куй-влак,
тага санга, куго валун-влак кийат. Шүштыра рок пэш шагал.
Канадэ массивэш акрэт годсо куго льэдник дэч вара пэш куго
йэр-влак лийын кодыныт. Льэдник дэнэ лийшэ йэр-влак Канадэ
лапка курыкын кэчывэлыштыжат шуко улыт.

Аппалач курык-влак пүрэмалтшэ улыт. Тугэ гынат, ты пүрэ-
мышт шукэртсэ да мушкылтшо улыт.

Грэнландий остров — пэш кумда куйан мландэ. Тудын курыклажэ дэн
кукшö тöр вэрлажэ 1 км кужгытыш шушо, альэ тулэчат кужгö ий дэнэ лэ-
вэдалтыныт. Йужо вэрлаштэ ий йымачын 3 км кукшытан курык вуй-влак нöл-
талалтын шогат. Грэнландийын сэрлажэ фиорд-влак дэнэ пүчкэдалтыныт.
Нинэ фиордла дэнэ тэнгызыккэ куго льэдник-влак нушкын волат. Нунын му-
чашышт каткалалтын куго ий курыкыш — айсбэргыш савырнат. Кэнэжым нинэ
айсбэрг-влак вүд үмбалнэ 100 м кукшытан курык ганьэ койын Грэнландий дэн
Лабрадор вэлым йогышо йүштö йогын дэнэ кэчывэлкыла ийын кайат. Ий ку-
рык-влак мардэж вий дэнэ альэ вүд йумалсэ йүштö йогын вий дэнэ Гольфстрим
шокшо йогын ваштарэшат кайат.

Шкэ йырысэ йуж дэнэ вүдым йүкшыктэн, айсбэрг-влак нугыдо тугыра
дэнэ вүдылалтыт; ты годым судна-влаклан кошташ пэш шучко лийэш. Тэвэ
1912 ийыштэ „Титаник“ лүман куго пароход Англий гычын Нью-Йоркыш
кайаш лэктын улмаш. Корныштыжо тугыра лонгашкэ пурэн, айсбэргыш мийэн
түкнэн да вудыш пурэн кайэн; тунам 1400 йэн колэн.

Кэчывэл Амэриказытэ, тöр вэрла дэч эрвэлныла кок лапка
массив шарлэн кийа: *Гвиан* да *Бразиль* массив-влак; нуно
коктынат акрэт годсо кристалан курык пород гыч лийшэ улыт;
үмбалышт чот шымаргэн да мушкылтын — садыгэ чонгалан кукшö
тöр вэр гай койыт.

Пайдалэ кунчэн лукшашлан кок Амэриказытэ поян
улыт. Кристал породан массивлашта күртнө да вүргәннэ
руда, шöртнө, ший шуко вэрэштэш.

Акрэт годым пүрэмалтшэ Аппалач курык-влак мландэ
шуйлан пэш поян улыт (233 стр. сур.). Мландэ шуй Мисси-

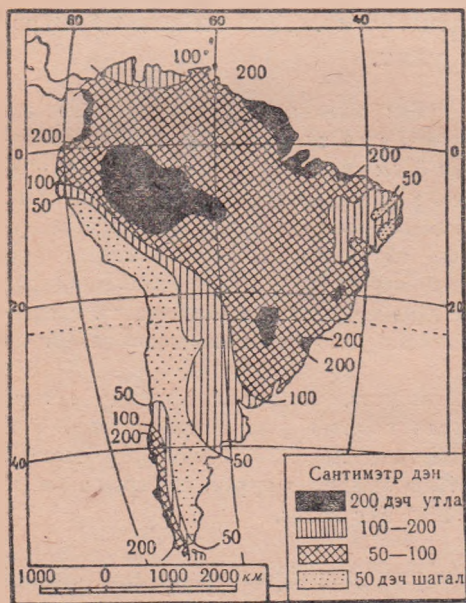
сипи лап вэр кӱргыштат садыгак кӱжгӱ лончын кийа. Адак Аппалач курык дэн Миссисипи лап вэрыштэ нъэфтьат шуко вэрэштэш.

Кэчывэл Амэрикин кристалан массивлаштыжэ тӱрлӱ мэталлат (шӱртньӱ, ший), адак алмаз вэрэштэш. Тугэ гынат, ты вэрласэ пойанлык дэнэ альэ пэш шагал пайдаланат: нуным кычалаш йӱсӱ. Кордильер курык тайылыштэ, Вэньэцуэлыштэ, шуко нъэфть кийымэ вэрым мумо.

Климът.

Картым ончэн. Кэчывэл Амэрик дэн Йӱдвэл Амэриkyшкэ мардэж йӱрым кувэчын конда? Йӱдвэл Амэриkyштэ кукшо игэчан область-влак кувэлныла кийат? Кэчывэл Амэриkyштэ кушто?

Амэрик мландэ ныл пойас гоч шуйнэн кийа. Сандэнэ Кэчывэл Амэриkyн климътшэ Йӱдвэл Амэриkyн климътшэ дэчын кугын ойырла.

Кэчывэл Амэриkyштэ идалыкаш йужвуд вочмо. Кэчывэл Амэриkyн могай вэрыштыжэ йуж вуд шуко возэш, молан? (219 стр. карт).

Кэчывэл Амэрик гоч экватор кайа. Лач ты кутлаштэ Амазонко лап вэр шарлэн кийа. Амазонко лап вэрыштэ тэлэ дэн кэнэж коклаштэ ойыртышыжо пэш шагал¹⁾. Тушто идалык мучко кӱдырчан куго йӱр лийын шога. Идалыкыштэ кӱдырчан йӱр 170 кэчэ лийэш. Амазонко лап вэрышкэ кок могыр гычын пассат пуа— йӱдвэл-эрвэл гыч да кэчывэл-эрвэл гычын, экватор кутышэш йуж кӱшкӱ кӱза (219 стр. карт). Пассат дэнэ толшо вуд пар йуж дэнэ пырлья кӱшкӱ кӱза, садлан йӱр пэш шуко лийэш.

Андэ курыкын эрвэл тайылаштыжэ пассат кӱшкӱ кӱза, тыгэ вӱдыжгымат кӱшкӱ кӱ-

зыкта. Курык вуйышко кӱзымӱнгӱ вӱдыжгӱ пылышкэ савырнэн тыгылай йӱр лийын йӱрэш.

¹⁾ Амазонко энгэр аныштэ эн лэвэ тылзын кокла тэмпературжо $+26^{\circ}$, эн йуалгэ тылзын кокла тэмпературжо $+25^{\circ}$ лийэш.

Пассат Кордильер курыкын касвэл тайылышкыжэ вончымонгö вудыжгы-
акшым йомдара, кукшэш кодэш. Сандэнэ тушто климытат кукшо игэчан.
Тушто пустыньат уло — лач океан тұрыштö **Атакама** пустынь шарлэн кийа.
Тушто климытым кукшэмдаш Америкын касвэл сэржым мушшо йүштö йогынат
сугын полша. Ты йүштö йогын кэчывэл-эрвэлымла пуышо пассат дэнэ лийэш.
Кэчывэл-эрвэл пассат вудын умбалсэ лэвэ лончыжым сэр воктэчын мұндыркö
шукэн нангайа. Лэвэ вуд лончо олмэш йумачын йүштö вуд нөлталалтэш.
Йүштö вудшö чот ок парланэ.

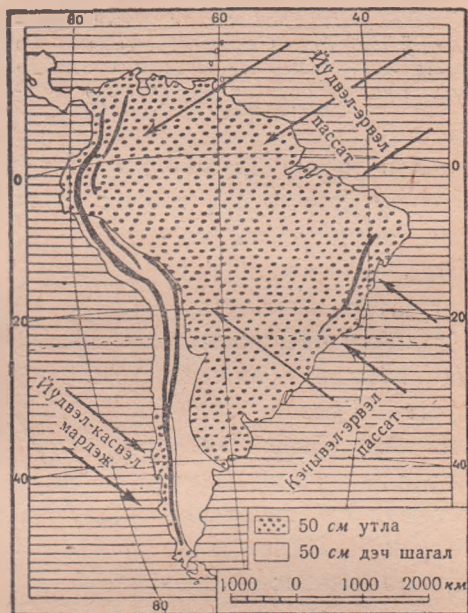
Йүр лийдымэ дэнэ, Перу дэн Чили сэр воктэнысэ йужо островлаш кайык
тэрыс дэнэ курык лийын шинчын. Кайык тэрыс (гуано) курык-влак тэгызысэ
көб кочшо кайык-влак шуко курым илымэ дэнэ лийыныт. Кызыт кайык тэры-
сым йүдвэл Америк дэн Йэвропыш пасу дэн сат уйангдаш шупшыктат.

Матэрикин кэчывэл ужашыштыжэ, 35-шэ паралэль дэч кэчы-
вэлныла, мардэж касвэл гыч пуа. Сандэнэ Андэ курыкын касвэл
гайылжэ чот вудыжга. Эрвэл
гайыл төр вэрлаштэ кукшо
игэчэ шога; тушто Патагоний
пустынь стөп шуйнэн кийа.

Ик манаш, Кэчывэл Амэ-
рик — лэвэ климытан матэрик;
тушто тэлэ лум вочман курык-
лаштэ гына лийэш. Кэчывэл
Америкын климытшэ кок тўн
шотым онча: 1) Кэчывэл Амэ-
рикин кэчывэлмучашыжэ 55-
шэ паралэльэш пыта; 2) кэчы-
вэлышкэ кайымэ сэмын тудо
агысырэмын мийа да лэвэ вү-
дан океан дэнэ мушкылтэш.

Йүдвэл Америкын йүдвэл
мучашыжэ Йүдвэл Польшар он-
гымат эрта. Садлан тушто
климыт йүштö. Остров-влак
шукушт, Гренландийат, курым
мучко шулыдэ кийышэ ий дэ-
нэ лэвэдалтыныт, ийжэ окэа-
ныш нушкын вола да куго ий
курукла лийэш. Тэгыз мучко
ийын коштшо ий курык-влак
йужым кылмыктымэ дэнэ тушто
кэнэжат йуалгэ лийэш
(3 — 4°).

Йүдвэл Америкын касвэл сэржэ мучко йүдвэл гыч кэчывэлыш
Кордильер курык шуйна. Тудо касвэл гыч пуышо мардэжым
Америкын рұдышкыжö пұрымо дэч авыра.

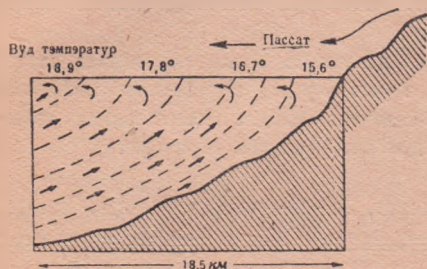

Кэчывэл Америкышкэ йужым кондышо
мардэж. Йүр кувэлныла эн шагал йүрэш,
молан?

Америқыштэ касвэл мардэж 40-шэ паралэль дэч йүдвэлнэ утларак пуа, садлан Тымык океан сэр Сан-Франциско дэч йүдвэлнылажэ вудыжгё шога. Ванкувэр дэн Альаскэ кокласэ фиордлаштэ климыт утларак вудыжгё: тушто касвэл мардэж эрэ пылым кондэн шога, садыгэ тушто чарныдэ шыжа йүр йүрэш.

Сан-Франциско кутлаштэ йүдвэл-эрвэл пассат пуа; тудо Америк сэрсысэ вудыжгым океанышкыла нангайа. Сандэнэ тушто климытат кукшо. Сан-Франциско дэч кэчывэлныла климыт тропик климытлан лышыл: кэнэжым кукшо да шокшо шога, тэлым касвэл гыч циклон пуымылан лэвэ да йуран лийэш.

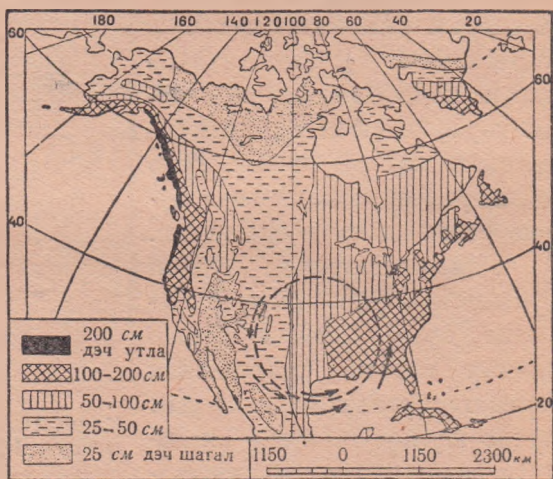
Кэчывэл Америкын касвэл сэр воктэн-жэ йүштё йогын лиймэ. (Тэнгызын сэр воктэнысэ ужашыжым пұчкын ончыктым). Вуд ўмбалын кудо кутлажэ йүштырак?

ли лап вэрын кэчывэлжэ гыч кынъэлын йүдвэлшыкыла кайа. Польшар тэнгыз дэн тропик тэнгыз-влакын вудышт йүдвэл Амэ-

рик тангалыштэ ушнымо сэмын моло вэрэ нигуштат огыт ушно. Идалыкыштэ шукужым ий йүмалнэ кийышэ йүштё Гудзон залив гыч лэвэ вудан Мэксикэ-заливышкэ шумэшкэ 3 тўжэм км дэчат шагалак. Йүдвэлымла пуышо мардэж кэчывэлышкыла йүштым, кэчывэлымла пуышо мардэж йүдвэлышкыла шокшым пэш вашкэ нангайа. Сандэнэ йүдвэл Америқыштэ игэчэ пэш вашкэ вашталтэш. Йужгынам Мэксикэ-заливын сэрыштыжэ йүш-

тё — 20° мартэ шуэш. Йүдвэл Амэрик ўмбач эртышэ циклон-влак йэвроп ўмбач эртышэ циклон-влак сэмынак күлэшан улыт.

Кордильер курыкла дэч эрвэлныла йүдвэл Амэрикын климытшэ континэнтальнэ. Тэлым йүдвэл гыч кэчывэлышкыла Мэксикэ заливлашкэ шумэшкэ нимогай курыкым ваш лийдэ йүштё мардэж пуа. Кэнэжым ырышэ йуж Миссисипи

→ Вудыжгё мардэж
--→ Кукшо мардэж

Йүдвэл Америқыштэ йужвуд вочмо. Кукшо игэчан кундэмлам ончыктыза. Миссисипи лап вэр (онго) ўмбалнэ циклон пёрдмё годым вудыжгё мардэж кунгэла пуа?

Циклон Тымык океан гыч Ванкувэр остров дэн Куго йэр гоч эрвэлышкыла пуа.

Йужгынам Йүдвэл Амэрик сэрэшкэ тропик циклонат (ураган) толэш. Шуко годым тудо циклон Мэксикэ залив вэл гыч пуа. Тропик циклон куго вий дэнэ пуымыжо дэнэ (1 сэкундышто 50 мэтрим кайа) пэш куго энгэкым ыштылэш, тугэ гынат, тудо агысыр корно дэн гына кайа, лопкытшо 10—20 км гына лийэш. Куго мардэж утларакшым Куго Антиль островла мучко да Флорида гоч эрта.

Адак Мэксикэ лап вэрыштэ шокшо кэнэж кэчэ шогымо годым торнадо—талэ пёрдшо мардэж лийэда. Торнадо шкэ корныштыжо пушэнтгым йорыктылэш, оралтым шалатылэш. Йужгынам мландэ умбач айдэмым, имньымат йужышкыко кўзыктэн торашкэ нангайэн шуа. Торнадо агысыр корным гына налын кайа ($\frac{1}{4}$ гыч $\frac{1}{2}$ км мартэ), иктаж киломэтрим эрта да тунамак чарна. Торнадо годым кўдырчан йўрат лийэда.

Гольфстрим Флоридым ырыкта, варажым ырыктымэ лэвэ вўдшым Йэвроп сэрла воктэк нангайа. Лабрадор йуштö йогын Лабрадор пэлэостровым, Ньюфаундлэнд островым да Амэрикин эрвэл сэржым Нью-Йоркыш шумэшкырагак иуалгэмда йуштö йогын лышыллан кора тушто кэнэж вараш кодын шуэш.

Энэр дэн йэр-влак.

Картым ончэн. Йүдвэл Амэрик дэн Кэчывэл Амэрикин энэрлажэ кужэч йогаш тўналыт, ончыктыза. Йэр-влак кувэлныла утларак чўккыдын кийат?

Йүдвэл Амэрикыштат, Кэчывэл Амэрикыштат куго энэр-влак Кордильер курык гыч тўналыт да кумда тёр вэрла мучко йогэн Атлантик океанышкэ пурат. Йүдвэл Амэрикыштэ эн кужо энэр *Миссисипи* (*Миссури* дэн *Огайо*, адак моло притокшо дэнэ); тўналтышыжлан Миссуриым шотлаш гын, Миссисипи мландэ умбалнэ эн кужо энэр (6600 км нарэ).

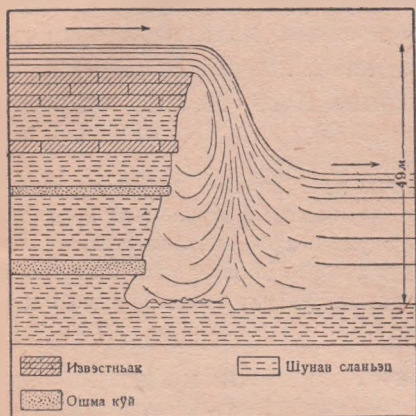
Миссисипи энэр кўшычын йошкын дэн опшам шуко йоктарэн волта. Сандэнэ Миссисипи энэрын Мэксикэ заливышкэ йогэн пурымо аныштыжэ куго дэльтыжэ уло. Ты дэльтэ кажнэ ийын заливышкэ кугэмын лэктын шога.

Садыгак *Лаврэнтий* энэрат шуко вўдым волта. Тудо *Кўшыл*, *Гурон*, *Мичиган*, *Эри* да *Онтарิโอ* йэрла гыч йогаш тўналэш. Нинэ йэрла Амэрикин куго йэрлашт улыт. Мландэ умбалнэ тысэ нарэ шэрэ вўд моло вэрэ нигуштат укэ. Кўшыл йэрын кужытшо 600 км утла, тудо мэмнан Ладого йэрна дэчын ныл гана утла куго; тудо мландэ шарыштэ эн куго шэрэ вўдан

йэр. Эри дэн Онтарио йэрла коклаштэ пэш куго **Ниагар** вүд шунгалтыш уло.

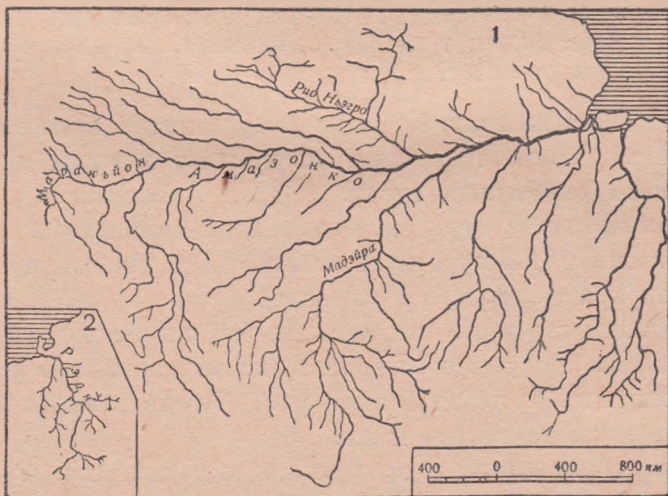
Ниагар энэр ик вэрэ 49 м кўкшыт гыч шунгалт йога. Шунгалтын йогымо вэрышгыжэ тудо кок шокшлан пōлалтэш, кок шокш коклаштэ остров уло (248 стр. сўр.). Шунгалтышын тўржō эркин-эркын каткалалтын, сирлэн шога. Сандэнэ тудо утыр-утыр шэнтэкыла, Эри йэр вэлышкэ чакна.

Ниагар шунгалтышын схэмыжэ. Шунгалтыш молан чакна, умландарыза. Могай лончыжо эн пэггыдэ?

Йүдвэл тайыл дэн тыгай куго энэр-влак йогат: **Нэльсон** (Виннипэг йэр гыч тўналэш) да **Мэкэнзи** (кум йэр гыч лэктэш: **Атабаскэ**, **Нэвольничий** да **Маска** йэр гыч). Нинэ энэр шуко вүдан улыт гынат, тушто пароход коштын ок кэрт. Нуно шкэштат шуко жапышкэн ий дэн лэвэдалт шогат, адак ийан

тэнгызлашкэ йогэн пурат. Касвэлышкыла, Тымык окэзанышкэ **Йукон**, **Колумбий** да **Колорадо** энэр-влак йогат.

Амазонко дэн Рэйнум ик масштаб дэнэ ончыктымo. Амазонкын Мараньон манмэ кушыл йогынжым муза.

Кэчывэл Амэриkyштэ эн куго энэр **Амазонко**. Амазонко Миссисипи дэн Нил дэч кўчыкырак; тугэ гынат, мландэ ўмбалнэ Ама-

зонко гай шуко вудан энэр иктат укэ. Амазонко энэрышкэ мэмнан Йул дэн Дньэпр ганьэ 15 энэр йогэн ушна. Нинэ йогэн пурышо энэрлаштэ *Мадэйраштэ, Рио-Ньэгрошто* да мойын энэр тўгалтышышкышт шумэш пароход-влак коштыт. Амазонкыштыжо Кордильер курык дэкэ шумэш пароход дэнэ кошташ лийэш. Ёлыл мучашыштыжэ Амазонко кумда да пэш кэлгэ; тэ- нгыз пароход-влак 1 тўжэм км-ыш шумэшкэ кўшкыла кўзат.

Ёлыл мучашыштыжэ Амазонкын кумдыкшо 20 гыч 80 км-ыш шуэш; тугэ гынат, тэнгыз пароход-влак ик шокш дэнэ гына кош- тын кэргыт, моло вэрэжэ куаш вудан. Тэнгыз вуд нёлталалтмэ годым куго толкын (5 м кўкшытан) Амазонко энэр мучко 900 км-ыш шумэшкэ писын, лўшкэн кўза. Ты годым лапка сэрлажым вуд налэш.

Кэчывэл Америкын моло кугырак энэрлажэ *Ориноко* дэн *Парана* улыт. Паранам агыштыжэ *Лаплата* маныт, тушко *Парагвай* дэн *Уругвай* йогэн' пурат.

Кордильер курыкла кокласэ кўкшө тор вэрлаштэ Йўдвэл Америкыштат, Кэчывэл Амэриkyштат нигушкат йогыдымо йэр- влак вэрэштыт, мутлан, тэвэ Йўдвэл Амэриkyштэ *Куго Шөн- чалан* йэр да Кэчывэл Амэриkyштэ *Титикака* йэр тыгай улыт.

Контроль йодыш-влак:

1. Йўдвэл Амэриkyштэ молан йэр шуко? Куго йэр-влак молан шуко вулан улыт?
2. Амазонко молан шуко вудан?
3. Шөнчалан йэр-влак молан утларакшэ Кордильер курык коклаштэ вэрэштыт?

Кушкыл.

Моло тўнъя ужаш дэнэ танастарымаштэ Амэриkyн кушкыл тўнъяжэ пойанрак. Тушто пустынь йөршын укэ манаш лийэш, стэпла вэрэштыт гынат, нуно пэшак кукшо да Азийысэ гай кумда огыт ул. Амэрик пэлыжэ утла куго чодра дэнэ лэvéдал- тын. Амэриkyштэ тундр гына Азийысэ гайак кушкылдымо да кумда вэрым налэш.

Тундр польар островлаштэ да Ийан окэанын сэржэ мучко шарлэн кийа. Тундрышто кушкыл Тошто тўнъасэ гайак, улы- жат рэгэнчэ, лишайник да йэмышан вондэрла да мойын гына.

Тундр дэч кэчывэлныла (224 стр. карт) Йўдвэл Амэриkyштэ Си- бирысэ тайга сэмынак шыгыр чодра шуйнэн кийа. Тугэ гынат, тушто шуко түрлө пушэнтгэ кушкэш, йатырышт Тошто тўнъаштэ йөршэш ок шоч, мутлан, тушто 40 түрлө пўнчө, 80 түрлө тумо,

молат уло. Йэвропышто альэ Азийышто пушэнтгэ пород тынарэ укэ. Йужо түрлө пушэнтгыжэ пэш куго улыт, мутлан, тэвэ: кужо кож, кужо кэдр; Тымык океан сэрыштэ, Сиэрра-Ньэвада курык тайылыштэ 140 м-ыш шушо пэш шолдыра сэквой, альэ мамонт пушэнтгэ кушкэш. Мэксикэ заливын сэрлажэ мучко курым мучко ужаргэ шогышо лышташан пушэнтгэ дэн пальмэ кушкэш.

Йүдвэл Амэрикин кукшо вэрлаштыжэ кумда стэп-влак шарлэн кийат. Шошым да кэнэжым нуно лөза ужар шудо дэнэ лэвэдалтыт, кэнэж мучашэш альэ шыжым шудо кош-ка да стэп нарынчэ түсан лийэш.

Йүдвэл Амэрике сэтэп-ла мэмнан шэм рокан стэпна сэмынак шурным сай ундарышэ шэм рок дэнэ лэвэдалтын. Иман да йөрэ чодра йүмалсэ мландэ кула рокан.

Йүдвэл Амэрикешто пустынъат уло. Пустынь-влак Кордильер курыкла коклаштэ, кэчывэлнырак Тымык океан сэрыштак, Калифорний пэлэостовышто йүштө йогын мушмосэрыштэ, Тымык океанын йүдвэл-эрвэл пассатшэ тунгалмаштэ шарлэн кийат. Ты пустыньлаштэ кужо, вондэрла койшо

арым шудо кушкэш; кэчывэлныракшэ, Мэксикэ пустыньныштэ моткоч куго кактус дэн агавэ кушкэш. Кактус вүдыжгым шылан вургэшыжэ, агавэ шкэ лышташэшыжэ погэн арала.

Кокла Амэрик чылажат да Кэчывэл Амэрикин пэлыжэ тропик чодра дэнэ да саванна дэнэ лэвэдалтыныт. Амазонко лап вэрын мучкыжак, Атлантик океан гыч Кордильер курыкла дэке шумэшкэ ССР Ушэмын Йэвроп ужашыжэ кумдык вэр налшэ тропик чодра кушкэш. Тушто пушэнтгэ-влак Малай архипелагысэ дечат кужо улыт да пэш чүчкыдын кушкыт. Пушэнтгэ йыр лиан пүтыралтын шочэш. Садлан тушто энэр дэнэ гына кошташ лийэш.

Кэчывэл Амэрикин утларак кукшо вэрлаштыжэ, мутлан, Ориноко, Кокла да Парагвай энэрла мучко тропик стэп — саванн шарлэн кийа. Кэнэжым вүдыжгө жапыштэ саванн мучко кужо шудо кушкэш, тэлым кукшо жап годым

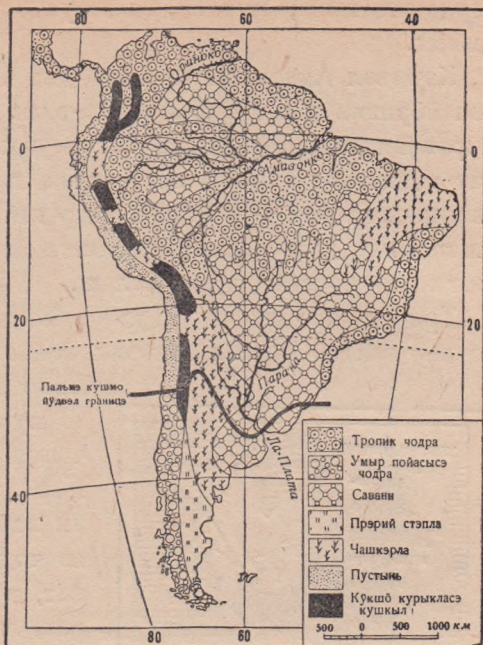

Йүдвэл Амэрикин кушкылажо. Шурно вүдымын йүдвэл границыжэ могай паралэлым пачаш-пачаш вонча? Пальмэ кушмо вэрын йүдвэл границыжэ могай паралэлым вонча?

кошкэн пыта. Пампаслаштат Йэвроп дэн Азий стэпысэ га-
нбак шудо кушкыл (мутлан ко-
выль) шочэш. Пампас мландэ
шэм рокан, йүдвэлыштыракшэ
тропик чодра йымалсэ мландэ
йошкар рокан.

Парэнтэ, кукуруз, кау-
чук, хин да какао пу-
шэнтгэ-влак пэрвойжым
Америкуштэ гына кушкы-
ныт. Парэнтэ Кэчывэл
Америкын кўкшб тбр вэ-
рыштыжэ шочэш улмаш.
Пэрвойак парэнтгым Аме-
рикуштэ ылышэ индэйц-
влак шындэн кушташ
тўналыныт, Америкым
почмэкэ парэнтгым Йэвро-
пышкат кондэныт. Кызыт
парэнтэ мландэ шарын
чыла эллашкат шарлэн.

Кэчывэл Америкын кушкылжэ. Молан Кэчы-
вэл Америкыштэ тропик чодра пэш кумда вэ-
рым налын шога?

Контроль йодыш-влак:

1. Америкын могай курыклаштыжэ тўнѡамбалнэ эн сайлан шотлалтшэ строй-
кылык чодра кушкэш? Тушто климыт могай?
2. Америкыштэ кушто шэргакан пород пушэнтгэ-влак кушкыт?
3. Кэчывэл Америк дэн Йүдвэл Америкын могай районлажэ мландэ паша-
лан йбнан улыт?

Илышэ тўнѡа.

Америкын йүдвэлыштыжэ Азий дэн Йэвропын йүдвэл ужа-
шыштышт ылышэ йанлык-влакак илат. Тугэ гынат, кэчывэлыш-
кыла кайымэ сэмын ылышэ тўнѡа Тошто тўнѡа дэч утыр-утыр
вэсэмын мийа.

Америк тундрышто йүдвэл шордо, мускус ўшкыж, польар
рывыж, ош куропаткэ илат; чодраштэ ур, пирэ, маска (пэш шол-
дыра), адак моло йанлыккат илат. Йанлык калык тўкыдымб шыгыр
чодра авырымэ йүдвэл энэрла воктэнэ: Нэльсон, Мэкэнзи да
Йукон воктэнэ пэш шуко. Куго йэрла дэч кэчывэлныла чодра
шагаллан кбра да калык шуко ылымылан ир йанлык пэш шагал
кодын.

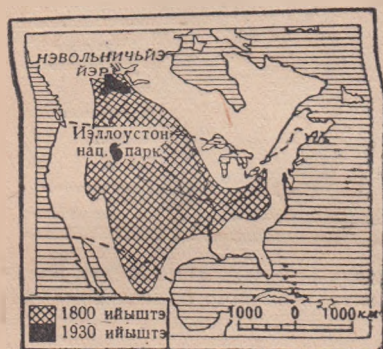
Шукэртэ огыл прэрийлаштэ ир ўшкыж — бизон-влак куго
кўтб дэнэ коштыт ыльэ. Ындэ нуно улыжат охотым чарымэ

вэрлаштэ гына, мутлан, Иэллоустон национальнэ паркыштэ, ко-
дыныт.

Кэчывэл Амэриkyштэ Азий дэн Йэвропышто илышэ йанлык дэч йөршэш вэс түрлө йанлык-влак илат; мутлан, тэвэ лэнивэц, муравйэд да броньеносэц тыгай улыт. Амэриkyштэ хишник-влак тугак вэс түрлө улыт — пума дэн йагуар; нуно Тошто туньян хишникишт гай — лэв дэн тигр гай — талэ огыт ул. Моло тунья ужаш-влак дэнэ тагастарымаштэ Кэчывэл Амэрик илышэ тунья шотышто пэрвой вэрэм налэш.

Тропик чодраштэ түрлө обэзийан-влак (утларакшым кужо почан) илат. Кэчывэл Амэрик ганьэ түрлө кайыклан пойан эл моло вэрэ нигуштат укэ. Чодраштэ мучко түрлө тусан попугай-влак чэнгэштылыт, шукш-копшангэ дэч пырт гына кугырак тыгыдэ колибри кайык-влак вичкыж йукушт дэнэ чодрам шэлгылтарат. Мландыштат, вудыштат, пушэнгыштат айаран, айардымэ кишкэ-влак вэрэштэдат. Кишкэ тукум гыч эн кугыжо 6 м кугышан удав, тудо айардымэ кишкэ. Энэрлаштэ да йэрлаштэ Африкысэ крокодил дэч кучыкырак улыт гынат, тугайак шучко кайман-влак коштыт. Куаш вудан энэрлаштэ чэрэпахэ моткоч шуко уло. Индэйэц-влак, чэрэпахэ муным погэн, уйым луктыт. Илышэ туньялан өрчашыжэ түрлө кушкыл сайын кушмо да лэвэ климыт кугын полшэн. Садыгак тропик чодраштэ да саваннлаштэ калыкат шагал ила.

Амэриkyштэ бизон ожно кушто илымым да кызыт кушто илымым ончыктышо карт. Ир бизон-влакым ындэ кушто ужаш лийэш?

Кордильер тайылла дэн кукшө тор вэрлаштэ йанлык шагал ила. Курыкысо олыкла мучко лама да викунь-влак күтө дэнэ коштыт (викунь — вэрбльд гайак кучан илышэ). Кукшө курык түрлаштэ кондор-влак (мландэ умбалнэ эн куго хишний кайык) пыжашым оптэн илат. Пампаслаштэ страус күтө-влакым ужаш лийэш. Нуно Африкысэ страус дэч изырак улыт.

Йэвропэйэц-влак куснэн мийымэшкэ Амэриkyштэ сурт вольык укэ улмаш. Улыжат тундрышто илышэ калык гына пийым, Кэчывэл Амэрикысэ кукшө тор вэрлаштэ илышэ калык ламам кучэныт. Йэвропэйэц-влак Амэриkyшкэ имным, шолдра тукан вольыкым, адак моло түрлө вольыкым намийэныт. Ындэ тушто вольык вуй шудө миллион дэнэ шотлалтэш.

Утларакшым Йудвэл Амэрикин сэржым ймушшо тэнгызлаштэ кол шуко ила: лосось, трэска, сэльдь да мойын.

Кол пойанлык Ньюфаундльэнд остров воктэнэ, варажым Ванкувэр остров да Альаскэ сэр воктэнэ куго.

Ньюфаундльэнд остров дэран Лабрадор йуштö йогын дэн Гольфстрим йогын ваш лийыт. Лач тыштэ шуко куаш вэрла уло. Куаш вэрлаштэ түрлö вуд кушкыл дэн тыгыдэ ылышэ-влак шуко. Вуд кушкыл дэн гыгыдэ ылышым кочкын кол пэш чот тула. Трэска кол Гольфстримын лэвэ йогыныштыжо илэн ок кэртат, йуштö йогын дэн толын, Ньюфаундльэнд остров воктэнэ ила. Ньюфаундльэнд сэр воктэнэ куаш вэр ий гыч ийыш шукэмэш. Грэнландий гыч толшо ий курык-влак куй дэн ошмам шүкэн кондэн Ньюфаундльэнд сэр воктэран шындат.

Калык.

Амэрикыштэ 250 млн. йэнг нарэ калык ила. Ик квадрат километр вэрлан кокла шот дэнэ 6 йэнг гына логалэш (Азий дэн танастарымаштэ 5 гана шагал).

Польар островлаштэ да Ийан окэанын сэрлаштыжэ калык эн шагал ила. Тушто улыжат эскимос-влак гына илат.

Азийысэ йудвэл калык-влак дэч эскимос-влакын ик ойыртышышт уло: нуно шордо ашнымэ пашам огыт шинчэ; нунын сурт вольыкышт пий вэлэ. Нунын тунг пашашт — санорлан коштмаш да кол кучымаш. Тэлым ийын коштшо ий коклаштэ тэнгыз йанлыкым — тьюльэньым, моржым да ош маскам кучэн коштыт. Тьюльэнь шұлыш налаш вуйжым вуд гыч лукмо годым, эскимос тудым гарпун дэнэ пэрэн пуштэш (тьюльэнь дэн ош маскама тугак руал пуштыт). Кэнэжым пушэш — кайакэшышт шинчын, фиордлашкэ нинэ тэнгыз йанлыкымак кучаш кайат, йа энэрлаштэ нөртмö кышкаш кұзышö колым кучат. Сэр воктэнысэ тундрышто ылышэ эскимос-влак ир йудвэл шордо дэн мускус ұшкыжым кучат. Нуно илэмыштым чодра укэлан йа куй, йа мландэ, йа лум да ий дэнэ ыштат. Нуно ик илэмыштэ шуко йэш дэн пырля шыгырнэн илат; кужо польар йуд шогымо годым илэмыштым куй тэркэш койам йулалтэн ырыктат, тудак волгалтара. Грэнландийыштэ ылышэ эскимос-влак культуранрак улыт. Нунын ик йалыштышт эскимос газэт дэн журналым пэчэтлышэ типографийыштат уло.

Гудзон залив да Мэксикэ дэн Йукон энэр воктэнысэ куго шыгыр чодраштат калык шагал ила. Йуштö игэчэ шогымо дэнэ тушто мландэ пашам ышташ ок лий. Чодраштэ ылышэ индэйэц-влак йанлык кучымо дэнэ гына илат.

Миссисипи бассэйныштэ, Куго йэр-влак воктэнэ да Атлантук океан воктэнэ калык чўчкыдын ила. Тушто лэвэ-вўдыжгў климыт шога, адак мландат шурным сай ундарышэ; Амэрикуын чыла калыкшэ гыч пэлыжэ нарэ тыштэ ила.

Кокла Амэрикуыштат, утларакшым Вэст-Индийыштэ, калык шуко ила.

Тушто тропик чодрам эрыктэн, шурным сай ундарышэ мландым пасушко савырэнэт.

Кэчывэл Амэрикуыштэ айдэмэ кид логалдымэ акрэт годсо тропик чодра пэш кумда вэрым лэвэдын шога, садлан тушто калык

шагал ила. Айдэмэ шукужым тэнгыз воктэнэ, адак энэр воктэнэ ила. Амазонко чодраштэ гын 10 кв. км вэрлан улыжат 1 йэнг вэлэ логалэш, Кэчывэл Амэрикуын шурным ундарышэ пампаслажэ дэн кўкшў тўр вэрлаштыжэ калык чодрасэ дэч чўчкыдынрак ила.

Амэрикуыштэ илышэ калыкуын кок кумышо ужашыжэ Йэвроп гыч куснэн мийышэ калык тукум улыт.

Йўдвэл Амэрикуышкэ утларакшым англичан, ирланд да нэмыч-влак, Кокла да Кэчывэл Амэрикуышкэ испан дэн португал-влак мийэнэт.

Амэрик калыкуын кодшо кумышо ужашыжэ ньэгр, индэйэц датўр-

Кэчывэл Амэрикуысэ тропик чодраштэ илышэ индэйэц-влак. Иктыжэ йонэж дэн пикшымы кучэн шога. Тудын пылышыштыжэ алга пыжыктымэ рож койэш.

лў йўрнышў калык улыт: мулат (йэвропэйэц дэн ньэгр йўрныма гыч лийшэ) да мэтис (йэвропэйэц дэн индэйэц йўрныма гыч лийшэ). Ты калык-влак утларакшым йэвропэйэц-влак илаш тунэмдымэ шокшо климытан вэрлаштэ илат.

Йэвропэйэц-влак миймэ дэч ончыч Амэрикуыштэ улыжат йўдвэлыштэ эскимос-влак, моло вэрэжэ шуко тўрлў индэйэц тукум гына илэнэт.

Индэйд-влак шукижым охотныйк улыт улмаш, нуно ик вэр гыч вэс вэрышкэ куснылын коштыныт; нуно посна тыгыдэ тукум дэнэ илэныт; тукум-влак йанлык поктымо вэрым тавалэн эрзак кырэдалыт улмаш. Мэксикэ дэн Пэру кукшб тор вэрлаштэ илышэ йужо тукумышт гына ик вэрыштэ мландэ пашам ышгэн илэныт. Нуно кукуруз дэн парэнтгым шындэн куштат улмаш. Ту жапыштэ парэнтгэ дэн кукурузым Йэвропышто огытат шинчэ улмаш. Индэйд-влак кугыжанышымат ыштэныт, Йэвропэйд-влак полшыдзак возымо знакымат шонэн луктыныт.

Бараракшэ Амэриkyшкэ куснэн мийшэ Йэвропэйд-влак йатыр индэйд калыкым пытарэныт. Ындэ нуно Кэчывэл Амэриkyштэ да Мэксикыштэ вэлэ кодыныт.

Ньэгр-влак Амэриkyшкэ шкэ кумылышт дэнэ куснэн мийэн огытыл. Нуным Йэвропысо дэн Амэриkyсэ торговый-влак Африк гыч кучэн кондэн, Амэриkyсэ плантатыр-влаклан ужалэныт. Ньэгр-влакым Амэриkyшкэ ала монар миллионым кондымо улмаш. Кызыт Амэриkyсэ уло калыкын кандашымышэ ужашыжэ ньэгр-влак улыт, мулат-влак дэнэ пырляжэ тулэчат шуко. Кодшо курымышто куллыкым шотшылан пытарэныт ильэ, тугэ гынат, ньэгр-влак кызытат пэш оранэн илат. Нуным пырля вагонышко огыт пурто, йатыр заводышко паша ышташат огыт нал, олалаштэ нуным ньэгр калык илымэ кварталлаштэ гына ашнат, нунын йочаштым „ош“ калык йочашт тунэмме школлашкэ тунэмаш огыт нал. Ньэгр-влакым чучкыдынак нимом шотлыдэ мыскылэн кырат, пуштэдылыт, „Линч судым“ ыштат.

Кугыжанышла дэн колоний-влак.

Амэриkyн эн куго кугыжанышлажэ *Амэрик сойэдиньон штат-влак* (АСШ) дэн *Бразилий* улыт. Ты кугыжаныш-влак кажнышт уло Йэвроп дэч изыш гына изырак улыт. Тугэ гынат, калыкшэ Йэвропысо калык дэч йатырлан шагал (2 № йэшартышым ончо).

Моло кугыжанышла гыч кугыракшэ кудыт: *Аргэнтин*, *Мэксикэ*, *Пэру*, *Боливий*, *Колумбий* да *Вэнэцуэл*; нуно кажнышт 1 млн. кв. км дэч кумдарак улыт. Чылаштымат пырля ушаш гын, нуно Йэвроп кумдык вэрым налыт, тугэ гынат, калыкшэ Йэвропысо дэч 10 пачаш шагал — 50 млн. гына.

Шкэ вуйа илышэ кугыжанышла дэч посна Амэриkyштэ колоний-влак ат шуко улыт. Эн куго колонийжэ — Англий кидысэ *Канадэ*; Канадын кумдыкшо АСШ дэчат кумда, тугэ гынат, калыкшэ АСШ дэч 12 гана шагалак. Моло колоний гыч Йүдвэл Амэриkyштэ АСШ кидысэ *Альаскэ* дэн Кэчывэл Амэриkyштэ Англий, Голландий да Франций кучымо *Гвиана* гына кугырак улыт.

Картым ончэн. Тэ аэроплан дэнэ Оттавэ гыч (Лаврентий энэр сэрыштэ) Буэнос-Айрэсышкэ (Ла-Плата энэр сэрыштэ) чонгэштэда гын, могай кугыжанышла, тэнгызла да энэрла коч кайэда, лұмыштым каласыза.

АМЭРИК СОЙЭДИНЬОН ШТАТ-ВЛАК (АСШ).

Кумдыкшо 7839 тўжэм кв. км. Калыкшэ 125 млн. йэн.

Вэржэ, кугытшо да границыжэ.

Картым ончэн. АСШ-ын мландэ ўмбалнысэ границыж дэн тэнгыз границыжым ончыза. АСШ-ын границыжэ могай кугыжанышла, энэрла, йэрла да тэнгызла воктэчын эрта, каласыза. Порт-влакын лұмыштым палыза. АСШ-ын кэчывэлысэ тўржэ дэн йўдвэлысэ тўржэ могай паралэлялаш тўкнат? 60-шо паралэль АСШ-ыштэ да ССР Ушэмыштэ кужэч эрта. АСШ-ын кужытшо дэн кумдыкшым висыза.

АСШ — тўнѳамбалын ик куго кугыжанышыжэ. Кумдык шотшо дэнэ (колоний дэч посна) Йэвропысо чыла капиталист кугыжанышламат эрта, тугэ гынат, калыкшэ кум гана шагалрак.

АСШ-ын границыжэ кэчывэлыштэ Мэксикэ кугыжаныш воктэч, йўдвэлыштэ Англий кидысэ Канадэ воктэчын эрта.

АСШ-ын границыжэ шукыжым виш тўр вэр мучко, альэ энэрла да йэрла мучко кайа. Сандэнэ АСШ-лан моло пошкыдо элла дэнэ кыл кучашыжэ пэш йёнан.

АСШ-ым кум тўр гыч кылмыдымэ тэнгыз мушкын шога, адак шуко йёнан гаваньжэ уло. Тудын эрвэл сэрыштыжэ куго портан ола-влак шинчат: *Ньйу-Йорк, Филадельфий да Бостон*. Ты сэр гычын моло эллашкэ кайымэ куго тэнгыз корно-влак тўнгалыт. Нинэ корно-влак дэнэ АСШ Йэвропысо элла дэнэ кылым куча. АСШ гыч Йэвропыш кайымэ тэнгыз корным пытаргыш курымлаштэ гына"почмо. Ындэ нунын мучкышт эн куго, эн талын коштшо пароход-влак коштыт.

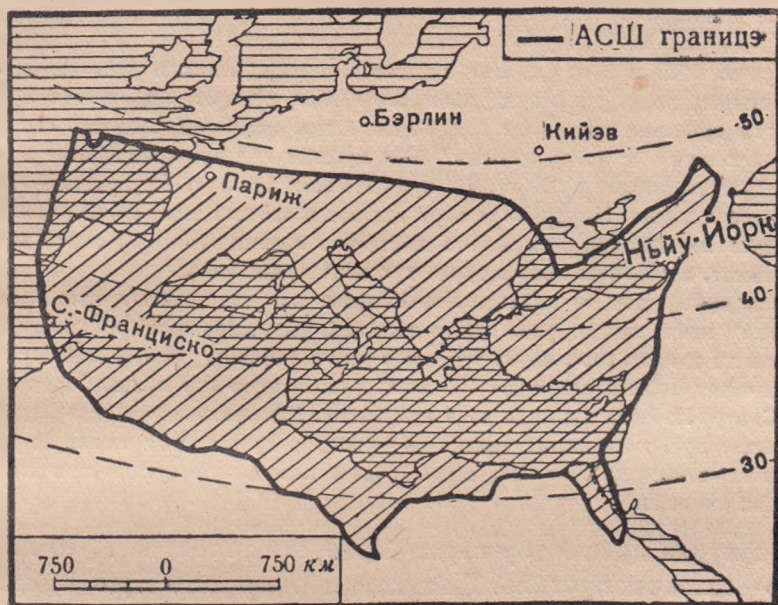
АСШ-ын Тымык океан сэрыштэ шинчышэ *Сан-Франциско* дэн *Лос-Анжэлос* портла гычын Йапоний дэн Китайышкэ тэнгыз корно кайа.

Панам канал гоч кайышэ тэнгыз корно АСШ-ын Атлантик океан сэржэ дэн Тымык океан сэржым уша. Ты каналым АСШ куча.

АСШ-ын географий вэржым Йэвропысо кугыжанышла дэнэ танастарэн ончэна гын (231 стр. сўр.), тидым ужына: 1) АСШ кок океанышкэ лэктэш да 2) АСШ Йэвропысо йатыр кугыжанышлаж дэч кэчывэлынырак кийа. АСШ-ын йўдвэл границыжэ мучко кайышэ 49-шэ паралэль Йэвропышто Париж ола вок-

тэчын, Гэрманийын кэчывэл ужашыжэ гоч, ССР Ушэмыштэ Харьков ола дэч улычынрак эрта. АСШ-ын кэчывэл түржэ Сахара дэн Аравий гоч эртышэ 25-шэ паралэльэш түкна.

АСШ экватор дэчат мұндыр огыл. Сандэнэ тушто шокшо си-
тышын лийэш. Окэан коклаштэ кийымыжэ вұдыжгылан йōнан.
Вұдыжгō Кордильер курык-влак авырэн шогымо кўкшō тōр вэр-
лаштэ гына шагалак.

АСШ-ын вэржэ дэн кугытшым Йэвроп дэнэ тағастарэн ончыктымo.

Контроль йодыш-влак:

1. АСШ-ын кумдыкшо дэнэ калыкшым ССР Ушэмын кумдыкшо да калыкшэ дэнэ тағастарыза.
2. АСШ-ын границыжэ кувэлныла паралэль мучко, кушто энэрла да йэрла мучко кайа?
3. Панам канал гоч кайышэ тэңыз корно АСШ-лан мо шотышто пэш кў-лэш?

Пүртүсын түң шотшо.

Картым ончэн (чийалтымым). 37-шэ паралэль касвэл гыч эрвэлышкыла могай курыклам, ложэмлам, кўкшō тōр вэрлам да лап вэрлам эрта, нуным муын, лұмыштым каласыза.

АСШ-ын касвэл түржым мучко Тымык окэан сэр воктэн йы-
гырэ кайышэ **Кордильер** курык кра ч-в л а к налыт. Кордильер
курык крач-влак тэвэ ангысыр ложэмла дэн, тэвэ кумда кўкшō

төр вэрла дэнэ ойырлалт шогат. Эн кужо ложэмлан *Калифорний* ложэм шотлалтэш; тудын мучкыжо *Сакраменто* энэр йога. Калифорний ложэмышкэ мардэж нигушэчат ок пуро, садыгак мландыжат шурным сай ундара; климытшэ лэвэ да кукшо. Тугэ гынат, Сиэрра-Ньевада курык гыч йогэн волышо энэр-влак Калифорний ложэмышкэ пэш шуко вудым волтат. Сиэрра-Ньевадын касвэл тайылжэ чүчкыдö чодра дэнэ лэвэдалтын да кэлгэ энэр шөлшыла дэнэ пүчкэдалтын. Сиэрра-Ньевада — мландэ шарын ик сылнэ вэржэ.

Тушто 1200 м кукшытыштö кийышэ *Иосемит ложэм* уло. Ты ложэмын кок могырыштыжо, энэр вуд умбал гыч 1400 м кукшытыштö гранит куй-влак кэчат; ты куй-влак пэш сылнэ башнэ дэн замок сынан улыт. Кукшо сэр гычын энэр-влак шунгалт йогат, иктыжэ 750 м кукшыт гыч кум лондэм дэнэ шунгалт йога. Туштак моткоч кужо сэквой пушэнгэ-влак кушкыт. Ты ложэмын Национальнэ парк маныт. Национальнэ парк тэлым кэнгэжымсэ дэчат сылнэштэш: чодра лум дэнэ лэвэдалтэш, шунгалтыш воктэнысэ гранит куйжö ий лончо дэнэ лэвэдалтэш, кэчан кэчэ годым түрло түс дэнэ йүлэн кийат.

Калифорний дэч кэчывэлнэ, Лос-Анжэлос ола дэч тораштэ огыл *„Долина смерти“* манмэ ложэм уло. Тушто кэнгэжым чытыдымэ шокшо лийэш (мландэ умбалнэ эн шокшо вэр), ийуль тылзын кокла тэмпературжо 39°-ыш шуэш. Ты ложэм окэан умбал кукшыт дэч 146 м-лан үлнö, йырым-йыр кукшо Сэрвоктэнысэ дэн Сиэрра-Ньевада курыкла дэнэ авыралтын. Кэнгэжым ложэмыштэ йүдвэл-эрвэл пассат пуа, тидэ пассат тышкэ ик чүчалтыш вудыжгымат ок кондо; ымылан вэрыштат тэмператур 56°-ыш шумо годым ложэмыштэ кушшо кушкыл чыла когаргэн шинчэш.

Эн кумда кукшö төр вэржэ *Куго бассэйн* альэ *Куго плато* Тудо—солончак пустынь. Ты кукшö төр вэрыштэ Куго Шёнчалан йэр уло.

Кордильяэрын *Скалистэ курык* манмэ тун ужашыжэ Тымык окэан дэн Атлантик окэанышкэ йогышо энэр-влаклан вуд ойырытыш лийын шога. Тымык окэанышкэ Колумбий дэн Колорадо, Атлантик окэанышкэ Миссури, Арканзас да Миссисипи йогат.

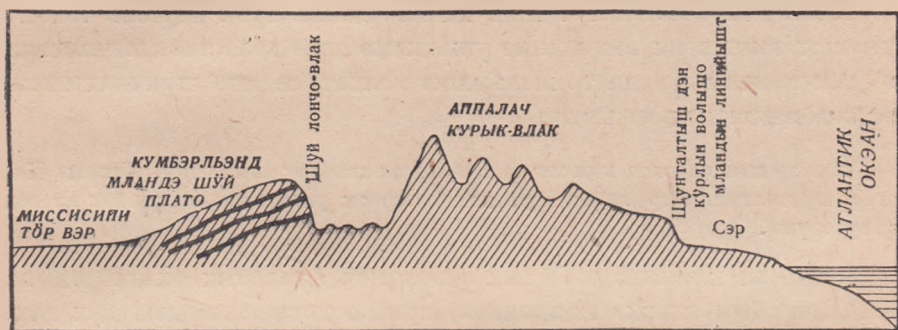
Колумбий дэн *Колорадо* энэр-влак шканышт каньон манмэ пэш кэлгэ ложэмын кунчэныт. Колорадо энэрын каньонжо 1800 м кэлгыт, сэржэ тура, түрлö курык породышт түрлö-түрлö түсан улыт; сандэнэ сэржат йошкаргын, ошын, кандын, ужаргын койэш.

Колорадо энэр шкэнжын ложэмжым лэдник нушмо жапыштэ, шуко вудым йоктарымэ жапыштыжэ кунчэн. Тунам Скалистэ курык крач-влак куго, кужго лэдник дэнэ лэвэдалтын кийат улмаш.

Скалистэ курыкышто йужо вэрэ вулканан кундэмлат вэрэштэ; тэвэ, мутлан, *Иэллоустон национальнэ паркыштэ* лум дэн лэвэдалтшэ кукшö крач-влак коклаштэ шокшо вуд лэкмэ памашан да гэйзэран ложэм уло.

Скалистэ курыклаштэ түрлө метал шуко: вүргәнэ, шөртнө, ший, вулно, ртуть да мойын.

АСШ-ын эрвэлыштыжэ Атлантик океанын сэржэ мучко 2 түжэм км кутышан акрэт годсо **Аппалач курык** шуйнэн кийа. Тудо кэлгэ ложэмла дэнэ да шэлшыла дэнэ пүчкэдалт пытэн. Эн куго шэлшыжэ эрвэл түржө мучко шуйна (233 стр. сүр.). Ты шэлшын мучкыжо ожно мландэ волэн улмаш. Тунам океанын сэржэ ўлыкө волэн. Гудзон дэн Дэлавар энэр-влакын ложэмышт кужо да кэлгэ бухтышко савырнэныт. Ындэ нинэ бухтын сэрыштышт тыгай порт-влак шинчат: **Нью-Йорк, Филадельфий, Балтимора** да мойын. Тунамак Нью-Йорк гаваньым океан дэч ойырен шогышо **Кужо остров** ойырлэн.

АСШ-ын эрвэл ужашыжэ ышталтмэ. Мландэ волымо-вэрым муза.

Аппалач курыкын касвэл крачлаштыжэ **Кумбэрльэнд** плато кийа; тушто антрацит дэн коксаншэ мландэ шуй шуко вэрэштэш. Энэр ложэмлаштэ мландэ шуй лончо койынак кийа (233 стр. сүр.). Садлан тудым лукташат пэш йöнан.

Аппалач дэн Кордильер курык коклаштэ кумда төр вэр шарлэн кийа. Ты төр вэр мучко Миссисипи энэр шкэнжын Канадэ массив гыч йогаш тўналэш (кужытшо 4 түжэм км); тудын притокшо-влак Кордильер дэн Аппалач курыкла гыч тўналыт. Эн кужо притокшо — Миссури. Тидэ шуко вўдан **Миссури** Кордильер курыкла гыч, Иэллоустон национальнэ парк гыч йогэн волэн. Тўн тўналтышыжлан Миссури энэрым шотлымо годым, Миссисипиын кужытшо 6500 км-ым эрта. Аппалач курык гыч Миссисипиын куго да эн шуко вўдан **Огайо** притокшо йогэн вола.

Кумдыкшо 1 км вэлэ гынат, Миссисипи пэш шуко вўдым волта (ик сэкундышто 19 түжэм куб м), садлан тудо кэлгэ, энэр агышкыжэ шумэшкак пэш писын йога. Шошо вўдшор годым Миссисипи энэрын вўдшө 10—12 м-дан нөлталалтын, сэр гоч ташла; тунам йырысэ төр вэр чыла вўд дэнэ лэвэдалтэш. Пасу аралаш Миссисипи сэр мучко, шуко вэрлаштэ пўйа пўйалымэ. Тугэ гынат, йужо ийын Миссисипи эгэр пэш куго энгэкым конда.

Миссисипи энгэр шкэнжын притокшо-влак дэнэ пырля АСШ-ын пэш куго вуд корныжлан шотлалтэш (28 тужэм км кутышан вуд корно). Тудын Иллинойс дэн Огайо притокшо гыч Куго йэрлашкэ каналлам кунчымö (235 стр. карт).

Куго йэр-влак Канадэ шчит дэн Рудö тör вэр кокласэ лакыштэ кийат. Ты лакым кэчывэлышкэ Миссури да Огайо энэрла дэк шумэшкэ нушкын вошышо льэдник-влак кунчэныт. Кушыл йэрын, Мичиганын, Гуронын да Эрнын вудышт ик кукшытырагак улыт; Онтарио йэрын вудшö 100 м-лан улнö. Сандэнэ нунын коклаштэ йогышо Ниагар энэрыштэ туньалан эн куго Ниагар шунгалтыш уло. Ниагар шунгалтыш 49 м кукшыт гыч кок шокш дэнэ шунгалтын йога (248 стр. сүр.).

Ниагар шунгалтыш 7 млн. имньэ вийым пуэн кэртэш. Кызыт ты шот гычын ик визымышэ ужашыжэ дэнэ вэлэ пайдаланалтэш; вудым каналышкэ да тоннэлышкэ колтат, садлан шунгалтышын вийжэ изышак шагалэмэш.

Ниагар дэнэ пароход кошташ кок шльузан каналым кунчалтын. Иктыжэ Ниагар шунгалтыш йыр кайэн Эри дэн Онтариом уша, вэсыжэ Эри дэн Гудзон энгэрым уша.

АСШ-ын климыштэ Тымык океан гыч Атлантик океанышкыла АСШ гоч (умбакыжэ Йэвропыш) пуышо касвэл мардэж дэн циклоным онча. Вудыжгö мардэж пуымо дэнэ АСШ-ын йудвэл-касвэл сэржэ чот вудыжга. Сандэнэ сэр воктэнысэ Кордильерлаштэ, Каскаднэ курыклаштэ да Сиэрра-Ньэвадыштэ чаплэ иман чодра кушкэш.

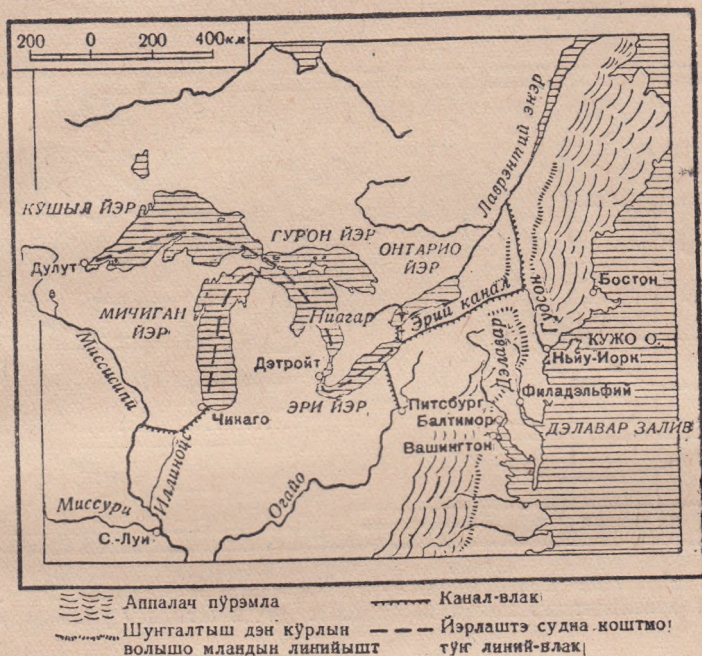
Тымык океан сэрын кэчывэл ужашыштыжэ Сан-Франциско дэн Лос-Анжелос кутлаштэ тэлэ лэвырак, кэнэж кукшырак лийэш. Тушто ұлыш вэрлаштэ Сре́дизем тэнгыз воктэнысэ элласэ гай (Италийысэ гай) курым мучко ужаргэ шогышо пушэнтэ-влак кушкыт.

Куго Бассэйн дэн Колорадо кукшö тör вэрлашкэ касвэл мардэж логалын он кэрт. Сандэнэ тушто климытшат кукшо. Тушто шöнчалан йэрлан солончак пустынь-влак шарлэн кийат.

Пустыньла дэч эрвэлныла, Скалистэ курык тайыллаштэ адак чодра койёдаш тунгалэш. Тушко касвэл мардэж дэнэ йүр ситышын толэш.

Кордильер курыкла дэч эрвэлкыла вудыжгым Мэксихэ залив гыч пуышо мардэж конда. Касвэл мардэж тушко мийэн шумэшкыжэ вудыжгыжым йомдара, кэнэжым кукшо лийэш. Сандэнэ Кордильер кутышэш кумда да кужо кукшо шэм рокан стэп — прэрий шуйнэн кийа.

Кордильер дэн Аппалач курыкла кокласэ кумда төр вэрыштэ кэнэж шокшо лийэш. Ты төр вэрыштэ касвэл гыч кукшо мардэж пуа, садлан йужвүд эрвэлысэ дэч шагалрак возэш. Аппалач курыкын тайыллажэ нөргө шудан олык дэнэ да йөрэ чодра дэнэ лэвэдалтын. Куго йэр кутлаштэ да АСШ-ын йүдвэл-эрвэл сэрыштыжэ кэнэж йуалгырак лийэш. Тушто климыт вашталташ йэрла дэн Лабрадор йүштө йогын полшат; тушто олык шудо эн сайын кушкэш.

Куго йэрла кутласэ вүд корно-влак. Эри канал дэн Куго йэрлам Миссисипиын притокшо-влак дэнэ ушэн шогышо кок каналым муза; ты приток-влакын лұмыштым каласыза. Ниагар шунгалтышым коран кайышэ каналым муза. Эри канал дэн пароход коштво Гудзон энэр куштырак мландэ волымо дэн лийшэ лакыштэ эртат, ончыктыза.

Мэксикэ залив лишнэ кэнэж шокшо да вүдыжгө лийэш. Тидэ АСШ гоч эртышэ кэч могай циклонат шкэнжын ончыл ужашыж дэнэ кэчывэл гычын вүдыжгө тропик йужым шупшмо дэнэ тыгэ лийэш.

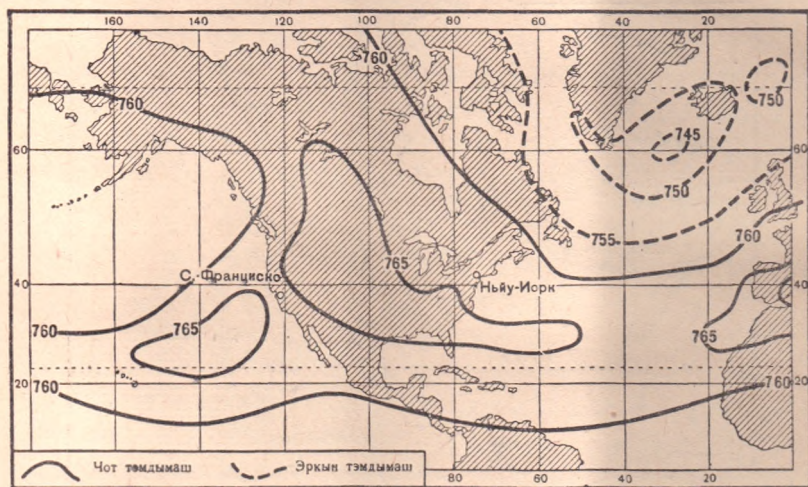
Циклонын ончыл (эрвэл) ужашыштыжэ пуышо мардэж кэрнак кэчывэл гыч Мэксикэ залив вэлым толэш (220 стр. карт); тудо тувэчын вүд пушым шуко конда; ты вүд пуш пылышкэ савырнэн йүр лийын йога. Циклонын шэнтэлныжэ (касвэл ужашыштыжэ) йүдвэл мардэж пуа. Тудо тэлым кукшо да йүштө лийэш, кэнэжым кукшо дэн йуалгэ лийэш.

Калифорний, Мексикэ залив да Флорида дэч посна АСШ-ыштэ тэлэ йүштö лийэш.

АСШ-ыштэ тэлэ эн чотшо йүдвэлыштэ, Куго йэрла дэн Скалисте курыкла коклаште йүштын эрта. Тушто тэлэ мучко манап лийэш Рүдö Азийысэ ганьак антициклон шога. Сандэнэ Америкын йүдвэл-эрвэл ужашыжэ вийан йүштö мар-дэж эртымэ корнышто кийа (236 стр. карт). Куго йэр-влак 5 тылзышкэн ий йымалнэ кийат.

Тэлым нунын мучкышт пароход-влак льэдокол полшымо дэн гына коштын кэргыт. Нйу-Йоркышто йанварыштэ тэмператур — 1° лиймэ годым, Сан-Францискошто + 10° лийэш.

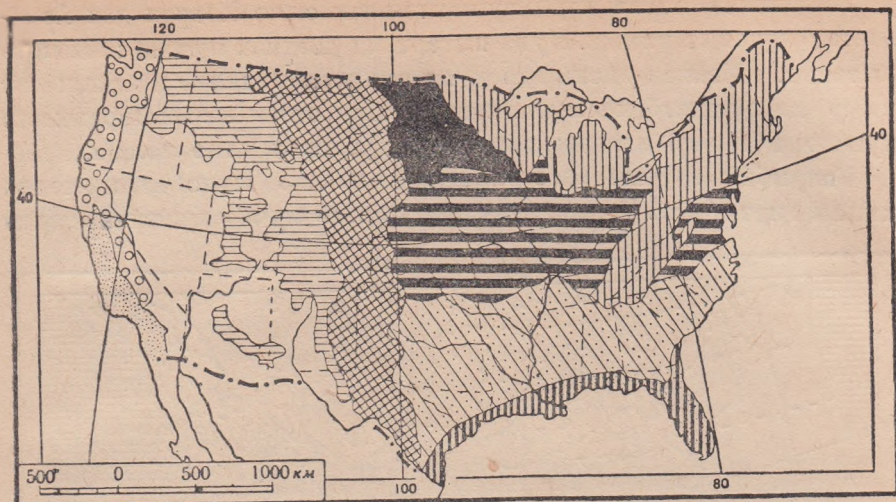
Йүдвэл Америкыштэ йанварыштэ йуж тэмдымым ончыктышо карт. Йүдвэл Америкын эрвэлыштыжэ молан касвэлысыж дэч йүштырак, умландарэн пуза.

Ик манап АСШ-ын пүртүс поянлыкшэ куго. Тушто шыдан вүдап йöрышö йүр вүдыжтарымэ шэм рокап мландат, шолдыра тўкан вольык ашнап кугын полшышо нöргö шудан стэпат, сöсна дэн вольык пукшаш кукуруз сайын шочмо мландат (эл рүдыштак) кумда вэрым налын шогап.

АСШ-ын касвэлыштыжэ кукушо игэчан район-влакат улыт. Тыгай районлап вүдым корэн колдэн вүдыжтарымэ годым шуко тўрлö сай сортап йёмыш пушэпгым шындэн куштап лийэш. Кэчывэл-эрвэлыштэ йёмыш пушо тўп районлап Флорида шотлалтэш.

АСШ-ын мландэ шуй поянлыкшэ Аппалач курыклаште вэлэ огыл, адак рүдö тёр вэрлаштат шуко уло. Ньэфт Аппалач курыкла воктэнэ, Миссисипи лап вэрыштэ да Калифорнийыштэ шуко (238 стр. карт).

Оралтылык чодра кундэм	Прэрий	Икийаш шыдаг	Рис, удым-районла
Куй курык-влак пояс	Кукшо кундэм	Хлопокан пояс	Сад куштымаш
Удымо шудо дэн кутымо вэр	Кукуруз дэн кок-йаш шыдагым шукарак удым-районла		

АСШ-ын йал озанлык картиш. Хлопок дэн кукурузым кушто куштат, ончыктыза. Рисым молан АСШ-ын кэчывэл сэрлаштыжэ гына куштат?

АСШ-ыштэ күртньо руда шуко вэрэ вэрэштэш, Күшыл йэр воктэнэ да Канадэ шчит мучашыштэ күртньо руда кийымэ вэрышт туньамбалнэ ик поян вэрышт улыт. АСШ-ын тусан метал поянлыкшэ (утларакшым вургеньэ) касвэл районлаштыжэ шуко.

Мундыр Касвэл.

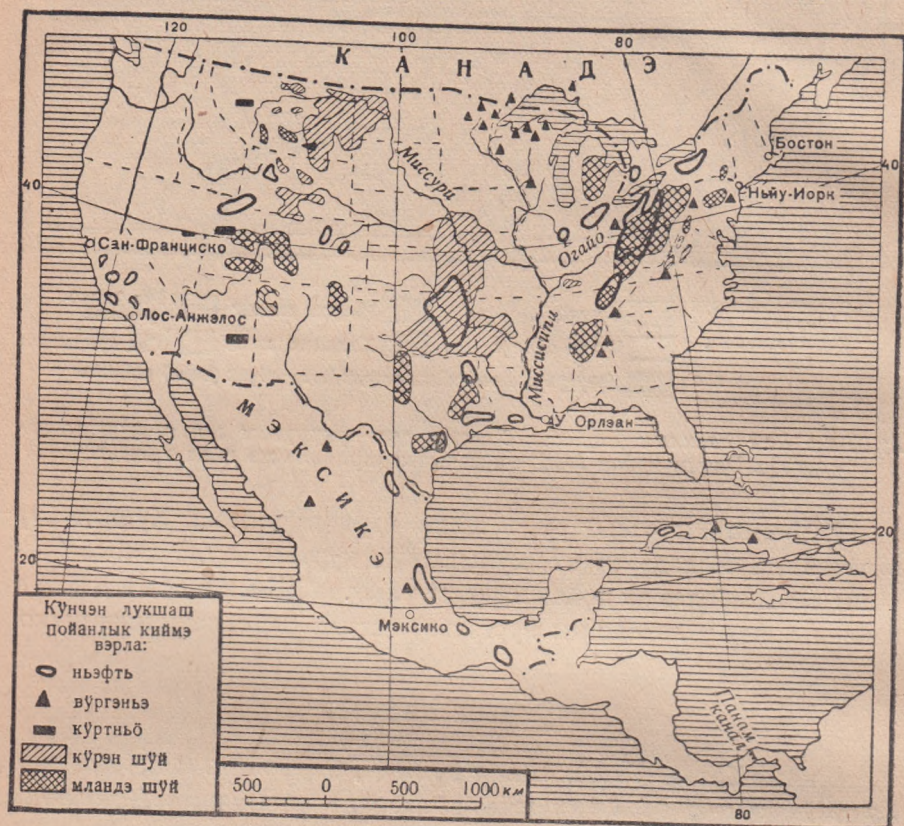
Мундыр Касвэл Тымк океан воктэнэ, *Сэрвоктэнысэ, Каскад-нэда Сизэрра-Нэвада* курыкла нөлталалт шогымаштэ, *Колумбий* дэн *Сакрамэнто* энэр йогымаштэ. Мундыр Касвэлышкэ Вашингтон, Орегон да Калифорний штат-влак пурат. Нуно йүдвэл гыч кэчывэлышкыла 2 тужэм км кутыш вэрым налыт, садлан пүртү-сыштат ик гай огыл.

Йүдвэлыштэ чыла курыкла — Сэрвоктэнысэ дэн Каскаднэ курык-влак — куго чодра дэнэ лэвэдалтыныт. Ты чодраштэ йошкар пүнчө дэн куго кэдр пушэнтэ-влак кушкыт (мамонт пушэнтэ породак). Нуно 100 м кутышыш шушо туньаштэ эн чүчкыдын шочшо стройкылык пушэнтыла улыт. Шолдыра пушэнтэ-влак чүчкыдын кушмо дэнэ тыгай чодраштэ пычкэмыш, ночко, тушто рэгэнчэ дэн күртньолдыш гына шочэш.

Америкаысэ ганьэ куго пушэнтгэ-влак ожно Йэвроп дэн Азий-ыштат кушкыт улмаш. Нуно пытартыш лъэдник нушмо жапыштэ пытэныт. Мэмнан эпохышто куго пушэнтгэ-влаклан кушкашышт умыр да вұдыжгō климыт полша: тушто окэан гыч матэриkyшкэ пуышо вұдыжгō мардэж дэн циклон утларак улмо полша.

Колумбий энэрын бассэйныштыжэ ылышэ шуко калык чодра пашам ыштэн ила. Курык тайыллаштэ тэлэ мучко пушэнтгэ шэлмэ

АСШ-ын пайдалэ кўнчэн лукшаш поянлыкшэ. Мландэ шүй дэн күртньо руда кушто эн шуко кийат, ончыктыза. АСШ-ын касвэл курыклаштыжэ могай пайдалэ кўнчэн лукшаш поянлык-влак кийат?

механический станок дэнэ чодрам йамдылат. Механический станок 2—3 м диаметран пушэнтгым пэш куштылгын пўчкэда. Пырньам курык гычын куго гусэничнэ трактыр дэнэ волтэн пойэздышкэ опат. Шошым чока лум шулымо дэнэ энэрлаштэ вўд нўлталант-мэкэ кодшо йамдэ чодрам шолылэн Колумбий анышкэ волтат. Колумбий энэрыштэ куго чодра завод-влак улыт, шошым тушко окэаныштэ коштшо судна-влакат толыт.

Чодра завод-влак пашам вуд вий дэнэ ыштат. Тэнгыз вуд нөлталалтмэ годым вудым завод вокталан лұмын ыштымэ бассэйнышкэ колтат. Бассэйн гыч вудым завод электростанцэ турбин вошт колдат; вуд тэнгызыш чакнымыз годымат турбиным пөрдыкта.

Чодра пашаштэ ыштышэ пашазэ-влакын ылышышт пэш нэлэ: кэнэжым нуно паша дэч посна кодыт, тэлым лагэрлаштэ, шыгыр, пич, ночко бараклаштэ илат. Тушто жаплан гына ыштымэ конга умбалан ночко вургэмыштым коштэн толашат. Пашазэ-влакым пашаштышт пэш вашкыктат, сандэнэ нуно чылаж годым пушэнтгэ йөрлым да мойын шекланэн огыт шукто, кажнэ ийын шүдö дэнэ пызырнэн колат, сусыргат.

Пушэнтгым йорыктымö дэч ончыч укшэржым эрыктат. Пашазэ-влак йолэ-шышт шпорым пыжыктэн, тупэш күртнө воштыр дэн пунымö кандром кылдэн, укшым руэн-руэн күзат. 70—80 м-ыш күзэн шумэкэ пушэнтгэ вуйым ($\frac{1}{4}$ м күж-гытан лийэш) товар дэнэ руэн кудалтат. Пушэнтгэ вуй мұгырэн мландэ умбак шунгалт возэш, укшэрдымэ пушэнтгыжэ йыр пөрдын лунгалташ тунгалэш... пашазэ, шпоржо дэн да кыдшэ дэн кыртмэн, пушэнтгэ вуйышто кэча...

Моторан пильа дэн пушэнтгэ пүчкэдаш да нөлтымö кабель дэнэ паша ышташат шучко. Чыла пашамат капиталист прикашыкын команджы (күштымыж) почэш ыштат. Чодра паша ыштымэ районлаштэ лэкшэ газетлаштэ эрзак тыгай уэрымэ ужаш лийэш:

„Х. Ц. 18 ийаш, чодра рушо, шынчыр күрлын кайымэ дэнэ „А“ лагэрэш колэн“.

„У. И. 45 ийаш, йөрылшö пушэнтгэ укш лупшалын. Садэшак колэн“.

Нунын тарэш чодра промышлэныс кучышо компаньэ-влак пэш куго пайдам налыт. Нуно чодраш шкэ лагэрым ыштатат, пашазэ-влаклан кочкаш продук-тыштым пошкыдо оаласэ дэч кок пачаш шэргын ужалат; продуктым оза дэч налдымэ пашазэ-влакым паша гычын луктын колтат. Колумбий энэр анышкэ волтымö чодрам океан суднаш оптэн, Эрвэл Азийышкэ, Австралийышкэ да АСШ-ын Атлантик океан сэрышкыжэ колтат.

Колумбий энэр дэн Тымык океаныш йогышо моло тыгыдэ энэр-влакын аныштышт лосось урлык кол шуко ила. Лосось урлык кол-влак тэнгызыштэ илат гынат, шоным нөртмö кышкаш энэрлашкэ күзат. Ты жапыштэ колым пэш шуко кучат. Энэр англаштэ куго консэрвэ заводлам ыштымэ.

Кол озанлыкым аралышашлан американ-влак кол ашнымэ заводлам ыштэныт. Нинэ заводлаштэ нөртмö гыч тыгыдэ колым луктын энэрын күшыл йогынышкыжэ колтат. Кугэмшэ кол игым куго кол лийаш тэнгызышкэ колтат, кушкын шумэкышт нөртмö кышкаш адак энэрлашкэ күзат.

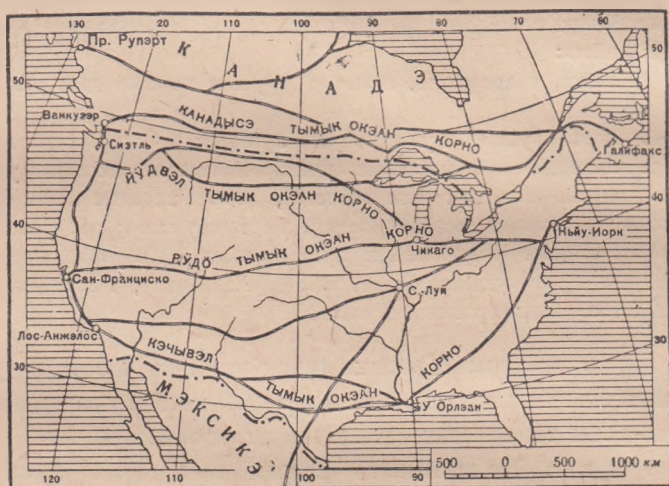
Кэчывэлыштырак Калифорний штатыштэ климыт кукшырак, тушто мамонт пушэнтгэ-влак шуэн гына вэрэштыт, мутлан, *Иосэмит национальнэ паркыштэ* (232 стр.).

Каскаднэ курыкла дэнэ Сиэрра-Ньэвада курыкла коклаштэ 800 км кутышан, 90 км лопкытан Калифорний ложэм кийа. Калифорний ложэм мучко капла виноградник дэн түрлö йэмыш пушэнтгэ кушмо сат-влак шарлэн кийат. Сат-влак төр квадрат дэн кийат,

нуно Сиэрра-Ньэвада курык гыч йогэн волышо энэрла вуд дэнэ вудыжтаралтыт. Вудыжгö дэн кэчэ волгыдо шуко вочмо дэнэ пэрсик, абрикос, лимон, апэльсин да миндаль, т. м. түрлө сат-влак пэш куго лэктышым пуат. Йэмыш шумэкэ сатлаштэ лу түжэм дэнэ пашазэ-влак пашалан пижыт; погымо йэмышым оптэн Эрвэл штатлашкэ да консэрв ыштышэ заводлашкэ колтат. Адак пэш шуко йэмышым кэчэш шарэн коштат. Тэлым тушто йүдым кылмыктыш лийэда, тугэ гынат, тыгай йүштö дэнэ кучэдалыт: пушэнтэ коклаш ньэфтым йулалтымэ күртньö конгам олтат.

Ожно Калифорний штатын мландыштыжэ шöртньö шуко улмаш, тугэ гынат, ындэ шагалэмын. Кызыт Калифорний штатын касвэл сэрлаштыжэ, Кордильер курык воктенэ ньэфтым шуко муыныт. Ньэфть промыслэныс кушмо дэнэ *Лос-Анджэлос* (Лос-Анджэлэс) олат чот кушкын.

Тымык океан күртньö корно-влак. АСШ дэн Канадыштэ күртньö корно шуко мо, шотлыза. Нуно кужэчын тугалын, куш шумэш кайат?

Тыштэ лукмо ньэфтым пуч дэнэ ньэфть заводла дэк, тэngыз гаваньлашкэ колтат, гаваньыштэ ньэфтым судна (танкэр) трүмэш тэмат. Ты судна-влак Нью-Йоркыш, Филадельфийыш, Лондоныш, Гамбургыш, Ньюапольыш да мойын кайат. Тыштэ илэ ньэфтым ойыркалат.

Лос-Анджэлос — Мундыр Касвэлын эн куго олажэ. Лос-Анджэлос олан түрлаштыжэ апэльсин, лимон да пальмэ пушэнтган отыла улыт. Олашкэ, нинэ сатлашкэ вуд Сиэрра-Ньэвада курык тайыл гыч, курыкысо йэр гыч толшо тугыамбалсэ эн кужо 350 км кужытан вуд пуч дэнэ толэш. Лос-Анджэлос ола лишнэ *Голливуд* лүман тугыамбалнэ эн куго кинофабрик-влак улыт. Кинофабрикын

мландыштыжэ түрлө-түрлө вэрла улыт: тэнгызэт, чодран курыкэт, курым мучко кийшэ луман, шэлшылан курыкэт. Сиэрра-Ньевада пустыньэт, пэлэд шогышо оазисэт-мочэт — чыла уло. Тушто тропиклан лишыл климыт шогымо дэнэ киносүрөтым идалык мучко возат.

Пашазэ калык илымэ кварталлаштэ нымогай кушкылымат от уж, урэм-влак лавран улыт, вудат ок ситэ, ала монар бараклан ик кран вэлэ. Электричествэ кастэнэ 9 час мартэ гына йула (ньэфть компаньын договоржо почэш 9 час лэч вара пашазэ-влаклан кэрасин лампым чүкташ вэрэштэш). Туньямбал кризис тунгалмэ дэч вара пашазэ-влакым лу түжэм дэн паша гыч луктын улыт да йэшыштгэ-могэ илэм дэч посна кодыныт.

Сан-Франциско — Сакраменто энгэр йогэн пурымо заливыштэ шинчышэ куго порт. Сан-Франциско да туньямбалсэ куго портла коклаштэ коштшо судна-влак пассажирым да поштым шуко кондыштыт.

Сиэтьль — Ванкувэр остров шэнтгэлнэ кийышэ фиорд сэршыштэ шинчышэ, талын кушшо у порт, Тужэч Йапоний дэн, Китай дэн кылым кучат. Сиэтьль гыч Йапонийыш кайымэ тэнгыз корно Сан-Франциско гыч кайымэ корно дэч йатыр кучыкырак (глобусым ончо).

Сиэтьль, Сан-Франциско да Лос-Анжелос ола-влакым Атланттик окэанын сэржэ дэнэ ныл күртньо корно ушэн шогат. Эрвэл гыч лэкшэ экспрес Мундыр Касвэлышкэ 2 суткат пэлыштэ мийэн шуэш (240 стр. сүр.).

Скалистэ курык дэн Куго Бассэйн штат-влак.

Картым ончэн. Скалистэ курыкла дэн Куго Бассэйн да Коло-радо кукшө тор вэрлам ончыктыза. Тушто йужвуд монарэ возэш?

АСШ-ын ик кумышо ужашыжым налын шогышо курыкан штатлаштэ калык шагал ила — 1 кв. км-лан 2 йэн дэчат шагал. Тушто лум дэн лэвэдалтшэ курык крач, чара куй курык, солончак пустынь да шагал шудан стэп-влак кумда вэрым налын шогат. Шурно вудымо пасу шагал вэрэштэш. Рокэш вэс ийлан вудыжтым шуырак кодышашлан пасум шошым тунгалын шыжэ мартэ куралын, тырмалэн шогат. Вэс ийэшыжым тушагын йа шыдангым, йа шожым вудат. Йужо вэрэ курык гыч йогэн волышо энгэрлам пуйалэн, вуд аралымэ вэрым ыштат.

Тэвэ Аризон штатыштэ, кэлгэ ложэм мучко йогышо изэ энгэрым 84 м кукш-штан пуйа дэнэ пуйалэныт; ты пуйа гычын вудым канал дэнэ колтэн, 1 000 кв. км кумдыкан йэмыш сатлам вундыжтарат. Скалистэ курык областыштэ шорык кутто коштмо олык-влак улыт. Кэнгэжым кутычб-влак имным кушкыжын шорык кутым курык тайылласэ да ложэмласэ ужар шудан олыкклашкэ пастырэн нангайат; шыжым фермышкэ пörтылыт да шорык кутыштым шыдаг да шож отылышто

альэ лъуцэрным удымö пасулаштэ коштыктат. АСШ-ын кукшо вэрлаштыжэ шыдаг дэн шож почэш лъуцэрным удэн, тушто 5—6 ийышкэн шорык кўтым коштыктат; варажым ты пасум адак куралыт.

Курыкан штатлаштэ йужвўд вочмаш кажнэ ныллэ ий гыч вашталтын шога, тидыжэ куго энгэкым конда. Кызыт кукшэм шога: мландэ лончысо вўд кошка, йэрлаштэ вўд пуча, кошка, курыклаштэ лъэдник-влак пэш чот изэмыныт. Ындэ мландэ паша дэнэ ылышэ тусо калыкым вэс вэрэ кусарынэшт. Куго Бассэйнын кукшо да пустыньан вэрлажым индэйэц-влак ылымэ лагэрлашкэ (рээрэвацийыш) савырэныт. Индэйэц-влак пэш нужнан илат: пошкыдо вольык ашынышэ-влак дэк тарэш пурат, кўртньö корно станцийлаштэ йодыштын коштыт.

Курыкан штатлаштэ утларакшым металл лукмо пашам ыштэн илат; вўргэньым, свиньэцым, цинкым, шийым, шöртньым луктыт. Вўргэньэ лукмаштэ шўдö тўжэм дэнэ пашазэ-влак ыштат. Вўргэньэ рудам туштак, заводлаш лэвыктат. АСШ-ыштэ лукмо чыла вўргэньын пэлыжэ нарэ курыкан штатлаштэ луктылтэш.

Эн куго ола — *Дэнвэр* Скалистэ курыкын эрвэл мучашыштыжэ, мландэ шўй лукмо шахтыла лышнэ шинча.

Иэллоустон энэрын тўгалтышыштэ (Миссуриын пурла притокиштыжо) кийшэ Иэллоустон национальнэ парк акрэт годсо тўсыж дэнак кодын. Тудо 8 671 кв. км кумдык вэрым налэш. Умбалныжэ 31½ тўжэм *м*-ыш шушо кўкшытан курык крач-влак нöлталалтын шогат. Курык тайыл дэн ложэмлаштэ сылнэ иман чодра кушкэш, чодраштэ рывыж, маска да чодра кайык-влак илат; нöргö шудан платошто пўчö дэн бизон-влак коштыт. Тушто ылышэ йанлык-влак айдэмэ дэч пыртат огыт лўд, бизоным налаш гын, тудо убкал сэмынак тунэмын (кочкыш дэк айдэмэ кўдыкак мийат). Иэллоустон национальнэ паркышкэ шокшо вўдан пашам да (тушто 3 600 шотлалтэш) гэйзэр-влакым ончаш пэш шуко турист-влак мийат Вэликанша лўман гэйзэрын фонтанжэ 100 м кўкшытыш кўза. Иэллоустон энэрын каньонлажат пэш сылнэ улыт. Нунын тура сэрышт 300 м дэчат кўкшö.

Прэрий плато.

Картым ончэн. Скалистэ курыкла гыч эрвэлышкыла йогышо энэр-влакын лўмыштым каласыза. Прэрий платом ончыктыза. Тушто кэнэж мөганьэ лийэш? Кувэчынла пуышо мардэж тушагын ваш лийын кэртыт? Тушто йужвўд шуко возэш мо?

Эрвэлыштэ Скалистэ курык-влак *Прэрий плато* дэк толын лэктын, тура сэр дэнэ пытат. Тидэ кўкшö тöр вэр кэчывэл гыч йўдвэлышкыла 2 500 км-ыш, касвэл гыч эрвэлышкыла 400—500 км-ыш шуйна. Прэрий платон кугырак ужашыжым вольык кўтымö стэп налэш. Тушто миллион дэнэ тўкан куго вольык, имньэ, шорык-влак коштыт. Самырык вольыкым йол йымалсэ шудым пукшöнак

куштат. Ик вэрыштэ пукшэн ситарымэкэ кўтычб-ковбой-влак кўтыштым вэс вэрышкэ поктэн кайат (нуно кэчэ йэда шўдб км дэн кайат); шошым самырык вольыкклан тамгам пыштат, шыжым сай вольыкым сайлэн эрвэлышкэ колтат. Эрвэлышкэ вольыкым кужо пойээд дэнэ намайат; тушто вольыкклан кукурузым пукшат.

Кризис лиймэ дэнэ вольык ашнымэ пашат мбнгтэштын. Американ правительствэ фэрмэр-влак дэч миллион вуй дэн вольыкым шулдо ак дэнэ налын, мландэ ўйангдымэ тук'ым йамдыла. Шужэн коштшо пашадымэ калыкклан шылым огыт пу.

Прэрий плато. Ковбой-влак шыжым Эрвэл штатлашкэ колташ рвээ вольыкым кучат.

Прэрийын эрвэл тўрыштыжб Мэксикэ залив гыч вўдыжб мардэж пуымо дэнэ йўр шуко лийэш. Сандэнэ тушто вольык кўтымб вэр олмэш шыдаг, шўльб (йўдвэлыштэ) да кукуруз (кэчывэлыштэ) вўдымб пасу-влак шарлэн кийат. Тушто мландэ шэм рокан гынат, йўдвэл дэн касвэл мардэж пуымо годым кукшо ийгэчэ ўдымб шурнылан пэш куго энгэкым конда.

Кэчывэл штат-влак.

Картым ончэн. Миссисипиын Огайо пуримо дэч ўлылсырак вэржым, адак кок пурла притокшым ончыктыза. Кэчывэл штатлаштэ йужвўд монарэ возэш? Ты штатлаштэ могай пайдалэ кўнчэн лукшаш-влак вэрэштыт?

Кэчывэл штат-влакын границышт прэрий гыч тўгалын касвэ-лыштэ Атлантик океан сэр мучко, Мэксикэ границэ мучко, варажым Флоридэ пэлэострывыш шумэшкэ кайа. Флоридэ пэлэостров шкэжат Кэчывэл штатлашкак пура.

Миссисипи лап вэрын кумда вэржым хлопок ўдымō плантаций налэш. Плантацийлаштэ миллион дэнэ ньэгр-влак пашам ыштат. Лэвэ климыт шогымылан көра (200 кэчышкэн йўштō оклий, кэнгэж лэвэ йўран лийэш) тушто хлопок пэш сайын шуэш; шыжым — хлопок калта погымō жапыштэ кукшо чэвэр кэчэ шога.

Помэшык ньэгр-арэндатыр кондымо хлопокым висэн налэш (АСШ-ын кэчывэлыштыжэ).

Сэнтъабрыштэ хлопокын калтажэ почылтэш, пасу мучко ошын койын шога. Тўньамбалнэ погымō чыла хлопокын вич ужаш гыч кум ужашыжэ тыштэ погалтэш.

Плантацийым шолдра помэшык-влак кучат, адак ньэгр-влакат помэшык дэч арэндылан налмэ изэ мландэшышт хлопокым ўдат. Ньэгр-влак ожно кул тукум гычын кодыныт, нуно кызытат нужнан, нимогай права дэч посна илат. Нуно помэшыкклан арэндэ акым, хлопок налшылан парымым, кугыжанышлан налогым тўлаш иатсаштōр чэн пытартыш вийыштым пыштэн пашам ыштат.

Мэксикэ залив лышнэ хлопокым огыт ўдō: тушто пэш вўдыжгō да кужо нэр 'копшангэ' хлопокклан пэш куго энгэкум конда.

Кужо нэр копшангэ тышкэ Мэкскэ гычын толын, тэгыз воктэнысэ шокшо кундэмлаш тўла: Мэксикэ заливын ұлыш сэржэ мучко сакыр тростник дэн рикс куштымо плантаций-влак шуйнэн кийат. Тушто чыла пашамат машина дэнэ ыштат.

Корно ыштымэ машина дэнэ пасу йыр мландым оралэн шындат, пасум тракторэш пыжыктымэ шуко лэмекан плуг дэнэ куралыт, дискан тырма дэнэ тырмалат, рисым тракторэш пыжыктымэ ұдымб машина дэнэ удат. Газомотор насос дэнэ пасушко вўдым тулэн колтат да кэгэж мучко вўд кўкшытым ик тангытыштэ кучат. Шурно шумэкэ пасум коштат да рисым комбайн дэнэ чумырат; комбайн рисым мешакыш тэмэн-тэмэн, мешакшым шэгтэланжэ кышкэн кода. Кэгэж мучко ик пашазэ 40 га мландым ачалэн, рисым ўдэн, шыжым погэн налэш, йапон кресаньык 1 га мландыштэ гына пашам ышта. Америкысэ ньегр-влакын илышыштат йапонийысэ кресаньыкын илышыж дэч куштылго огыл; нуно. коктынат пашам мландэ озалан ыштат. Адак Американ ньегр-влак паша дэнэ орланымышт дэч посна наций шотыштат пызыралт илат.

Флоридыштэ түрлө йемыш пушэнгым куштат: апельсиним, лимоным, олмам, персикым, молюмат. Тысэ йемыш Калифорнийсэ йемыш дэч йатыр мўнгтырак. Тугэ гынат, Флоридыштэ йемыш моло верысэ дэч ондакырак шуэш; тывэзын йемышым АСШ-ын промышлэнысан районлашкыжэ нагтайат.

Кэчывэл штатлаштэ йад озанлык дэч посна промышлэнысат вийангын. Мландэ кўргыштө ньэфть шуко. Ньэфтьан вэрлаштэ пэш шуко ньэфть дэн газым луктыт (АСШ-лан вэлэ огыл, уло тўньалан куго производство). Кэчывэл штатыштэ лукмо ньэфтьым пуч дэн тэгыз портлашкэ да Чикаго дэн Нью-Йоркышко колтат.

АСШ-ын ньэфть йоктарымэ пучшо 90 тўжэм км-ыш шуэш. Тушто ньэфтьым пойезд дэнэ огытак кондышт манаш лийэш. Садыгак газымат пуч дэнэ колтат, тудо АСШ-ын йатыр олалажым ырыкта, волгалтара.

Газым фабрикашат, газовый моторэш, пар под йўмаланат шуко йўлатат, газ дэнэ кочышымат кўйыктат. Ньэфтьын газшэ мландэ шўй гыч лукмо волгалтарышэ газ дэч сай йўла.

Аппалач курыкын кэчывэл тўрыштыжө *Бирмингем* ола кутлаштэ металлургий чот вийангын, мландэ шўйат, кўртньо рудат, известнякат йатыр вэрэштэш.

Кэчывэл штатлаштэ тэкстиль промышлэнысат чот вийангын шога. Ожно кэчывэлыштэ погымо хлопоком йа йўдвэлэрвэлышкэ, йа моло кугыжанышлашкэ колтат улмаш; ындэ кэчывэлэшак шуко тэкстиль фабрикалм ыштымэ. Ындэ тушто хлопокат шулдо акан, правадымэ пашазэ вийат шуко уло. Кэчывэл штат-влакын куго портыштлан Миссисипи дэльтыштэ шинчышэ *У Орлэан* шотлалтэш. У Орлэан гыч да Мэксикэ заливысэ моло портла гычын йўдвэл гыч Миссисипи дэн альэ кўртньо корно дэн кондымо хлопоком, ньэфтьым, шыданым колталтэш.

Рӯдō штат-влак.

Картым ончэн. Рӯдō штатлаштэ могай энэр-влак улыт? Тушто йужвӯд шуко возэш мо? Тушто могай шурным удат?

Миссисипи, Миссури да Огайо энэр-влак ушнымо кутлаштэ Рӯдō штат-влак АСШ-ын тун шурно ўдымō да вольык ашнымэ районышт улыт.

Рӯдō штатлан кэчывэлыштышт ку курузым шуко удат; мландэ шурно ундарышэ улмо дэнэ, адак кэнэж кужо, шокшо улмо дэнэ, йӯр шуко йӯрмō дэнэ кукуруз тыштэ пэш куго лэктышан (шыданг дэч кок гана утла лэктышым пуа)¹⁾. Рӯдō штатлаштэ кукурузым касвэл гыч (прэрий гыч) кондымо шолдра тукан вольык дэн сōсналан пукшат. Ик монар тылзэ эртымэкэ пукшымо вольыкым шӯшкылмō вэрлашкэ колтат. Йӯдвэл-касвэлыштыла и к и й а ш ш ы да н ы м ўдат.

Шыданг ўдымо пасу шӯдō километр дэнэ шуйнэн кийа. Тыштэ шолдра фэрмэ-влак улыт. Кажнэ фэрмэ ала монар лулэн батракым куча. Кажнэ фэрмэрын шкәнжын моткоч шуко плугшо, ўдымо машинажэ, түрэдмэ машинажэ, мотор альэ пар вий дэн ыштышэ шиймэ машинажэ лийэш. Йатыр фэрмэрыштын комбайн дэн трактырыштат уло. Пасу гыч погән налмэ пырчым вигак кӯртнѳо корно воктэран ыштымэ эльэватырыш шупшыктат. Нинэ эльэватыр-влакым капиталист компаньэ-влак кучат.

Компаньэ-влак фэрмэр дэч шурным шулдо ак дэнэ налын, шэргэ ак дэнэ ужалат. Кызыт, кризис тунгалмэ дэч вара, шурно акым шэргэштарышаш вэрч капиталист-влак налмэ шурныштым кэрасиным шавэн паровоз конташ йулалтат.

Туньабал кризис тунгалмэ дэч вара шыданг ўдымō вэр шуко гана изэмын, сандэнэ фэрмэр-влакынат озанлыкышт шолдыргән, парымым тӯлэн кэртдымыштлан нунын фэрмыштым, машиныштым вольыкыштым ужалат. Йужо фэрмэрышт трактырыштым да түрлō машиныштым ужалэн мландыштым ожнысо сэмын тыгылай плуг дэн, имнѳэ вий дэн ачалаш кодыт.

Шурно дэн, вольык дэн сатулымо, адак ложаш дэн консэрвым йамдылымэ шотышто *Сән-Луи* дэн *Канзас* ола куго вэрым налыт. Сән-Луи ола Миссисипи энэр сэрыштэ, Канзас ола Миссури энэр сэрыштэ шинчат.

Кугыт шотышто АСШ-ын кокымышо олажлан *Чикаго* шотлалтэш. Чикаго ола Мичиган йэрын кэчывэл сэрыштыжэ да Мичиган йэр дэн Миссисипиын Иллинойс притокшо кокласэ канал сэрыштэ шинча. Чикаго олашкэ 40 утла кӯртнѳо корно мийат. Чикаго — туньа ўмбалсэ ик эн куго шыл дэн ложаш йамды-

¹⁾ Кукурузын шочмо вэржат, очыни, тыштак. Варажым кукурузым Амэрик гыч туньа мучко шарэныт.

лымэ ола, адак тушто чойын дэн вурыс лэвыктышэ да машина ыштымэ промышльэнысат чот вийагын.

Чикаго олашкэ кажнэ кэчын пойээд дэнэ шолдра тукан волыкым да соснам кондат. Кондымо волыкым волык шўшкылмё куго фабрикашкэ пуат. Волыкым машина дэнак пуштыт, машина дэнак ныктын, атлат. Чыла паша конвэйэр йён дэнэ ышталтэш. Шыл ик ужашыжэ йўштё подваллашкэ кайа, вэс ужашыжэ консэрвэ ышташ кайа. Волык вур дэнэ да лулэгэ дэнэ мландэ уйагдышым йамдылат, шэлжэ шовын ыштымашкэ кайа, коваштэ Чикаго коваштэ заводлашкэ кайа.

Кризис тўналмэ дэч вара Чикагон шыл промышльэнысыжэ шуко гана изэмын АСШ-ын пэш шуко калыкшэ шылым налын ок кэрт. Садыгак шылым моло эллашкэ лукашат йатыр изэмын.

Чикаго олаш йамдылымэ шылым йўштё трьуман параходэш оптэн йэрла дэнэ Нйу-Йоркыш колтат. Шурнымат тудо корно дэнак колтат. Тэлым йэр-влак 4 тылзэ жапышкэн-кылмэн шогымо годым шыл дэн шурным кўртнью корно дэнэ шупшыктат.

Рўдō штат-влакын рўдыштыжō, кўшыл йэр сэрыштэ *Дулут* порт шинча. Тудын лышынежэ, Канадэ шчитын кристалан кўшыл лончыштыжо кўртнью руда шуко вэрэштэш.

Кўртнью рудам пэрвой аммонал альэ вишкыдэ кислород дэнэ эркин пудэштатат, варажым экскаватор дэнэ налын, кўртнью корно вагонлашкэ опат. Руда тэмымэ вагоном рэлыс дэнэ Кўшыл йэр дэкэ волтат. Вагон гычын рудам под-йомно машин дэнэ вурыс баржылаш оптэн, Куго йэрла мучко *Питсбургышко* колтат.

Дулут гыч шупшыктымо рудан виса шотшо Нйу-Йорк гыч шупшыктымо тўрлō грузын виса шотшо дэчынат утларак.

Промышльэнысан йўдвэл-эрвэл.

Картым ончэн. Гудзон энэрым, Эри каналым да Ниагар шунгалтышым ончыктыза. Огайо энэрын тўналтышыжэ дэн Питсбург олам муза. Аппалач курыкын касвэл тайылыштыжэ могай пайдалэ кўнчэн лукшаш-влак улыт?

Эри йэр дэч кэчывэлныла мландэ шўй лукмо вэр уло. Тушто мландэ ўмбалнэ лукмо чыла шўйын куд ужаш гыч ик ужа-шыжэ нарэ шўй луктылтэш.

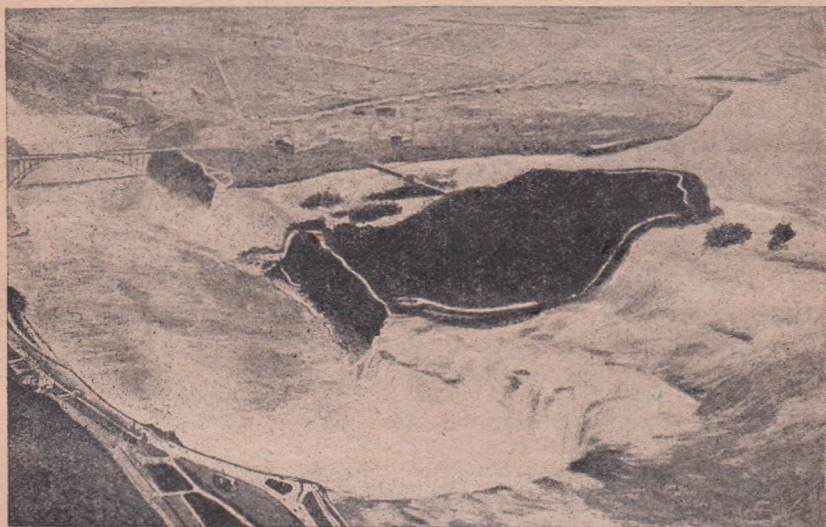
Мландэ шўй лукмо вэр кутлаштэ шуко куго олала кушкын шинчыныт. Нунын кокла гыч эн куго олалан *Питсбург* шотлалтэш.

Тыштэ металлург дэн тўрло машина ыштышэ завод-влак шўдō дэнэ шотлалтыт. Ола йыр кўртнью корно дэн авто-мобиль корно-влак кадыргылын кайат. Тидэ эл „Шэм Англий“ гай чўчэш. Тушто калык пэш чўкыдын ила: 1 кв. км вэрлан 100 йэн дэчат утларак логалэш.

Кызыт тўнѡамбал кризис лиймэ дэнэ шуко заводушт пэтыралтыныт, шахтылаштэ пашам арныаштэ 2—3 кэчэ гына ыштат. Питсбург ола мучко шужэн йарнышэ пашадымэ-влак йара коштыт. Тыштат-туштат мландэ шўй кашакла кийат. Тэлым чытыдымэ йўштō шогымо годым, олташ укэлан кōра, пашадымэ-влак пōртэш огыт олто. Пашазэ-влакын лавран, шыгыр квартирышт чэрлэ йэн дэнэ тэмыныт.

Гурон дэн Эри йэр кокласэ пэрэшэйкыштэ куго промышльэ-нысан *Дэтройт* ола шинча. Дэтройт олаштэ куго автомобиль завод-влак улыт (Фордын, адак моло фирмын).

Ниагар шунгалтыш (аэроплан гыч сўрэтлымэ). Ончылно тудын Канадэ ужашыжэ (имнэ таган-гайэ койэш), покишэлнэ Козий остров, умбалныжэ Америк ужашыжэ. Умбалнэ чойын кўвар дэч ўлнырак, Ниагар энэр гыч элек-тростанцышкэ корымо канал койэш. Африкыштэ могай шунгалтышым Ниагар шунгалтыш дэнэ тагастараш лийэш, каласыза.

Нинэ заводлаштэ автомобильым ты годсо у станокла дэнэ ыштат; автомобиль-ын кажнэ ужашыжэ — шўдыржō, ораважэ до мойын — ик пашазэ кид гыч вэс пашазэ кидышкэ конвэйэр мучко кайа. Кажнэ пашазылан шкэнжын пашажым палдыргыме минут алэ секунд коклаштэ ыштэн шуктыман.

Фордын автомобиль заводуштыжо ыштышэ пашазэ-влак пашам 2—3 ий дэч шукожым ыштэн огыт керт; пашазын вийжэ пыта, чэрлана, ўмыржō мучкылан тўлыжтэн кодэш¹⁾.

1) ССР Ушэмысэ у заводлаштат пашам конвэйэр йōн дэнэ ыштат, тугэ гынат, мэмнан дэнэ кэчэ Америкысэ дэч йатырак кўчык. Конвэйэр дэнэ ыштышэ пашазэ-влаклан шуко жапан отпускым пуалтэш, санаторий дэн канымэ пōртлашкэ колталтэш. Адак мэмнан дэнэ ик пашазымак жапын-жапын ик тўрлō паша гыч вэс тўрлō пашашкэ шогалталтэш. Сандэнэ мэмнан дэнэ конвэйэр йōн дэн ыштымаш пашазын вийжым ок пытарэ.

1929 ийыштэ Фордын заводшо кажнэ кэчын 6 түжэм автомобильым ыштэн луктэш улмаш. Ындэ тунарэ луктын ок кэрт, шуко пашазэ дэн служышо пашадэ кодыныт.

Промышльэнысан йүдвэл-эрвэлыштэ промышльэныслан куш-кашыжэ мландэ шүй, нъэфть, газ да күртнӧ руда улмо кугын полшэн. Адак ты пашаштэ Йэвропыш кайышэ тэңыз корно-влакат куго йӧным пуэныт. Тугэ гынат, ындэ тушто көртнӧ руда пой-анлык шагалэмын. Садлан промышльэнысан йүдвэл-эрвэлыштэ күртнӧ рудам Дулут гыч, Күшыл йэр гычын шулдо вүд корно дэнэ шупшыктат.

Эри йэр гыч Питсбург шинчымэ Огайо энэрыш шумэшкэ каналым кӱнчалтын.

Ты районын йал озанлыкшэ Английын ганьяк: фермэр-влак тугак кургылык шудым, пакча саскам куштат, шӧран волыкым ашнат; шӧрым, умбалым, уйым олалашкэ колтат.

Нӱйу-Йорк.

Нӱйу-Йорк — АСШ-ын эн куго олажэ, тудо кугыт шотшо дэнэ тӱнӱамбалнэ кокымышо вэрым налэш. Тудо кылмыдымэ бухтышто, Гудзон энэрын пэш кэлгэ вүдан агыштыжэ шинча. Изырак тэңыз пароход-влак коштын кэртмэ канал-влак Гудзон энэрым Эри йэр дэнэ да Лаврентий энэр дэнэ ушат.

Нӱйу-Йоркышко күртнӧ корно дэнэ да Гудзон энэр мучко пэш шуко шыдан, шыл толэш да тэңызыштэ коштшо пароходлашкэ опталтэш. Нӱйу-Йорк — тӱнӱамбалын ик эн куго портшо; тудын пароход чарнымэ пристынь дэн докладжэ шӱдӧ километрыш шумэшкэ шуйнат. Нӱйу-Йоркын портшо гоч АСШ-ын кондымо, колдымо пэл грузшо эрта.

Нӱйу-Йоркышто капиталист-влакын трэстышт шуко. Нуно АСШ-ын фабрикажым, заводлажым, рудниклажым да күртнӧ корнылажым шукожым шкэ кидыштышт кучат.

Нӱйу-Йоркын планжым ончэн. Гудзон энэр дэн Нӱйу-Йорк бухтын ужашыжым ончыктыза. Мангаттан островым муын тудын кужытшым висыза. Нӱйу-Йоркын Бруклин ужашыжым ончыктыза, тудо Кужо островышто кийа.

Олан тӱн ужашыжэ *Мангаттан* островышто кийа. Мангаттан кутышэш кужо урэм-влак — "Авэньу" (20 км кутыш) шуйнэн кийат, торэшлажэ кӱчыкрак урэм-влак — "стрит" (шӱдо угла) шуйнэн кийат. Вэр ситыдымэ Мангаттан островэш вурис дэнэ да цемэнт дэнэ кӱкшо нъэбоскрёб порт-влакым ыштэныт. Шукэртэ огыл ыштымэ ик нъэбоскрёбшо (408 м) Эйфэль башнэ (Йэвропышто

эн күкшө башнэ) дэчат күкшө¹⁾. Ньэбоскрёб-влакын көргыштышт контор дэн банк-влак улыт. Улычын кұшыл пачашлашкэ йэн-влак йа лифт дэнэ, йа шкэ кұзышө тошкалтыш дэнэ кұзат (йэн-влак тудо тошкалтышыш шогалыт да тудын дэн пырлыа йа ұлык волат, йа күшкө кұзат).

Нью-Йорк урэмлаштэ утларакшым эрдэнэ пэш шуко калык коштэш. Автомобильыштэт, автобусыштэт, күртнө корныштэт, мландэ ўмбалсэ (урэм ўмбач кайышэ), мландэ йымалсэ (Гудзон энэр йымач) кайышэ күртнө корныштэт —

чыла вэрэ калык шолэш гына. Нью-Йоркын шуко урэмлажэ кок пачашан улыт: ик пачашыжэ мландэ ўмбалнэ, вэс пачашыжэ кокымышо пачаш күкшытыштө кайа. Йужо урэмышт мландэ йымакат кайат.

Күртнө воштыр канатыштэ кэчышэ кұвар-влак Мангаттан островым олан моло ужашлажэ эдэнэ ушэн шогат.

Нью-Йоркын түрлаштыжэ фабрик-влак моткоч шуко улыт.

Нью-Йоркышто моткоч шуко түрлө калык ила. Тушто итальян калык Рим оласэ дэч шуко, Ирланд калык Дублин оласэ дэч шу-кырак ила. Адак түрлө элла гыч куснэн кайышэ йэврэй-влакат пэш шуко улыт, моло калыкат шуко. Ты

эмигрант-влак утларакшым Нью-Йоркын түрлаштыжэ, тыгыдэ, лавран пөртлаштэ илат. Сату шэргылан көра Нью-Йоркышто илышэ эмигрант дэн пашазэ-влакын илышышт нэлэ. Пытартыш жапыштэ тыгай куго олаштэ пашадымэ калык шукэмме дэнэ нунын илышышт тулэчат чот нэлэмын. Нуно нигушэчат полишым налын огыт кэрт.

Нью-Йорк. Док, форт да майак-влакым ончыктыза. Ышташ палдыртымэ док-влакым ончыктыза.

¹⁾ Ты ньэбоскрёб 102 пачашан. Тудын ўмбачшэ 92 пачашан вэс ньэбоскрёб лапкан гына койэш, 40 пачашан пөрт-влакшэ изэ коробка ганьэ вэлэ койын шинчат. Тидэ ньэбоскрёб ўмбаке Нью-Йорк ончаш пэш шуко йэнг кұза.

Озанлыкын тўн шотшо да политик строй.

АСШ-ын промышльёнышат, йал озанлыкшат, коштмо корныжат чот вийагын. Ты шотышто тудо тўнъамбалнысэ чыла моло капиталист элла дэч ончылно шога.

АСШ-ын заводла дэн фабриклаштыжэ пашам шукажым механикэ вий дэнэ (пар, элэлектричэствэ да мойын) ыштат. АСШ-штэ түрлө машиным тўнъамбалсэ чыла моло капиталист эл-влак ыштэн лукмо нарэ луктылтэш.

Мландэ шуй дэн ньэфть лукмо шотышто АСШ пэрвой вэрым налэш. Тўнъамбалнэ лукмо мландэ шуйын кум ужаш гыч ик ужашыжым, ньэфтьын кум ужаш гыч кок ужашыжым АСШ пуа. Мландэ шуй дэн ньэфтьым пар под йумалан, моторэш, домэннэ конташ, эл көргө күлэшланат кучат, моло эллашкат шуко колтат.

Шэм металл (чойыным, вурсым, күртньым) лэвыктэн лукмо шотыштат АСШ пэрвой вэрым налэш. 1929 ийыштэ АСШ шэм металл шкэтшак чыла моло капиталист эл-влак лэвыктэн лукмо нарэ луктын, вүргэньым тулэчат утларак (тўнъамбалнэ лукмын 60%-шэ).

АСШ-ыштэ паша лэктыш пэш куго. Мутлан: Амэригыштэ шуй лукшо пашазэ шуйым ик смэныштэ англий пашазэ дэч ныл гана, гэрман пашазэ дэч кум гана утларак луктэш.

Тугэ гынат, тыгэ танастарэн ончымо годым тыдым мондымо огыл: АСШ-ыштэ мландэ шуй лончо Йэвропысо дэч кужгө, адак мландэ умбал чакырак кийа.

АСШ-ын чыла куго фабрик дэн заводлаштыжэ автомат дэнэ кумдан пайдаланат; нинэ автомат-влак пэш шуко түрлө ўзгарым ыштылыт. Йэвропышто ик пашам лу-коло пашазэ ышта гын, Амэригыштэ ту пашамак ик автомат ыштэн ситара. Чыла куго фабрик дэн заводлаштэ лабораторийым ыштымэ. Лабораторийыштэ шүдо дэн, йужо вэрэжэ тужэм дэн инжэньэр дэн техник-влак ыштат; нуно матэриалын качэствыжым, пашан тұрыслыкшым тэргат, адак у паша йоным кычалыт, машинын конструкторыжым сайэмдат, т. м.

АСШ-ыштэ чыла ўзгарымат стандарт почэш пэнгыдэмдымэ кугыт, виса почэш ыштат. Тушто машина ужашлам вэлэ огыл, вургэмымат, йолчийэмымат стандарт почэш ургат, киндымат, рэсторанлаштэ кочкишымат стандарт почэш куйыктат, молат.

АСШ-ын йал озанлыкшэ пэш шуко кочкиш продуктым йамдыла. Шыданым, кукурузым да шылым Йэвропышкат шуко шупшыкталтэш. АСШ шкэнжын хлопокшым кугыжаныш көргысө тэкстиль фабрикашкыжэ вэлэ огыл, Английышкат, Гэрманийышкат, Италийышкат, Йапонийышкат шуко колта. Тўнъамбалнэ погымо хлопонын вич ужаш гыч кум ужашыжэ АСШ-лан логалэш.

АСШ-ын 420 гүжэм км кутыш кўртнѳ корныжо уло. Тидэ — Йѳвропысо кугыжаныш-влакын чылаштын корнышт дѳчат шуко лийѳш. Куго вийан паровоз-влак куго грузым, кужо пойѳзд-влакым шупшын коштыт. Амѳриkyштѳ экспрес-влак Йѳвропысо экспрес дѳчын писынрак коштыт (ѳрвѳлысѳ йужо корнышто 1 часлан 120 км кайат).

Кызыт АСШ-ыштѳ 24 млн. автомобиль шотлалтѳш, кажнѳ 5—6 йѳнлан ик автомобиль логалѳш. Тугѳ гынат, автомобиль-влак утларакшым пассажирым кондыштшо да шагал вийан улыт. Эл мучко автомобиль коштмо сай корно-влакым ыштымѳ; Амѳриkyштѳ автомобиль корно кўртнѳ корно дѳнѳ ўчаша.

Тўн автомобиль корнылам асфальт дѳнѳ лѳвѳдмѳ да кумда улыт (автомобиль-влак 2—4 рат дѳнѳ кайѳн кѳртыт); автобус-влак (шуко годым кок пачашан) расписанѳ почѳш тўрыс коштыт; автобус дѳнѳ коштмаш кўрнѳ корно дѳн коштмо дѳч кок гана шулдѳш возѳш. Автомобиль корным ѳрѳак ачалѳн шогат.

АСШ-ын ѳнѳрла дѳн йѳрлажѳ мучко пароход, баржѳ, мотор вий дѳнѳ ыштышѳ судна-влак шуко коштыт. АСШ-ын йѳр флотшо пѳш куго да таварымат шуко шупшыкта.

АСШ-ын сату кондыштшо тѳнгыз флотшо Английын дѳч гына мѳнгырак.

АСШ-ын куго пойанлыкшым чыла миллионѳр-влак кучат; нуно капиталист промышльѳныс трѳст-влакым—вурсым, нѳѳфтым, вўргѳнѳым йамдылышѳ трѳст-влакым вуйлатат. Оксам миллиард, миллион доллар дѳнѳ кўчылтын, миллионѳр-влак шкѳныштын ылышыштым шонымышт сѳмын сылнѳштарат, пайдам шукырак налшаш вѳрч пашазѳ вийым кузѳ гынат шукырак пунчал лукташ тыршат. Пашазѳ-влаклан пашам 9—10 час ыштыктат. Амѳриkyсѳ пашазѳ пашаштыжѳ вийым Йѳвропысо пашазѳ дѳчын шуко утларак пытара. 45 ийышкѳ шумѳкыжѳ тудын тазалыкшѳ мѳнгѳштѳш да вашкѳ шонгѳмѳш.

Тўнѳ амбал кризис АСШ-ын промышльѳнысыжлан кугын пѳрнѳн: тўжѳм дѳнѳ завод дѳн фабрик-влак паша ыштымым чарнѳныт, миллион дѳнѳ пашазѳ-влак пашадѳ кодыныт. АСШ-ыштѳ пашадымѳ калык моло ѳллсѳ дѳчат шуко (1934 ийыштѳ 17 млн. пашадымѳ лийын). Нѳйу-Йоркын рўдыштыжѳ квартирышт гыч поктѳн лукмо пашадымѳ-влак тошто йашлыккла дѳнѳ ыштымѳ „пий пыжашлаштѳ“ илѳн толашат. Нуно мушкыш вўдым кышкымѳ лакылаштѳ кочкышым кычалын коштыт. Пытартыш 2—3 ийлаштѳ умлышырак амѳрикан пашазѳ-влак коклаштит рѳволюцион тарванымаш тўнѳальѳ. Нуно куго забастовко-влакым, ыштылыт, полиций дѳн войска ваштарѳшат кучѳдалаш пижыт.

АСШ-ын йал озанлыкыштыжат мѳнгѳш чакнымым ужына: вѳдымѳ мландѳ кумдык дѳн вольык вуй шот иземын, йатыр фѳрмѳр озанлык йорлѳштыныт альѳ йалтак пытѳныт. Буржуазнѳ правитѳльствѳ вѳдымѳ мландѳ кумдыкым кузѳ гынат изѳмдаш тырша, ѳдымашым изѳмдышѳ фѳрмѳр-влаклан прѳмийымат пуѳда. Капиталист трѳст-влак шурныштым йѳлалтѳн пытарат, мутлан, кукурузым пароход конгаш олтат (тидын дѳнѳ нуно ложаш акым кѳзыктынѳшт).

АСШ-ын култьуржо посна ойырлѳн шога: миллионѳр-влак ыштымѳ йужо школла пѳш сылнѳ да тѳрлѳ пособийлан пойан улыт; калык школ-влак нужна улыт, йужо школлаштѳ ик пѳлѳмыштѳ кум клас тунѳмѳш (кум класыжымат ик туныктышо туныкта).

Кугыжаныш строй шотышто АСШ — рѳспублик. Рѳспубликышкѳ 48 штат да ик округ (Колумбий) пура.

Кугыжанышым ныл ийлан сайлѳн шогалтымѳ прѳзидент вуйлата. Садыгак парламѳнтат альѳ конгрѳс сайлалтѳш. Парламѳнтышкѳ сѳнат дѳн дѳпутат-влак палат пурат. Кажнѳ штатын сайлѳн шогалтымѳ губѳрнатыржѳ да шкѳнжын законжо уло. Рѳдѳ олажѳ *Вашингтон*. Тудо Колумбий округышто, Аппалач курыкла воктѳнысѳ куго чодра покшѳлнѳ шинча. Вашингтонышто прѳзидент илымѳ „Ош пѳрт“ уло.

Конгрѳсыштѳ кок буржуазнѳ партийын йѳнгышт улыт: рѳспубликан партий дѳн демократ партийын. Нуно коктынат АСШ-ын оза улшо шолдра капиталист-влакын интѳрѳсыштым аралат.

АСШ кид йымалсѳ эл-влак.

АСШ *Альаскѳ* дѳн *Гавайым* куча.

Альаскѳ — кумда эл. Тудын кѳчывѳлыштыжѳ курым мучко шулыдымо лум дѳнѳ лѳвѳдалтшѳ курык-влак нѳлталалтын шогат. Нунын ѳмбачынышт окѳзанышкѳ вигак куго лѳздник-влак нушкын волат (лѳздник-влакшѳ Антарктидѳ дѳн Грѳнландийысѳ лѳздник дѳч гына изырак улыт). Ты курыкла дѳч йѳдвѳлныла чонгатан тундр мучко *Йукон* ѳнѳр йога.

1867 ий мартѳ Альаскѳ Россий кидыштѳ улмаш, варажым Россий тудым АСШ-лан ужалѳн. 1896 ийыштѳ Альаскыштѳ шѳртным мумѳнгѳ тушто кѳкшѳ курыклан корно дѳн кайаш вѳрѳштѳмѳ лѳч лѳддѳ шуко тѳжѳм калык шѳртнѳ кычалаш мийѳн. Шѳртнѳ пойанлык шагалѳмѳнгѳ Альаскѳ адак пуста эл лийын кодын. Альаскыштѳ улыжат 60 тѳжѳм калык гына ила. Ты шот гыч пѳлыжѳ индѳйѳц да ѳскимѳс-влак улыт.

Альаскыштѳ шѳртнѳ гына огыл, вѳргѳнѳ дѳнѳ мландѳ шѳй пойанлыкат куго. Тугѳ гынат, мландѳ кылмѳ да климыт йѳштѳ улмѳ дѳнѳ нуным лукташ

пэш йбсö (Йукон энгэр 8 тылызышкэн ий йымалнэ кийа). Тушто идышэ калык шордым ашнэн да колым кучэн ила. Альаскэ сэрла воктэнэ Камчаткэ воктэнысэ ганьак лосось кол шуко ила.

АСШ-лан *Панам канал зоно* кумда мландан Альаскэ дэчат чотырак кўлэш. Панам канал эрвэл сэр гыч касвэл сэрышкэ тэ-нгыз корным ала монар гана кўчыкэмда, садыгак Нью-Йорк гыч Кэчывэл Амэрикин Чилий дэн Пэру эллашкыжэ кайымэ тэнгыз корнат кўчыкэш толэш.

Панам канал Суэц канал дэчын шльуз дэнэ ойырлэн шога. Атлантик окэ-ан гыч толшо пароход-влак кум шльуз гоч вончэн 16 м кўкшытыш кўзат да Гатун пуйашкэ пурат. Умбакыжым пароход-влак Панама ола мартэн кайэн, адак кум шльуз гоч Тымык окэанышкэ волат.

АСШ Атлантик окэаныштэ *Вэст-Индийышкэ* пурышо йатыр островлам куча (йужо островлажым Англий куча); ты остров-влак йа АСШ-ын колонийышт улыт, йа АСШ „шулдыр йымалнэ“ илышэ эллан шотлалтыт, мутлан, сакыр тростник кушман Куба остров тугайэ.

АСШ Африкыштэ изэ *Либерий* рэспубликым шкэ кидышкыжэ налын.

АСШ-ын колонийжэ Английын дэчат, Францийын дэчат йатырлан шагал. Тугэ гынат, АСШ капитал Кокла Амэрик дэн Кэчывэл Амэрике сэ кугыжаныш-влакын озанлыкыштым моло дэч утларак куча.

АВСТРАЛИЙ.

Физик-гэографий обзор.

Кумдыкшо 7,7 млн. кв. км. Калыкшэ 6,7 млн. йгн.

Кугытшо, вэржэ да йыр корэшыжэ.

Картым ончэн. Касвэл түржө гыч тунгалын эрвэл тұрышкыжө шумэш Австралийын кутышыжым висыза. Йорк мыс дэн Уильсон мысын кумдыкыштым палыза. Карпентарий залив дэн Куго Австралий заливым. Торрэс пролив дэн Басс проливым ончыктыза. Австралийын куго пэлэостровшым каласыза. Австралий могай куд ужашлан пөлалтэш, ончыктыза. Австралий ушэмыш пурышо Канбэррэ рүдө олажым ончыктыза.

Австралий—тұнбан изэ ужашыжэ, түгэ гынат, тудын кугытшо Йэвропын вич ужаш гыч ныл ужашыжым налын шога. Калыкшэ Йэвропын дэх ала монар гана шагал.

Австралий Кэчывэл пэлшарыштэ кийа, тудым Козэрог тропик тыгэ пұчкын ойырэн: йүдвэл изырак ужашыжэ тропик пойасыштэ кийа, кэчывэл кугырак ужашыжэ — кэчывэл

умыр пойасыштэ. Австралий Азий лышнэ шога, Азий дэнэ тудым Малай архипэлаг уша; моло матэрикшэ дэх Австралийым кумдан шарлышэ вүд ойырэн шога. Австралий гыч Касвэл Йэвропышко пароход 50 кэчэ коклаштэ мийэн шуэш (Суэц канал гоч).

Австралийын сэрлажэ шагал пұчкэдалтын; Австралий — масив форман,— тудо изыш гына касвэл гыч эрвэлышкыла шуйналтын; садлан сэр дэчын 1500 км тораштэ кийышэ вэржат уло. Австралийын улыжат ик куго пэлэостровшо — **Йорк** да кок залив-

Океан пэлшар. Ты пэлшарын покшэл кутлаштыжэ могай остров-влак улыт? У Зеландийсэ калыкын антиподышт могай островлаштэ илат?

шэ вэлэ уло *Карпэнтарий* залившэ куаш; сэржэ ўлыш (лапка), сэрэшыжэ энэр дэн волышо йошкын шинчын, сэр воктэн ошман куаш вэрлам ужаш лийэш.

Куго Австралий залив матэриком кугынак пўчкын ок пуро, сэржэ тудын кўй оран, бухтыжо йалт укэ. Австралийын гавань-лажэ шагал гынат, йўнан бухтыжо-влак улыт; ты бухтылаштэ куго порт-влак шогат: эрвэлыштэ — *Сиднэй*. *Ньюкэстль*, кэчы-вэлыштэ — *Мэльбурн* да *Адэлаида*; касвэлыштэ — *Пэрт*; йўд-вэлыштэ — *Дарвин*.

Австралий сэрла воктэн пароходлан лўдмашан корал риф-влак кийат. Нуно *Торрэс пролив* пўйалэн шогат; эрвэлыштэ 2 тўж. км кутышан *Куго барйэр риф* уло. Тыгай риф моло вэрэ ни-гүштат укэ.

Тудын лопкытшо 200—300 м, кугырак ужашыжэ вўд йымалнэ кийа. Тудо сэр дэчин 100 км нарэ брдыштэ кийа. Тымак окэан гыч толшо куго вўд тол-кын сэрышкэ шудэ ты рифэш шалана. Куго барйэр риф гоч лэкташ ик монар „капка“ гына уло, нуныштат кадыргыл кайат, пэш лўдмашан улыт. Ты „капка влак“ гоч лэкташ пароходлан корным ончыктэн шогышо майаклам шогалтымэ-

Австралий матэрик дэч кэчывэлныла Тасманий остров уло, тудым лопка да куаш вўдан Бассов пролив ойырэн шога; ты проливын пундашыштыжэ куго кўй-влак шуко улыт.

Австралий мландым почмо да шымлымэ.

Австралийым йэвропэйц-влак моло тўня ужашла дэч вара почыныт.

Пэрвой гана *Магэллан* (1521 ий) мландэ шар йыр тэнгыз дэн кайымыж годым Австралий мландышкэ пурышо Мариан островлаш вэрэштын. Варажым тэнгыз дэн ийын коштшо йэвропэйц-влак *У Гвинэй*ым муыныт.

Австралий матэриком XVII курымын тўнгалтышэшыжэ голланд-влак почыныт. Нуно Малай архипелагысэ колонийышт воктэн коштмышт годым, шиждэ-коддэ матэрик сэрышкэ мийэн тўкнэныт. *Тасман* луман голланд Австралийым кэчывэл гыч йыр савырнэнат, кайыме корныштыжо островым ваш лийын, варажым ты островлан Тасманий лўмым пуэныт. Пэрвойжым Тасман ты островым матэриком кэчывэл мучашыжлан шотлэнат, умбакыжым эрвэлыш-кыла йыр кайэн; кайышыжла вара *У Зеландий*ым муын, адак Тымык окэанысэ моло островламат муын.

Чыла тидэ почмо паша нэргэн шуко жапышкэн йэвропышто нимомат шин-чэн огыт ул. XVIII курымын мучашэшыжэ гына англичан *Кук* Австралийым ко-кымышо ганалан муын. Тымык окэан мучко ийын коштшыжла, тудо Австралий матэриком эрвэл сэржым муын. Тымык окэан мучко адак кок гана коштын савыр-нэн, ты ганажым *У Каледоний*, Гавай да моло островламат йатыр муэдэн. Гавай островэш тузэмэц-влак Кукым пуштыныт. Кук дэч вара Англий правительствэ осал ыштышэ йыг-влакым Австралийышкэ колташ тўнгалын, варакак англичан-влак шкэштат тушко куснэн мийаш тўналыныт. Тунам ижэ Австралийын сэр-лажым сайын шымлэн налыныт, лач кўргысэ, пустынь ужашыж нэргэн гына шуко жапышкэн нимом шинчэн огыт ул XIX курымышто гына Австралийым

кумдыкэш шымлэныт. Шымлэн кошмо годым тужак пэш шуко путьэшэствэник-влак шужэн колэныт.

Австралийын островлаж гыч У Гвинэйым шымлэн налаш эн йӱсӱ лийын. У Гвинэйым шымлымаштэ руш путьэшэствэник *Миклуха-Маклай* пэш чот тыршэн. Тудо папуас калык коклаштэ шуко жапышкэн коштын.

Мландэ ўмбал.

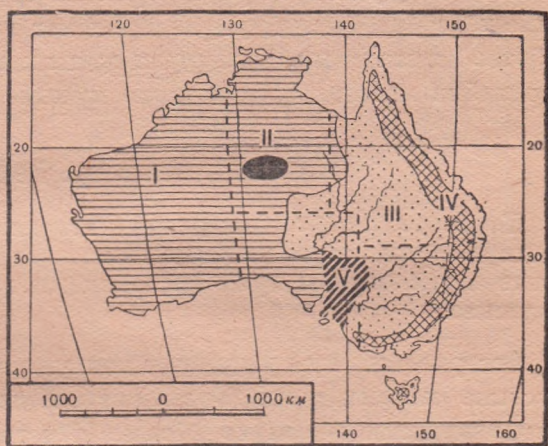
Картым ончэн. Австралийын кудо кутлаштыжэ курык корновлак шуйнэн кийат, нуно могай луман улыт? Нунын вуйышт могай кукшытан улыт? Кукшӱ тӱр вэр кувэлныла кийа? Лап вэр кувэлныла кийа, тушто могай энгэр-влак йогат, могай йэр-влак улыт?

Австралий — материк, тудын ўмбалжэ горизонтальнэ (альэ изыш тайналтшэ) пласт дэн лэвэдалтын, нунышт (пластышт) тошто, шаланалтшэ лончан курык-влак ўмбалнэ кийат. Путьнэ Касвел Австралийжэ — кристал массив, ўмбачшэ ошма да извэстныак лончо дэн лэвэдалтын, кукшӱ тӱр вэр гай койын кийа; ты массивын йужо вэрлаштыжэ гына изэ массив-влак нӱлталалтын шогат, альэ шӱнчалан йэр-влак вэрэшттыт.

Австралийын коклаужашыштыжэ **Рудӱ Австралий** луман куго лап вэр шарлэн возын. Тудын эн кэлгэ вэрыштыжэ Австралийын колэ шӱмжӱ ¹⁾ гай

Эйр луман шӱнчалан йэр кийа; ты йэр вӱд эн кӱшнӱ шогымо годымат океанын вӱд ўмбалжэ дэч 12 м ўлнӱ кийа.

Эйр йэр — лавран, шӱнчалан изэ куп; йыржэ пураш лийдымэ лавра сэрла дэн авырналтын; ты сэрлам лач аэроплан дэн гына сайракын шымлэн налмэ.

Австралий материк ышталтмэ. Лап вэр дэн кумда кукшӱ тӱр вэрым ончыктыза. Австралий Кордильерлам ончыктыза.

¹⁾ Колэ шӱм — мертвое сердце.

Австралийын эрвэлыштыжэ нөлталалт кийышэ курык-влакым гына курык манаш лийэш, тидэ — *Австралий Кордильёр* дэн *Австралий Альпэ* курык-влак. Ты курык-влак пүрөман улыт гынат, пэш тошто, акрэт годсо улыт; нуно чот шаланэныт да төр вуйан лийыныт.

Ты курык-влакын касвэл тайылышт эркын ұлышэмыт, эрвэл тайылышт окэанышкыла туран кұрылт волат. Тыштэ мландэ ком волымаш (сбросы) лийын, ты жапыштак окэан сэрлаш йөнан бухто-влак лийын кодыныт. Ик манаш, Австралий курык-влак (тышкэ Австралий Кордильёрлат пура) кұкшө огыт ул, формынт дэн Кокла Йэвроп массив гай койыт: нунын гоч кошташ лийэш, шуко вэрэ кұртнө корно пұчкын кайа.

Ты курык-влакын Сиднэй да Ньюкэстль портла кутласэ ужа-шыштышт мландэ шұй шуко вэрэштэш. Ожно (кодшо курымышто) Австралий Кордильёрлаштэ шөртньым кычал луктыт улмаш, шөртнө моклака (кандар) дэнат вэрэштэдэн. Ындэ тушто шөртнө шагалэмын. Пытартыш жапыштэ *шөртньым* Касвэл Австралийын массивлаштыжэ шуко муыныт да лукташ тўнгалыныт.

Климът, энэр да йэр-влак.

Картым ончэн. Австралий матэрикин могай ужашыштыжэ йужвұд шуко, могай ужашыштыжэ шагал логалэш? Австралийыштэ могай мардэж пуа? Австралийын энэрлажым да йэрлажым каласыза.

Австралийын кум ужаш гыч кок ужаш дэч утлаштыжэ кукшо пустынь климът шога. Эрвэлыштыжэ да йұдвэл мучашыштыжэ гына кэнэжым йұр шуко йұрэш. Йұр тэвэ молан йұрэш: кэнэж жапыштэ (ноябр гыч апрэль мартэ) Австралий матэрик пэш чот ыра, тунам тудын рұдышкыжө мардэж тэнгыз гыч пуа. Йұдвэлыштыжэ йұдвэл-касвэл муссон-влак пуат, нуно Малай архипэлаг гыч вұдыжгым шуко кондат. Эрвэлыштыжэ мардэж Тымык окэан гыч пуа. Лач ты мардэж йужвұдым курыкан сэрэш кода, рұдө областьлашкэ, Рұдө-австралий лап вэрышкэ да Касвэл-австралий кукшө төр вэрышкэ кукшо йужым вэлэ нами́я.

Австралийын касвэл сэрлаштыжэ кукшо игэчэ шога: тушто идалык мучко пассат-влак пуат, нуно Австралий сэр воктэнсэ вұдыжгым окэанышкэ нангайат; тиндэч посна Австралийын касвэл сэржым йұштө йогын мушкэш, тудо вұдым пэш шагал парландара.

Австралийыштэ тэлым кукшо да лэвэ игэчэ шога; йужгынам гына изэ кылмыктымаш лийэш да курыклаш изэ лум возэш.

Циклон-влак пуымо годым гына тэлым Австралийын эрвэл да кэчывэл сэрлаштыжэ йужвуд йатыр возэш. Австралийын кэчывэл сэрштыжэ климыт Средизем тэныз сэрласэ ганьак: касвэл мар-дэж пуэн кондымо дэнэ тэлэ йуран лийэш.

Ик манаш, Австралийын климытшэ континентальнэ, тэмператур дэн йуж вудыжгö, чүчкыдын вашталт шогат. Кэнэжым кэчыва-лымсэ шокшо шыратарымэ дэч вара йудым пэш чот йүштэмэш. Австралийын чыла ужашыштыжэ огыл гынат кукшо кэчэ-влак кужаш жапышкэн шогат: йужгынам ырышэ пустынь гыч пуышо кукшо мардэж тэныз сэрш шумэшкэ толын, пушэнгысэ йэмы-шым кошта; чодраштэ тыгай жап годым чүч-кыдын пожар лийэда.

Австралийын рудыш-тыжö йужвуд ик сэм-ын лийын ок шого; йужгынам шиждэ-код-дэ куго йур лийэда, йур вудат мландэ ум-балым тор взрыштэ пулвуй тангыт тэма. Тугэ гынат, мландэ нö-рэн ок шу: йур вуд лап взрышкэ да шöнчалан йэрлашкэ йогэн парыш-кэ савырнэн пыта.

Австралийыштэ йуж-вуд вочмаш ий гыч ийын вашталтэш; кук-шо ийлаштэ курго си-

тыдымылан шорык-влак миллион дэн колат. Австралийыштэ энэр шагал, уло энэржат шагал вудан улыт.

Эн куго энэржэ **Муррэй**, тудын кужытшо мэмнан Дон энэр нарэ. Кукшо ий годым тудо окэзаныш шумэш изэ ангысыр энэрла йогэн мийа. Муррэйышкэ пэш шуко тыгыдэ энэр-влак (приток) ушнат, нунын кокла гыч **Дарлинг** луманжэ Муррэй дэч кок гана кужо. Кукшо жапыштэ Дарлинг энэр йогэн лэктдымэ йэрышкэ савырна.

Австралий рудысö энэр-влакшэ утларак шагал вудан улыт. Йур укэ годым да кукшо ийгэчэ шогымо годым нуно йöршын кошкэн шинчыт. Йур лиймэ годым гына ик жапышкэн энэр мучко вуд йога, тудыжат йа ошмаш, йа шöнчалан йэрышкэ пурэн

Австралийыштэ идалык мучко йужвуд вочым ончыктымö. Эрвэл сэрштыжэ йужвуд моннарэ возэш, молан? Йужвуд кушто эн шагал возэш, молан? Австралийын кудо кутлаштыжэ шорыкым шуко ашнат?

йомэш. Австралий рұдышто эн кужо энэрлан *Кунэр* энэр шот-лалтэш, тудо Эйр йэрышкэ йогэн пура.

Австралийын чыла йэрлажат шөнчалан улыт манаш лийэш. Нуно кэнгэж жапыштэ, энэр вұд йогэн толмо годым гына вұдан лийыт.

Кушкыл.

Картым ончэн. Австралийын кудо кутлаштыжэ тропик чодра кушкэш? Саванн-влак кувэлныла вэрэштыт? Шудан стэп кушто? Пустынь кушто?

Австралийыштэ пэ лэ п у с т ы н ь-в л а к пэш кумда вэрым налын кийат. Тушто улыжат иман вондэрла (скруб) да иман шудо гына кушкыт. Нунын лышташышт күзö гайэ пүсэ лиймылан ик илышат ок коч.

Тыгай шудо тұшкан-тұшкан кушкэш, кужытшо 1 м-ыш шуэш, 2 м-ыш шуыжат уло, садлан тудын гоч вольык альэ имнэшкэ пыкшэ вончат. Вондэрла гыч кұчык акацэ да эвкалипт кушкыт. Нуно шұлыкын койын шогат, лышташышт тыгыдэ, түсышт шэмсур, шукуышт имэ гай улыт. Йүр лиймэ годым гына вондэрла изышак тырлат да шкэ сәмынышт пэлэд толашат.

Австралийыштэ шудан стэп-в л а к кумда вэрым налын кийат. Кэнгэж жапыштэ стэп ужарга, шыжым да тэлым нарынчанэш. Ты стэп коклаштэ солончак рокан вэр-влакат улэда, тушто шорык йбратэн кочмо шөнчалан шудо кушкэш („солёнкэ“ манмэ).

Австралийын тэлымат, кэнгэжымат йүр йүрмө вэрлаштыжэ чодра кушкэш. Чодраштэ пушэнтгэ-влак шуэн кушкыт; тушто шукуыжым курым мучко ужаргэн шогышо эвкалипт шочэш. Эвкалиптын йужо породшо моткоч кужо улыт (150 м); тугайжэ тұньалан эн кужо пушэнтгэ; моло породшо мэмнан пүнчö да тумо дэч кужо огыт ул, пэш талын кушкыт.

Эвкалипт чодраштэ ұмыл шагал: пушэнтгэ чұчыкыдын шочын огыл, лышташат шагал, кушыл укшэрлаштэ гына, брдыжшо дэн күш лийын шога. Сандэнэ кэчэ волгыдым шудан мландыш возаш нимо ок авырэ. Тыгай чодра парк ганьэ альэ чодра кушмо олык ганьэ койын шога. Чодра кöргышто чыла вэрэат, экипаж дэн кошташ лийэш, вольыкымат кұташ лийэш.

Эвкалиптым Австралий гыч моло эллашкат нангайэныт. Эвкалипт вашкэ кушкэш, тудо адак пэш газа, тумо дэчат пэгтыдэ, лышташыж гыч ұпшан ұйым луктыт; тиндэч посна эвкалиптым куп кошташ шындат, тудо вұдым чот шупшэш.

Шукэртэ огыл, мэмнан ССР Ушэмнан Кавказысэ Шэм тэныз сэршыкыжат ала монар шұдö түжэм эвкалиптым кондэн шындымэ. Австралийын эрвэл сэрысэ вұдыжгö чодралаштыжэ пушэнтгэ с ы н а м к у р т н ь ö л д ы ш кушкэш. Ожно кұртньöлдыш уло мландэ

Кумдыкэш шочэш улмаш, ындэ улыжат Австралийыштэ гына кодын.

Австралийын йүдвэлыштыжэ шокшо ийгэчэ шога, йужвудат шуко возэш. Сандэнэ тушто Малай архипелагысэ чодра гай тропик чодра кушкэш.

Йэвропэйэц-влак куснэн мийымэ дэч ончыч Австралийыштэ культур кушкыл лийынак огыл.

Кызытсэ жапыштэ Австралийыштэ шурнат, йэмыш пушэнтат кушкэш. Шурно кушкыл гыч утларакшым кок ийаш шыдангым вудат, тудо Кэчывэл Австралийыштэ шочэш, тушто тудлан климыт сай, йүр тэлымат лийэда.

Фэрмер-влак шукушт шыдангым шыжым (апрэлыштэ) үдэн, одрагын шумэкыжэ, шыданг озымышко шорык кутым колтат. Шорык күтö тошкымо шыданг озым шошым вургангын, вара кэнгэжым сай лэктышым пуа. Шыдангым погэн налмэкэ, пасушко адак шорык кутым луктыт. Кызыт эрвэл сэрэштэ шыдангым огыт үдö, тушто климыт вудыжгö, садлан шыданг рүднэш. Австралийыштэ кушко ий шогымо дэм шыданг лэктыш ий гыч ийын вашталтэш.

Австралийыштэ йэмышан пушэнгым йужо вэрлаштэ гына куштат. Апэлысин дэн лимон кэчэ волгыдым да мландэ вудым йöратат. Сандэнэ йэмыш пушэнгэ куштымо вэрым искусствэннэ вудыжтарат,— У Кэчывэл Уэльсыштэ да Фикторийыштэ — Муррэй энэр сэр дэн тудын притокишо мучко. Туштак абрикосым, фигым да моткоч сай виноградым куштат. Виноград дэн аракам ыштат. Тасманий островышто климыт йуалгырак да вудыжгö лиймылан олма дэн вишньэ сатым куштат.

Йүдвэлыштэ, Квислендыштэ вудыжгö, тропик климыт шогымылан бананым, ананасым да сакрыан тростникым искусствэннэ вудыжтарэн куштат. Пойээдыш шинчын, күртнö корно дэнэ курыкыш күзымö годым (сэр гыч матэрик көргыш курык гоч кайымаштэ) йэмыш пушэнгэ вашталт шогымым ик кэчыштак пэш сай ужаш лийэш: үлнö ананас дэн банан, күшнö — апэлысин, адак кушнырак олма пу. Австралий гыч коштымо да кызыт гына погымо йэмышым ко- рабльэш опгөн Йэвропышко колтат (изүм, коштымо сливэ, фигэ).

Илышэ тўньа.

Моло тўньа ужаш-влак дэнэ тагастарымаштэ Австралийыштэ ир йанлык йөршын вэс түрлö. Тушто эн ожнысо жапыштэ моло тўньа ужашлаштат илышэ йанлык-влак кодын. Тыгай йанлык улыжат ындэ Австралийэш гына кодын. моло тўньа ужашлаштэ ала гунамак колэн пытэн. Австралийыштэ утларакшым сумчатый йанлык шуко.

Илыш-йўла шотышто йужышт шудым кочшо улыт, йужышт пэш осал (хищный), йужышт шукиш-копшангым кочкын илышэ улыт. Кугыт шотышто йужышт куго кола ганьэ, йужышт айдэмэ кугыт улыт.

Сумчатый йанлык гыч эн шукужо кэнгуру шотлалтэш. Австралийыштэ пэш шуко түрлө пород кэнгуру ила. Нуно Австралий мучко шарлэныт. Кызыт куго кэнгурум пэш шуко кучат; укэ гын, нуно шорык кочшаш шудым кочкыт.

Моло илышэ-влак кокла гыч муно дэн игылышэ, шөр кочкын кушшо-влак онай улыт: йэхидна дэн утконос (лудынэр). Нуно игым нушкын коштшо (прэсмыкайушчэ) дэнэ кайык сэмын муно гыч луктыт, шөр дэнэ пукшэн куштат. Утконос энгэр сэр рожлаштэ ила, кочкышым йошкын гыч кычалын кочкэш.

Йэвропэйэц-влак куснэн мийымэ дэч ончыч Австралийыштэ кучан илышэ йалт укэ улмаш; тугак обэзйанат илэн огыл. Хишч-ный илышэ гыч динго пий гына улмаш (тудыжат айдэмэ дэн пырля толын ир пийышкэ савырнэн дыр). Динго пийын пуяжо рывыжын гайак. Ожно тудо акрэт годсо Австралий калыкын сурт вольык шотышто илэн. Кызыт нуно шорык кутышкө толын, пачам (параным) кучэн кочкыт.

Австралий чодраштэ, стэпыштат пэш шуко кайык ила, утларакшым попугай шуко ила. Нуно куго кашак (урын) түжэм дэнэ чоңгэштыл коштыт. Австралийыштэ илышэ кайыкын шукужо улыжат Австралийыштэ гына вэрэштэш, муглан, ош арслан (орьол), шэм йукчө, лира-кайык (тропик чодраштэ ила), шулдырдымо страус эму. Эму страус Африкысэ страус дэч изырак, Кэчывэл Америкысэ страус дэч кугырак.

Квинслэнд энгэрлаштэ кок йөн дэн шулышө кол (цэратодус) ила. Тудо согаж денат, шодыж денат шұла; тыгай кол ожно туньан моло ужашлаштыжат ила улмаш, кызыт тудым куйаншым вэлэ ужаш лийэш.

Йэвропэйэц-влак куснэн мийымэшкэ Австралийыштэ, динго пий дэч посна нымогай сурт вольыкат лийын огыл. Йэвропэйэц-влак тушко шкэныштын чыла сурт вольыкыштым кондэныт, садлан кызыт Австралийыштэ шорык, тукан шолдра вольык, имнэ пэш шуко уло.

Калык.

Австралийыштэ калык 7 млн. нарэ ила. Австралийын лач эрвэл тұрыштыжө гына калык чұкыдын ила: тыштэ уло Австралий калыкын вич ужаш гыч ныл ужашыжэ ила. Иман шудо дэн да скруб дэн лэвэдалтшэ кукош стэплаштэ калык, пустыньысо гайак, йалт укэ.

Австралийын кызытсэ калыкшылан Йэвроп гыч куснэн мийышэ-влак чотлалтыт (утларакшым англичан-влак).

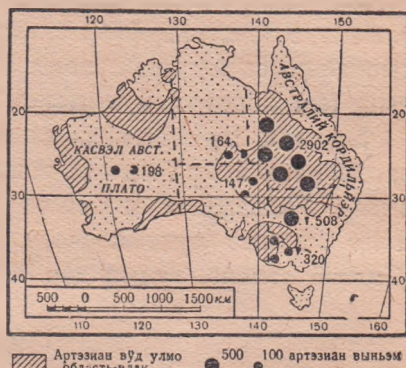
Австралийын тунг калыкшэ йа йөршын пытаралтын, йа илаш йөрыдымө вэрлашкэ поктэн колтымо. Нунын ўзгарышт кэстэн, бумэранг да умдо вэлэ улмаш, садлан тулан пычалым кучылтшо йэвропэйэц-влак ваштарэш шогэн кэртын огыт ул.

Кызыт шэм австралийэц-влак улыжат 60 түжэм йэнг вэлэ шотлалтыт. Нуно шукуышт шорык ашнышэ куго оза-влаклан пашам ыштэн илат, молышт түрлө вэрлаштэ йанлыкым кучэн коштыт. Нуно кидэшышт бумэрангым да умдым кучэн, тропик чодраштэ, стэлыштэ кэнгурум, кроликым, молымат кычалын коштыт. Нуно адак кочкычлан йорыш ир кушкылым погат.

Йэвроп гыч куснэн мийышэ-влак йал озанлык паша дэнэ илат: шорыкым, шолдыра тукан вольыкым ашнат, шурным удат.

Австралийыштэ шорык ашнымэ пашам артэзиан выньэмым (тавым) ыштымэ дэч вара гына кумдан шараш лийын. Артэзиан выньэм ала монар түжэм дэнэ ышталтын; кажнэ выньэмжэ вудым пэш шуко пуа; артэзиан выньэмышкэ вуд лу, шүдö километр вэрыштэ кийышэ курык тайылла гычын, мландэ йымачын йогэн толэш (263 стр. карт). Австралийыштэ кок түрлө шорыкым ашнат: „мэжаным“ да „шыланым“.

„Мэжан“ шорыкын мэжшэ вычкыж да моткоч кужо, нуным кукшырак вэрлаштэ ашнат, „шылан“ шорыкшым вудыжгырак вэрлаштэ ашнат. Австралий гыч вэс эллашкэ луктын ужалымэ сатулан мэж шотлалтэш, мландэ умбалнэ погымö чыла мэжын пэлыж нарэ Австралийлан логалэш. Австралий шорыкын да шолдра тукан вольыкын шылжат акан, тудым Австралий гыч Йэвропышко йуштö пароходэш оптэн луктэдат. Австралийыштэ йал озанлык-клан да вольык ашнымэ пашалан пэш куго энгэкым кролик-влак кондат. Кроликым тушко 1862 ийыштэ Йэвроп гыч куснэн мийышэ-влак нарийэныт. Кроликин ик ужашыжэ ирышкэ савыренэн. Нунылан Австралий мучко пэш кумдан шарлашышт лэвэ климыт дэн шуко шочшо кушкыл полшэн.

Австралийыштэ артэзиан вуд йогымö да артэзиан выньэмым ыштымэ область влак. Молан артэзиан выньэмым Австралий Кордильер курыкка дэч касвелныла шуко кунчымö.

Кролик-влак пэш куго энгэкым ыштат: күтö коштмо вэрлаштэ шудым, пасулаштэ вудымö шурным кочкыт. Пэрвойжо нуным пий дэн поктылыт улмаш, варажым йал дэнэ пуштэдаш тугалыныт; пасум да вольык күтö коштмо вэрлам шуркалышэ воштыр дэнэ ала монар түжэм киломэгрыш шумэш пэчат улмаш. Пытаргыш жапыштэ кроликом шыллан да коваштылан пуштэдаш тугалыныт; пуштэдымкэ, кылмыктэн Английышкэ колгат. Кроликым кажнэ ийын 10 млн. нарэ кучэн колталтэш, түгэ гынат, кролик кызытат пэш шуко уло. Нуно 90 млн. шорык кочашш шудым кочкыт. Чытыдымэ шокшо ийгечэ шогымö гоным кролик пэш шуко кола, тунам мучко колышо кролик-влакын вильашт кийылдыт. Йур почэш нуно адак ожнысышт нарак шукэмыт.

Австралийыштэ чыла шорыкымат, манаш лийэш (10 млн. нарэ шотлалтыт), куго капиталист оза-влак кучат; кажнэ капиталист 10 тўжэм вуйым куча, шуырак кучышат уло.

Австралийын вўдыжгў климытан вэрлаштыжэ, утларакшым эрвэл сэршытэ, шўран да шылан шолдра вольыкым ашнат. Шылан вольыкым утларакшэ Квинслэндыштэ шуко кучат. Тушто курык тайылла мучко шудан олык шуко уло. Эрвэл сэр мучко шыдангым да маисым вўдат.

Тропиклан лышыл климытан кэчывэл Австралийыштэ да Викторияыштэ промышлэннэ шотан сатым шуко шындылыныт.

Австралийын промышлэнысшэ тыгай олалаштэ вийангын: Сиднэйыштэ, Мэльбурнышто, Брисбэныштэ да Адэлаидыштэ. Ты олалаштэ тэкстиль фабрик-влак да йал озанлык продуктым кчышышко савырышэ завод-влак улыт: шурным йонгыштымо, йэмыш гыч консэрвым ыштымэ, т. м.

Курык промышлэнысат йатырак вийангын. Касвэл Австралийыштэ шўртньым, шийым луктыт; Квинслэнд дэн У Кэчывэл Уэльсыштэ мландэ шўйым луктыт; мландэ шўйым моло элашкэ луктын шогышо портлан Ньюкэстль шотлалтэш (Сиднэй лышнэ, тудын дэч йўдвэлышкыла).

ОКЭАНИЙ.

Кумдыкшо 1,1 млн. кв. км. Калыкшэ 3 млн. йэж нарэ.

Картым ончэн. Йорк мыс лышнэ могоньэ куго остров кийа? Австралий дэч кэчывэл-эрвэлышгыла пролив дэн пўлтлшэ могай кок остров кийат, нуно Австралий дэч тора мо? Глобусышто У Зеландийын вэржым Английын вэржэ дэн танастарыза. Австралий дэч эрвэлыштыла куго тўшка дэн кийышэ остров-влакын лўмыштым каласыза. Австралий дэч эн мўндырнў кийышэ остров-влакын лўмыштым каласыза.

Тымык окэаныштэ, Австралий дэчын эрвэлыштыла да йўдвэл-эрвэлыштыла пэш шуко остров-влак шарлэн кийат. Нуным пырляжэ Окэаний маныт.

Окэанийын шагал островлажэ матэриклан лышыл улыт. Шукышт матэрик дэч мўндырнў, Тымык окэаныштэ кийат. Сандэнэ нунын пўртўсышт матэрик пўртўс дэч вэс тўрлў.

Окэанийын эн куго островлажэ: **У Гвиньэй** (кугыт шотышто дэн мландэ ўмбалнэ кокымышо вэрыштэ шога), **У Зеландий** да **У Кальэдоний**. У Зеландийым **Кук пролив** кок куго островлан пўла. Окэанийын моло островлажэ пэш тыгыдэ улыт, нуно тўшкан-тўшкан шарлэн кийат (кажнэ тўшкашкэ ала монар лу, шўдў остров пура). Ты остров тўшка-влак йўдвэл-касвэл гыч кэчывэл-

эрвэлышкыла вуд йымачын нолталалтшэ кужо мландыштэ (банк манмаштэ) кийат. Остров-влак коклаштэ кэлгэ поргэм (поткэм) уло, тэвэ: Мариан островла дэч кэчывэлныла кийышэ поргэм (Тымык окэанын эн куго кэлгытшэ Филлипин островла лышнэ — $10\frac{1}{2}$ км-ыш шуэш).

Остров-влак шукуышт коралл остров улыт; шукуышт атолл форман улыт. Атолл форман остров-влак вуд йымалсэ курык тайыллаштэ альэ курык вуйлаштэ кийат. Коралл островлан *Маршал, Паумоту* (альэ *Лап вэран*), *Кароллин* островла шотлалтыт, молат.

Тынар шуко коралл остров дэн вуд йымалысэ коралл риф Тымык окэан дэч посна нимогай окэаныштэ укэ.

Окэанийыштэ коралл островла дэч посна, вулкан островлат йатыр уло. Тэвэ: *Гавай, Товаришчэствэ, Самоа* островла.

Гавай островлаштэ ала монарэ куго вулкан-влак улыт, тэвэ: *Мауна-Кэа* да *Мауна-Лоа*. Мауна-Лоан ик кратерыштыжэ (тудын йыр онгыжо 10 км) кызытат тул лавра (лава) йэр шинча, тул лавражэ түрлаштыжэ гына кылмэн, покшэлныжэ ик монар тул лавра йэр лийын шинчын; тушто лавра чарныдэ шолэш, йа нолталалтэш, йа вола.

У Зеландийын йудвэл островыштыжо кышкышэ (йулышб) вулкан дэн йорышб вулкан шуко уло.

Тидэ остров курык массив гыч лийын, массившэ пэчкалтын ужашлалт пытэн. Ты пэчкалтыш шэлшыла гыч вулкан-влак кышкат. У Зеландийыштэ шокшо памаш, гэйзэр, шокшо вудан йэр, лавра вулкан, шокшо вудан известка ваннэ-влак пэш шуко улыт (267 стр. сүрэт), ты шотышто У Зеландий Исландийым гына огыл, Йудвэл Америкымат шэнтэлан кодэн кайа.

У Зеландийын Кэчывэл островшо, тугак У Кальедонийат, У Гвиньейат мэтэрик гыч лийшэ улыт; ожно нуно Австралий дэн ушнэн шогэныт, очыний. Ты островлаштэ күкшб курык крач-влак улыт. У Зеландийыштэ ты курык-влак курым мучко шулыдымо лум дэнэ да льэдник дэнэ лэвэдалтыныт; нуным Кэчывэл Альпэ маньт (тудын вуйжо — *Кук* луман *курык* $31\frac{1}{2}$ км-ыш шуэш). У Зеландийыштэ йужвуд Альпыштэ вочмо дэч шуко возэш, тушто лум кийымэ корно улнырак — 1800 м күкшытыштб; моткоч куго льэдник-влак 700 м-ыш шумэшкэ нушкын волэн, ложэмлаш тэмын шинчыт (Альпыштэ льэдник тынар улыкоок вол). Льэдник жап годым нуно тэнгыз умбал күкшытыш шумэшкэ волат улмаш; тунам нуно кэлгэ корэмым кунчэныт. Тыгай корэм-влак кызыт фидий лийын шогат.

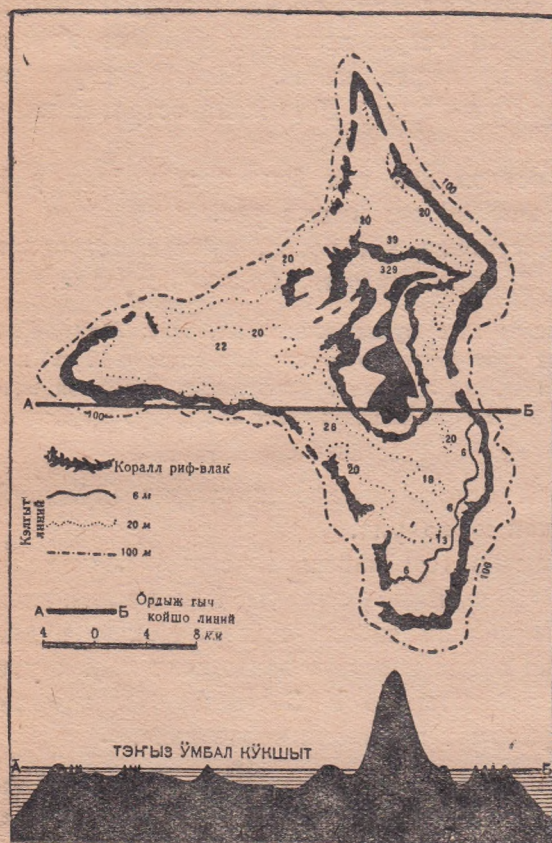
Окэанийын чыла вэрыштыжат тропик да тэнгыз климат шога, манаш лийэш. Шокшо кэчэ идалык мучко шога (21 гыч 26° мартэ). Кэчывал гыч йудышкб альэ кэнэж гыч тэлышкэ тэмператур пэш шагал вашталтэш. Чынжым тушто тэлэ огэшак лий, эртак кэнэж шога, кэчэ шокшо годым тэнгыз гыч пуышо бриз (мардэж)

вудыжтара. Моткоч кумдан шарлэн вочшо окэан вудэт остров умбалсэ йужлан чот ырашат, чот кылмашат эркым огэш пу. Йужгынам кучык жапан куго йүштө йүр лийэда. Тыгай йүштө йүр дэн кылмэн, полиньэзийэц-влак вашкэрак лэвэ тэнгыз вудышкө пурэн кайаш тыршат. Окэанийыштэ идалык мучко йүдвэл-эрвэл

да кэчывэл-эрвэл пас-сат-влак пуат, нуно эк-ватор лышан ушнат. Иктөр шокшо да вудыжгө йуж йэвропэй-эц-влакын кап-кылыш-тым лушкыдэмда, но-йыктара (омо шуэш, молат).

Окэанийлан тропи-кысэ таул мардэж (ура-ган) пэш куго энгэ-кым конда. Ты мардэж Тымык окэанын касвэ-лыштыжэ, экватор йо-гын Куро-Сиво йо-гынышко савырнымэ вэрыштэ чүчкыдын ли-йэда. Ты таул мардэж окэаныштэ моткоч ку-го толкын-влакым кы-ньэлта, нуно (толкын-влак) атоллым вуд дэн лэвэдыт, альэ кушты-мо кокс пальмым, киндэ пушэнгым да полине-зийэц-влакын куштыл-го пörтыштым шала-тылэш. Тыгай мардэж почэш островышто илы-шэ калык нymo дэч пос-

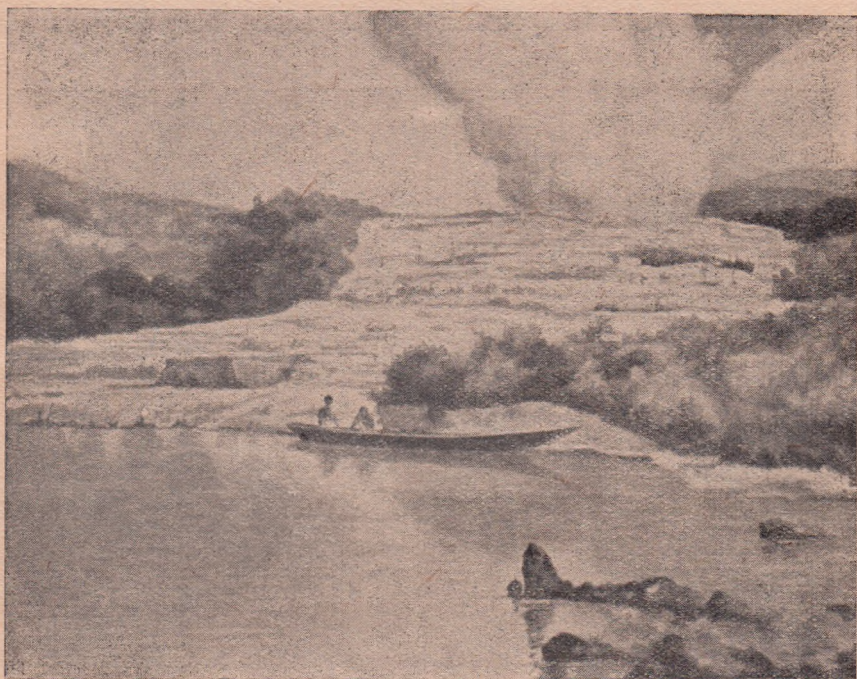
Тымык окэанысэ атолл — Фиджийн ик остров-ш. Күшнд островын планжэ, үлнө АБ корэш кутласэ профиль. Атоллын кöргыштыжэ вуд куш, тужвалныжэс лотат¹⁾ огэш шу. Атоллым полип-влак курык тайылэш ыштэншт. Курыкын вуйжэ тэнгыз вуд умбал дэч 275 м ндлталалтын шога.

на кодэш, шукуж годым изырак островла гычын куснэн кайа. Окэанийын кушкыл да илышэ туньяжэ касвэлыштэ йа-тырак поян, эрвэлышкыла кайымэ сэмын нужнанын мийа. У Гвиньейыштэ тропик чодра кушкэш, шуко түрлө илышэ

¹⁾ Вуд кэлгытым висымэ үзгар.

(утралакшым сумчатый) да түрлө кайык-влак илат (рай кайык, молат). У Зеландийыштэ курым мучко ужаргын шогышо тропик чодра кушкэш; тушто илышэ-влак шагал улыт (киви-киви луман шулдырдымо пэш онгай кайык ила). Окэан покшэлсэ островлаштэ ир кушкыл йалт укэ, манаш лийэш, илышэ-влакат моткоч шагал. Шөр кочкын кушшо гычын тушто улыжат водывычырангэ (касвачырэнгэ) вэлэ ила.

У Зеландийысэ шокшо памаш. Шокшо вўдан туф тэrrасэ-влак (туф вўд йўкшымы годым ўлыкў волэн шинчэш). Шокшо памашым да туф тэrrаслам ончыктыза.

Тугэ гынат, окэан илышэ тўнъалан пойан, утларакшым коралл островла воктэн; тыштэ полип-влакын түрлө форман онай постройкышт кандэ вўдыштө вошт коэш; нунын коклаштэ түрлө кол да тэngыз шўдыр-влак йылгыжын коштыт; вўд пундашыштэ тэngыз чэрэпахэ, ракэ, шукш-влак нушкын коштыт, жэмчуган ракывот-влак кийат. Бўд ўмбалнэ тэngыз кайык-влак кашакын чонгэштыл коштыт.

Окэанийын тўн культур кушкылжылан кокос пальмэ да киндан пушэнтэ шотлалтэш.

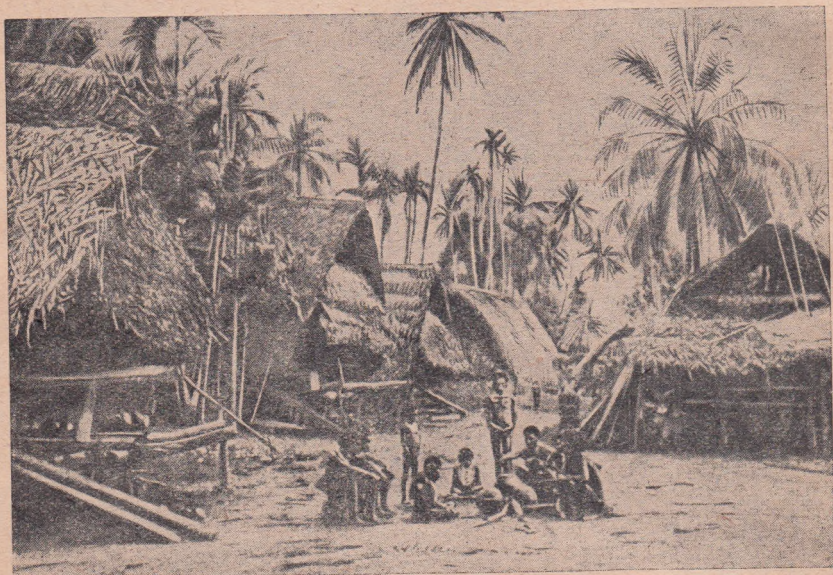
Кокос пальмым чыла островлаштат, атоллаштат кушталтэш; атоллаштыжэ ўмбал рок йалт укэ гайак, тудым плуг дэн куралаш ок лий. Кокос палымыжэ островлаштэ илышэ калыклан кочкашышт, вургэмлан, пөрт ышташышт кайа.

Кокос пүкшын шэлыштын коштымо көргыжым (копра маным) Окэаний гыч моло эллашкат шупшыктат. Кокос пүкш гыч ұйым луктыт. Ұйжө шовын дән маргарин ыштымашкө кайа. Киндан пушэнтгэ ик йэнгым идалыкышкэн пукшэн көртэш.

Пытартыш жапыштэ Окэанийын кугырак островлаштыжэ сакыр тростником (утларакшэ Гавай островлаштэ), адак хлопоким шындэн кушташ тўналынт.

Йэвропэйэц-влак куснэн мийымэ дэч ончыч Окэанийыштэ илышэ калыкын чывэ, сёсна да пий гына улмаш, тудыжат чыла островлаштэ лийын огыл. Йэвропэйэц-влак Окэаний островлашкэ шкэ

У Гвиньэйыштэ. Сўрэтыштэ кокос пальмэ да кокос пальмын лышташыж дән лэвэдмэ пёрт-влак койыт. Кишкэ дэч да вўдыжгд дэч аралалташ вэрч пёрт-влакым мэнгэ ўмбалан ыштэныт. Папуас-влак молан площадкэш чумыргэныт, шоналтэн каласыза.

сурт волькыштым чыла намийэныт, ты вольк ындэ эн чотшо У Зеландийыштэ шарлэн. Тушто шорык миллион дән шотлалтэш, У Зеландийыштэ илышэ калыкын тўн пашажэ — волькым ашнымаш, моло эллашкэ лукмо тўн сату — мэж.

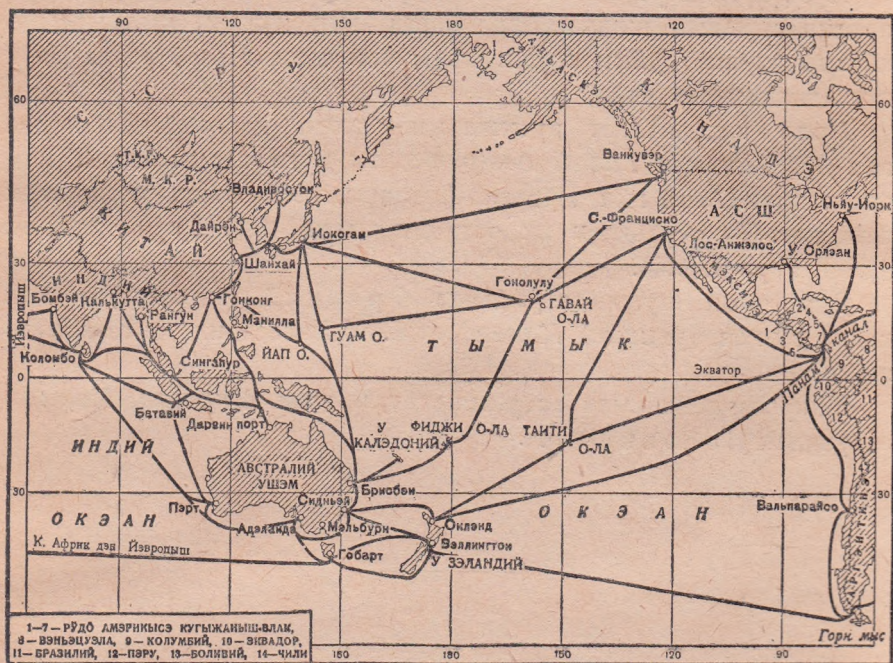
Окэаний остров-влак Азий да Австралий гыч Амэриkyшкэ кайышэ тэнгыз корно ўмбалнэ кийат. Ты островла гыч шукушт пароход-влаклан чарнымэ вэр (станцэ) лийын шогат. Тувэчын пароход-влак шўйым да нъэфтьым налын кайат. Ты островлаш тэнгызыштэ кайышэ судна дән кылым кучышаш вэрч радиостанцэ-влакым ыштымэ.

Австралийысэ да Окэанийысэ колоний-влак.

Картым ончэн. Английын матэриkyсэ да островласэ колонийжым ончыза. Франций, Йапоний да АСШ кидысэ островлам ончыктыза. Нунын кокла гыч кугырак островлажын лұмыштым каласыза. Тұнхамбал тэнгыз корно эртымаштэ кийышэ остров-влакын лұмыштым каласыза. Ты тэнгыз корно-влак кувэчын ку-вэлкыла кайат, каласыза.

Австралийын да Окэанийын пэлыж дэч углажым Англий куча. Австралий шым штатлан (кугыжанышлан) пöлалтэш да Английын доминионжылан шотлалтэш—**Австралий ушэм.** Тудын

Тымык окэан гоч вончышо тэнгыз корно-влак. Гонолулвэш могай корно-влак ушнат, каласыза? У Зеландий гыч тэнгыз корно-влак кувэлкыла кайат?

рүдö олажлан шукэртэ огыл ыштымэ **Канбэрра** ола шотлалтэш. Ты ола Кандэ курыкышто шинча (Австралий Кордильерын кэчывэл ужашыштыжэ). Матэрикын эрвэлыштыжэ **Квинслэнд**, **У Кэчывэл Уэльс** да **Викторий** кийат. У Кэчывэл Уэльсын рүдö олажлан **Сиднэй** шотлалтэш. Ожно Сиднэйышкэ Англий гыч осал ыштышэ йэнг-влакым колтат улмаш; кызыт ты ола куго портышко савырнэн, ты порт тұнһан эн сай гаваньыштыжэ шинча. Сиднэй порт Йэвроп гыч Суэц канал гоч мийышэ пароход влак-лан корно мучаш лийын шога. Эн күлэш портлан адак **Мэль-**

бурн (Викторийын рүдö олажэ) да **Адэлаида** (Кэчывэл Австралийын тунг олажэ) шотлалтыт. Ты портла гыч мэжым, кылмыктымэ шылым, шыданым да йэмышым шупшыктат. **Пэрт** (Касвэл Австралийын тунг олажэ) — Йэвроп гыч Индий океан гоч Австралийышкэ мийышэ пароход-влаклан пэрвой чарнымэ вэр лийын шога. Пэрт ола гыч эрвэлышкэ, шöртнö лукмашкэ, варажым Мэльбурн да Сиднэй олала дэк шумэшкэ күртнö корно ышталтын.

Океанийыштэ Англий **У Зеландийым** да пэш шуко тыгыдэ островлам, адак **У Гвиньэйын** пэл ужашыжым куча. У Зеландийыштэ эн куго порт **Вэллингтон**, тудо йүдвэл островышто, Кук пролив сэрыштэ шинча. Вэллингтон гыч мэжым, кылмыктымэ шылым, шүшмö үйым шупшыктат; тидэ чыла Мэльбурн да Пэрт гоч Английышкэ кайа.

Моло импэриалист кугыжаныш-влакын колонийышт кокла гыч АСШ кидысэ **Гавай остров-влак** куго вэрым налын шогат, тышак Азий гыч йүдвэл Амэриkyшкэ кайышэ карап-влак шогалыт. Ты островлан ик островыштыжэ **Гонолулу** луман эн күлэш порт шинча.

Океанийын шуко островлажэ Франций кидыштэ; нунын кокла гыч эн кугыжо **У Кальэдоний**. У Кальэдонийыштэ никэль шуко.

Микронэзийын чыла островшымат, мутлан **Маршал, Мариан** островлам Йапоний куча.

ЭНЭР-ВЛАК ТАБЛИЦЭ.

	Кужыт (к.м шот дэнэ)	Бассэйн кумдык (кв. к.м. шот дэнэ)		Кужыт (к.м шот дэнэ)	Бассэйн кумдык (кв. к.м. шот дэнэ)
1. Йэвроп.			3. Африк.		
Йул	3700	1402	Конго	4200	3700
Дунай	2900	817	Нил-Кагэра	6400	2803
Дньэпр	2139	511	Нигэр	4160	2090
Дон	1808	450	Замбэзи	2660	1330
Йудвэл Двина	1780	362	Оранжэвайа	1860	1020
Рэйн	1326	224	Сэнэгал	1430	440
Эльба	1154	148	4. Йудвэл Амэрик.		
Висла	1125	198	Миссисипи (Миссурий дэн пырба)	6530	3250
Луара	1020	121	Мэкэнзи	3780	1660
Одэр	903	125	Лаврэнтий энгэр	3800	1250
Рона	759	99	Виннипэг да Нэльсон	2400	1080
Сэна	700	78	Йукон	3300	860
По	680	69	Колумбий	2000	660
2. Азий.			Колорадо	2000	590
Обь	5206	2946	Рио-Грандэ-дэль-Нортэ	2800	570
Йэнисэй	4011	2549	5. Кэчывэл Амэрик.		
Льэна	4599	2582	Амазонко	5300	7050
Йанцзыцзын	5200	1800	Лаплата	3700	3100
Амур	4478	1937	Ориноко	2250	944
Хуанхэ	4100	980	6. Австралий.		
Инд	3180	960	Муррэй Дарлингшэ дэнэ (ик жаплан йога)	3490	910
Брахмапутра	3000	1730			
Йэвфрат	2000	765			
Сыр-дарйа	2865	265			
Аму-дарйа	2512	509			
Иравади	2000	430			

КУГЫЖАНЫШ-ВЛАК ТАБЛИЦЭ.

Капиталист кугыжаныш-влакын кумдыкышт, калык шотышт да олашт.

Эл-влак лум	Кумдык (түж кв. км шот дэнэ)	Калык (млн. шот дэнэ)	Куго ола-влак да тушто илышэ калык (түжэм шот дэнэ)
А. ЙЭВРОПЫСО ЭЛ-ВЛАК.			
1. Германий . .	470	66	Берлин — 4200; Гамбург — 1125; Кельн — 750; Мунхэн — 735; Лэйпциг — 710; Дрезден — 650; Брэлавль — 625; Эссэн — 655; Франкфурт на Майн — 555
2. Великобританий да Йүдвэл Ирландий . .	244	46	Лондон — 8200; Бирмингем — 1250; Ливерпуль — 1250; Манчестэр — 1100; Глазго — 1100; Шеффилд — 520; Лидс — 480; Эдинбург — 440; Бельфаст — 420
3. Франций . . .	551	42	Париж — 5000; Марсэль — 800; Лион — 580; Бордо — 300; Сэнт-Этьэн — 200; Ницца — 200
4. Италий . . .	310	42	Рим — 1100; Милан — 1050; Неаполь — 850; Генуя — 620; Турин — 610; Палермо — 380; Венеций — 260; Триест — 250; Мессина — 180
5. Польшо . . .	388	33	Варшавэ — 1180; Лодзь — 605; Познань — 250; Краков — 220
6. Испаний . . .	503	24	Мадрид — 1000; Барселона — 1040
7. Румыний . . .	295	18,5	Бухарэст — 60
8. Чехословакий . .	140	15	Прага — 850
9. Югославий . .	249	14	Белград — 240
10. Венгрий . . .	93	9	Будапешт — 1000
11. Бельгий . . .	30	8	Брюссэль — 400; Антверпен — 400
12. Голландий . .	34	8	Гаага — 460; Амстердам — 770; Роттердам — 600
13. Австрий . . .	84	7	Вена — 1900
14. Швэций . . .	449	6	Стокгольм — 520
15. Греций . . .	120	6	Афин — 700 (Пирей порт дэн пырля)
16. Португалий . .	92	7	Лиссабон — 600
17. Болгарий . .	103	6	Софий — 210
18. Швэйцарий . .	41	4	Бэрн — 110; Цүрих — 250; Женева — 140
19. Финляндий . .	388	3,5	Гельсинки (Гельсингфорс) — 265
20. Даний . . .	43	4	Копенгаген — 770
21. Эрыкан Ирланд кугыжаныш . . .	69	3	Дублин — 317
22. Норвэгий . . .	323	3	Осло — 250
23. Литва . . .	56	2,4	Каунас — 100
24. Латвий . . .	66	1,9	Рига — 380
25. Эстоний . . .	48	1,1	Таллич — 135
26. Албаний . . .	28	1	Тирана — 30

Эл-влак лум	Кумдык (түж. кв км шот дэнэ)	Калык (млн. шот дэнэ)	Куго ола-влак да тушто ичышэ калык (түжэм шот дэнэ)

В. АЗИЙЫСЭ ЭЛ-ВЛАК.

1. Китай	10 000	475	Нанкин — 630; Шанхай — 3260; Хань-коу — 780; Бэйпин — 810; Кантон — 860
2. Британ Индий	4675	353	Дэли — 450; Калькутта — 1500; Бомбей — 1160; Мадрас — 650
3. Японий	382	66,5	Токио — 5000 (прэдмэстийжыгэ); Осака — 2450; Киото — 765; Нагойя — 900; Кобэ — 800
4. Голланд Индий	1900	61	Батавий — 440
5. Француз Ин-докитай	737	22	Сайгон — 140
6. Турций (Иэвропо ужашыж-гэ)	763	15	Анкара — 75; Стамбул — 700; Измир (Смирна) — 150
7. Иран	1600	15	Тегеран — 300
8. Афганистан . .	650	10	Кабул — 80

В. АМЭРИКЫСЭ ЭЛ-ВЛАК.

1. Америк сойэ-диньон штат-влак	7839	125	Вашингтон — 490; Нью-Йорк — 10 000; Чикаго — 3400; Филадельфий — 2750; Детройт — 1800; Лос-Анжелос — 1 00
2. Бразилий	8494	44	Рио-де-Жанейро — 1800
3. Мексикэ	1970	17	Мексико — 1030
4. Аргентин	2797	12	Буэнос-Айрес — 2900
5. Канадэ	9542	10,7	Оттава — 130; Монреаль — 1000
6. Колумбий	1160	8	Богота — 240
7. Перу	1378	6	Лима — 270
8. Чили	742	4	Сэнт-Йаго — 700
9. Венэцуэла	1020	3	Каракас — 130
10. Уругвай	190	2	Монтэвидео — 650
11. Эквадор	650	2	Квито — 100
12. Парагвай	420	1	Асунсион — 90

Г. АФРИКЫСЭ ЭЛ-ВЛАК.

1. Нигерий	900	19	Лагос — 100
2. Йегипет	994	14	Каир — 1200; Александрий — 570
3. Абиссиний	960	8	Аддис-Абэба — 150
4. Кэчывэл-афри-кан ушэм	1225	7	Претори — 100; Кэптаун — 270; Йоган-нэсбург — 350
5. Алжир	2195	6	Алжир — 260
6. Англо-Йегипет Судан	2627	5	Хартум — 50
7. Марокко	520	5	Рабат — 50; Казабланка — 20

Д. АВСТРАЛИЙЫСЭ ЭЛ-ВЛАК.

1. Австралий Ушэм	7700	6,7	Канбэрра — 10; Сидней — 1300; Мэльбурн — 1030; Адэлаида — 320
2. У Зеландий	268	1,5	Вэллингтон — 150

ССР Ушэм дэн капиталист кугыжаныш-влак.

Кугыжаныш-влак	1913 ий	1929 ий	1933 альэ 1934 ий
I. Мландэ шуй (млн. тонн дэнэ).			
1. АСШ	517	552	377
2. Германий	277	202	155
3. Вэликобританий	292	262	224
4. ССР Ушэм	29	42	92
5. Франций	41	54	48
6. Польшо	41	46	29
II. Ньэфть (млн. тонн дэнэ).			
1. АСШ	34	138	125
2. ССР Ушэм	9	15	25,6
3. Вэнэцуэла	—	20	20
4. Румыний	2	5	8
5. Иран	0,2	5	6
6. Голланд Индий	1,5	5	6
III. Чойным лэвыктэн лукмо (млн. тонн дэнэ).			
1. АСШ	31	43	16
2. ССР Ушэм	4,2	4,3	10,4
3. Франций	4,9	10	6
4. Германий	15	13	8,7
5. Вэликобританий	10	7,7	6
6. Бэльгий	2	4	3
IV. Хлопокым погымо (түжэм тонн дэнэ).			
1. АСШ	2800	32 0	2900
2. Британ Индий	780	930	800
3. Китай	4 0	420	490
4. ССР Ушэм	200	270	410
5. Йэгипэт	310	380	390
6. Бразилий	90	130	75
Волык шот куго эллаштэ (млн. вуй дэнэ)			
I. Тукан шолдра вольык.		II. Имньэ.	
1. Британ Индий	158	1. ССР Ушэм	16
2. АСШ	65	2. АСШ	12
3. ССР Ушэм	42	3. Аргэнтин	10
4. Бразилий	42	4. Бразилий	7
5. Аргэнтин	32	5. Пол шо	4
6. Германий	19	6. Германий	3
III. Шорык.		IV. Сбсна.	
1. Австралий	111	1. АСШ	61
2. АСШ	53	2. Германий	24
3. ССР Ушэм	52	2. Бразилий	22
4. Кэчывэл-африкан ушэм	48	4. ССР Ушэм	17,5
5. Аргэнтин	44	5. Франций	6
6. Британ Индий	44	6. Канадэ	5

МУТЭР.

Акрэт годсо (ожсо) — древний.
Вулкан ломыж — вулканический пепел.
Вүд ойыртыш — водораздел.
Вүдыжгэ — влага.
Вулкан кышкымэ рож — кратер.
Вүд ташлымаш — прилив.
Вүд чакнымаш (пучымаш) — отлив.
Вүд пундашсэ куго куй — подводный порог.
Вэржэ — положение.
Жап шот ойыртыш — разница во времени.
Икса (тыгыз лук) — залив.
Идалык вашталтмаш — перемена года.
Игэчэ — погода.
Ик энэрак агыштыжэ ала монар корно дэнэ йога — дельта.
Йыр корэш — очертание.
Йужвүд — осадки.
Кок тэнгызым ушышо вүд — пролив.
Кукшака вэр — возвышенность.
Кукшэ тор вэр — плоскогорье.
Куй курык кашак — глыба.
Конус — конус.
Курык крач — горный хребет.
Куго лакэ — котловина.
Кула рок — подзол.
Курык вончыш — перевал.
Курык сугыр — горбы.
Кышкымаш — извержение.

Курык ончыл — предгорье.
Кид йымалсэ элла — владения.
Кэлгэ корэм — ущелье.
Лакэ — впадина.
Лап вэр — низменность.
Лэвэ йогын — теплое течение.
Льэдник дэч кодшо түрлө мландэ порот — ледниковые отложения.
Ложэм — долина.
Лончо — слой.
Мландын ик ужашыжэ күзэн, вэс ужашыжэ в яymo годым лийын кодшо курык-влак — сбросовые горы.
Мландэ ком волымаш — сбросы.
Пэлэостров — полуостров.
Пүрэман курык — складчатые горы.
Сорэм (кыртыш) — целина.
Талэ мардэж — бура.
Тыгыдэ островла — шхэр.
Тэнгыз вүд үмбал кукшыт — уровень моря.
Тэнгыз корно дэнэ коштмаш — мореплавание.
Оман төр вэр — волнистая равнина.
Хлопок (мамык) — хлопок.
Чонгата — холм.
Шэлшэ — трещина.
Эркын тайыл — отлогий склон.
Энэр вүд йогымо корэм — русло.
Энэрышкэ йогэн пурышо энэр — приток.
Энэр аг — устье реки.

ВУЙЛЫМАШ.

Йэвроп.

Физик-гэографий обзор	3
Калык	38
Кугыжаныш-влак	41
Англий	41
Франций	59
Германий	75
Италий	92
Мэмнан касвэл пошкыдына-влак	104

Азий.

Физик-гэографий обзор	124
Калык	143
Кугыжаныш-влак	149
Японий	149
Китай	161
Индий	176
Турций	187

Африк.

Физик-гэографий обзор	191
Калык	2 6
Кугыжаныш да колоний-влак	209

Амэрик.

Физик-гэографий обзор	211
Калык	227
Кугыжаныш да колоний-влак	229
Амэрик сойэдиньон штат-влак	230

Австралий.

Физик-гэографий обзор	255
Калык	262
Окэаний	264
Австралийысэ да Окэанийысэ колоний-влак	269
Йэшартыш-влак	271
Мутэр	275

835
Актшэ 2 тан. 50 ыр.
Цена руб. 50 коп.

У. 2. н.

Мар-н.
3-29a

М15120

Г. И. ИВАНОВ
ГЕОГРАФИЯ
ЧАСТЕЙ СВЕТА
И ВАЖНЕЙШИХ СТРАН
(БЕЗ СССР)
Учебник
для 6-го класса
неполной средней
и средней школы

На марийском языке
(лугово-восточное наречие)